

**Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди**

А.В. ІСХАКОВА, С.В. МІРОШНІЧЕНКО

ІСТОРИЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ. СХІД, ГРЕЦІЯ, РИМ

Навчально-методичний посібник
для здобувачів історичних спеціальностей

**Харків
2024**

Рецензенти:

Газнюк Л. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури.

Чаркіна Т. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарної освіти КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти».

Затверджено вченою радою Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди
протокол № 5 від 25 квітня 2024 року

Ісхакова А.В., Мірошніченко С.В.

Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: Навчально-методичний посібник для здобувачів історичних спеціальностей. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2024. 315 с.

У навчальному посібнику розглядаються основні етапи становлення та розвитку людського суспільства з моменту його виникнення до створення стратифікованих суспільств, розвиток цивілізацій Сходу, античних Греції і Риму. Посібник містить тексти лекцій, плани семінарських занять з методичними рекомендаціями, рекомендовану навчальну та спеціальну літературу. Розрахований для здобувачів історичних спеціальностей. Видано за рахунок авторів.

© Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди, 2024

© Ісхакова А.В., Мірошніченко С.В., 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ПЕРВІСНА ДОБА. ЦИВІЛІЗАЦІЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ	6
Тема 1. Поняття, періодизація та історія вивчення первісної доби	6
Тема 2. Виникнення людини. Основні етапи антропогенезу	16
Тема 3. Формування суспільства. Епоха праобщини	29
Тема 4. Первісна родова община та її еволюція	35
Тема 5. Розклад первісного суспільства і виникнення ранніх цивілізацій	46
Тема 6. Особливості розвитку цивілізацій Стародавнього Сходу	52
Тема 7. Держави Стародавньої Месопотамії	64
Тема 8. Стародавній Єгипет	82
Тема 9. Мала Азія. Хеттське царство	100
Тема 10. Східне Середземномор'я у III – першій половині I тис. до н.е.	110
Тема 11. Країни Іранського нагір'я у III – першій половині I тис. до н.е. Ахеменідська держава	123
Тема 12. Стародавня Індія	135
Тема 13. Стародавній Китай	147
Плани семінарських занять з методичними рекомендаціями	162
Інформаційні джерела до курсу	177
РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ АНТИЧНИХ ГРЕЦІЇ І РИМУ	182
Тема 1. Предмет та особливості античної історії. Найдавніша Греція III – II тис. до н.е. Греція в XI – IX ст. до н.е.	182
Тема 2. Греція в архаїчний період. Стародавня Спарта. Формування Афінівського демократичного полісу в VIII – VI ст. до н.е.	198
Тема 3. Греція в класичний період. Зовнішня політика Греції у V ст. до н.е. Пелопоннеські війни	209
Тема 4. Криза полісної системи. Встановлення македонської гегемонії в Греції. Завоювання О. Македонського	224
Тема 5. Елліністична Греція. Держава Птолемеїв і царство Селевкідів	240
Тема 6. Італія у VIII – VI ст. до н.е. Рим в епоху Ранньої республіки (V	

– III ст. до н.е.)	254
Тема 7. Боротьба Риму за панування на Апеннінському півострові. Боротьба Риму із Карфагеном. Римська республіка у II ст. до н.е.	273
Тема 8. Римсько-італійське суспільство на межі II – I ст. до н.е. Падіння Римської республіки і встановлення військової диктатури. Громадянські війни у Римі в 44 – 31 рр. до н.е.	279
Тема 9. Римська імперія в I ст. н.е. Виникнення християнства	285
Тема 10. Римська імперія у II ст. н.е. Римська імперія у другій половині III – IV ст. н.е., її падіння	290
Плани семінарських занять з методичними рекомендаціями	296
Інформаційні джерела до курсу	311

ВСТУП

Навчальний посібник розроблений з метою сприяння більш ефективній організації навчальної роботи здобувачів історичних спеціальностей на практичних заняттях з історії стародавнього світу. Така необхідність продиктована перш за все тим, що здобувачі-першокурсники незнайомі з системою навчальної роботи у ЗВО і тому, як правило, зазнають серйозних труднощів при підготовці до практичних занять. Посібник містить два розділи: «Первісна доба. Цивілізації Стародавнього Сходу» та «Історія античних Греції і Риму».

Матеріали посібника забезпечать у повній мірі засвоєння здобувачами-першокурсниками системи знань про первісну добу, період утворення та існування цивілізацій та держав Стародавнього Сходу, Стародавньої Греції і Стародавнього Риму. Зокрема їхню хронологію, періодизацію, еволюцію суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного розвитку. У ході вивчення даного курсу здобувачі познайомляться з основними історичними джерелами та надбаннями історіографії з історії стародавнього світу.

Курс актуальний і необхідний для більш повного і всебічного розуміння як багатьох особливостей розвитку людства на ранніх етапах, так і загальних тенденцій і трансформацій сучасного етапу розвитку цивілізації. Він має важливе наукове, світоглядне, політичне та практичне значення, є базою для опанування інших історичних дисциплін, дає змогу значно поглибити загальні історичні знання здобувача.

РОЗДІЛ 1

ПЕРВІСНА ДОБА. ЦИВІЛІЗАЦІЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Тема 1

ПОНЯТТЯ, ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПЕРВІСНОЇ ДОБИ

1. Поняття «первісна доба».
2. Періодизація та хронологія первісної історії.
3. Історія вивчення та джерельна база первісної доби.
4. Важливі відкриття та археологічні знахідки первісної доби.

1. Поняття «первісна доба». У сучасній західній науці, і перш за все, в американській і англійській, історія первісності зазвичай визначається як доісторія (prehistory), доісторична археологія (prehistoric archaeology), або розглядається в якості одного із розділів соціальної чи культурної антропології. Крім того, в рамках доісторії багато західних учених виділяють праісторію і протоісторію. Праісторія вивчає людство тієї епохи, коли на Землі ще взагалі не існувало писемності. Для протоісторії об'єктом вивчення є дописемне людство, але після появи перших вогнищ цивілізації.

Історія первісної доби включає цілий ряд важливих, до кінця невирішених проблем: походження самої людини (антропогенез); становлення суспільних відносин (соціогенез); походження сім'ї; релігійних вірувань; мистецтва; зародження найважливіших форм господарської діяльності (землеробства і скотарства); виникнення приватної власності; соціальної стратифікації та держави. З первісної доби починається історія людства.

Пізнавальне значення первісної історії велике. Без її вивчення неможливо детально розібратися в еволюції матеріальної культури людини, соціальних норм або релігійних уявлень, адже значна кількість явищ людського, у т.ч. і сучасного, життя (житло й одяг, землеробство і скотарство, шлюб і сім'я, мораль і етикет, корисні знання та релігійні вірування тощо) виникли або стали виникати саме на зорі людства.

2. Періодизація та хронологія первісної історії. Первісний період в історії людства – найтриваліший. В силу цього періодизація його складна і до теперішнього часу не є загальноприйнятною. Спірним залишається навіть питання про нижню і верхню хронологічні рамки цього історичного періоду. Існує кілька точок зору на початок історичного процесу:

- 1) історія почалася з появою *Homo habilis* (Людини умілої);
- 2) із виникненням *Homo neanderthalensis* (Неандертальської людини);
- 3) із верхнього палеоліту, коли з'явилася Людина розумна (*Homo sapiens*).

Верхня хронологічна рамка первісної історії коливається в межах V – IV тис. до н. е. Так, в Азії та Африці перші цивілізації і держави виникли на межі IV і III тис. до н. е., в Америці – у I тис. н. е.

Спроба першої періодизації історії первісної доби належить видатному американському етнологу *Льюїсу Генрі Моргану* (1818 – 1881 рр.). Використовуючи членування історичного процесу на епохи дикості, варварства і цивілізації, що усталилося ще у XVIII ст., Л.Г. Морган розділив ці епохи на нижній, середній і вищий етапи. Основним критерієм для виділення цих етапів був рівень розвитку матеріальної культури

(по Л.Г. Моргану «прогрес у виробництві засобів до життя»). Так, епоха дикості відзначалася пануванням у людській діяльності полювання, рибальства і збиральництва, відсутністю приватної власності, існувала рівність. В епоху варварства з'являється землеробство і скотарство, виникає приватна власність і соціальна ієрархія. Цивілізація позначається виникненням держави, соціально диференційованого суспільства, міст, писемності тощо.

Відомий англійський археолог *Гордон Чайлд* (1892 – 1957 рр.) у 1936 р. запропонував свій погляд на періодизацію первісної історії. Так, учений виділяє три надзвичайно важливі повороти в історії первісності: орудійну, неолітичну (аграрну) та міську революції.

Археологічна періодизація є однією з основних. Наукову розробку отримала у ХІХ – на початку ХХ ст., заснована на різноманітні матеріалу, з якого виготовлялася більшість знарядь праці, і технологічних прийомів. Таким чином, виділяють:

1) *кам'яний вік* – найтриваліший період в історії людства, упродовж якого люди широко використовували камінь для виготовлення знарядь праці, була відсутня технологія обробки металу. У кам'яну добу використовувалась також деревина, кістка, дещо пізніше з'явилась технологія обробки глини, з якої робили посуд. Кам'яна доба розпочинається бл. 2,5 млн. рр. тому. Поділяється на:

а) *ранній* або *нижній палеоліт* (2,5 млн. – 150 тис. рр. тому). Виділяють два послідовних етапи – *олдувайський* та *ашельський*. Першому з них властиві галькові знаряддя (чоппери і чоппінги), вперше виявлені разом з кістками *Homo habilis* (Людини умілої) у 1960 р. в Олдувайській ущелині. Ашельський період розпочався 1,5 млн. рр. тому з поширенням ручних рубил, виробником яких був пітекантроп. Назва періоду походить від стоянки поблизу містечка Сент Ашель на півночі Франції, де у ХІХ ст. *Жакм Буше де Пертом* (1788 – 1868 рр.) (фундатором вивчення раннього палеоліту) було виявлено чимало різноманітних ручних рубил;

б) *середній палеоліт* (150 – 35 тис. рр. тому), або епоха мустьє (від гроту Ля Мустьє у Франції). Цей етап пов'язують із поширенням мустьєрських технологій обробки кременю. Їй властиві дископодібні нуклеуси, з яких сколювали масивні, підтрикутні відщепи, що використовувалися для виготовлення гостроконечників та скребел. Носієм цієї технології в Європі був неандерталець;

в) *пізній* або *верхній палеоліт* (35 – 10 тис. рр. тому) розпочався із поширення властивої йому пластинчастої техніки обробки кременю, носієм якої був *Homo sapiens*. Показово, що кожний наступний період палеоліту розпочинався не зі зникнення попередньої технології обробки кременю разом із відповідною їй формою людських істот, а з появою нової техніки та її носіїв. Кінець пізнього палеоліту збігається з кінцем льодовикової доби близько 10 тис. рр. тому. Різке потепління спричинило радикальні зміни у мисливських суспільствах помірної смуги Північної півкулі і знаменувало початок нової археологічної епохи – мезоліту;

г) *мезоліт* (Х – VII/V тис. до н.е.) – доба мікролітичної техніки обробки кременю, що характеризувалася поширенням стандартизованих крем'яних наконечників стріл, переважно геометричної форми, – мікролітів. Основою господарства мезоліту Європи було полювання з луком та стрілами на лісових копитних (лосів, турів, оленів, косуль, кабанів);

д) *неоліт* (VII/V – IV тис. до н.е.) – перехід людських громад від примітивної економіки мисливців, рибалок і збирачів до сільського господарства, заснованого на землеробстві та скотарстві;

е) **енеоліт** (IV – III тис. до н.е.) – назва перехідного часу від неоліту до бронзової доби, яку застосовують археологи у зв'язку з появою й поширенням у той час виробів із міді. Мідні знаряддя використовувалися поряд з кам'яними, останні переважали. Найдавніші мідні предмети й шматки руди виявлені у ранньоземлеробських поселеннях Передньої Азії. Це період інтенсифікації сільського господарства, накопичення надлишкового продукту, зростання суспільних багатств, що стимулювало міжплеменний обмін. Енеоліт – період консолідації суспільної організації племен, формування великих, спільних за походженням, об'єднань;

2) **бронзовий вік** (кінець III – початок I тис. до н.е.) – історичний період, який прийшов на зміну енеоліту (мідній добі). Характеризується виготовленням і використанням бронзових знарядь праці та зброї із бронзи, появою кочового скотарства, поливного рільництва, писемності, держав на Стародавньому Сході;

3) **ранній залізний вік** (I тис. до н.е.). Період ранньої історії людства, який визначається розвитком металургії і використанням залізних виробів (ножі, сокири, посуд, зброя, прикраси тощо).

В основу **антропологічної періодизації** покладено етапи біологічної еволюції людини від мавпоподібних предків до людини сучасного виду (*Homo sapiens*). Це виділення епох існування архантропа, палеоантропа і неоантропа. Систематика власне людей, яких виділяють як сімейство гомінід, їх родів і видів, а також найменувань, що різняться у різних дослідників. *Гомініди* – це родина ряду приматів, що включає як викопних (пітекантропа, неандертальця тощо), так і сучасних людей. Антропологи поділяють епохи за змінами фізичного (морфологічного) типу людини в такому порядку: найдавніша людина (*Homo erectus*, архантроп); стародавня людина (*Homo neanderthalensis*, палеоантроп); сучасна людина (*Homo sapiens*, неоантроп).

Геологічна періодизація – синхронізація археологічних епох із геологічними періодами історії Землі. Кайнозойської ера, що розпочалася 70 – 60 млн. рр. тому, підрозділяється на палеоген – неоген (третинний період) і антропоген (четвертинний період). Останній період приблизно відповідає часу існування людини. Розпочався бл. 2,5 млн. рр. тому. Поділяється на три епохи: передльодовику (еоплейстоцен), льодовику (плейстоцен) і післяльодовику (голоцен). Археологічно плейстоцен відповідає палеоліту і в значній мірі частині мезоліту. Неоліт – це вже час голоцену, геологічної сучасності. Геологічна періодизація дає можливість прослідкувати послідовність розвитку матеріальної культури, що зберігається у відповідних геологічних нашаруваннях, а також забезпечити хронологічне обґрунтування етапів розвитку та удосконалення техніки первісного виробництва.

Спеціальні періодизації не можуть замінити **загальноісторичної періодизації**, яка є основною при вивченні первісної історії. Її розробка ведеться на основі етнологічних та археологічних даних. Критерієм для створення загальноісторичної періодизації є відмінність у способі виробництва і, зокрема, у формах виробничих відносин, соціально-економічний розвиток суспільства первісної доби. Спроба простежити розвиток форм первісної власності привела до виділення етапу праобщини, первісної родової і первісної сусідської общин. Однак кількість цих етапів, хронологічні рамки різними дослідниками визначалися по-різному. Майже всі дослідники в якості початкового етапу первісної історії виділяють епоху праобщини, далі йдуть епохи ранньої родової, пізньої родової і первісної сусідської общини.

Праобщина (нижній і середній палеоліт). Дана епоха відкривається виникненням найдавніших людей-архантропів, які використовували найпримітивніші знаряддя праці у своїй діяльності та утворювали перші аморфні виробничі колективи. Основний зміст

епохи праобщини – подолання в процесі трудової діяльності залишків тваринного стану, успадкованих від стад людиноподібних мавп, зміцнення соціальних зв'язків, а разом з цим і завершення біологічного розвитку самої людини.

Первісна родова община (грумада) (верхній палеоліт – мезоліт). Ця епоха відкривається виникненням перших упорядкованих форм соціальної організації – роду і родової общини (грумади). Саме тут отримують чіткий прояв основні риси первісної організації життя – більш або менш послідовний колективізм у виробництві та споживанні, спільна власність та зрівнювальний розподіл.

Первісна сусідська община (грумада) (енеоліт). У результаті прогресуючого розвитку всіх галузей господарської діяльності і зростання надлишкового продукту спільна власність громади починає поступово витіснятися власністю окремих домогосподарств, зрівнювальний розподіл витісняється трудовим, общинно-родові зв'язки рвуться і поступаються місцем общинно-сусідським. З'являються початкові форми експлуатації, разом з якими надлишковий продукт починає перетворюватись у додатковий, відбувається зародження приватної власності, соціальної і майнової диференціації суспільства, процеси політогенезу.

3. Історія вивчення та джерельна база первісної доби. Інтерес до первісної історії як до історії своїх далеких предків виник у глибокій давнині. Так, стародавні греки і римляни стали замислюватися над питаннями: якими були перші люди на Землі? Коли і як вони з'явилися?

Перша цілісна концепція первісної доби була створена *Тімом Лукрецієм Каром* (99/95 – 55 рр. до н. е.). У поемі «Про природу речей» ним висунуті ідеї, що знайшли підтвердження і визнання лише через вісімнадцять століть (наприклад, заперечення погляду на первісне суспільство як на «золотий вік» людства). Оригінальна була його точка зору про три епохи у розвитку культури в залежності від матеріалу, з якого виготовлялися знаряддя праці: каменю, бронзи або заліза. Це припущення лежить в основі археологічної періодизації.

Вагомий внесок до науки про первісну історію та етнографію вніс «батько китайської історії» *Сима Цянь*, автор відомої праці «Ши-цзі» («Історичні записи») (II – I ст. до н. е.), в якій багато розділів присвячено характеристиці життя та побуту племен південного заходу, півдня і сходу країни, народів Кореї, Середньої Азії, гунів.

До найбільш цінних творів відносяться також праця «батька історії» *Геродота* (V ст. до н. е.) про скіфів, сарматів і народи Середньої Азії, *Ксенофонта* (кінець V – перша половина IV ст. до н. е.) про народи Малої Азії, *Страбона* (середина I ст. до н. е. – початок I ст. н. е.) «Географія» про народи Південної Європи і Кавказу, *Гая Юлія Цезаря* (I ст. до н. е.) «Записки про галльську війну» про галлів (кельтів), *Тацита* (I ст. н. е.) «Германія», в яких повідомлялися цікаві відомості про «варварські» народи.

Ідея еволюції людства по висхідній лінії зберігала свою привабливість для вчених наступних поколінь, але протягом доби Середньовіччя її розробляли і формулювали майже виключно арабомовні автори. Справа у тому, що в Європі спостерігалось повне панування церкви, яка наполягала на доктрині, викладеній у Біблії, про божественне творіння людини. Так, середньовічний арабський історик *Ібн Хальдун* (1332 – 1406 рр.) спробував намітити найважливіші господарсько-культурні типи, що склалися у ході розвитку людства, а саме: збиральництво, сільське життя, міська культура.

Етнографічні відомості накопичувалися і європейськими мандрівниками, які побували в країнах Сходу. Найбільш відомі: *Джованні Да Плано Карпіні* (бл. 1182 – 1252 рр.), *Гільйом де Рубрук* (бл. 1220 – бл. 1293 рр.) і *Марко Поло* (1254 – 1324 рр.).

Вони збагатили західноєвропейську науку цінними географічними, етнографічними свідченнями про Середню, Центральну і Східну Азію.

З початком епохи Великих географічних відкриттів (друга половина XV ст.) накопичення етнографічних знань набуло небаченого розмаху. Починаючи з перших португальських плавань уздовж західного узбережжя Африки, протягом XVI і XVII ст. європейці обстежили більшу частину прибережних областей Африки, величезні простори обох Америк, відкрили північне і західне узбережжя Австралії, Тасманію, Нову Зеландію. Частими стали подорожі мореплавців у тропічні країни, де моряки, місіонери, купці вступали в контакт із аборигенним населенням.

При цьому первісність розглядалася як початковий стан, «дитинство» даного суспільства. У працях французького філософа *Мішеля де Монтеня* (1533 – 1592 рр.) відбилася уявлення про «доброго дикуна». Він намалював ідеальне життя первісної людини, близької до природи, яка жила за простими моральними законами, не знала розгулу пристрастей і злочинів. Дещо по-іншому трактував початковий етап історії людства англійський філософ *Томас Гоббс* (1588 – 1679 рр.), який вважав «дитинство людства» часом «війни всіх проти всіх».

Ідеї Мішеля де Монтеня сприйняли і інші французькі просвітителі – *Жан-Жак Руссо* (1712 – 1778 рр.), *Дені Дідро* (1713 – 1784 рр.), *Шарль Луї де Монтеск'є* (1689 – 1755 рр.) та ін., яким була властива ідеалізація первісної епохи. Так, *Жан-Жак Руссо* був прибічником ідеї про два етапи у розвитку людства. Перший, найбільш ранній, етап людської історії розглядався як «золоте століття», що зберігався у «дикунів». Новий же час вважався епохою псування моралі, «залізним віком».

Основним досягненням даного періоду стало звільнення від релігійного підходу у питанні про походження людини і суспільства. Французький єзуїт *Жозеф-Франсуа Лафіто* (1681 – 1746 рр.) у книзі «Звичаї американських дикунів порівняно зі звичаями первісних часів» змальовував суспільства гуронів і ірокезів та порівнював з тими даними, які відомі з класичної літератури. Вчений знайшов подібності форм управління, шлюбу та спорідненості в індіанців і давніх лікійців.

Другу половину XVIII ст. ознаменували кілька великих європейських експедицій в басейни Індійського і Тихого океанів. Після відкриття у 1770 р. *Джеймсом Куком* східного узбережжя Австралії стало можливим безпосереднє знайомство європейської науки з аборигенним населенням континенту, які жили в умовах, близьких до часу давньокам'яного віку. *Георг Форстер*, учасник плавань Джеймса Кука, керівники інших експедицій – *Луї Антуан де Бугенвіль* і *Жан-Франсуа де Лаперуз* – залишили детальні описи побачених ними народів Океанії.

У 1735 р. була видана книга шведського вченого *Карла Ліннея* (1707 – 1778 рр.) «Система природи», в якій був класифікований тваринний світ. Він помістив людину в одну групу з мавпою, хоча і не привів наукових доказів. Його ідеї розвинув французький натураліст *Жан Батист Ламарк* (1744 – 1829 рр.) у дослідженні «Філософія зоології». Згідно з концепцією *Адама Фергюссона* (1723 – 1816 рр.), етапи розвитку первісної історії отримали назву дикості (мисливці і рибалки), варварства (скотарі) та цивілізації (землероби).

XIX століття стало часом розквіту науки про первісну історію. На цей час припадає наукове оформлення майже усіх історичних дисциплін, розробляється методологія наук про первісну добу, проводяться археологічні дослідження. У цей час була створена археологічна періодизація, якою продовжують користуватися і сьогодні (*К. Томсен, Я. Ворсо, Д. Леббок, Г. Мортільє*). Археологи *Християн Юргенсен Томсен* (1788 –

1865 рр.) і *Єнс Ясмуссен Ворсо* (1821 – 1885 рр.) розробили періодизацію археологічних пам'яток: кам'яний (періоди палеоліту, мезоліту і неоліту), бронзовий і залізний віки.

Археологічні докази безпосередньо зіставлялися з переворотом у розвитку біологічної науки, який був пов'язаний з ім'ям *Чарльза Дарвіна* (1809 – 1882 рр.) (у 1859 р. з'являється його праця «Походження видів шляхом природного відбору», у 1871 р. – «Походження людини і статевий відбір»). Відповідно до теорії Ч. Дарвіна рушійною силою еволюції, тобто переходу з одного виду в інший, є природний відбір, в результаті якого виникають нові види на основі старих шляхом накопичення нових корисних ознак.

Послідовником теорії еволюції Ч. Дарвіна щодо людського суспільства був американський етнограф *Льюїс Генрі Морган* (1818 – 1881 рр.). Він досліджував життя, побут та звичаї індіанського племені ірокезів. У завершеному вигляді його концепція викладена у книзі «Стародавнє суспільство» (1877 р.). Л.Г. Морган встановив, що первинним осередком будь-якого первісного суспільства є рід; досліджував шлюбно-сімейні відносини, нарахувавши 5 стадій (кровноспоріднена сім'я, родина пуналуа, парна сім'я, патріархальна і моногамна сім'я).

Відомим представником даного періоду був британський етнограф *Едвард Барнетт Тайлор* (1832 – 1917 рр.). Його роботи «Первісна культура» і «Антропологія» вийшли у світ у 70 – 80-х рр. ХІХ ст. Учений вперше на значному етнографічному матеріалі здійснив спробу реконструювати первісну історію, представивши її як процес від простого до складного, тобто як лінійну еволюцію.

У ХХ ст. в науку про первісну історію введена хронологія, технічні і природничі науки, які збагатили процес дослідження. У середині ХХ ст. *Гордон Чайлд* (1892 – 1957 рр.), відомий англо-австралійський археолог, досліджував і узагальнив увесь археологічний матеріал з історії первісної доби. Він також став автором теорії «Неолітичної революції». Під нею розумів перехід від примітивної економіки (полювання, рибальство, збиральництво) до сільського господарства.

У період після Другої світової війни відомими стали роботи радянських істориків *Валерія Алексєєва* (1929 – 1991 рр.), *Юрія Семенова* (1929 – 2023 рр.), *Абрама Першиця* (1923 – 2007 рр.), українського археолога *Володимира Станко* (1937 – 2008 рр.).

Друга половина ХХ ст. стала початком процесу, який змінив уявлення вчених про походження людини і становлення первісного соціуму. Саме в цей час відбулися видатні відкриття ранніх предків людини в Африці, Східній Азії та Китаї.

Джерельна база первісної історії. Специфіка джерелознавства первісної історії полягає у відсутності писемних джерел, що робить відновлення найдавнішого минулого людства чи не найскладнішою сферою історичного знання. Адже писемність з'являється лише на межі первісності і цивілізації. В основному така інформація надходить із творів учених, що належали до цивілізованого світу і були сусідами первісних народів (наприклад, стародавні єгиптяни, греки, римляни, візантійці, араби, китайці). Але на ці твори накладали відбиток особливості контактів із сусідами.

Для реконструкції первісної історії необхідний синтез даних археології, етнографії, антропології, остеології, загальної біології, генетики, палеозоології, палеоботаніки, палеокліматології, геології, палеографії тощо.

Найбільш важливими є *археологічні джерела*. Розкопки дають багатий палеоантропологічний, археозоологічний, археоботанічний матеріал, пам'ятники мистецтва. Вони вивчають залишки матеріальної культури, перш за все: кам'яні знаряддя праці, кераміку, залишки жител, поховання, що дозволяють відновити не тільки матеріальну культуру, а й уявлення давніх людей про життя і смерть, пам'ятники

образотворчого мистецтва, екофакти, що дозволяють з'ясувати особливості господарського життя первісної людини, а також різні залишки рослин, що дають уявлення про зародження землеробства, реконструкцію клімату. До теперішнього часу накопичено сотні тисяч експонатів, за допомогою яких реконструйовано багато сторін життя наших предків. Найдавніші епохи – епоха праобщини, рання родова община досліджуються виключно за даними археології.

Для первісної історії цінну інформацію дає *палеоантропология*, яка вивчає кісткові останки найдавніших людей. Це джерело дозволяє певною мірою відновити процес еволюції морфологічних особливостей людини. За рельєфом скелетних останків складається уявлення про морфологію та фізіологію предків людини, про м'язи, фізичні можливості первісної людини, навіть про захворювання, про умови життя, харчування тощо. Кісткові останки дають інформацію не тільки про зовнішній вигляд, а й про ступінь розумового розвитку завдяки технології «ендокран». Ендокран – це рельєф на внутрішній частині черепної коробки, який повторює малюнок великих борозен і звивин головного мозку. Ендокрани дозволяють робити висновки не тільки про структуру півкуль, кількість звивин, а й про центри, що відповідали за мову і сприйняття мови. Крім того, кісткові останки певним чином можуть свідчити про демографічну ситуацію. Однак у даного виду джерел є свої недоліки: фрагментарність знахідок, їх невелика кількість, наявний матеріал допускає неоднозначне тлумачення.

Особливий напрямок антропології – *історична антропология*, мета якої полягає у використанні даних антропології для потреб історії, отримання історичної інформації. Історична антропология орієнтується на дані палеоантропології.

Для реконструкції найдавнішого періоду людства використовуються також дані *етнології*, що вивчає культуру сучасних суспільств, які затрималися у своєму розвитку на етапі первісності. Об'єктом вивчення є традиції, поховання, житла, їжа, костюм, фольклор, музика, релігійні обряди. При цьому використовуються дані допоміжних наук, наприклад, семантики. Етнологія вивчає всі сторони культури і побуту народів, їх походження, розселення, соціальні інститути, суспільну структуру, культурно-історичні взаємини. Реконструктивні можливості етнологічних джерел особливо цінні при вивченні таких явищ як форми шлюбно-сімейних відносин, еволюція соціальних інститутів, систем спорідненості, релігійних вірувань тощо. Але, як джерело, етнографічні дані мають і недоліки: зокрема, їх хронологічна межа всього бл. 12 тис. років.

Четвертинна геологія. Геологія антропогену вивчає зміни земної поверхні протягом даного періоду, зміни рівня Світового океану, берегової лінії материків, наступ і танення льодовиків тощо. Наприклад, геологи встановили, що на місці сучасної Беренгової затоки раніше була суша, і це допомогло зрозуміти, яким чином люди мали змогу переселятися із Євразії в Америку.

Палеогеографія відновлює давні ландшафти, в умовах яких проживали найдавніші люди.

Археозоологія вивчає кісткові останки вимерлих тварин, птахів, риб, безхребетних, що дозволяє виявити характер полювання, рибальства, збиральництва, вивчити проблему доместикації тварин, встановити ареали найдавніших центрів, види одомашнених тварин.

Археоботаніка досліджує викопні рештки найдавніших рослин, насіння, пилку колишніх геологічних епох. Археоботанічний матеріал виключно важливий при вирішенні проблем найдавніших вогнищ землеробства. Археоботаніка постачає первісну історію одним із методів абсолютного датування – дендрохронологічним.

Фізика і хімія запропонували способи абсолютного датування, які внесли суттєві корективи у розробку проблем первісної історії: радіовуглецевий, калій-аргоновий

археомагнітний методи. Радіовуглецевий метод заснований на використанні періоду напіврозкладу ізотопу вуглецю С, який дорівнює 5730 рокам, з відхиленням до 40 років. Ізотопи радіо вуглецю зберігаються у залишках органічних речовин, насамперед, в остеологічному матеріалі давніх епох (залишки кісток людей, тварин, птахів, плазунів, риб). Для датування більш ранніх етапів розвитку людини і суспільства широко застосовується менш точний, але досить надійний калій-аргоновий метод. Суть його полягає в тому, що калій-аргонові ізотопи більш поширені для фіксації, ніж радіовуглецеві і виявляються не тільки в органічних речовинах, але й у різних породах і фізичних тілах. Тому цей метод широко застосовується в геології та у визначенні датування нашарувань земної кори, покладів різних мінералів (заліза, міді тощо). Археомагнітний або палеомагнітний метод – це метод датування гірських порід та глини за допомогою виявлення залишкової намагніченості. В археології для датування цим методом використовується кераміка, а до появи – глина з очагових ям.

Генетика – наука про закономірності спадковості і мінливості. Встановивши на основі чисельних дослідів закони спадковості тварин і рослин, генетика допомагає археологам визначити походження тих чи інших видів домашніх тварин та культурних злаків. За допомогою генетики археологи встановили райони доместикації тварин, появи землеробства. Особливо серйозні досягнення на поприщі вивчення викопної людини генетика продемонструвала в останні десятиліття.

4. Важливі відкриття та археологічні знахідки первісної доби. У 1837 р. французький археолог **Жак Буше де Перт** (1788 – 1868 рр.) у річкових відкладеннях на березі річки Сомми виявив рештки вимерлих тварин разом з обробленими людиною кам'яними знаряддями. Вчений висунув гіпотезу про те, що виявлені при розкопках знаряддя належали людині найдавніших часів. Це припущення викликало дискусії в науковому світі. Знадобилося більше 20 років, щоб його погляди отримали визнання. У 1857 р. побачила світ книга вченого «Кельтські і допотопні старовини», у 1860 р. – «Допотопна людина і її роботи». Ж. Буше де Перта вважають основоположником археології кам'яної доби.

У 1856 р. німецький антрополог **Герман Шаафгаузен** (1816 – 1893 рр.) в печері в долині Неандерталь, біля міста Дюссельдорф в Німеччині відкрив останки неандертальської людини.

У 1868 р. французьким археологом та палеонтологом **Луї Ларте** (1840 – 1899 рр.) були знайдені кістки в гроті Кро-Маньйон на південному заході Франції. Так було відкрито кроманьйонців – ранніх представників сучасної людини, які з'явилися в Європі значно пізніше неандертальців і деякий час співіснували з ними (40 – 30 тис. рр. тому).

Наприкінці ХІХ ст. (1890 р.) нідерландський антрополог **Ежен Дюбуа** (1858 – 1940 рр.) на о. Ява знайшов кісткові останки людини. Відкритий предок був названий пітекантропом. Однак вчений світ поставився до знахідки спочатку вельми скептично.

У 1907 р. в Південній Німеччині професор антропології Гейдельберзького університету **Отто Шьоттензаком** була знайдена щелепа гейдельберзької людини. Пізніше були відкриті інші кістки подібного типу.

У 1924 – 1925 рр. австралійський антрополог **Раймонд Дарт** (1893 – 1988 рр.) на території Південної Африки знайшов череп, потім і кістки декількох особин загадкової істоти, древнішої за пітекантропа. Р. Дарт назвав його «австралопітеком» («південною мавпою»). Вчений також став основоположником методу ендокранізації – дослідження зліпків головного мозку на внутрішній порожнині черепа.

Наприкінці 1920-х рр. канадський медик і палеоантрополог **Блек Девідсон** (1884 – 1934 рр.) розкопав у Китаї в печері Чжоукоудянь кілька десятків особин невідомої науці

людини, яка була названа «синантропом» («китайською людиною»), і залучив до роботи над знайденими кістковими рештками німецького науковця, фахівця з фізичної антропології та анатомії **Франца Вейденрейха** (1873 – 1948 рр.), який зробив реконструкцію синантропа.

У другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр. американський археолог **Ральф Солецький** (1917 – 2019 рр.) натрапив на останки десяти неандертальців – чоловіків, жінок та дітей – у печері Шанідар, розташованій у горах Загрос в Іракському Курдистані.

Цікаві знахідки пов'язані з діяльністю родини Лікі у Північно-Східній Африці. Британський археолог, антрополог **Луїс Лікі** (1903 – 1972 рр.) на території Танзанії звернув увагу на ущелину Олдувай, що простягнулася на 40 км і розпочав тут розкопки. Були досліджені найдавніші сліди людської діяльності: залишки конструкцій і примітивна кам'яна індустрія, що отримала назву Олдувайської. Паралельно із виявленням знахідок проведена величезна робота по вивченню геологічних і палеогеографічних умов. Дружина Льюїса – **Мері Лікі** (1913 – 1996 рр.), палеоантрополог, в цій ущелині звернула увагу на відбитки ніг двох австралопітеків у не зовсім застиглій вулканічній породі. А їхній син **Джонатан Лікі** у 1960 р. знайшов кістки Людини умілої (*Homo habilis*). Але найбільш загадкова знахідка належить іншому їхньому синові **Річарду Лікі** (1944 – 2022 рр.). У 1972 р. на стоянці Кообі Форс на схід від озера Туркана групою Р. Лікі був виявлений череп, визначений ним як *Homo habilis*. У 1984 р. Р. Лікі в Кенії (район Наріокотоме) виявив майже цілий скелет підлітка, що датується 1,6 млн. рр. тому. Ця знахідка отримала назву «Хлопчик з Туркани». Таким чином, видатні відкриття в ущелині Олдувай родини Лікі стали переломними у визнанні австралопітеків як сполучної ланки в ланцюгу примати – люди, а Африки як колыски людства.

У 1974 р. американський палеоантрополог **Дональд Джогансон** (1943 р.н.) знайшов в Ефіопії в пустелі Хадар залишки австралопітека, названі учасниками експедиції – Люсі. У момент, коли кістки оглядали в експедиційному таборі, звучала пісня групи «Бітлз» «Lucy in the Sky with Diamonds», завдяки чому знахідка отримала саме цю назву. Було знайдено практично 40 % скелета: фрагменти черепа, нижня щелепа, ребра, хребці, кістки рук, ніг, тазові. Існує припущення, що ця представниця жіночої статі померла або потонула у віці 27 років приблизно 3,5 млн. рр. тому. Її зріст до 1,2-1,5 м, об'єм мозку бл. 400 см³, вага – 25-30 кг. Люсі виявилася прямоходячим гомінідом, що підтверджувало припущення Р. Дарта про те, що австралопітеки володіли двоногою локомоцією (ходою).

У 1975 р. в Хадарі на ділянці AL 333 Д. Джогансон зробив ще одну визначну знахідку, виявивши понад 200 фрагментів кісткових останків групи австралопітеків, що одержали надалі назву «Перша сім'я». Вважається, що останки належать як мінімум 13 особинам виду Австралопітек афарський віком близько 3,2 млн рр.

1997 р. в Ефіопії був знайдений череп дитинчати австралопітека, у 1999 р. на його основі було виділено новий вид – *Australopithecus garhi* («австралопітек дивовижний», «австралопітек гарі»). Є думка, що цей вид був нащадком австралопітека африканського і предком хабіліса.

У липні 2001 р. на підставі дослідження скам'янілостей, виявлених в західній Кенії у 2000 р. (кістки знайдено в районі озера Барінго на пагорбах Туген) був виділений новий вид – *Orrorin tugenensis* (Оррорін тугененсис), що означає «людина, яка походить з району Туген». Останки були відкриті в шарах, що мають вік 6 млн. рр. Кістки були виявлені французькими вченими: геологом **Мартіном Пікфордом** і палеонтологом **Бріджит Сенут**. Приблизний зріст даних істот був 140 – 150 см. М. Пікфорд та його

прихильники, ґрунтуючись на схожості зубів і будови стегнової кістки орроріна та людини, стали стверджувати, що саме орроріни були початковою ланкою людської еволюції, тобто були безпосередніми предками людського роду. А австралопітеків, які, за уявленнями більшості антропологів, якраз і стояли біля витоків людської історії, потрібно вважати тупиковою гілкою еволюції. Однак цю думку мало хто підтримав. Скептики запропонували ставитися до орроріна всього лише як до викопної мавпи, яка могла бути як загальним предком всіх гомінідів, так і належати до однієї з вимерлих бічних гілок еволюційного дерева.

У липні 2001 р. в районі пустелі Дьюраб, в республіці Чад (Центральна Африка), де працювала французько-чадська експедиція під керівництвом французького палеонтолога і професора Колеж де Франс *Мішеля Бруне*, був знайдений череп гомініда. За усталеною традицією вчені спочатку придумали ім'я – «Тумай» («надія на життя»). Лицьова частина черепа поєднує як дуже примітивні, так і просунуті риси (зокрема, досить слабкі ікла), а зуби помітно відрізняються від інших знахідок. Об'єм мозку черепа становить всього 320-380 см³, а черепна коробка подовжена, що характерно для мавп. Подібна мозаїка ознак свідчить про ранні етапи еволюції групи. У наступні місяці палеонтологи виявили останки, принаймні, ще п'яти індивідуумів. На підставі цих знахідок у 2002 р. був виділений новий вид *Sahelanthropus tchadensis* (сахельантроп чаденсіс), тобто «сахарський гомінід із Чаду». Сахельантроп ще недостатньо вивчений. Він жив на землі від 7 до 6 млн рр. тому, тобто в ту епоху, коли шляхи предків людини і шимпанзе тільки-тільки розійшлися. Дослідники ще не можуть точно визначити роль сахельантропа в процесі антропогенезу.

В Грузії група вчених під керівництвом *Давида Лордкіпанідзе* виявила невеликий екземпляр гомініда з маленьким мозком, тонкими надбрівними дугами, коротким носом і величезними іклами при розкопках середньовічного міста Дманісі (80 км від Тбілісі). Спочатку із землі витягли прекрасно збережений череп *Homo habilis*, що жив на Землі 1,8 млн. рр. тому. Раніше вважалося, що *Homo habilis*(и) жили тільки в Африці, і що вони перша хвиля міграції: найдавнішими предками людини, які залишили Африку, були *Homo erectus*(и) (Людина прямоходяча), які володіли мозком значно більшого розміру, і за рахунок цього мали навички, без яких міграція була б неможлива. Однак, виявлені в Грузії останки *Homo habilis* перебували в тому ж осадовому шарі, що й кістки *Homo erectus*. З 1991 р. до 2002 р. було виявлено 5 черепів і 4 нижні щелепи, а також фрагменти скелетів найдавніших людей, вік яких 1,8-1,7 млн. рр. Об'єм мозку цієї істоти становив 600-680 см³, а зріст – близько 1,5 м. Автори знахідок Л. Габунія і Д. Лордкіпанідзе вважають їх представниками пізніх *Homo habilis*. Черепа гомінідів із Дманісі занадто малі для *erectus*, а округла (а не загострена) форма потилиці відноситься до особливостей, властивим більш ранньому виду – *Homo habilis*. Західноєвропейські вчені вважають, що цей вид займав проміжне становище між Людиною умілою і Людиною прямоходячою. Деякі антропологи вважають, що останки, знайдені в Дманісі, зовсім не перші особини виду *Homo erectus*, а представники тупикової гілки еволюційного дерева людини.

У 2003 р. в печері Ліанг-Буа на індонезійському острові Флорес були знайдені кістки, які належали дорослій особині зростом бл. 1 м. Кістки мали примітивну будову, а вид інших останків людей, виявлених у печері Ліанг-Буа, свідчив про те, що така будова скелета була типовою для цілої популяції істот, що жили колись на цьому острові. Крихітний родич людини, його називали «хоббітом», а в науковій літературі – *Homo floresiensis*. Скошений лоб, сильно виступаючі надочномкові валики і потужна нижня щелепа нагадували характерні риси черепа *Homo erectus*, але розміри були абсолютно незвичайні. Справа навіть не тільки в його зрості і вазі (приблизно 25 кг), але і в разюче

маленькому обсязі мозку – бл. 400 см³ (хоча щодо зросту такий об'єм не є маленьким). До середини 2004 р. в Ліанг-Буа знайшли кістки і зуби, що належали, щонайменше, шести іншим особинам, вік яких від 95 до 12 тис. рр. Разом з кістками були знайдені примітивні знаряддя праці у вигляді відщепів, відколотих від вулканічних порід. Ці люди могли використовувати вулканічний вогонь. Залишається незрозумілим походження цієї примітивної групи людей і їх приналежність до того чи іншого виду. Сучасна людина з'явилася в Ліанг-Буа не раніше 11 тис. рр. тому, після потужного виверження вулкана, через яке в цих місцях зникли *Homo floresiensis*. Деякі дослідники вважають їх різновидом *Homo erectus* з найбільш примітивною морфологією і кам'яною індустрією, що існували в той час, коли інші представники цього виду вже зникли. Інші вбачають у них вид, що вироджувався, з ознаками захворювання головного мозку.

Тема 2

ВИНИКНЕННЯ ЛЮДИНИ. ОСНОВНІ ЕТАПИ АНТРОПОГЕНЕЗУ

1. Поняття «антропогенез». Його особливості та рушійні сили.
2. Загальнотеоретичні аспекти процесу антропогенезу.
3. Етапи еволюції людини.
4. Расогенез як завершальна стадія антропогенезу.

1. Поняття «антропогенез». Походження людини і становлення людського суспільства одна з фундаментальних проблем первісної історії.

Антропогенез (від грец «anthropos» – людина і «genesis» – виникнення) – це процес походження і розвиток усіх видів роду Люди (*Homo*), розглянуті в біологічному (біологічна еволюція людини), психічному і соціокультурному плані. Також антропогенезом називають розділ антропології, що висвітлює питання про місце людини серед організмів, час і місце її виникнення, про первісний суспільний розвиток людей, про фактори олюднення безпосередніх предків людини – двоногих мавп.

Як відбувався цей процес? Повної відповіді на це питання вчені не отримали досі. Спочатку вони вважали, що еволюція була більш-менш лінійною: одна форма змінювала іншу, кожна нова була прогресивнішою, ближчою до сучасної людини. На сьогоднішній день розроблено безліч антропологічних класифікацій людства. Слід зазначити, однак, що жодну з них не можна назвати єдино правильною, оскільки антропологічний матеріал, наявний у розпорядженні вчених, нечисленний і фрагментарний. Але, так чи інакше, у всіх сучасних класифікаціях можна знайти спільні риси.

До сьогодні не вщухають дискусії і ведуться запеклі суперечки. По-перше, з приводу відсутніх ланок в еволюційному ряді *Homo*; по-друге, з питання про час появи людини; по-третє, про те, хто був її предком.

«Відсутні ланки» – це лакуни в еволюційному ряді по Ч. Дарвіну, на початку якого поміщені мавпи, наприкінці – *Homo sapiens*. До цих пір не виявлені викопні останки древніх антропоморфних мавп, тобто перехідних форм від мавпи до австралопітекових (перша відсутня ланка); ця лакуна заповнюється сучасними антропоморфними мавпами (шимпанзе, горила), походження яких не відоме і спірне. Проблема другої відсутньої ланки впливає з якісних відмінностей між будовою головного мозку і морфологією неандертальської людини та *Homo sapiens*. Вважається,

що неандертальці не були еволюційними попередниками сучасних людей, але певний час жили поряд з Людиною розумною і між цими двома видами могло відбуватися схрещування.

Проблема часу появи людини також стоїть дуже гостро. Одні вчені вважають, що починати історію людського роду слід від пізніх неандертальців або навіть від *Homo sapiens*, коли людина стала творцем не тільки матеріальної, а й духовної культури. А всі попередні форми – це ще не люди. Більшість же дослідників дотримується думки, що початком людства слід вважати *Homo habilis(a)*, який з'явився близько 2,5 млн. рр. тому, генетично пов'язаного з австралопітеками. Цей предок людини вже умів виготовляти найпростіші знаряддя праці.

У зв'язку з цими суперечками вельми актуальним вважається питання про критерії людини. Їх можна поділити на біологічні і культурні. Біологічні критерії виходять з того, що людина є частиною живої природи. Прийнято виділяти такі критерії:

- двонога локомоція (пряmostоячий скелет зі збалансованою ходьбою);
- рука з гнучкими пальцями, здатними до тонкої маніпуляції з предметами, тобто до виготовлення знарядь праці, житла, одягу і т.п.;
- тривимірний колірний зір, сприймає кольори, обсяг, перспективу при рухливих очах і великому кругозорі;
- найголовніший – унікальний за своєю складністю і можливостями головний мозок, здатний управляти мовою, емоціями, координацією рухів, що володіє властивостями аналізу, логічного і абстрактного мислення.

Під культурними критеріями людини маються на увазі норми її поведінки у суспільстві та існування моралі, здатність створювати матеріальні цінності (перш за все, знаряддя праці), пізніше – твори мистецтва, в яких знайшли відображення її релігійні уявлення та світогляд.

Так, дослідник **В.П. Алексєєв** запропонував концепцію *гомінідної антропологічної тріади*, яка включає: прямоходіння; руки, звільнені від функцій пересування, з кистю, пристосованою до тонкого маніпулювання; великий, складний, високорозвинений мозок. Гомінідна тріада – це сума трьох морфологічних ознак, що властиві тільки людині – викопним видам і сучасній.

До *рушійних сил антропогенезу* відносять: 1) природний відбір (передача кращих якостей потомству); 2) пристосованість до умов навколишнього середовища; 3) часткова ізоляція людських колективів; 4) географічний фактор; 5) культура, що дозволила нашому предку позбутися тваринних рис і стати людиною в істинному розумінні цього слова. Причому вплив культури на біологічний розвиток людини з самого початку був значним, а на останніх фазах людського становлення він набув вирішального значення.

2. Загальнотеоретичні аспекти процесу антропогенезу. Теорія креаціонізму, найдавніша з існуючих, стверджує, що людина є творінням надприродної істоти. Наприклад, християни віряють, що людина була створена Богом в одноразовому акті «за образом і подобою Бога». Схожі ідеї присутні і в інших релігіях, а також у більшості міфів. Так, наприклад, у християнстві вважається, що перша людина Адам був створений Богом з праху, а перша жінка Єва – з ребра Адама. Незалежно від конкретної версії сутність релігійної відповіді на питання про походження людини залишається єдиною – людина є творінням Бога.

В *еволюційній теорії* людина походить від мавпи. Саме ця теорія була покладена в основу вивчення історії первісної доби. Серед усіх сучасних еволюційних теорій на тему походження людини від тварин ця концепція є найпоширенішою. Людина вперше була включена в систему тваринного царства у XVIII ст. шведським ученим

Карлом Ліннеєм (1707 – 1778 рр.). Він об'єднав людину з відомими на той момент мавпами і виділив у складі ссавців ряд приматів.

Французький натураліст **Жан Батист Ламарк** (1744 – 1829 рр.) у дослідженні «Філософія зоології» писав про те, що види тварин і рослин постійно змінюються і ускладнюються в результаті впливу зовнішнього середовища та внутрішнього прагнення всіх організмів до вдосконалення. Людина, на його думку, може походити від найбільш досконалої із мавп, наприклад шимпанзе. Ж.Б. Ламарк побудував наступний ланцюг: лісові мавпи – наземні мавпи – проміжна ланка – людина. Через зникнення лісів мавпи почали пересуватися по землі; унаслідок цього їхні ноги поступово втратили здатність робити хапальні рухи, а руки укоротились. Зменшилися також розміри щелепи і кликів. Наземні мавпи протягом тривалого часу розселилися по землі і змушені були пристосовуватися до навколишнього середовища. У такому напрямку йшла еволюція до людини, але точно назвати проміжну ланку між мавпами і людиною Ж.Б. Ламарк не зміг.

Чарльзом Дарвіном (1809 – 1882 рр.) розроблена концепція еволюції, в основу якої покладено принцип природного відбору. З точки зору цієї теорії особливості, що відрізняють людину від інших приматів, утворилися в результаті відбору жіночими особинами індивідуумів, які виділялися певними перевагами. У процесі розмноження такі пари залишали найбільш життєздатне і численне потомство, надаючи вирішальний вплив на розвиток людського роду.

Однак за допомогою теорії статевого відбору важко пояснити виникнення таких специфічних ознак як прямоходіння, удосконалення кисті руки, виникнення членороздільної мови, збільшення розмірів головного мозку і т.д., саме тих ознак, які надають людині анатомічної своєрідності. Це почасти розумів і сам Ч. Дарвін, вважаючи свою теорію лише однією з ймовірних гіпотез. Відповідно до еволюційної схеми Ч. Дарвіна, сучасна людина належить до класу ссавців, ряду приматів, сімейства гомінідів, роду гомінін, виду *Homo sapiens*.

Про родинні зв'язки, що пов'язують людей і тварин, свідчить наявність у них рудиментарних (або залишкових) органів і явищ атавізму. Рудиментарні – це такі органи, які у предкових форм людини були цілком розвинені, але потім втратили значення для виживання останньої, поступово перестали функціонувати і зникли. Атавізм – явище, коли у людини з'являються не властиві їй ознаки, які відсутні у її батьків, але існували у віддалених предків.

Саме Ч. Дарвін першим висловив гіпотезу, що перші люди з'явилися в Африці, де мешкають найближчі родичі людини – шимпанзе і горила. Нині, у світлі сучасних даних, це припущення є найбільш аргументованим, бо в Африці представлені всі стадії еволюції гомінідів та простежується спадкоємний розвиток археологічних культур кам'яного віку.

Найбільш давніми свідченнями еволюційної стадії, пов'язаної із виникненням сімейства гомінідів, іноді вважають знахідки у передгір'ях Гімалаїв кістяних останків вищих мавп – дріопітеків і рамапітеків, що жили 12 – 8 млн. рр. тому. Існує думка, що перша мавпа, яка мала деяку схожість з людиною, жила 30 млн. рр. тому на території Єгипту. 20 млн. рр. тому в Африці, в областях дощових лісів, мешкала невеличка мавпа, яка отримала в науці назву проконсул. Багато дослідників вважають її загальним предком людиноподібних мавп і людини. Уявлення про більш пізні етапи історії гомінідів, бл. 10 млн. рр. тому, дають відкриття на території Східної Африки, Європи і Азії викопного афропітека, в якого ще було відсутнє прямоходіння.

Таким чином, протягом тривалого часу одні види людиноподібних мавп змінювали інші. Так, в генах мавпи шимпанзе і людини виявили до 92 % схожості. Тим не менш, спорідненість мавпи і людини є віддаленою.

Трудова теорія сформульована **Фрідріхом Енгельсом** у 1873 – 1876 рр. у дослідженні «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину». Відповідно до цієї теорії вирішальне значення в походженні людини надається соціальному фактору. Трудова діяльність людей, спрямована на задоволення їхніх потреб, у першу чергу, в їжі і захисті від ворогів, стали тим могутнім стимулом, який перетворив фізичний вигляд людини протягом четвертинного періоду і сприяв появі суспільства. Ця діяльність розпочалася тоді, коли людина стала усвідомлено виготовляти певні знаряддя з каменю, кістки і дерева за допомогою того ж каменю. Постійне їх використання у величезній мірі розширило харчову базу, а також значно збільшило силу первісних колективів у боротьбі за виживання в дикій природі. Зрештою ускладнення суспільного життя і виробничих навичок призвело до необхідності обміну виробничим досвідом і передачі його наступному поколінню. Таким чином, в процесі праці відбулося виникнення мислення і мови.

Трудова теорія – єдина з усіх існуючих теорій антропогенезу, яка підкреслює вирішальну роль суспільного, соціального у становленні людини, показує, що без суспільства не було б людини, і пояснює походження мислення й мови. Але ця теорія не залишає без уваги і біологічну сторону даного явища. Вона враховує значення вироблення прямоходіння, прогресивного розвитку руки і мозку в еволюції сімейства гомінідів, роль м'ясої їжі у зміні біохімії людського організму тощо. Ця теорія є синтезом соціальних і біологічних закономірностей у питанні походження людини.

Дані палеоантропології, палеогеографії, палеонтології, порівняльної, молекулярної біології та інших наук складають поняття **«синтетична теорія еволюції»**. В основі сучасної теорії антропогенезу лежить теза Ч. Дарвіна про тваринне походження людини. Факти, що підтверджують родинні зв'язки людини і тварин поділяються на прямі і непрямі. Прямі докази: кісткові рештки найдавніших людей, найближчих предків і споріднених з ними форм. Непрямі докази: порівняльно-анатомічні, фізіологічні, біохімічні, генетичні, дані порівняльної ембріології, вчення про рудиментарні органи і атавізм.

Прихильники походження людини від приматів по-різному пояснюють механізм цього перетворення. Є послідовники **«саванної гіпотези»** (А.В. Яблоков, В.П. Алексєєв, Р. Фоулі), **«водної гіпотези»** (Е. Харді, Я. Ліндبلاد), **«радіаційної»** (Г.Н. Матюшин, Я. Рогінський), за якою вирішальну роль в антропогенезі зіграла радіація і відбулася в результаті неї мутація передлюдських видів. Однак віддати перевагу якійсь одній теорії важко. Не слід забувати про те, що відсутність викопної перехідної форми від приматів до людини є першою відсутньою ланкою в антропогенезі. До цих пір «таємним» для палеоантропологів залишається період від 9 до 7 млн. рр. тому. Даний період особливо важливий для вивчення процесу еволюційного розвитку гомінідів, так як саме в цей проміжок часу, згідно з біохімічними дослідженнями, гілка розвитку предків сучасних людиноподібних мавп відокремилася від гілки розвитку предків людини.

3. Етапи еволюції людини. Попри всю різноманітність точок зору на антропогенез переважна більшість вчених дотримується еволюційної теорії, яка підтверджується рядом археологічних і біологічних даних. Розглянемо етапи еволюції людини з цієї точки зору.

Австралопітек (*Australopithecus*) вважається найбільш близьким до предкової форми людини; він жив на території Африки 4/3 – 1 млн. рр. тому. Відкриття у 1924 р. в

Південній Африці черепа дитинчати викопної істоти, яку Р. Дарт назвав австралопітеком («південна мавпа»), виявилось першим в серії блискучих відкриттів кісткових залишків давніх істот людського виду. Таким чином, австралопітекові стали «вихідним матеріалом» для формування людства. Тіло австралопітека покривав густий волосяний покрив і за зовнішнім виглядом він був ближче до мавпи, ніж до людини. Однак австралопітек уже ходив на двох ногах і користувався різними предметами як знаряддями, чому сприяв віддалений великий палець кисті. Об'єм мозку (по відношенню до обсягу тіла) був меншим, ніж у людини, але більшим, ніж у сучасних людиноподібних мавп.

На даний час виділяють 6 різновидів австралопітеків:

1) *австралопітек афараський* тривалий час вважався найдавнішим відомим видом. У 1974 р. американським антропологом Д. Джогансоном в пустелі Афар в Ефіопії виявлено сенсаційну знахідку скелета жіночої особини австралопітека збереженням до 40 %, датованого 3,2 млн. рр. тому. Вона отримала ім'я «Люсі» (зріст 1,2-1,5 м, вага бл. 30 кг, об'єм мозку 413 см³);

2) *австралопітек африканський*, який має більший скелет і об'єм головного мозку. До даного виду належить перший австралопітек, знайдений у 1924 р. Р. Дартом в пустелі Калахарі. За зовнішнім виглядом вищий і масивніший за афарських (зріст 1-1,3 м, вага 20-40 кг, об'єм мозку прирівнюється до мозку горил, знарядь не виробляли). Відомі в Ефіопії, Кенії, Танзанії;

3) *австралопітек могутній, робустус* (*Australopithecus robustus*) був ще вищий на зріст і краще розвинений фізично, ніж африканський. Уперше виявлено в печерах Південної Африки. Посилений розвиток жувального апарату пов'язаний із харчуванням жорсткою рослинною їжею. В еволюційному плані представляли собою тупикову гілку;

4) *австралопітек Бойса* – найбільш великий і сильний з усіх австралопітеків. Був знайдений Л. Лікі у 1959 р. в Олдовайській ущелині в Танзанії. Названий спочатку «зінджантропом», пізніше «бойсом», за прізвиськом спонсора розкопок Ч. Бойса;

5) у серпні 1995 р. Р. Лікі і А. Уолкер виділили новий, п'ятий, вид, який назвали «австралопітек анамський» (*Australopithecus anamensis*) (буквально – «південна озерна мавпа»). До цього виду віднесено ряд скам'янілостей, знайдених в Кенії біля селища Канапої і біля озера Туркан протягом 60 – 90-х рр. ХХ ст. Австралопітек анамський ще мало вивчений, але тепер вважається, що саме цей вид – це найдавніший австралопітек, він існував у Східній Африці від 4,2 до 3,9 млн. рр. тому;

6) шостим видом є *австралопітек гарі* (*Australopithecus garhi*), знайдений в Ефіопії, віком 2,5 млн. рр. тому.

Чому всередині сімейства австралопітекових розвинулися і тривалий час існували різні групи? Є ряд гіпотез, які намагаються розкрити причини цих відмінностей: наприклад, гіпотеза «кліматичного імпульсу» (Е. Врба), гіпотеза «зернової дієти» (К. Джоллі) тощо.

Загальна морфологічна характеристика австралопітекових досить чітка, тим більше, що від них знайдені кістки практично всього скелета. Схожість з людиною проявляється, перш за все, у будові черепа і зубів. Потилиця почала закруглятися. Мозковий відділ значно більший, ніж у сучасних людиноподібних мавп. Об'єм мозку коливався, за різними визначеннями, від 500 до 600 см³. Зуби менші, ніж у мавп. Однак, скошений лоб, надбрівні дуги, виступаючі вперед щелепи і плоский ніс утворювали так званий «увігнутий профіль». Характерною відмінністю їх від приматів є двонога локомоція, про це чітко свідчать виявлені М. Лікі сліди в Олдоваї. Крім того, ікла були невеликі та не могли використовуватися як зброя нападу або захисту. Така біологічна

неозброєність повинна була компенсуватися рукою, здатною використовувати палиці і каміння для захисту, нападу та добування їжі. Жили вони стадом – це було міцне і стабільне об'єднання. Узгодження інтересів членів об'єднання забезпечувалося системою домінування, коли сильніші особини займали панівне становище.

Популяції перших представників людського роду мешкали на території нинішніх Кенії, Танзанії, Ефіопії, ПАР на Африканському континенті.

Людина уміла (*Homo habilis*) жила 2,4 млн. рр. тому в Африці і названа так через вміння виготовляти найпростіші кам'яні знаряддя. Її мозок на третину перевищував мозок австралопітека, а біологічні особливості мозку свідчать про можливі зачатки мови. В іншому Людина уміла більше схожа на австралопітека, ніж на сучасну людину.

З приводу місця *Homo habilis* в генеалогії людини до цих пір тривають дискусії. Ряд учених стверджують, що його знаряддя праці були не результатом свідомої соціальної діяльності, а використовувалися на основі вроджених рефлексів. Переважна частина дослідників стверджують, що Людина уміла вже була ранньою людиною і генетично передувала Людині прямоходячій. Тобто її вважають або останнім представником австралопітеків або першим видом роду *Homo*.

Зростом вона була не вище 1,5 м. Її обличчя мало архаїчну форму з надочними валиками замість чола, плоским носом і виступаючими вперед щелепами. Але голова мала більш округлу форму, а щелепи стали менш масивними, ніж в австралопітеків. Об'єм мозку – 650-700 см³. Ендокрани свідчать про те, що у них в зародковому стані існував центр мови, але гортань ще не була здатна виробляти членороздільні звуки. Кістки рук здаються більш сучасними.

Хабіліси вже займалися виготовленням кам'яних знарядь, розмірами 8-10 см. Найбільш поширені були чоппери, тобто «ударники» – знаряддя з кремнієвої гальки, в яких оббитий один край, та чоппінги. Чоппери – велике галькове знаряддя, робочий край якого оббитий тільки з одного боку. Чоппінги – такі ж знаряддя, але оброблені з двох боків. Купи каміння і кісток, знайдені в Олдовайській ущелині, говорять про те, що бл. 2 млн. рр. тому *Homo habilis*(и) вже збиралися групами на стоянках, де обробляли дичину, виготовляли знаряддя, поїдали їжу і споруджували найперші укриття. Розташування кісток і каменів свідчить про те, що з навітряного боку люди були захищені від вітру огорожею або щитом з чагарника. Дичина, мабуть, приносилася у стійбище, а члени групи збиралися і спільно поїдали їжу.

Близько 1,8/1,6 млн. рр. тому від *Homo habilis*, ймовірно, утворився ***Homo erectus* (Людина прямоходяча)**. Цей вид разом з видом Людина уміла прийнято називати «архантропами», найдавнішими людьми). Більш високорозвинений інтелект і більш досконала техніка виготовлення знарядь допомогли цьому мисливцеві колонізувати нові місця. *Homo erectus* розселився по Африці, Європі та Азії. Він робив складні знаряддя і вже використовував вогонь. Його мозок за об'ємом близький до об'єму мозку сучасної людини, що дозволяло йому організовувати колективну діяльність (полювання на великих тварин) і використовувати мову.

Homo erectus мав більші мозок і тіло, ніж його попередник *Homo habilis*. Зріст дорослої особини 160-180 см, вага – бл. 70 кг. Об'єм мозку становив в середньому 880-1100 см³. *Homo erectus* вже міг володіти примітивною мовою, про що свідчать слабо виражений виступ підборіддя і наявність центру Брока. Його череп був довгим і низько посадженим, зі скошеним чолом, товстими надочноячковими валиками, з великими висунутими вперед щелепами, масивними зубами. Будучи істотою прямоходячою, архантроп відрізнявся від сучасної людини менш стійкою походою, пересуваючись на напівзігнутих ногах з плоскою стопою.

Ймовірний період існування Людини прямоходячої збігається з часом, коли фази похолодання змінювалися фазами потепління, що мало серйозні наслідки для рослин і тварин. Кліматичні зміни, можливо, зіграли не останню роль в еволюції цієї людини. Суворі умови могли налаштувати людський розум на виживання, що викликало появу більшого за об'ємом і більш винахідливого мозку.

Будь-яка популяція *Homo erectus*, що зазнала ізоляції в результаті кліматичних змін, отримувала можливість еволюціонувати злегка відмінним від інших чином. З європейських знахідок можна виділити наступні стоянки: Гейдельберг (Німеччина, 500 тис. рр. тому), Вертешьольош (Угорщина, 400 тис. рр. тому), Тотавель (Франція, 400 тис. рр. тому). Більшість викопних рештків *Homo erectus* з Азії. Майже всі вони знайдені на о. Ява. Перша знахідка належить нідерландському антропологові Е. Дюбуа в 1891 р., який увів позначення «пітекантроп». У Китаї знахідки кількох десятків представників цього виду з печери Чжоукоудянь були віднесені до роду «синантроп». Об'єм мозку у синантропів на 150-200 см³ більший, ніж у пітекантропів. Ці представники були середнього або низького зросту, судячи зі збережених кісток скелета, мали масивний кістяк, міцну статуру. Череп мав ряд примітивних особливостей: сильний розвиток лицьової частини на шкоду мозковій, потужний надбрівний рельєф. Але на відміну від пітекантропів, що жили бл. 1,5 млн. рр. тому, синантропи існували бл. 360 тис. рр. тому.

Головним знаряддям праці *Homo erectus* було універсальне ручне рубило (біфас). Гострі кромки були утворені шляхом сколювання відщепів з обох сторін. Рубило мало овальну або мигдалеподібну форму, один кінець якого був загострений. Воно було ударним знаряддям, але в той же час служило для викопування із землі коріння, добування дрібних тварин, оброблення туш, обробки дерева і кістки. Для виготовлення подібних однотипних знарядь було потрібно 60-70 точно розрахованих ударів. До числа знарядь того часу, крім рубила, відносяться також сокировидні клівери.

Багато архантропів пересувалася з місця на місце. Характерно, що їх стійбища були обжиті набагато інтенсивніше, ніж стоянки хабілісів. Крім стійбищ, існували стоянки та інші типи: це місця, де обробляли туші великих тварин, а також «майстерні» із виготовлення знарядь. На деяких стоянках архантропи споруджували каркасні споруди. Основу кожної з осель становили жердини, покриті зверху шкурами. Хатини були овальними, підлога могла бути вимощена галькою. Виявлений у печері Чжоукоудянь шар попелу товщиною 6 м міг бути наслідком тривалого перебування там людей. Поблизу Тотавель і Пекіна мисливці жили в печерах.

Homo ergaster (Людина працююча) (бл. 1,8 млн. рр. тому). У 1971 р. на піщаному мисі Кообі-Фора на східному березі озера Туркан на півночі Кенії, Р. Лікі знайшов нижню щелепу нового гомініда. Спочатку володаря щелепи зарахували до *Homo erectus*, але після більш уважного вивчення в 1975 р. новому гомініду дали іншу назву, – Людина працююча. Тут же був виявлений жіночий череп. У 1984 р. в Кенії (о. Рудольф) був виявлений добре збережений (на 80-90 %) скелет підлітка 9-12 років (за іншими даними, 13-14 років), що датується приблизно 1,6-1,5 млн. рр. тому. Знахідку назвали «хлопчик з Туркану» (*Turkana Boy*). Відмінною особливістю дорослих останків був надзвичайно високий зріст – 180 см – набагато більший, ніж у гейдельберзьких людей і неандертальців. За межами Африки останки *Homo ergaster* були виявлені також в Італії (Апулія), куди стародавні люди прийшли через Близький Схід. Як перехідна форма між *Homo ergaster* і *Homo erectus* іноді розглядається і дманісійський гомінід.

Анатомічно африканські *Homo ergaster* схожі з *Homo erectus*. Відмінності полягають у будові черепа (вищий звід і більш тонкі кістки, слабкий потиличний

виступ, майже повна відсутність сагітального гребеня), більш легкому скелеті і в будові обличчя – ближче до сучасних людей, ніж до *Homo erectus*. Середній об'єм мозку – 880 см³, коливається від 750 до 1250 см³. Череп округлий, надбрівні дуги сильно розвинені, зуби дрібні, особливо у порівнянні з австралопітеком.

В ашельську епоху з'явилося перше знаряддя цілком певної стійкої форми – ручне рубило, багатофункціональне за своїм призначенням. Відомі також колуни (клівери), ножі з обушком, вістря, скребла, олдовайські чоппери і чоппінги. Один з варіантів ашельської обробки знарядь – техніка «леваллуа» – отримання відщепів від дисководних нуклеусів. Для загінного полювання використовували палиці і кілки з кам'яними наконечниками.

Серед поселень були короткочасні мисливські табори, майстерні з видобутку кременю, довготривалі базові стоянки. Як житла використовувалися печери. Великим досягненням ашельської людини стало використання природного вогню при полюванні, приготуванні їжі. Колективи первісних мисливців склалися з 15-20 осіб, 6-10 жінок, 15-20 дітей.

Вид *Homo heidelbergensis* (Гейдельберзька людина) займав проміжне становище між *Homo erectus* і *Homo sapiens* (800 – 200 тис. рр. тому). Для нього характерне мозаїчне поєднання неандертальських рис і ознак, притаманних людині сучасного виду. Європейські знахідки відомі в містах Штейнгейм, Сванскомб, Фонтешевад, Ерінгсдорф тощо. Гейдельберзька людина зазвичай асоціюється зі знахідкою у 1907 р. з селища Мауер біля Гейдельберга (Німеччина) щелепи архаїчного виду, але з прогресивною зубною системою. Розглядається як загальний предок неандертальця і людини сучасного виду або як тільки неандертальця.

Гейдельберзька людина містила ознаки *Homo erectus*, *Homo neanderthalensis* та *Homo sapiens*. До ознак Людини прямоходячої належать яскраво виражені надбрівні дуги, масивне підборіддя без виступу, череп із товстими стінками, низький лоб. Схожість гейдельберзької людини з неандертальцем полягає у тому, що вона мала округлу потилицю. До ознак притаманних людині сучасної анатомічної будови включають чутливість звуків, доволі великий мозок (1000-1200 см³).

Гейдельберзькі люди жили великими колективами (30-50 осіб), займалися в основному збиральництвом та полюванням. Полювали великими групами на бізонів, оленів, диких коней, за допомогою техніки загінного полювання. Як зброю використовували дерев'яні списи (доказом цього є списи знайдені в 1994 р. біля м. Шенінген (Німеччина) разом із кістками упольованих звірів). Також припускається, що гейдельберзька людина для полювання могла використовувати кам'яні наконечники, оскільки у 1979 р. біля м. Кату (ПАР) знайдені кам'яні наконечники віком 500 тис. рр.

Для праці використовували інструменти наближені до ашельської культури (кам'яні рубила, відщепи, кам'яні сокироподібні знаряддя із прямим лезом), вміли будувати примітивне житло (проте віддавали перевагу природнім печерам недалеко від водойм), харчувалися м'ясом диких тварин, ягодами, корінцями. Є знахідки, що вказують на те, що гейдельберзька людина могла добувати вогонь уже 790 тис. рр. тому (знайдено спалену деревину і оброблені вогнем знаряддя).

Близько 300 тис. рр. тому (генетики вважають, що близько 400 тис. рр. тому) з'явилася *неандертальська людина (Homo neanderthalensis)*, яка бл. 200 тис. рр. тому розселяється в Африці, Азії і Європі. Датування від 200 до 30 тис. рр. тому вважається основним періодом проживання неандертальця в Євразії. На даний час дослідники у своєму розпорядженні мають численні (кілька десятків) кісткових решток неандертальців, а також місця їх стоянок (кілька сотень). Географічно знахідки невідомі

тільки в Америці і Австралії. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. стали можливими не тільки археологічні та морфологічні характеристики неандертальців, а й реконструкція їх генетичного коду (генома), заснована на мітохондріальному і нуклеарному рівні дослідження.

На даний час вчені заперечують його генетичний зв'язок із *Homo sapiens*. Раніше вважалося, що неандерталець – прямий предок сучасної людини, але зараз вчені схиляються до версії, що він – тупикова, «сліпа» гілка еволюції. Сучасний російський антрополог Л.Б. Вишняцький пропонує вважати неандертальців «дублерами» *Homo sapiens*, своєрідним запасним варіантом еволюції, який в результаті не спрацював.

Об'єм мозку неандертальця відповідав сучасному (і навіть трохи перевершував його). Розкопки також свідчать про досить розвинену культуру, яка включала ритуали, зачатки мистецтва і моралі (турботу про одноплемінників).

Серед європейських неандертальців були виділені дві групи:

1) більш рання і прогресивна, представлена знахідками з Ерінгсдорфа (Німеччина);

2) пізніша та примітивна, до якої відносяться знахідки в Ла Шапелль, Ле Мустьє, Ле Феррасі тощо.

Відмінності між ними, мабуть, відображають різні шляхи їхнього розвитку.

Примітивна група затрималася у своєму розвитку в умовах суворого льодовикового клімату Західної Європи, хоча саме для пізніх палеоантропів характерне різке збільшення ємності мозкової коробки: за цим показником класичний неандерталець перевершує не тільки раннього палеоантропа, а й сучасну людину.

Антропологічні характеристики неандертальця сильно відрізняють його від попередніх людських форм. Класичні неандертальці були невисокі, зростом в середньому 160-165 см, вага 80 кг і більше. Кістки скелета і черепа, а також суглоби масивні, що свідчить про розвинену мускулатуру та значну фізичну силу. Череп великий, висунутий вперед, з обтяженою потиличною частиною і кістковим гребенем в шийно-потиличній області. Лицьова частина має низький скошений лоб, потужні надочномкові валики, добре виражену носову кістку (у неандертальця не було увігнутого профілю), потужні щелепи. На нижній щелепі відсутнє підборіддя. Будова кісток ніг і тазу відрізнялися від морфології сучасної людини: короткі кістки гомілки, розташовані під кутом гомілкові кістки, широка пласка стопа. Зуби відрізнялися великими розмірами, є відмінність і у вестибулярному апараті. Разом з тим, неандерталець має найбільший за об'ємом мозок (1500-1700 см³) з невеликими лобовими частками і сильно розвиненою центральною й потиличною частиною (емоції, психомоторне поведінка, агресія, «відчуття»).

Зовні неандерталець був вельми схожий на сучасну людину, представляючи собою її «грубий» тип. У розумовому розвитку неандертальці випереджали своїх попередників архантропів. Однак будова мозку свідчить про такі особливості поведінки неандертальця як агресивність і слабкий контроль емоцій. Під питанням знаходиться і можливість членороздільної мови у цього передлюдського виду.

Матеріальна культура неандертальців досить яскраво представлена в пам'ятках археології Мустьєрського періоду (назва утворилася від знахідок у печері Ле Мустьє), таких як Ле Мустьє, Ла Феррасі у Франції; подібні стоянки є на території півдня України, в Закавказзі і на території півдня Росії (Північний Кавказ). Неандертальці використовували техніку отримання ножевидних пластин, з яких виготовляли наконечники списів і вістря ножів – переважно мисливські знаряддя. Найбільш характерними були гостроконечник, скребло, ніж, наконечник списа.

Неандертальці змогли пережити суворі зими льодовикового періоду тільки завдяки тому, що навчилися видобувати вогонь (застосовувати його для опалення і освітлення), зуміли створити для себе теплий мікроклімат за допомогою одягу із шнурованих шкір хутром всередину, будувати каркасні житла для тривалого проживання (каркас обтягували шкірами великих тварин, притискаючи їх біля основи камінням або важкими кістками. У центрі розташовувалося відкрите вогнище, зверху – отвір для виходу диму). Природними укриттями від холоду були печери. Групи людей кількістю до 40 осіб жили в багатьох десятках печер на південному заході Франції. Печера була не тільки житлом, але й майстернею. Тут знаходять і готові знаряддя праці, і осколки кременю, що відлітали при розколюванні. Полювання та зберігання запасів в умовах льодовикового періоду і холодного клімату забезпечували їх повноцінною білковою їжею. Додатковим господарським заняттям було збиральництво.

Однак при дуже високій смертності (чоловічій – на полюванні, жіночій та дитячій – при пологах) їх середня тривалість життя була невисокою – бл. 24 років; репродуктивна активність – тим більше. Про способи організації колективів неандертальців (праобщина) майже нічого не відомо; вважається, що вони були засновані на нетривких сімейних відносинах.

Пізні неандертальці є першими людьми, в яких з'являються ознаки духовного життя. До них відносяться: зародження (але не повсюдне поширення) похоронного обряду, поява т. зв. «ведмежих» печер, де проходили певні мисливські обряди. Неандертальці стали першими людьми, які іноді ховали своїх мертвих. Скелети лежали в ямах, виритих у підлозі печер. Багато з них були покладені в позу сплячої людини і забезпечені предметами, які повинні були супроводжувати їх в загробному світі. Розбиті черепи померлих слід віднести до особливостей поховального обряду.

Питання про зникнення неандертальців зводиться до двох точок зору. Більшість дослідників вважає, що в останній період свого буття вони співіснували з *Homo sapiens*(ами), і це спілкування не було мирним. Від 40 до 30 тис. рр. тому сильніший неандерталець був фактично знищений більш розумним сипаенсом. У цьому процесі зіграли роль і менша кількість неандертальців, їх невелика тривалість життя і значно високий рівень смертності, а також низький рівень народжуваності та невеликий відсоток виживання дітей.

Інша точка зору, що з'явилася в останні роки, зводиться до того, що в період близько 35 тис. рр. тому неандертальці протягом короткого (кілька десятиліть) часу вимерли. Причиною тому була повсюдна активність вулканічної діяльності на територіях Європи і Азії, в результаті якої не тільки відбувалися землетруси та цунамі, але в атмосфері була присутня велика кількість отруйних речовин. Крім того, серйозні зміни в кліматі і, як наслідок, в фауні і флорі неандертальцям пережити не вдалося.

Археологічні знахідки *неоантропів (Homo sapiens, Людини розумної)* датуються в:

- 1) Африці – від 100 до 60 тис. рр. тому (про це свідчать археологічні знахідки в останній третині XX ст., зокрема, дитячий череп з Омо, Ефіопія, відкритий Р. Лікі);
- 2) Австралії – бл. 50 тис. рр. тому;
- 3) Азії – бл. 40 тис. рр. тому;
- 4) Європі – 40 тис. рр. тому;
- 5) Америці – 30 тис. рр. тому.

Таким чином, в період від 40 до 30 тис. рр. тому неоантроп розселився по всіх континентах Землі, за винятком Антарктиди. Тому дата 40/35 тис. рр. є часом широкого поширення цього виду не тільки кількісно, але періодом значного поступу у північні

райони. До 15 – 10 тис. рр. тому умови проживання *Homo sapiens* були досить суворі – льодовиковий період тривав. Однак холодний клімат давав важливі переваги: різноманітне і продуктивне полювання на великого звіра (мамонт, бізон, північний олень, дикий кінь), можливість тривалого зберігання запасів м'яса і жиру.

Існують різні підходи до точки зору на те, де з'явився неоантроп: моноцентризм і поліцентризм (з одного центру або таких центрів було декілька). Питання про можливість або неможливість співіснування палеоантропів і неоантропів у період від 40 до 30 тис. рр. тому також залишається відкритим.

Технічна озброєність (кам'яна індустрія) *Homo sapiens* була набагато більш розвиненою, ніж у неандертальців і, на думку провідних археологів, не має перехідних форм (від муст'є до верхнього палеоліту). Ножевидні пластини різноманітного призначення виготовлялися неоантропами з призматичних нуклеусів. Проте, в антропогенезі і археології раннього палеоліту продовжує існувати версія про спадкоємність досягнень пізніх неандертальців ранніми неоантропами.

До досягнень *Homo sapiens* слід віднести:

- високопродуктивне полювання із застосуванням спеціальних знарядь, ловчих ям, капканів, а також з урахуванням сезонних і шлюбних міграцій тварин;
- поява великих каркасних жител типу «яранга» з використанням кісток великих тварин;
- застосування і видобуток вогню для обігріву, освітлення та приготування їжі;
- виготовлення різних форм зшитого за допомогою кістяних голок хутряного одягу;
- особливо відзначимо прояв вищих форм духовного життя: поява образотворчого мистецтва, музики, хореографії, зародження релігійних уявлень і поява регулярного похоронного обряду (могильники, супутні стоянки).

Першими свідченнями появи цілком сучасної людини в Європі – *кроманьйонця* – були кістки, знайдені в гроті Кро-Маньйон на південному заході Франції. Тут приблизно від 40 до 10 тис. рр. тому жили люди, які були предками сучасної людини європеїдної раси. Знахідки даного типу володіють великою морфологічною своєрідністю. Хоча існують локальні варіанти, але вони мають єдину комбінацію ознак.

Морфологія неоантропів яскраво втілює в собі прототип сучасної людини. Зріст *Homo sapiens(a)* становив 160-170 см, вага – близько 60 кг, об'єм головного мозку – 1400-1450 см³. Черепна коробка округла, пропорційна; кількість звивин і центрів на корі головного мозку на порядок вища, ніж у неандертальців. Сам фізичний тип – більш грацильний: голова має вертикальну посадку, хребет – добре виражений сигмовидний вигин, ноги довші і прямі, а стопа – з підйомом. Всі ці ознаки робили ходу неантропа більш збалансованою і не виключали можливість бігу при необхідності. У лицьовій частині голови *Homo sapiens(a)* відрізняють: високі (великі) лобові частки, що відповідають за інтелект, логічне і абстрактне мислення; добре виражений ніс, компактні щелепи з чітким підборідним виступом. Неоантроп вмів планувати свої дії на перспективу і контролювати свою діяльність та емоції.

За короткий термін стався потужний зсув у технології виготовлення знарядь праці, прийомах полювання, вдосконаленні соціальної організації суспільства. Асортимент знарядь значно розширився, з'явилися вузько функціональні знаряддя стійких форм – різці, скребки, вістря, вкладишеві, збірні знаряддя, виконані в мікролітичній техніці, удосконалилася техніка ретуші, з'явилися нові технологічні прийоми – свердління, пиляння, шліфування. Для виготовлення гарпунів, проколок, шил, голок широко використовувалися кістка і ріг. Кістки мамонта та інших великих

тварин використовувалися при зведенні жител, що займали велику площу і мали своє планування.

Пристосування нашого прямого предка до різноманітних природно-кліматичних умов породжувало різні форми господарювання та матеріальної культури, що вело до згуртування соціального колективу. Значна кількість великих і середніх тварин у полосі помірного клімату сприяла розвитку полювання. Головні здобич складали мамонти, олені, бики, шерстисті носороги, коні, інші види копитних. Полювання велося колективно (облави, загін) та індивідуально. Використовувались ловчі пастки, аркани, гарпуни. Маються свідчення про поширення у пізньопалеолітичну епоху на півночі Європи полювання на морського звіра (моржі, дюгоні, нерпа тощо). Це підтверджують як знахідки зброї лову, кісток морських тварин, так і зображення тюленів на кістяних гарпунах. У верхньому палеоліті були винайдені лук і стріли.

Можемо припустити, що у пізньому палеоліті людина оволоділа удосконаленими прийомами добування вогню. З приводу цього, якими були ці способи, виголошуються різні точки зору, але жодна з них не може вважатися повністю доведеною. Припускають, що вогонь добувався тертям дерева об дерево, ударом каменя об камінь (у т.ч. об рудні матеріали – наприклад, пірит) тощо. Як відомо з етнографічних джерел, найпростішими способами добування вогню тертям дерева об дерево, є тертя паличкою борозни у бруску, свердління тощо.

Житлом у досліджувану епоху служили скальні навіси-гrotи, печери та штучні будівлі. Там, де природних укриттів не було, будувалися землянки, круглі або овальні, іноді з конічним дахом (2-3 м в глибину, до 6 м в ширину). У тропіках – вітрові заслони, шалаші.

В епоху мезоліту (14 – 7/5 тис. рр. тому): 1) великі міграції тварин і людей (пов'язане із таненням льодовика); 2) поява нових форм господарювання і матеріальної культури; 3) вимирання крупних тварин (мамонтів); 4) набуло поширення полювання на птахів (застосування луку і стріл); 5) поширення рибальства; 6) своє значення зберегло і збиральництво (у прибережних областях збирання моллюсків); 7) поширення мікролітичної кременевої індустрії, поява геометричної форми (трапеція, сегмент, трикутник), поступове зникнення деяких пізньопалеолітичних знарядь праці; 8) з'явилися перші предмети домашнього вжитку (чаші, ложки) тощо.

Неолітичний час (бл. 7/5 тис. рр. тому): 1) починають створюватися передумови для відтворюючого господарства (у передгірних областях Передньої і Середньої Азії, пізніше – у Північній Африці, Південній і Південно-Східній Азії, Європі і Новому світі); 2) поява нових культурних ознак: удосконалена техніка обробки камення (шліфування, заточка, пиляння), більш широке використання різних порід каменю, винайдено сокиру, виникають зачатки керамічного виробництва; 3) великих успіхів досягла обробка дерева (сокири і інші шліфовані знаряддя дозволяли успішно удосконалити житла, човни, розчищати великі ділянки лісу під поселення; 4) із розвитком соціальних відносин стали будуватися і культові будівлі; 5) удосконалення одягу, прикрас тощо; 6) значних розмірів у ранньому неоліті досяг обмін, що призвело до посилення етнічних і культурних зв'язків.

4. Расогенез як завершальна стадія антропогенезу. Існує гіпотеза, що диференціація рас розпочалась ще до переселення неоантропа в Європу і Азію бл. 90 тис. рр. тому. Є думка, що природній відбір у людини сучасного виду в основному завершився, принаймні 50 тис. рр. тому, і з тих пір основні видові ознаки залишаються у значній мірі стабільними. Це пов'язано з тим, що технологічна база, способи ведення господарства і соціальна діяльність людини пізньопалеолітичної епохи

дозволили їй пристосовуватись навіть до найбільш несприятливих умов проживання. Існує точка зору, що різноманітності, які існують (або існували у ті чи інші історичні епохи) у морфологічному вигляді окремих рас, скоріше всього, – наслідок пристосування до умов зовнішнього середовища, тобто є адаптивними і можуть представляти собою частково зворотні внутрішньовидові варіації.

Раса – це сукупність людей, які відрізняються спільністю фізичного типу, походження якого пов'язане з певним ареалом.

У XVIII ст. відомий німецький антрополог **Й.Ф. Блюменбах** (1752 – 1840 рр.) увів класифікацію людей за расовими ознаками з 4 головних груп або рас:

1) *негроїди*: спіральна форма волосся, широкий в крилах ніс, темна шкіра, товсті губи (негри Західної Африки, бушмени, готтентоти, пігмеї-негритоси, меланезійці);

2) *європеїди*: хвиляста форма волосся, вузький ніс, світла або смуглява шкіра, вузька і широка голова (Європа, країни Середземномор'я, Мала Азія, Індія, частково Америка. До них відносять айнів Сахаліну і Японії);

3) *монголоїди*: гладке, пряме волосся, середній по ширині ніс, широка голова. До них відносяться азіати (за винятком Індії) і місцеве населення Америки – від північних ескімосів до індіанців Вогненної Землі.

4) *австралоїди*: хвилясте волосся, широкий ніс, темна шкіра (аборигени Австралії).

Наведемо приклади пристосувального значення расових ознак.

Класичні представники **негроїдної раси** мають дуже темну шкіру, кучеряве волосся, дуже широкий ніс, товсті, ніби вивернуті губи. Цей комплекс ознак являє собою приклад вдалого фізіологічного пристосування до тих умов середовища, в яких живуть негроїди і які, в першу чергу, характеризуються дуже високою температурою та значною вологістю. Європейці в умовах тропічного клімату, як правило, відчувають себе погано і швидко занедужують внаслідок виснажливого впливу спеки та вологості повітря, корінні ж жителі Африки відчувають себе в цьому кліматі чудово. Пояснення цієї обставини полягає в тому, що останнім, так само як і австралійцям, допомагають зберігати гарне самопочуття перераховані особливості їхньої морфології. Темний колір шкіри утворюється завдяки наявності у покривних шарах шкіри меланіну – особливого пігменту, який оберігає шкіру від опіків. Він є і в шкірі представників інших рас, але у значно меншій кількості. Кучеряве волосся створює навколо голови особливий повітряний прошарок, що оберігає її від перегріву. Мабуть, цьому ж сприяє і характерна для більшості представників негроїдної раси велика висота і подовжена форма черепної коробки, що створюють з неї геометричне тіло, в найменшій мірі, як було показано спеціальними дослідженнями, схильне до перегріву. Широкий ніс з великими ніздрями і товсті губи з великою поверхнею слизової оболонки підсилюють тепловіддачу, так само як і велика кількість потових залоз на одиницю поверхні тіла, характерне для негроїдів.

Монголоїдна раса склалася в областях з жарким, але сухим континентальним кліматом, в умовах напівпустельного і степового ландшафту, де сухий і холодний вітер піднімає та жене величезні хмари дрібного піску. Ця обставина також не могла не викликати утворення якихось захисних пристосувань. І дійсно, обличчя у представників монголоїдної раси вкрите шаром жиру, що значно перевершує по товщині шар жиру на обличчі європеїдів і негроїдів, а очі характеризуються вузьким розрізом і наявністю особливої складки у внутрішньому куті ока – епікантуса. Про те, що ці відмітні ознаки монголоїдної раси сформувалися під впливом пристосування до середовища, свідчить факт утворення аналогічних особливостей у бушменів і готтентотів Південної Африки,

які живуть в умовах степового і напівпустельного ландшафту, що наближається до ландшафту Центральної Азії.

Нарешті, найбільш характерна морфологічна особливість *європеїдної раси* – сильно виступаючий ніс – також може бути пояснена як результат впливу клімату на процес расоутворення. Порівняно суворий клімат Європи наприкінці четвертинного періоду обумовлював необхідність утворення таких пристосувань, які б охороняли організм людини від переохолодження. Значний виступ носової порожнини подовжував шлях повітря до дихальних шляхів і сприяв його зігріванню.

Судячи за палеоантропологічними і археологічними даними, виділення великих гілок в межах великих рас відноситься до епохи мезоліту. Усередині європеїдної раси виділяються північна і південна гілки, всередині монголоїдної – сибірська, південноазійська і американська гілки, негроїдний стовбур розбивається на дві групи – африканську і австралійську. До цього ж часу відноситься, мабуть, формування метисних типів в контактних зонах. Багато з малих рас утворилися під впливом ізоляції. Північна і південна гілки європеїдної раси, представники яких виявляють всі гами переходів від самих світлооких і світловолосих на земній кулі людей до негроїдів, також, мабуть, відчули вплив кліматичного чинника. Таким чином, різні фактори расоутворення по-різному діяли на різних територіях і по відношенню до різних расових типів.

Про шляхи і місце виникнення людини напрацьовано багато гіпотез; найбільш відомі з них – це вже згадувані нами креаційна теорія, теорія полігенезу і поліцентризму, моногенезу і моноцентризму та їх варіанти. Ідеї поліцентризму і полігенезу висловлювалися багатьма антропологами і передбачали наявність декількох самостійних центрів походження людини (наприклад, на думку відомого антрополога Франца Вейденрейха, у чотирьох областях: Європі, Африці, Південно-Східній і Східній Азії).

В українській антропології отримала поширення концепція, згідно з якою становлення людини тривало у різних місцях, тобто за принципом поліцентризму, але не виходило за рамки одного виду, тобто здійснювалось як моногенез.

Таким чином, на думку одних вчених, процеси сапієнтації протікали у всіх центрах одноманітно і привели до виникнення людини сучасного виду. На думку інших – у ряді центрів виникали різні види або підвиди людини, між якими відбувалися контакти, що привело до утворення рас. Отже, в цілому можемо сказати, що еволюція у ході антропогенезу не була прямолінійною і безперервною лінією розвитку від одних видів до інших.

Тема 3

ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА. ЕПОХА ПРАОБЩИНИ

1. Поняття «соціогенез». Взаємозв'язок антропогенезу і соціогенезу.
2. Стадії соціогенезу.
3. Епоха праобщини.

1. Поняття «соціогенез». Взаємозв'язок антропогенезу і соціогенезу. Антропогенез тісно пов'язаний із соціогенезом (становлення і розвиток первісного

суспільства). Цей процес менш вловимий у речових (палеоантропологічних чи археологічних) джерелах. Однак деякі відомості про давній соціум з них почерпнути можна. Зокрема, свідчення про демографічну ситуацію, чисельність колективів, характер родинних зв'язків (матрілінійність, патрілінійність) тощо.

Для реконструкції суспільних відносин велику роль відіграють етнографічні відомості, які допомагають уявити первісне суспільство живим і цілісним організмом. Але ці джерела не дозволяють нам відтворити найбільш давні суспільні відносини, які відносяться до періоду праобщини. Тому реконструкції ранніх етапів соціогенезу гіпотетичні.

Із вивченням стародавнього суспільства пов'язаний цілий ряд проблем: критерії людського соціуму, час появи суспільства, якісні його структури і фактори соціогенезу.

Критерії, що визначають людський колектив, також можна поділити на біологічні і культурні. До біологічних відносяться необхідність прожитку, захисту та продовження роду. Такий підхід у створенні колективу притаманний і тваринному світу. До культурних ознак, характерних тільки для людського суспільства, слід віднести діяльність із виготовлення знарядь праці, норми поведінки в колективі, виховання і навчання підростаючого покоління.

Вельми проблемним є питання про початок соціогенезу:

1) більшість дослідників вважають, що перші люди, здатні до діяльності з виготовлення знарядь праці – *Homo habilis*(и) – представляли собою вже певний людський колектив;

2) деякі вчені початок суспільства пов'язують із *Homo erectus*, відмовляючи хабілісам в осмисленій діяльності із виготовлення знарядь праці і визнаючи таку тільки з часу появи ручних рубил;

3) деякі історики (в основному релігійного спрямування) вбачають початок людського суспільства бл. 40 тис. рр. тому з появою *Homo sapiens*, виводячи як основний критерій колективу переважання саме культурних традицій.

Дискусійними є і питання, пов'язані із факторами соціогенезу. До них відносять: можливість повноцінного харчування, що залежало від результатів полювання, діяльність з виготовлення знарядь праці тощо. Слід визнати, що найпотужнішим стимулом розвитку суспільства, як і людини, був мозок, який удосконалювався, і завдяки якому діяльність із виготовлення знарядь праці, полювання ставали продуктивнішими, розвивалися духовні й культурні норми спілкування.

До проблемних питань відноситься виникнення екзогамії (коли діяла заборона укладати шлюби всередині даного колективу). Поняття «екзогамії» було введено у ХІХ ст. шотландським етнологом, юристом *Дж. Ф. Мак-Леннаном* (1827 – 1881 рр.), який вбачав її витoki у звичаях дикунів убивати непотрібних на війні дівчаток, що змушувало їх шукати дружин в інших групах. Л.Г. Морган пов'язував виникнення заборон на шлюби всередині колективу із прагненням уникнути шкідливих наслідків інцесту. Можливо, сусідні групи зміцнювали таким чином контакти між собою (Е. Тейлор, А.М. Золотарьов, С.А. Токарев); або причина криється у способі життя колективів, коли мисливці-чоловіки з одного колективу зустрічали жінок з інших праобщин. Поширеною в науці є версія, що пояснює виникнення екзогамії необхідністю впорядкування господарського життя всередині колективу. Біологи стверджують, що у вищих ссавців екзогамія існує на рівні інстинкту.

Поява соціального життя пов'язана із виробництвом знарядь праці. Спочатку це були примітивні кам'яні рубила, які поступово вдосконалюються людиною. Людина стає настільки людиною, наскільки вона створює «другу природу» – своє примітивне

виробництво і форми відносин між людьми, що виникають з приводу даного виробництва. Не слід забувати, що людина, її тілесна організація, вміння і навички, які вона накопичила і передала у спадок, самі є стимулами, що мають соціальну природу. Але соціальну природу мають і форми відносин між людьми в общині, на відміну від природних, біологічних зв'язків у стаді. Таким чином, соціальна реальність, що створювалася першими людьми, включала в себе:

- ставлення до природи, найважливіші з яких об'єктивуються у вигляді матеріальних речових і особистісних виробничих можливостей;
- відносини між людьми у процесі виробництва, що і створює общину.

У чому ж полягає головна ознака людини сучасного виду, що ставить її на особливе місце у царстві тварин?

Згідно з однією концепцією, одна із основних особливостей родової моделі Номо – змінювати тим чи іншим способом навколишній світ у відповідності зі своїми потребами. Найбільш суттєве полягає у тому, що Людина розумна належить до виду, активне пристосування якого до навколишньої дійсності засноване головним чином на накопиченні та використанні суспільного досвіду, що передається в даній соціальній групі від покоління до покоління не спадковим шляхом, а завдяки мові, а пізніше писемності. Людина володіє навичками до удосконалення знарядь праці, рефлексії, має почуття часу і простору, а на певному рівні культурного розвитку – і здатність до абстракції.

Використання соціального досвіду варто назвати «працею», незалежно від її характеру. Створює соціальні товариства і працює тільки людина. Від народження людина зберігає у своїй спадковості, окрім фізіологічних інстинктів, тільки потенційну здатність до соціальної трудової діяльності. Для того щоб потенціал став реальністю, дитина повинна отримати необхідну суму соціальних знань і навичок – спочатку від батьків, а потім – від соціального колективу.

Яким же чином ми можемо уявити собі початок соціалізації безпосереднього предка людини?

Ні про жодну соціалізацію або розвиток трудової діяльності в результаті, скажімо, вправ руки не може бути і мови. Розмірковуючи чисто гіпотетично, можна прийняти наступні положення. Предок людини, який досяг вже певного розвитку, але не став ще повністю соціальною істотою, опинився у різко змінених погодних умовах. Вони були такими, що для нормальної еволюції та видоперетворення часу вже не залишалось, предку людини загрожувала смерть. І ось у цій ситуації, внаслідок мутацій і рекомбінацій, виник індивід (або індивіди), чиї нащадки стали тим видом, який отримав соціальну здатність передавати один одному і від покоління до покоління інформацію не спадковим шляхом – через мову і поширювати в колективах необхідну для виживання інформацію. В умовах різкого похолодання однією із важливих умов виживання було тепло і вогонь. Ті, хто був здатен перейняти досвід вміння розпалювати багаття, опинялись більш життєздатними.

Інша версія полягає у тому, що різка зміна природного середовища, флори і фауни ускладнила добування засобів до прожиття. До того ж цьому перешкождала і ще попередня, тваринницька, організація груп. Слудувало по іншому організувати групи мисливців і збирачів. Замість стада, заснованому на інстинктах, виникли соціальні об'єднання, на зразок «локальних груп», що володіли здатністю найбільш ефективно пристосовуватися до обставин і підтримувати один одного.

Можливо, що шляхом сапієнтації йшов не один вид, але вижила і стала швидко розвиватися тільки людина сучасного, «соціального» виду.

Звідси виникає і общинний, колективний характер розподілу, обміну та споживання здобичі: те, що добував чоловік на території общини, споживалося колективно, спільно. У відносинах всередині общини панували відносини рівного розподілу. Все, що добувалося членами общини, приносили на стоянку і вже тут розподілялося відповідно до потреб колективу. Це призводило до того, що мисливець не обов'язково отримував найкращу або більшу частину здобичі. Продукт розподілявся всередині общини, і всі її члени наділялися своєю часткою.

В основі соціальних зв'язків лежали відносини *реципрокного* (від лат. *reciprocus* – «рух туди і назад») обміну, взаємності, тобто обов'язкової віддачі за отриманий дар, обов'язкової відплати за отриману образу, помсти за завдану шкоду. Кожний первісний колектив був повністю незалежним від сусідів, він мав автаркичний характер. Це не означає, що не було зв'язків між общинами: інколи доводилося переміщатися по території іншої общини, але це завжди обумовлювалося відповідними угодами, існував і обмін між общинами, але він не визначав сутності праці та проживання даного колективу: кожен первісний колектив був самодостатнім цілим.

Тривалий період становлення людини (антропогенез) і становлення суспільства (соціогенез) – дві нерозривно пов'язані сторони єдиного процесу – антропосоціогенезу.

Антропосоціогенез – це процес походження людини, становлення її як біологічного виду (антропогенез) у процесі формування суспільства, яке, у свою чергу, позначається соціальним розвитком або соціогенезом. У ході еволюції в першу чергу закріплювалися і посилювалися саме ті спадкові зміни біологічної організації людини, які вели до її соціалізації і найбільш сприяли подальшому прогресу трудової діяльності та розвитку суспільства. Але і суспільство виникало у силу необхідності, під впливом переваг, які давала колективна праця. Таким чином, у процесі історико-еволюційного розвитку людини – антропосоціогенезу – біологічне і соціальне виступали в єдності.

2. Стадії соціогенезу. Соціогенез розпочався ще на ранніх стадіях розвитку Людини розумної і триває по теперішній час. До соціальних факторів, що сприяли становленню людства традиційно відносять: групове співробітництво, спілкування і мову, виготовлення знарядь, наявність постійних жител тощо.

Початковою формою людського колективізму є первісне людське стадо. Багато дослідників не погоджуються із такою назвою, так як вважають, що вона об'єднує не порівнювані поняття – стадність, притаманну первісним людям як біологічним істотам. Тому в літературі часто можна зустріти термін *«праобщина»* (бл. 2,5 млн – 35 тис. рр. тому або період раннього і середнього палеоліту). Кордони праобщини назвати точно важко. Її початок обумовлений виділенням людини із тваринного світу і формуванням перших примітивних колективів. На думку дослідників, початок колективного життя співпадає із часом, коли людина навчилася виготовляти знаряддя праці.

Наступний етап соціалізації первісних людей називається епохою *первісної родової общини (громади)*, яка поділяється на період *ранньопервісної родової общини мисливців, рибалок і збирачів* (35 – 7/5 тис. рр. до н.е. або час пізнього палеоліту і мезоліту) та *пізньопервісну родову общину* (7/5 – 4 тис. рр. до н.е. або період неоліту).

Заключний етап соціогенезу в добу первісності характеризується розкладанням первісного ладу та появою *сусідської (територіальної) общини (громади)*.

В цілому первісна історична наука накопичила достатню кількість опосередкованих джерел, що дають змогу відтворити і охарактеризувати найважливіші моменти виникнення та розвитку людського суспільства, тобто соціогенезу.

3. Епоха праобщини. Період праобщини був найтривалішим в історії людства – бл. 2,5 млн. – 35 тис. рр. тому або період раннього і середнього палеоліту. Епоха праобщини найменш вивчена, так як джерельна база її мінімальна. Найдавніше суспільство того часу в цілому формувалося на основі біологічних критеріїв, головним з яких була необхідність прожитку та розмноження. Прогресивний розвиток кам'яних знарядь праці, зміни фізичного типу самої людини, нарешті, та обставина, що общинний устрій не міг виникнути відразу, в готовому вигляді, – все це показує, що праобщина не була застиглою у часі одноманітною формою. Тому часто розрізняють ранню праобщину найдавніших людей і більш розвинуту праобщину неандертальців.

Що собою представляла праобщина? Можна припускати, що такий колектив налічував близько 20-30 осіб, які займалися збиральництвом і полюванням на дрібних тварин. Малоймовірно, щоб велика група могла прокормити себе при слабкій технічній озброєності ранньопалеолітичної людини і труднощах у добуванні їжі. Збиральництво вимагало великої кількості часу, а давало відносно мало їжі, притому частіше всього низькокалорійної; що ж стосується полювання на великих тварин, вже відомому первісній людині, то воно викликало великі труднощі, супроводжувалось значною кількістю жертв і не завжди було успішним.

Полювання займало особливе місце в житті праобщини. Саме воно було тією формою трудової діяльності, яка більше всього стимулювала організованість праобщини, змушувала її членів все тісніше гуртуватися в трудовому процесі і демонструвала їм силу колективізму. Колективна праця і необхідність захисту від хижаків та стихії сприяли консолідації суспільства. У ньому зароджувалися і визрівали соціальні ознаки: діяльність із виготовлення знарядь праці, поява взаємодопомоги, виховання дітей тощо.

Життя праобщини, швидше за все, не було життям безладно подорожуючих з місця на місце збирачів і мисливців. Розкопки в Чжоукоудяні малюють картину осілого життя протягом багатьох поколінь. Про відносну осілість говорять і багато печерних стійбищ ранньопалеолітичного часу у різних частинах Євразії. Праця була вкрай примітивною, ледь виходила за «тваринні» кордони. Як знаряддя праці використовувалися переважно палиці, дубини, камені – як правило, в первозданному, ще не обробленому вигляді. Поділу праці, по суті, теж не було. Жінки і чоловіки, схоже, займалися одним і тим же: полюванням, збиральництвом. Хоча до кінця досліджуваної епохи природний (за віком і статтю) поділ праці все-таки намітився. Міжгрупові взаємодії, зв'язки між окремими групами були вкрай нестійкими та спорадичними.

Однією з основних ліній боротьби біологічних і соціальних начал в праобщині були статеві стосунки. Тут тваринні інстинкти повинні були позначитися із особливою силою, а отже, і зазнати сильного тиску з боку суспільства, що розвивалося. Статеві зв'язки залишалися нерегульованими, соціальні норми, що їх регулювали, були відсутні. Реальністю була первісна спільність жінок, груповий шлюб, що не виключало існування тимчасових шлюбних пар. Частина вчених вважає, що праобщина як початкова форма громадської організації могла виникнути лише в результаті розчинення в ній зоологічних сімей і взаємної терпимості дорослих самців, тобто встановлення нерегламентованих, невпорядкованих статевих відносин, або проміскуїтета. Історичний термін «проміскуїтет» був уведений у XIX ст. для позначення передбачуваної стадії невпорядкованих статевих відносин в первісному людському суспільстві, що передували виникненню шлюбу і сім'ї.

Однак існує і інша точка зору, яка набуває все більшої кількості прихильників, за якою праобщина успадкувала від тваринних об'єднань, що їй передували, гаремну сім'ю

із властивою їй регламентацією статевого життя. Гаремні родини склалися з 10-20 осіб на чолі з великим сильним самцем. Крім ватажка в гаремну сім'ю входили молоді самці, але зазвичай вони не брали участі у розмноженні через неможливість витримати суперництво із ватажком. Коли кілька сімей об'єднувалися в стадо, кожна з них зберігала відому відособленість, яка не виключала, однак, бійок через самок, смерть вожаків і т.д.

Спостереження за життям сучасних людиноподібних мавп (шимпанзе) дозволяють припускати наявність гаремної сім'ї при домінуванні ватажків. Причому жінки в таких сім'ях, як правило, приходили з боку, самі обираючи собі чоловіків. І сім'ї, і шлюби були дуже неміцними. Вони часто розпадалися через загибель ватажків або відбувалася час від часу зміна лідерів.

Таким чином, праобщина – перша, примітивна форма колективу первісних людей (архантропів, палеоантропів). Відрізняється невеликою чисельністю (до 30 осіб), відсутністю як такої власності на засоби виробництва, продукти колекціонерства і можливого полювання, ймовірно, сильною владою ватажка над членами групи, поєднанням властивостей тваринного і людського колективів.

Другий етап найдавнішого людського суспільства називають праобщиною неандертальців (200 – 30 тис. рр. тому). Колективи цього часу відрізнялися більшою згуртованістю, але були нечисленними, нараховуючи 10-15 осіб. У цей період загінне та облавне полювання стають основою життя суспільства. Люди навчилися споруджувати каркасні житла і виготовляти теплий одяг зі шкір тварин. Були винайдені спис і ніж, став використовуватися вогонь. Зароджуються похоронний обряд і зачатки духовного життя.

Однак про соціальну структуру даного суспільства мало що відомо. Можна припустити зміцнення сімейних зв'язків і наявність жорсткого домінування ватажків, особливо під час полювання. На відміну від харчового інстинкту, дія якого з виникненням праобщини була введена в соціальні рамки, процес упорядкування статевих відносин йшов повільніше. В умовах існування (хоча і короткочасного) сімей можна припускати, що всередині сім'ї, ймовірно, існувала заборона на кровосумісний зв'язок (*екзогамія*) – це початок соціального регулювання шлюбно-сімейних відносин.

Виникають релігійні вірування. Як правило, вони були пов'язані з похоронним обрядом, культом мертвих (предків). Небіжчиків стали ховати у спеціально виритих поглибленнях в печерах, у могилу нерідко клали знаряддя праці, приношення. Наприклад, у гроті Ля-Шапель-о-Сен у Франції було виявлено неглибоке захоронення зі скелетом у позі ембріона. Поряд із тілом було знайдено інструменти, квіти, що може свідчити про віру у загробне життя.

Деякі поховальні традиції неандертальців і сучасних людей є близькими. Наприклад, в Іраку було виявлено поховання 40-річного чоловіка, на яке його співвітчизники поклали квіти – навколо скелету знаходилося багато квіткового пилку. При аналізі 36 скелетів неандертальців, що мали переломи, лише в 11 результатів лікування переломи визнані незадовільними. Це показує, що вже на такому рівні розвитку ефективність медичної допомоги при переломах перевищувала 70 %. Отже, первісні люди знали про переломи і вміли їх лікувати.

Проблема виникнення і розвитку мислення та мови є дуже важливою. До нас не дійшли документальні свідчення того, якими були засоби комунікації в колективах австралопітеків, пітекантропів і неандертальців, тим більше відсутні прямі докази щодо формування істинно людського мислення. На думку російського лінгвіста М.Я. Марра,

найдавніші люди спілкувалися між собою за допомогою жестів (теорія кінетичної мови). Однак наукового обґрунтування дана теорія не отримала.

Тема 4

ПЕРВІСНА РОДОВА ОБЩИНА ТА ЇЇ ЕВОЛЮЦІЯ

1. Епоха первісної родової общини: хронологічні рамки, періодизація та особливості.
2. Рання первісна родова община мисливців, рибалок та збирачів.
3. Неолітична революція та її роль у розвитку первісного суспільства.
4. Епоха пізньої первісної родової общини.

1. Епоха первісної родової общини: хронологічні рамки, періодизація та особливості. *Хронологічні рамки епохи первісної родової общини: 35 – 4 тис. рр. до н.е. За внутрішньою періодизацією: а) рання первісна родова община мисливців, рибалок і збирачів (35 – 7/5 тис. рр. до н.е. або час пізнього палеоліту і мезоліту); б) пізня первісна родова община (7/5 – 4 тис. рр. до н.е. або період неоліту).*

Настання верхнього (пізнього) палеоліту ознаменоване значним прогресом у розвитку виробничих сил первісної людини. Це спричинило не менш важливі зміни в організації суспільства. Удосконалення технічного озброєння людини у її боротьбі з природою зробила можливим існування відносно постійних господарських колективів. Але в той же час вона вимагала ефективного використання, спадкоємності і подальшого удосконалення знарядь праці. Праобщині з її порівняно аморфною нестійкою структурою це завдання було не під силу. Тому вона неминуче повинна була поступитися місцем більш міцній формі суспільної організації.

Причинами переходу від праобщини до родової общини стали:

- 1) стабілізація праобщини за кількісним і персональним складом;
- 2) ускладнення способу полювання;
- 3) зародження духовної культури, первісних форм релігії (фетишизм, анімізм, тотемізм, аніматизм, магія, шаманство, культ предків тощо);
- 4) ускладнення знарядь праці;
- 5) упорядкування шлюбних відносин;
- 6) поява соціальних норм (табу);
- 7) поява родоплемінної організації;
- 8) потреба у спілкуванні і посиленні регулювання норм.

Община – це первинна форма соціальної організації життя в людському суспільстві, що виникла на основі природних, кровнородинних зв'язків (родова община). Основний осередок первісної общини – рід. **Рід** – це колектив кровних родичів (група людей, об'єднаних кровнородинними зв'язками). Уперше звернув увагу на важливість роду у первісному суспільстві американський етнолог Л.Г. Морган. Лаконічне визначення поняття запропонував М.В. Крюков: *рід* – це однолінійний, екзогамний колектив кровних родичів.

Рід – спільнота екзогамна. Уперше терміни «ендогамія» і «екзогамія» запропонував шотландський адвокат і вчений XIX ст. Дж.Ф. Мак-Леннан. **Ендогамія** – це норма, за якою укладення шлюбу відбувалося в рамках певної соціальної або етнічної

групи. **Екзогамія** – це заборона шлюбів усередині роду. Вона стала важливим етапом у розвитку общини.

Численні теорії походження екзогамії об'єднуються в 3 основні групи, які припускають, що перехід до екзогамії був обумовлений:

а) необхідністю уникнути шкідливих наслідків від шлюбів між кровними родичами (Л.Г. Морган та ін.);

б) прагненням розширити соціальні контакти і зав'язати стосунки з іншими колективами (Е. Тайлор, А.М. Золотарьов, К. Леві-Стросс);

в) необхідністю встановлення соціального миру в колективі, оскільки шлюбні відносини і конфлікти, що їх супроводжували, виносилися за його межі (С.П. Толстов, Ю.І. Семенов).

Система спорідненості в давнину відрізнялася від сучасної: у більшості суспільств рахунок спорідненості визначався по лінії матері (**матрилінійність**), а іноді – по батьківській лінії (**патрилінійність**). Л.Г. Морган вважав, що рід був спочатку матрилінійним, і тільки пізніше спорідненість почала передаватись по батьківській лінії. З цією думкою погоджується більшість сучасних дослідників.

Деякі дослідження етнологів показали, що в багатьох суспільствах існувала *дуальна організація* – об'єднання двох родів, члени яких укладали шлюби між собою. Згодом ці дуальні організації ускладнювалися і ділилися на чотири, вісім і більше частин.

До складу роду входили сім'ї. Таке об'єднання характеризувалося спільністю території (рід був власником господарських угідь і продуктів полювання та збирання), єдністю культового життя, побутових традицій. Управління родом поєднувало в собі геронтократичні (влада старійшин) і демократичні традиції. У період свого виникнення поняття община і рід були тотожні. Пізніше община стала розумітися як об'єднання декількох родів, члени яких укладають між собою шлюби. Крім шлюбних зв'язків общинників об'єднували загальна територія (землі і угіддя), традиції взаємодопомоги і захисту, сакральне та культурне життя.

2. Рання первісна родова община мисливців, рибалок і збирачів. *Хронологічні межі* – 35 тис. – 7/5 тис. рр. тому або період пізнього палеоліту й мезоліту.

Епоха ранньої первісної родової общини характеризується простим т. зв. привласнюючим господарством мисливців, рибалок і збирачів та відповідними йому примітивними формами суспільних відносин.

Головним принципом життя роду і общини був *колективізм*:

- 1) участь всього колективу у полюванні і розподілі здобичі, їжі;
- 2) колективне будівництво жител;
- 3) колективна власність на угіддя і знаряддя праці;
- 4) колективне виховання дітей;
- 5) колективна участь у релігійних ритуалах.

Структура ранньої первісної родової общини. Ранньопервісна родова община складалася із групи або груп родинних сімей, до яких могли приєднатися родини свояків, друзів тощо. Якщо така група була одна, общину називають однородовою, або компактно-родовою, якщо їх було декілька – багатородовою, або дисперсно-родовою.

Гіпотетично реконструйований деякими дослідниками ранній рід був колективом людей, які усвідомлювали свою спорідненість по одній лінії і були пов'язані між собою звичаєм екзогамії. Спорідненість в ньому була не предковою, або вертикальною (зведення себе до спільного родоначальника), а горизонтальною. Існує думка, що спочатку горизонтальна спорідненість усвідомлювалася тільки у формі зв'язку із

загально родовим покровителем – тотемом. Люди народжувались у певному колективі, що мав спільний тотем, і тому були рідними один одному. Спорідненість була явищем не стільки біологічною, скільки соціальною. Однак незабаром став усвідомлюватися вже зв'язок із цим колективом через одного з батьків, і горизонтальна спорідненість прийняла форму *філіації*.

Переважає думка, що середня чисельність ранньої первісної родової общини складала 25-30 осіб. Малі розміри общини підтримувалися як шляхом стихійного впливу природних катаклізмів, так і за посередництва певних соціально-культурних механізмів. У першому випадку тривале голодування збільшувало смертність, особливо серед жінок, дітей і людей похилого віку, та знижувало народжуваність. У другому випадку діяла ціла група обставин. Це ранні шлюби дівчаток, що нерідко приводили до фізичних травм і безпліддя, важка праця жінок, що скорочувала їх репродуктивний період, диспропорція статей через умиртвіння частини новонароджених дівчаток і високої смертності породіль, безшлюбність частини молодих чоловіків через багатоженство чоловіків похилого віку. Особливо часто умиртвляли одного з близнюків: це був звичай, що пізніше обґрунтовувався релігійними мотивами. Долю таких дітей вирішувала група в цілому, так як вона була зацікавлена в усуненні господарських і побутових проблем.

Господарська діяльність. Форми господарювання у різних природно-кліматичних зонах були різноманітними, як і значення різних видів господарської діяльності у добуванні засобів для життя. У південних областях великого значення набуло збиральництво, що поєднувалось із полюванням. По мірі руху до півночі зростала роль полювання і риболовлі.

Значна кількість великих і середніх тварин у смузі помірного клімату сприяла розвитку полювання. Головну здобич становили мамонти, олені, бики, шерстисті носороги, коні, інші види копитних. Полювання велось колективно (за допомогою облави, загінне) та індивідуально. Крім різної зброї, для нього використовувалися ловчі ями, аркани, гарпуни. Є відомості про поширення у пізньопалеолітичну епоху на півночі Європи полювання на морського звіра (моржів, дюгонів, нерпу і ін.). Це підтверджують як знахідки знарядь лову, кісток морських тварин, так і зображення тюленів на кістяних гарпунах.

Поступове ускладнення виробничих навичок чим далі, тим більше вимагало господарської спеціалізації. Тому природній поділ праці за статтю і віком отримав тут подальшого розвитку. Чоловік ставав переважно мисливцем, а пізніше зазвичай і рибалкою. Жінка зосередилась на збиральництві, на домашньому господарстві, стала хранителькою домашнього вогнища. Діти і люди похилого віку допомагали працездатним членам общини. Старі люди, крім того, зазвичай були хранителями колективного досвіду і активно брали участь у виготовленні знарядь праці. Подібний поділ функцій призвів до зростання продуктивності праці всього колективу.

Підвищення рівня оснащення людства різноманітними знаряддями праці в цей час є причиною винаходу нової техніки обробки каменю. З типового для мустьєрської культури дисковидного нуклеуса пластини сколювалися під кутом, вони були безформні і грубі, товщина і особливо ширина їх були неоднакові. Для отримання пластин в епоху верхнього палеоліту використовувався т. зв. призматичний нуклеус, тобто кам'яна заготівля достатньої висоти і правильної форми, з якої пластини сколювалися по всій її довжині. В результаті ці пластини мали строго правильну форму і досить рівномірну товщину та ширину по всій своїй довжині. Ці пластини служили заготівками, які за допомогою різноманітних типів бічної і кінцевої ретуші перетворювалися у справжні

знаряддя – проколи, шила, скребки, ножевидні пластинки і т.д. Широке використання дерева і кістки, матеріалів м'яких і піддатливих, дозволяло у великій кількості отримувати складені знаряддя, вставляючи спеціально підготовлені ножевидні пластинки у прорізани в дереві чи кістці пазухи або прив'язуючи висушеними жилами чи мотузками рослинного походження кам'яні наконечники копій або колони до дерев'яних і кістяних рукояток.

З'являється багато видів спеціалізованих виробів, найчастіше досить невеликих за розміром. Розвивається мікролітична техніка. У ході розкопок виявлені наконечники копій і дротиків, вістря, різні види скребків, проколок, різці, пластини і відщепи, які могли використовуватися як ножі. З кістки робилися наконечники гарпунів, кинджали, голки й шила, прикраси. В якості знарядь широко використовувалися роги тварин. Так, наприклад, відомі мотики з цього матеріалу. Пізніше було винайдено лук і стріли.

Разом з цим підвищувалася продуктивність праці і виробы ставали більш досконалими. Була розроблена техніка випрямлення палиць, що служили держаками для металевих зброї. Палиці замочували, нагрівали, а потім за допомогою спеціальних випрямлячів їм надавали необхідну форму.

Можна вважати, що у пізньому палеоліті людина опанувала більш удосконалені прийоми добування вогню. Припускають, що вогонь добувався тертям дерева об дерево (його «пиляння» і «свердління»), ударом каменю об камінь (у т.ч. об рудні мінерали – наприклад, пірит) тощо.

Житлом у досліджувану епоху служили скельні навіси-гrotи, печери і штучні споруди. Вхід у печери прикривався кам'яною кладкою, яка захищала її мешканців від негоди і небезпеки нападу. Там, де природних укриттів не було, будувалися землянки, круглі або овальні, іноді з конічним дахом. У тропіках – вітрові заслони, курені. Землянки досягали 2-3 метрів у глибину при 6 метрах в діаметрі.

У центрі житла розміщувалося вогнище. У долівці часто виривалися спеціальні ями для зберігання їжі. У холодний час люди могли користуватися одягом зі шкур тварин. Але археологічні свідчення про його наявність відносяться тільки до кінця пізнього палеоліту (одяг виготовляли уже неандертальці).

Подальший розвиток у пізньому палеоліті отримали транспортні засоби. Для перенесення ваги по суші могли використовуватися волокуші і носилки з жердин. Для переправи через водні перешкоди – стовбури дерев, зв'язки хмизу і очерету. Деякі дослідники вважають, що у пізньому палеоліті з'явилися найпримітивніші види очеретяних човнів. Знайдено ковзани із кістки.

На початку мезоліту на півночі і в середній смузі Євразії арктичний клімат поступово пом'якшується, в субтропічній зоні відносна сухість змінюється вологістю. Для цієї епохи характерне значне збільшення рухливості населення. Це знайшло відображення у розвитку нових форм господарства і матеріальної культури. Міграції населення були викликані не тільки звільненням від льоду нових просторів, придатних для заселення, а й тим, що частина тварин (північний олень, мамонт, шерстистий носоріг і ін.) відходили слідом за льодовиком на північ, і мисливці рухалися слідом за ними. До кінця субарктичного часу розпочалося вимирання багатьох великих тварин, наприклад, мамонтів, які становили у пізньому палеоліті важливу частину здобичі мисливців.

Люди епохи мезоліту селилися переважно на відкритих просторах, у передгір'ях, по берегах водойм, де були сприятливі умови для полювання, збиральництва, рибальства. Майже повсюдно великого поширення набуло полювання на птахів. Це

пов'язано зі скороченням поголів'я великих тварин і з удосконаленням зброї. Стали застосовуватися луки і стріли з тупими наконечниками, металеві палиці, вигнуті палиці.

Мезолітичні культури зазвичай пов'язують із широким поширенням мікролітичної кремінної індустрії, появою виробів геометричної форми (трапеція, сегмент, трикутник), поступовим зникненням деяких видів пізньопалеолітичних знарядь. Нових успіхів досягла техніка розщеплення кременю, що дало можливість отримувати пластини більш правильної, призматичної форми. Були вдосконалені прийоми ретуші.

Значних успіхів досягла обробка кістки і дерева. З'явилися перші предмети домашнього побуту (чаші, ложки). Із кістки виготовлялися наконечники для металевих зброї та інші предмети озброєння, а також прикраси. З рогу робили мотики, що використовувалися при збиранні, кирки з вушками. Як знаряддя і прикраса використовувалися раковини, зуби тварин, панцирі черепах. З'являються перші лижі. Зі стовбурів дерев видовбують човни.

Територія, на якій жила локальна група, перебувала у колективній власності. У колективній власності також були житла, вогонь, знаряддя праці, здобута їжа тощо.

Мезолітичним культурам властива значна хронологічна різноманітність: найбільш передові області субтропіків прогресували значно швидше, ніж культури середньої смуги і півночі. Особливо повільно еволюціонували культури тропічного і екваторіального поясів.

Соціальний розвиток. Однак уже в тих умовах починає проявляти себе соціальна нерівність. Виділяються правителі (старійшини). Важливу сакральну роль у суспільстві відігравали жінки, які несли ідею родючості і продовження людського роду. Відмінності в соціальному статусі були пов'язані і з віковим розподілом. Цілком ймовірно припускати, що високим авторитетом і повагою користувалися глави престижних родів, умілих в полюванні, які отримували, відповідно, більше здобичі.

У суспільствах з більш чи менш формалізованими статеві-віковими групами велике значення надавалося переходу з категорії підлітка в категорію дорослої людини. Цей перехід супроводжувався певними випробуваннями і урочистими таємними обрядами, відомими під назвою *ініціації*. У більшості своїй вони полягали у залученні підлітків до господарської, суспільної та культурної діяльності як повноправних членів общини. Так, в аборигенів Австралії юнаків вчили володіти мисливською і бойовою зброєю, виховували в них хоробрість, витривалість, витримку і дисципліну, посвячували їх у таємні звичаї, обряди та вірування племені. Юнаків випробовували рядом болісних процедур: голодуванням, нанесенням ран, припіканням вогнем, вибиванням зубів, вириванням волосся тощо.

Неодружена молодь у первісному суспільстві швидше за все не мала суспільного статусу і найважливіших соціальних прав. І тільки вступ до шлюбу, чому часом передували тривалі і болісні ініціації, робили юнака повноправним членом общини. Певні права отримувала і дівчина, яка виходила заміж. Однак повноправним членом суспільства вона ставала тільки із народженням у неї дітей.

Особливості шлюбно-сімейних відносин. Община мисливців об'єднувала кілька малих (простих) сімей. Така сім'я складалася із подружжя та їхніх дітей. Подружжя найчастіше – двоє (звична для нас пара), але у сильного щасливого мисливця бувало і дві, і три дружини. Сім'ї залишаються хоч і найменшим, але все ж основним осередком суспільства. Шлюбні союзи були неміцними, оскільки не мали економічного підґрунтя (немає власності, що об'єднує сторони). Шлюби укладалися, найімовірніше, з ініціативи жінок і супроводжувалися нескладною обрядовістю. В основному шлюб був парним.

Парний шлюб мав свої специфічні особливості. Перш за все, він ніколи не був істинно парним. Часто чоловік мав декількох дружин (*полігінія*), а жінки – кількох чоловіків (*поліандрія*). Були поширені шлюби з декількома сестрами одночасно (пізнім пережитком його був шлюб між чоловіком з сестрою померлої дружини, *сорорат*), *левірат* (дівчина виходила заміж відразу за кількох братів або за брата померлого чоловіка). Парна родина не протистояла роду, а розчинялася в ньому, так як вона не володіла спільним майном і головними вважалися не сімейні, а родові відносини.

Види поселення подружжя після укладення шлюбу були наступні: *матрилокальний* – шлюбне поселення подружжя у групі дружини, *патрилокальний* – шлюбне поселення подружжя в групі чоловіка, *амбілокальний* – поселення подружжя на вибір або в групі дружини, або в групі чоловіка, *дуолокальний* – періодична зміна місця поселення (то в групі дружини, то в групі чоловіка).

Сім'я ще не могла проіснувати поза колективом, але якась скромна сімейна власність вже сформувалася (житла, знаряддя праці, одяг). На мезолітичній стадії тенденції зміцнення сім'ї посилюються з переходом до індивідуального полювання за допомогою лука і стріл. У цей же період у зв'язку з кризою мисливського господарства (зміна природних умов в процесі танення льодовика, поява густих лісів, загибель льодовикової фауни) і зменшення продуктів харчування з'являються *фратрії* – родинні колективи, які відокремлювалися від роду, але жили за його законами.

Як уже зазначалося, одна з головних функцій сім'ї полягала у здійсненні поділу праці між її членами. Сім'я виконувала і інші завдання. Перш за все, біологічне – відтворення потомства. В умовах первісності відносини між незаміжніми і неодруженими членами общин далеко не завжди були строго регламентовані, і діти могли вільно з'являтися і поза сім'єю та шлюбом, однак народження дітей в сім'ї мало не тільки біологічний, а й соціальний зміст.

Наступну функцію сім'ї можна визначити як економічну: спільне добування їжі та її споживання. Соціальна функція полягає насамперед у тому, що в сім'ї дитина вчилася мові, усвідомлювала свою приналежність до певної соціальної спільності, тобто набувала соціальної ідентифікації. У родині вона отримувала перші навички соціального життя, дізнавалася про значення спорідненості. І, в тій чи іншій мірі, протягом усього життя зберігала соціальні зв'язки з родиною та родичами.

Єдиним універсальним для роду інститутом була екзогамія – категорична заборона шлюбних або позашлюбних відносин між членами в одному роді. Порушення цієї заборони, як свідчать етнографічні дані, передбачало найсуворіше покарання, аж до позбавлення життя або вигнання з роду, що було рівносильне смерті.

Система управління в ранньопервісній родовій общині виглядає наступним чином: на рівні родів правила їх глави, в основному, найстарші члени роду; на рівні общини – рада старійшин, що складалася з глав родів, до неї також могли входити і виборні, найбільш авторитетні, люди. Серед членів такої ради обирався відкритим голосуванням правитель, який керував діяльністю ради. Такі органи адміністративної влади були призначені для управління повсякденним життям. Саме з їх членів починає формуватися родова аристократія. Верховним органом влади залишалися народні збори общини, членами яких були всі дорослі люди. Вони приймали рішення відкритим голосуванням з усіх найважливіших питань.

Кожна община управлялася на основі не тільки вільного волевиявлення її дорослих членів, ради старійшин, ватажків. Існували *соціальні норми*, тобто обов'язкові правила поведінки. Ці норми – правила розподілу праці, співпраці, взаємодопомоги, екзогамії і т.п. – відповідали життєво важливим інтересам колективу і, як правило, їх

неухильно потрібно було дотримувалися. Крім того, ці норми застосовувались із покоління в покоління, у подальшому набули форми звички, тобто стали звичаями. Нарешті, ці норми було закріплено ідеологічно – релігійними приписами та міфами.

За невиконання даних норм-звичаїв практикувались різноманітні способи примусу: осуд, осміяння, фізичне покарання. Великі проступки каралися побиттям, каліцтвом, а в особливо тяжких випадках навіть умертвінням, що було по суті тим же самим, вигнанням із колективу. Наприклад, в аборигенів Австралії людина, яка порушила правила екзогамії, повинна були або померти, або піти з колективу.

3. Неолітична революція та її роль у розвитку первісного суспільства. 7/5 тис. рр. тому (епоха неоліту) розпочалося перетворення життя людства, яке прийнято називати «Неолітичною революцією». Це перехід людських общин від примітивної економіки мисливців і збирачів до сільського господарства, заснованого на землеробстві та скотарстві. До наукового обігу термін «Неолітична революція» увів англійський учений Г. Чайлд.

Серед учених з давніх пір тривають дискусії, коли і яким чином відбувалася культивування рослин і доместикація тварин? Чи могли землеробство та скотарство розвиватися самостійно, на базі полювання або збиральництва? В якій послідовності протікали ці процеси? Час, який потрібен для культивування рослин та одомашнення тварин, одні дослідники оцінюють у тисячоліття, інші вважають, що це відбулося стрибкоподібно, у відносно короткий термін. Наука поки що не в змозі однозначно відповісти на це питання, але більшість дослідників схиляються на користь припущення про тривалість даного процесу. Поширення отримала концепція про Західну Азію, як колиску культивування рослин. Але висувалися і припущення про раннє виникнення землеробства у Східній Азії та Північній Африці.

З античності і до кінця XVIII ст. популярною стала гіпотеза про три етапи, відповідно до яких люди спочатку були збирачами, потім засвоїли полювання та скотарство, і тільки на третьому етапі – землеробство. Із деякими поправками дану гіпотезу поділяла і частина вчених XIX ст. (Б. Лавальє, Ф. Ліст, Л. Блюхер, Г. де Мортільє тощо), які вважали, що із полювання виникло скотарство, а із збиральництва – землеробство. Але більшість дослідників XIX – початку XX ст. (Ю. Петрі, Ю. Ліпперт, Е. Гроссе, А. Максимов, Е. Еттмар і ін.) виступили проти цієї точки зору. Вони вважали, що із стадії полювання та збиральництва могли одночасно виникнути як землеробство, так і скотарство.

Первинними осередками землеробства стали ті райони, де були чинники для його розвитку: 1) наявність дикорослих злаків (дикий емер – пшениця-двузернянка, одомашнена як культурний емер або полба; дика пшениця-одозернянка, основа культурної пшениці; ячмінь). Поширеними були бобові, з яких спочатку були культивовані чечевиця і горох; 2) потужні річки, які зрошували землю і відновлювали пухкі ґрунти наносним добривом (мулом); 3) м'який клімат, сприятливий для ведення сільського господарства; 4) високий культурний рівень розвитку суспільства. Саме в таких регіонах сформувалися перші землеробські суспільства, а пізніше виникла цивілізація.

Зародилося землеробство у гірських долинах і на плато субтропічного поясу, причому в декількох незалежних один від одного центрах: в Передній Азії, у Північному Китаї, Південній Мексиці, в перуансько-болівійській області. Найдавнішим з них є передньоазіатський, де вже у VII – VI тис. до н.е. обробляли ячмінь і пшеницю. Найбільш ранні сліди землеробства відносяться до раннього неоліту.

І сьогодні представляється переконливою гіпотеза Юліуса Ліпса, що землеробству передувало ускладнене збиральництво. Постійно проживаючи на одному місці, люди почали бережливо ставитись до природних запасів дикої рослинної їжі. Спостерігаючи за розвитком рослин, вони встановили зв'язок між насінням і майбутнім врожаєм. Тому при збиранні врожаю частину рослин вони залишали там, де вони росли. Із ускладненого збиральництва на вологих лиманних землях могло виникнути уявлення про посіви і перша, найбільш примітивна, обробка злаків, що не супроводжувалася ще обробкою ґрунту та штучним зрошенням.

Відомий радянський вчений-біолог М.І. Вавілов висунув гіпотезу про існування 7 самостійних центрів походження культурних рослин, в кожному з яких розвивалась землеробська культура. Азію, він виділяв, як ту частину світу, що дала землеробство.

У цей же час людина починає освоювати металургію міді. Найбільш ранні металеві вироби виготовлялися із самородної міді методом холодного кування. Потім люди навчилися виплавляти мідь із мідної руди. Однак мідь, будучи м'яким і неміцним металом, не змогла витіснити кам'яні знаряддя. Початок же справжньому металевому періоду в історії людства поклало освоєння бронзи – сплаву міді з оловом або свинцем, сурмою, миш'яком. Але і бронзі не вдалося повністю витіснити із використання кам'яні або комбіновані, складні вироби з включенням кам'яних елементів. Впровадження металів у виробничий процес в сільському господарстві сприяло переходу від мотижного землеробства (городництва) до плужного землеробства (рільництва).

Із виникненням рільництва чоловіки починають відігравати провідну роль в землеробській праці, відсуваючи жінок на другий план. Ця праця стає чоловічою галуззю діяльності. Жінка ж стала займатися виключно веденням домашнього господарства.

Скотарство спочатку розвивалося у південних степових районах, де був можливий цілорічний випас худоби. Приручення диких тварин отримало назву **доместикація**. Першою одомашненою твариною стала собака. Першим етапом доместикації тварин було приручення дрібної рогатої худоби (овець та кіз). Найдавнішим центром доместикації кози є Азія, вівці – Західна Азія. Деякі вчені вважають, що велика рогата худоба була одомашнена також в Азії. Оскільки там під час археологічних розкопок було виявлено зображення тура. Але більш поширений погляд на два центри доместикації тура – в Азії і Африці. Існує думка, що свиня була доместифікована доволі рано – бл. VI тис. до н.е. Археологічні дані вказують на те, що першочергове одомашнення свині, можливо, відбулося на півночі Африки, в Месопотамії та в деяких областях Передньої Азії, в Індокитаї, Індії і Південній Європі. Ймовірно одомашнення осла відбулося десь між Верхнім Єгиптом і Ефіопією. Найдавніше зображення осла знайдено на шиферній плиті з Нагади і датується пізньопалеолітичним часом. Поширеною є думка, що коня одомашнено в епоху бронзи. Але існує і гіпотеза про більш ранній період доместикації цієї тварини (тарпан і кінь Пржевальського). Батьківщиною одnogорбих верблюдів вважають степи і пустелі Аравії, двогорбих – пустельні простори Гобі, де ймовірно до цих пір зберігаються їх реліктові форми. Батьківщина курей – Південно-Східна і Південна Азія, де і в наш час мешкають червоні джунглеві кури та деякі їхні підвиди. У подальшому процесу доместикації піддалися гуси, качки, індички. Домашні кішки пішли скоріше за все від диких єгипетських кішок. Вони були доместифіковані ще в епоху первісності і вважалися священними тваринами. В Європу кішку завезли з Єгипту.

Свого часу була висунута концепція походження скотарства у суспільствах мисливців. Відповідно до іншої, більш популярної зараз точки зору, кочівництво

сформувалося як альтернатива землеробству в несприятливих зонах Старого Світу, куди була витіснена частина населення із відтворюючим господарством. Останні, нібито, були змушені адаптуватися до нових умов і спеціалізуватися на скотарстві.

Ряд дослідників схильні вважати, що кочівництво склалося на Близькому Сході на периферії перших цивілізацій ще у IV – III тис. до н.е. Інші вважають, що навіть доместикація коней (IV тис. до н.е.) і поява колісниць (II тис. до н.е.) ще не говорить про перехід від комплексної землеробсько-скотарської економіки до кочівництва. На думку цієї групи вчених перехід до номадизму стався не раніше межі II – I тис. до н.е. в євразійських степах. На I тис. до н.е. приходиться етап «ранніх кочівників». З перших століть нашої ери номадизм переходить у розвинену форму.

Наслідки Неолітичної революції:

1) стабільне і повноцінне харчування призвело до демографічного вибуху (до V тис. до н.е. в осередках землеробства населення зросло у 50-100 разів);

2) згодом можливість отримувати стабільний надлишковий продукт, що призвело до формування сімейної та приватної власності, прискорених темпів культурного й соціального розвитку;

3) важливі зміни відбулися у розвитку виробничих сил: перш за все, значно прогресувала техніка виготовлення кам'яних знарядь праці (закінчується переходом до металів); у полюванні стали застосовуватись пастки, капкани, більш удосконалені гарпун, сіті, вудочки з крючками; широкого поширення набули засоби пересування: човни, волокуші, на півночі – санки і лижі;

4) було досягнуто відносної осілості населення. Тому примітивні житла стали змінюватись на землянки або напівземлянки, а потім і наземними міцними будинками;

5) з'явилася кераміка. Виготовляли керамічні вироби частіше всього методом налипання. Глиняні джуги товщиною 2-3 см накладали по спіралі один на одного, притискали і загладжували. Виникнення нового виду виробництва – гончарства – допомогло первісній людині боротися за своє існування, тому що у значній мірі полегшило приготування і зберігання їжі, що значно поліпшило якість життя;

6) з'являється примітивний ткацький верстат. Сировиною служили льон, кропива, шерсть свійських овець. Ткацтво стало новою сферою діяльності жінок.

4. Епоха пізньої первісної родової общини. *Хронологічні рамки – 7/5 – 4 тис. рр. до н.е., період неоліту.* Неоліт став періодом формування і розвитку пізньопервісної общини. Вона відрізнялася від ранньопервісної наступними ознаками:

- стала складатися і розвиватися власність на землю (спочатку общинна, потім сімейна);

- самі общини тепер стали значно більші не тільки за чисельністю населення, але і територіально (включали в себе вже безліч родів і фратрій), внаслідок цього набагато активнішим став міжобщинний обмін;

- йшло формування нових соціальних інститутів, зростала внутрішня консолідація суспільства.

Стадія пізньої первісної родової общини характеризується розвитком відтворюючого господарства ранніх землеробів або землеробів-скотарів в одних частинах ойкумени, високоспеціалізованого привласнюючого господарства так званих вищих мисливців, рибалок і збирачів – в інших.

Економічний розвиток. Економічну основу суспільства, як і раніше, складала колективна власність на землю. Оброблювана земля і пасовиська, мисливські, риболовні та інші угіддя в одних випадках прямо належали общині, в інших – розглядалися як такі, що належать племені або фратрії, але були закріплені за окремими общинами, що

входили до них. Всередині общини земля, особливо часто оброблювана, була не тільки предметом, але і продуктом праці, зазвичай передавалась у володіння групам найближчих родичів. Земельна власність була невідчужуваною. Інші продукти виробництва та предмети споживання, створені власною працею, – худоба, знаряддя праці, посуд і т.д. – були приватною власністю і могли відчужуватись.

Зростання надлишкового продукту, зміцнення особистої власності та заміщення зрівняльного розподілу трудовим привели до розвитку особливого виду соціально-економічних відносин – *престижної економіки*. На стадії пізньої родової общини престижна економіка проявлялась головним чином в уже відомому нам обміні дарами. За допомогою дарообміну зміцнювались шлюбні та інші соціальні зв'язки, встановлювались мирні відносини, посилювався авторитет общин та їх ватажків. Предметами дарообміну були особливі стада худоби, рідкі раковини, пташине пір'я тощо. Іноді процес дарообміну замінювався бенкетами. Суперечливою була також соціальна сторона престижної економіки. Вона стимулювала внутрішньообщинну і міжобщинну взаємодопомогу, але і породжувала початок суспільного та майнового розшарування.

Судячи з археологічних знахідок, знаряддя праці, зброя, прикраси, цінна сировина переміщалися в процесі обміну на величезні відстані, що призводило до посилення етнічних і культурних зв'язків.

Соціальний розвиток та особливості шлюбно-сімейних відносин. Общинно-родова організація не зазнала кардинальних змін, але помітно ускладнилась. Різко збільшилася кількість багатородових общин. Зростає роль великосімейних об'єднань, що ведуть своє походження від єдиного предка. Такі родові групи стали називатися лініджами. *Лініджи* – внутрішньородові групи близьких родичів, які походили від пам'ятного предка. Члени лініджа зазвичай простежували свою генеалогію на 3-4 покоління. Функціями лініджа були організація повсякденного життя родичів, вирішення конфліктів всередині лініджа на основі звичаїв.

Результатом ускладнення і розвитку соціального життя суспільства стала поява племен. *Плем'я* – це велика суспільно-територіальна одиниця, що об'єднувала кілька общин. Воно характеризується спільністю території, мови, культурного та сакрального життя. Причинами появи племен стали необхідність захисту, загальні економічні зв'язки і інтереси, розширення шлюбних союзів. Уже на етапі розкладу первісного суспільства утворюються союзи племен.

Універсальною основою, на якій в неоліті будувалася соціальна організація, залишалася кровна спорідненість. Однак в цей період йшов процес нівелювання роду. Рід перестав бути власником (земля тепер перебувала у володінні общини), тому його роль обмежується рішеннями щодо укладення шлюбів і сакральними функціями. Поступово це призвело до зникнення родової організації і заміною її сімейною, так як матеріальна (економічна) основа життя сім'ї стає провідною.

Поступово зі зростанням ролі чоловіка в землеробстві та скотарстві з'являється тенденція до переходу від матрилінійності до патрилінійності. Поява сімейної власності (насамперед землі) сприяла зміцненню шлюбу і появи нових форм шлюбно-сімейних відносин: крос-кузени, полігінія, поліандрія тощо. Крос-кузени – діти «тітки» і «дядька». Крос-кузенний шлюб – чоловіки одружувались на дочках братів своїх матерів або на дочках сестер своїх батьків, тобто на своїх двоюрідних сестрах. У ранньоземлеробських суспільствах економічно вигідною була полігінія, а у ранньоскотарських – поліандрія. Так, у ранніх землеробів ірокезів та гуронів у XVII ст. чоловік міг мати додаткових дружин, а жінка – додаткових чоловіків. У гуронів, крім

цього, були ще і особливі «мисливські дівчата», які супроводжували мисливців в якості їхніх дружин.

Формуються весільні обряди: відпрацювання нареченого за наречену або сплата нареченим викупу; обмін дарами між ріднею нареченої і нареченого; викрадення нареченої, рідше нареченого; символічна спільна трапеза молодят.

Типовий приклад родоплемінної організації дається Л.Г. Морганом, який досліджував одну із груп індіців-ірокезів. Лініджі складала тут 8 родів, ті – дві фратрії, а разом – плем'я сенека. Функції між ними були поділені наступним чином. Лініджі були материнськими сім'ями, що утворювали домогосподарства. Роди були екзогамними колективами матрилінійних родичів, об'єднаних перш за все відносинами спільної власності, взаємного успадкування, взаємодопомоги і захисту. Вони мали свої тотемні імена, з якими, як правило, були пов'язані і особисті імена родичів. Рід мав право адопції.

Адопція – форма встановлення споріднення, штучного включення індивіда або декількох осіб у будь-яку родинну групу або сім'ю. Мотиви для адопції могли бути різними: забезпечення самотньої людини певним статусом в системі соціальних зв'язків; забезпечення спадкоємцем бездітних сімей; взаємна адопція індивідів для встановлення союзних відносин між групами; адопція з метою підтримки економічно ослаблених груп тощо.

Найбільшого значення надавалось чоловічим групам, і найбільшого поширення отримали чоловічі будинки. Тут проходили збори чоловіків, проводилося багато різних робіт, проходило обрядове життя, зберігались предмети культу, приймали гостей. Тут же спали неодружені чоловіки, нерідко і всі чоловіки. Жінки та підлітки, які не пройшли обряд ініціації, до такого будинку не мали права зайти.

Роз'єднання статей було не тільки просторовим. Дуже часто чоловіки і жінки продовжували працювати та годуватися окремо. В ряді племен Нової Гвінеї, Південної Америки і особливо Східної Африки до цього ж часу відноситься інституціоналізація вікових груп. Так, у апінаїє Південної Америки чітко розрізнялися: 1) діти і підлітки, 2) юнаки, які пройшли обряд ініціації, 3) юнаки, які мали право одружуватися, 4) молоді чоловіки, 5) «зрілі люди» і 6) люди похилого віку років за 50, які складала раду общини.

Юнаки і молоді чоловіки були основною робочою силою. Вони ж складала і основну воєнну силу, так як тільки відзначившись у бою, можна було перейти у наступну вікову категорію.

Інституціалізовані вікові жіночі групи зустрічались рідко і зазвичай нараховували не більше 3 категорій: 1) дівчата до перших пологів; 2) жінки, які народили хоча б одну дитину»; 3) жінки похилого віку.

В цілому у пізньородовій общині нормою залишалась рівна участь і чоловіків, і жінок у життєзабезпеченні общини. Нерідко, особливо у мотичних землеробів, складалося так, що у господарстві домінувала жінка. Як говорили ірокези: «Без жінок ми б вели жалюгідне існування, так як в нашій країні саме жінки сіють, садять, вирощують зерно і овочі та готують їжу для чоловіків і дітей».

Організація управління в цей період також ускладнюється. Вищим органом влади залишаються народні збори, але часті їх зібрання стають неможливими, а серед їх членів все більшу роль починають відігравати чоловіки. У IV – III тис. до н.е. такі збори стають чоловічими. Вищим органом влади була рада племені, яка вирішувала питання відносин між родами, війни і миру з іншими племенами, приймала послів, укладала союзи. Далі йшла рада фратрії. У раді племені і раді фратрії зазвичай брали участь тільки глави

родів. На місцях функціонували ради старійшин (у них зазвичай брали участь повноправні дорослі чоловіки).

Вождів обирали за наступними критеріями: організаторські здібності, розумові навички, фізичні дані, досвід, красномовство, військове мистецтво, знання обрядів. Відсутність інституту успадкування влади породило форму престижного суперництва. Підтримка особистих амбіцій і прагнення до просування у владу вимагало організації різних громадських і культових церемоній, що супроводжувалися бенкетами. На такі заходи йшло багато коштів і продуктів. Тому майновий достаток, а пізніше – багатство, стало важливим чинником у боротьбі за владу.

У ряді племен Меланезії, Південно-Східної Азії, у менш вираженій формі також у Північній Америці та Африці з'явився особливий вид лідерів – т.зв. великі люди – **бігмени**. Поняття «бігмен» (від англ. Big man) вперше запропонував американський вчений М. Салінз для позначення типового політичного лідера меланезійської общини (о. Нова Гвінея). Це були чоловіки, які виділялися своїм багатством та щедрістю. Бігмен прагнув мати побільше дружин, щоб вони, а в якійсь мірі і їхні родичі, на нього працювали. Щоб стати справжнім бігменом, потрібно було володіти не тільки багатством, але і силою, розумом, умінням організовувати та переконувати людей, бути різностороннім, у т.ч. володіти магічними знаннями.

У цей же період у суспільстві починає формуватися ще одна соціальна група суспільства – воїни та їх ватажки, необхідні для захисту майна і території.

В епоху неоліту мало місце значне вдосконалення жител. Із розвитком соціальних відносин почали зводитися культові споруди.

Тема 5

РОЗКЛАД ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА. ВИНИКНЕННЯ РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

1. Розвиток інтенсивних форм господарства та роль іригаційного землеробства у виникненні найдавніших центрів цивілізації.
2. Поглиблення майнової і соціальної диференціації. Процеси політогенезу.
3. Сусідська (територіальна) община.

1. Розвиток інтенсивних форм господарства та роль іригаційного землеробства у виникненні найдавніших центрів цивілізації. Розвиток суспільного виробництва не міг зупинитися на первісному рівні. Приблизно у V – IV тис. до н.е. розпочався процес розкладу первісного суспільства. Серед факторів, що сприяли цьому, крім Неолітичної революції, важливу роль відіграли:

- інтенсифікація сільського господарства;
- розвиток спеціалізованого скотарства;
- поява металургії;
- становлення спеціалізованого ремесла;
- розвиток торгівлі.

Варто зазначити, що у різних районах земної кулі ці процеси протікали з різною швидкістю. Епоха розкладу первісного суспільства була тривалою. Саме в її надрах і в хронологічних рамках цього періоду формувалися основні риси цивілізації, найбільш

ранні з яких виникають на межі V – IV тис. до н.е. А вже на межі IV – III тис. до н.е. в Єгипті і Месопотамії з'явилися перші державні утворення на основі стародавніх міст, що володіли писемністю, календарем, складною системою господарства та управління.

Інтенсифікація сільського господарства і становлення спеціалізованого скотарства. Сучасні етнографи й археологи вважають, що в Неолітичній революції відіграли важливу роль виділення скотарів із середовища кочівників-варварів та розвиток землеробства у IV – III тис. до н.е., що давало можливість збирати високі врожаї зернових у районах Близького Сходу і Стародавнього Єгипту. Цим обумовлене швидке зростання кількості населення Малої Азії, Двуріччя, долини Нілу, Середземномор'я, ряду інших регіонів Європи.

Перехід до орного землеробства найбільше сприяв швидкому розвитку господарства, збільшенню населення, розвитку ремесел, мистецтва, виникненню перших міст, писемності та інших досягнень матеріальної і духовної культури. Ці суспільства на початку цивілізації часто називають ранньоземлеробськими культурами.

Поділ на землеробів і скотарів мав екологічно обумовлений характер: долини річок завжди були центром переважно землеробських колективів, гірські місцевості і степи – переважно областями скотарства. Розвивалося високогірне землеробство із терасовою організацією полів, землероби тримали худобу, використовуючи її як тяглову силу, користуючись паралельно продуктами тваринництва. Комплексне господарство, що спиралося на землеробство із триманням худоби або з відгінним скотарством, було поширене по всій степовій полосі Євразії, хоча в окремих районах, наприклад, в Монголії, ряді гірських районів півдня Середньої Азії, напівпустельних місцевостях Середньої і Передньої Азії, переважало кочове скотарство.

У лісовій зоні Європи продовжували проживати племінні групи мисливців і рибалок, немало їх було на узбережжі Балтійського моря і великих озер – Женевського, Ладозького, Онезького, аналогічний культурний комплекс був поширений уздовж всього північного узбережжя Євразії. Полювання набуло спеціалізованого характеру.

Острівний світ Південно-Східної Азії, Австралія з Тасманією, Океанія демонструють доволі великі культурні різноманіття. В Австралії і Тасманії – полювання, на островах Південно-Східної Азії – землеробство і скотарство, деінде полювання, риболовля у прибережних районах, в Океанії – риболовля з невеликими зачатками відтворюючої економіки у вигляді культури кокосової пальми і розведення свиней.

Величезний географічний масив обох Америк був переважно областю поширення мисливсько-рибальського господарства із збиральництвом, в Центральній Америці та прилеглих районах розвивалось землеробство, що супроводжувалося скотарством. Африка у силу різноманіття своїх природних умов мала, мабуть, вже у той час окремі землеробські культури в центральних районах, кочове скотарське господарство – у напівпустельних і в пустелях, у джунглях продовжували жити мисливці і збирачі.

Поява металургії. Першим металом, який стали застосовувати у виробництві, була мідь. Використання міді шляхом її холодного або гарячого кування, а пізніше плавки мідних руд розпочалося уже наприкінці неоліту і привело до виникнення енеоліту. Мідь зустрічалася рідко, коштувала дорого, а за своїми робочими якостями не завжди випереджала камінь. Але освоєння нового матеріалу для виготовлення знарядь праці – металу – у подальшому в значній мірі стимулювало прогрес у розвитку техніки.

Це ж у значній мірі стосується і бронзи – її сплаву в різних пропорціях з оловом, іноді свинцем, цинком, сурмою, миш'яком. Бронзові знаряддя праці за своїми робочими якостями випереджали мідні: вони твердіші, гостріші, а їхнє лиття простіше, тому що

бронза плавиться при більш низькій температурі, ніж мідь. У той же час бронза була менш доступною, ніж мідь (так як олово зустрічається в природі рідко), і також далеко не завжди перевершувала за своїми робочими властивостями камінь. Останній доволі широко використовувався не тільки у мідно-кам'яному віці – енеоліті, але і в класичному бронзовому віці.

Становище змінилося тільки із освоєнням заліза і настанням епохи раннього залізного віку. Залізо – найбільш поширений у природі метал, і в цьому плані воно було доступнішим за мідь і бронзу. Важливим є те, що його робочі якості набагато перевершують і мідь, і бронзу, і камінь, який вперше був витіснений тільки в епоху залізного віку. Але освоєне людиною залізо було набагато пізніше, так як в готовому вигляді воно зустрічається дуже рідко (метеоритне залізо), а отримати його із руд важко. Взагалі, залізо оброблюється набагато важче, ніж мідь: мідь плавиться при температурі бл. 1000°C, а залізо – більше 1500°C.

Найдавнішим способом отримання заліза із руди був т. зв. сиродутний процес, відкритий у II тис. до н.е. Освоєння бронзи раніше всього, у V – IV тис. до н.е., розпочалось на Близькому Сході і аж до I тис. до н.е. відбулося у більшості країн Азії, Європи і Північної Африки. Бронза була відома і у найбільш розвинених областях Америки, але лише з I тис. н.е. Кричне залізо вперше стало виготовлятися у III тис. до н.е. на півдні Закавказзя і на сході Малої Азії, а до II тис. до н.е. відноситься значна кількість знахідок залізних предметів (окремі знахідки дрібних предметів з металу метеоритного і земного походження належать до ще більш раннього часу). Однак масове виготовлення залізних знарядь відбувається у I тис. до н.е., коли розпочинається епоха раннього залізного віку повсюдно в Азії, Африці, Європі. Лише в Америці, Океанії і Австралії залізо стало відоме із появою там європейців.

Виникнення ремесел. Виробничі досягнення епохи розкладу первісного суспільства сприяли подальшому розвитку домашніх промислів (виробництва виробів для власних потреб) і виникненню ремесел (виробництва виробів для обміну та продажу). Першочергове значення в цьому плані мала сама металургія, що стимулювала перехід від домашньої промислової до власне ремісничої діяльності. З металу виробляли знаряддя праці, зброю, предмети домашнього побуту, прикраси. Так, зокрема, тільки із настанням бронзового віку з'явилися меч і бойова колісниця, широко поширилися захисні обладунки.

Виготовлення кам'яних та кістяних знарядь, плетіння і ткацтво, гончарство і навіть лиття бронзи – все це були процеси, доступні кожному членові общини, а металургія вимагала особливих майстерень, складних навичок, взагалі, професійної спеціалізації та кваліфікації.

Відбувалось становлення і інших видів ремісничої діяльності: розвивалось гончарство (поява печі для випалення і гончарного круга), ткацтво (поява ткацького станка), ремісничого характеру набувають і інші форми домашньої промислової діяльності (обробка каменю, кістки і дерева, плетіння тощо).

Розвиток торгівлі та інтенсифікація обміну. З виділенням ремесла обмін отримав ще більшого розвитку, а головне, став регулярно проводитись не тільки на кордонах общин, але і всередині них. Певна частина продукції виготовлялась вже спеціально в обмінних цілях. Те, що виготовлялося не на замовлення, не в рамках відносин партнерства і т.д., могло вже поступати на примітивні ринки, де у відомі дні тижня із навколишніх поселень сходилась іноді значна кількість людей.

Обмін сприяв складанню у суспільстві уявлень про еквівалентність обмінюваних предметів, виникненню мірил вартості та засобів обміну. Ними ставали різноманітні

предмети, які представляли цінність через свою рідкість, екзотичність або затрачену працю. Це могли бути буси із собачих, свинячих, медвежих зубів, зубів акули, зв'язки красивих пер або рідкісних раковин, тютюнових листочків, мішечки з бобами какао, циновки, шматки тканини, багато орнаментований посуд тощо. Але там, де були відомі метали, головними мірилами вартості дуже рано зазвичай ставали саме вони у вигляді злитків, пластинок, готових виробів.

2. Поглиблення майнової і соціальної диференціації. Процеси політогенезу.

Основним результатом Неолітичної революції стало збільшення багатства: землеробство і скотарство дозволяли виробляти надлишок продукції. Це спричинило появу систематичного обміну продуктами між племенами, що дозволяло накопичувати нові багатства, які раніше, у системі натурального господарства, були недосяжні. Поява первісного товарообігу спровокувала виникнення першої приватної власності, що призвело до виникнення і розвитку перших соціальних інститутів.

Зростаюча з часом продуктивність праці і індивідуалізація виробництва дала поштовх до виникнення своєрідних ринкових відносин: одна людина виробляла будь-який продукт, надлишок якого продавала іншій людині. Приватна власність, таким чином, почала відділятися від колективної власності, що належала виключно общині.

Надлишок продукції також відкривав можливість залучення додаткової робочої сили, необхідної для догляду за худобою та обробки полів. Цю робочу силу забезпечували військові походи, оскільки військовополонених почали використовувати як рабів. Правда, далеко не скрізь і не завжди рабство ставало основою господарства ранньоземлеробських (у т.ч. і скотарських) суспільств. У Стародавніх Шумері, Єгипті, Китаї полонених чоловіків найчастіше вбивали – утримувати їх в неволі і змушувати працювати було дуже небезпечно, тому що на благонадійність таких рабів не можна було покладатися, а будь-яке знаряддя праці (сокира, молот, серп або ніж) в їхніх руках по своїй бойовій ефективності мало чим відрізнялося від зброї. У рабство звертали найчастіше жінок. Діти ж, народжені ними, швидше за все, вливалися в ряди общинників. Тільки таким чином їх можна було змусити працювати і не бунтувати.

До того ж праця у ранніх давньосхідних суспільствах виконувала важливу суспільну функцію, мала високий сакральний сенс. Незважаючи на те, що з'явилася рабська праця, основу ранньоземлеробського господарства складала праця вільних членів общини. Проте майнова і соціальна диференціація розвивалися одночасно з управлінням землеробськими роботами (особливо в поливному землеробстві) та розподілом продукції, що проявилось у створенні апарату обліку та управління, таких як переписувачі, зберігачі врожаю і т.д.

У цьому процесі важливе місце відводилося військовим функціям, виконання яких призводило до появи військових вождів, начальників дружин і звичайних воїнів. Одночасно формувався стан жерців, які мали значний духовний і культурний вплив на суспільство. Нарешті, завдяки розвитку торгівлі та ремесел з'явилися купці і ремісники.

Ранньоземлеробські суспільства відзначалися формуванням міст-держав, де основне сільське населення ставало залежним від міських центрів. У цих центрах концентрувалися не лише ремесло і торгівля, а й управлінська, військова та духовна еліта. Першою формою соціальної диференціації ставав не поділ на рабовласників і рабів, а стратифікація за функціональним принципом на різні групи і верстви суспільства. Ця стратифікація, у вигляді каст (варн, станів тощо), існувала з давніх часів, була санкціонована релігією та існувала як у державному, так і в общинному секторах ранньоземлеробських суспільств Стародавнього Сходу, Месоамерики, Індії, а також у скіфів, персів і інших євразійських племен. Рабство спочатку мало палацовий або

сімейний (патріархальний) характер і лише пізніше було застосовано в сфері виробництва, наприклад, при будівництві міст або храмів.

Основними працездатними членами суспільства були звичайні громадяни, вільні члени общини, які сплачували податки. Крім обробки своїх наділів і заняттям скотарством, вони виконували громадські обов'язки, такі як зрошення земель, служба в армії тощо.

Однією з ключових соціальних змін у перехідному періоді від родового ладу з його общинною владою до державної форми було зростаюче значення військових конфліктів, військової організації у формуванні ранньоземлеробських суспільств. У зв'язку зі зростанням соціального багатства війни між племенами переважно проводилися з метою грабежу і стали способом постійного збагачення через захоплення худоби чи військовополонених. Проте військова організація також використовувалася для захисту власних інтересів цих племен.

У цей період спостерігається активізація процесів міграції за пошуком кращих територій і їх завоювання. Ці явища відомі в Європі (наприклад, греки-ахейці та греки-дорійці, італіки), в Азії (наприклад, арії в Індії) та в Гірському Перу, де інками підкорено інші племена. У таких умовах, крім завоювань, сама військова організація племен сприяла поступовому перетворенню структур влади від общинного устрою до форм військової демократії, яка включала виборних військових вождів, їхні дружини та військові формування.

У той же час спостерігалось зміцнення влади військових лідерів (лугалей, раджей, басилевсів, рексів і т.д.). Вони отримували значні привілеї: не лише кращу частку здобичі, а й верховну владу, яка передбачала спадковий характер, пріоритет перед народними зборами, які тепер перетворилися на збори дружини, війська. Поступово в їх руках концентрувалася влада верховного жерця (у єгиптян, шумерів) та верховного судді.

Чисельними є археологічні знахідки, що свідчать про зростаючу роль накопичення багатств. До енеоліту, бронзового і раннього залізного віку Азії і Європи відносяться скарби металевих злитків, знарядь праці, зброї і прикрас, що відігравали, мабуть, також роль грошей. Зі свого боку, етнологічні дані вказують на те, що накопичення приватних багатств відбувалося, перш за все, у родинах представників родоплемінної верхівки. Це і зрозуміло: адже саме бігмени були основними власниками багатств, а спадкові вожді – хранителями і розпорядниками тих цінностей, які спочатку ще належали роду або общині, а потім частіше всього ставали власністю самих вождів.

Військовий спосіб життя сприяв об'єднанню родинних племен в єдиний народ. Це призвело до того, що один з військових вождів (царів) найсильнішого племені поступово узурпував владу над іншими племенами. Так відбувалося формування держав в Стародавньому Єгипті, Шумері, Стародавньому Китаї, Стародавній Індії, серед племен майя та інків у Месоамериці. Таким чином, можна сказати, що війни та посилення військової організації впливали на характер влади в племенах, і у деяких випадках це не лише сприяло формуванню станів або стратифікації суспільства, а й ініціювало ці процеси.

Релігія також відіграла значну роль у формуванні державності, особливо серед найдавніших народів. У первісному суспільстві кожен рід шанував своїх язичницьких богів і мав свій «тотем» (свого «ідола»). У період об'єднання племен релігійні норми сприяли укріпленню влади «царів», басилевсів та верховних (часто військових) вождів. Династії нових правителів старалися об'єднати племена загальними релігійними канонами. Відбувалося поступове пристосування релігійних норм до

закріплення верховної влади панівних племен. Ця влада тісно пов'язувалася з передачею її від богів (наприклад, у вавилонян).

Таким чином, визнаючи вирішальне значення виробничого прогресу, а також майнової та соціальної диференціації у перетворенні родового ладу на цивілізовані суспільства і родової влади на державу, сучасна наука не вважає, що ці фактори повністю пояснюють умови і причини виникнення держави. Серед інших причин слід зазначити перетворення родових общин в окремі сім'ї та сільські общини, перехід до територіальної організації населення, а також зростання воєн і військової організації племен, вплив релігії на об'єднання племен у єдине ціле та укріплення верховної державної влади.

Виникнення держави було пов'язане з необхідністю реалізації спільних інтересів населення. Хоча представники різних станів не завжди знаходили рівний рівень задоволення своїх інтересів, проте деякі загальні інтереси (наприклад, захист від зовнішніх загроз, проведення суспільних робіт, створення санітарних умов) були задоволені державою.

3. Сусідська (територіальна) община. Ще одним важливим соціальним результатом Неолітичної революції був перехід від родової спільноти до окремих сімей і сусідських спільнот. Зайняття скотарством і землеробством стало доступним уже не всім родом, а окремим родинам.

Родова спільнота ґрунтувалася на споріднених кровно-родинних відносинах. Рід та плем'я мали свою власну територію, доступ на яку та права члена спільноти мали тільки члени роду. «Чужинці» могли користуватися гостинністю або бути прийнятими в родове, споріднене братство. Із розвитком виробничого господарства і торгівлі на території роду та племені з'являлися купці, ремісники, мореплавці та інші іноземці, які брали участь у господарському житті та міжплемінних зв'язках. Багато з них почали осідати у містах.

Цей етап еволюції відзначався переселенням різних народів, що призводило до заселення однієї території змішаними групами, чий взаємні інтереси не могли бути врегульовані за допомогою звичаєвого родового ладу, що ґрунтувався лише на кровноспоріднених зв'язках. Інтереси «прибульців» та членів роду тісно перепліталися, що було важливим для торгівлі та вирішення конфліктів. Нові умови вимагали нової територіальної організації, яка враховувала б права і обов'язки як корінного населення, так і прибульців. Ця загальна територіальна організація вела до перетворення колишньої родової спільноти в сусідську. Сусідська община, подібно до роду, складалася з кількох сімей, але, на відміну від роду, кожна сім'я була власником свого майна (наприклад, худоби, будівель) та продукту праці (наприклад, врожаю).

Сусідська община, як соціальний організм, виконувала функції організації спільних справ, таких як користування землею, зрошення ґрунту, вирубка лісу і т.д. Однак вона сама не була власником майна і продукту праці. У сусідській общині розвивалися різноманітні відносини взаємної допомоги, дарування та послуг, які не були пов'язані з суспільною власністю, що існувала в родовій общині.

Сім'я, яка зазвичай складалася з представників 2-3 поколінь, була здатна повністю самостійно прогодувати і одягнути себе. Це призвело до поступового переходу суспільної власності материнського роду в приватну власність окремих сімей, що стали незалежними господарськими одиницями. Головою сім'ї і власником основних засобів виробництва – худоби, знарядь землеробства і продуктів праці – став основний працівник, як правило, чоловік. Влада в будинку, включаючи повну владу над жінкою і дітьми, переходила до патріархального голови – найстаршого чоловіка в родині. Майно і

влада успадковувалися по чоловічій лінії, передаючись від батька до старшого сина за правилом первородства. Таким чином, встановлювалася нерівність серед членів патріархальної родини, закріплюючи перехід до приватної власності сімей.

Основною формою шлюбу стає **моногамія** – одношлюбність.

При зміні матрилокальності на патриликальність, як правило, деякий час ще зберігався материнський рахунок спорідненості і порядок успадкування. Все це вело до появи такого явища, як **авункулат** (від лат. avunculus – дядько по матері), що позначає тісний зв'язок племінників з дядьком по матері. Авункулат зафіксований етнологами у дуже багатьох народів Океанії, Африки, Південно-Східної Європи. Після укладення шлюбу дружина переходила жити в рід чоловіка. Діти від шлюбу вважалися такими, що належать до роду матері і рано чи пізно йшли жити в рід матері, тоді як їхня мати залишалася із чоловіком. Після повернення в рід матері найближчим старшим родичем молодих людей виявлявся їхній дядько по матері; фактично діти сестри займали місце його власних дітей, які у свою чергу йшли в рід своєї матері. Цей звичай міг сприйматися як «усиновлення» або «повернення дітей».

Тема 6

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КРАЇН СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

1. Поняття «Стародавній Схід». Географічні та хронологічні рамки історії Стародавнього Сходу.
2. Загальна характеристика джерел з історії Стародавнього Сходу.
3. Періодизація історії Стародавнього Сходу.
4. Природні умови розвитку стародавніх східних цивілізацій.
5. Особливості розвитку стародавніх держав і суспільств Сходу.

1. Поняття «Стародавній Схід». Географічні та хронологічні рамки історії Стародавнього Сходу. *Історія Стародавнього Сходу* – це історія зародження, становлення та тривалого розвитку перших цивілізацій, що виникли після розпаду первісного суспільства. Термін «Стародавній Схід» запровадили ще античні автори, які називали так країни, розташовані на схід від греко-римського світу.

Велика географічна зона, умовно названа Стародавнім Сходом, простягається із заходу на схід від сучасного Тунісу, де розташовувався Карфаген, до сучасних Китаю, Японії та Індонезії, а з півдня на північ – від сучасної Ефіопії до Кавказьких гір і південних берегів Аральського моря. Тут у давнину існували численні держави, що зіграли важливу роль в історії: велике Давньоєгипетське царство, Вавилонська держава, Хеттська держава, величезна Ассирійська імперія, держава Урарту, дрібні державні утворення на території Фінікії, Сирії і Палестини, Фрігійське та Лідійське царства, держави Іранського нагір'я, у т.ч. світова Перська монархія Ахеменідів, до складу якої входили території Близького Сходу та майже всього Середнього Сходу, державні утворення Середньої Азії, держави на території Індостану, Китаю, Кореї та Південно-Східної Азії.

Історія давньосхідних цивілізацій протікає в перебігу декількох тисячоліть з IV по I тис. до н.е. і складається з безлічі подій, більш-менш відомих сучасним історикам. Історія Стародавнього Сходу традиційно вивчається з кінця IV тис. до н.е. За

сформованою традицією, ми не закінчуємо історію Стародавнього Сходу якою-небудь однією датою або навіть сторіччям: на Заході ми доводимо її до падіння перської держави Ахеменідів (IV ст. до н.е.), тоді як історія Індії та Китаю розглядається аж до встановлення феодального ладу, що сталося у перші століття нашої ери.

Саме *створення цивілізації* як нового етапу розвитку людських суспільств означало завершення тривалого періоду первісності і вступ людського суспільства на шлях стрімкого прогресу. Термін *«цивілізація»* має кілька значень. Одне з них позначає якісно новий, більш високий і прогресивний у порівнянні з первісною дикістю та варварством рівень розвитку суспільства.

Можна виділити шість головних ознак цивілізації як принципово нового етапу всесвітньої історії:

1) створення виробничого господарства, раціонально організованої економіки, що приносить значний додатковий продукт, який надходить у розпорядження суспільства (замість безприбуткового первісного господарства);

2) створення інституту приватної власності та володіння майном, включаючи і землю, а, отже, поява можливості концентрації багатств в руках одних і втрати їх у інших. Це призводить до соціального розшарування єдиної первісної общини, появи груп багатих і бідних;

3) поява особливого органу, що регулює соціальні відносини і конфлікти, а саме, інституту держави та права, в той час як у первісних общинах відносини регулювалися або за звичаями далеких предків, або довільними рішеннями племінних старійшин;

4) поява міст як господарських, адміністративних, військових і культурно-релігійних центрів, як місця концентрації матеріальних та інтелектуальних ресурсів регіону, розуму, енергії та підприємливості його жителів. Місто стає потужним організатором прогресу суспільства;

5) можливість монументального будівництва, створення вражаючих уяву споруд: пірамід і храмів Єгипту, месопотамських зикуратів, царських палаців. Ці споруди стали яскравою демонстрацією величезних можливостей цивілізації, що народжувалася, маневрування її запасами та ресурсами;

б) створення писемності, тобто системи графічних знаків і символів, здатних фіксувати і передавати потомству людську мову з інформацією, що міститься в ній, накопиченим у різних сферах життя досвідом. Винахід писемності – це свідчення народження нового менталітету, гігантський стрибок у галузі матеріальних та інтелектуальних можливостей цивілізації.

Вчені виділяють два шляхи розвитку цивілізації – «давньосхідний» і «європейський». Для першого притаманне домінування природно-кліматичного фактора, який забезпечував ефективність основних напрямів економіки.

Типологія перших цивілізацій:

а) *«іригаційний»* тип цивілізації представлений найдавнішими цивілізаціями та державами (Єгипетська, Шумеро-Аккадська та Еламська цивілізації). Ознаки: наявність іригаційного рільничого комплексу та існування двох секторів економіки (державного та общинного). Ці два фактори впливали на створення держави у формі східної деспотії;

б) *«військово-контактний»* тип цивілізації. Виникнення держави відбувалося або внаслідок переселення племен, або шляхом завоювання сусідів – Вавилон, Ассирія, Хеттське царство, держава Ахеменідів;

в) *«станово-кастовий»* тип цивілізації. Яскравий приклад – індійська цивілізація. Шлях створення державності йшов через примусове закріплення за певними верствами

їх громадянського статусу. Стосунки з місцевим неіндоарійським населенням прийняли форму складного станового поділу суспільства спочатку на варни, а потім на касты;

г) «адміністративно-бюрократичний» тип цивілізації. Так, у соціальній структурі китайської цивілізації розподіл громадян йшов за принципом «вчені» чиновники і «невчені» громадяни. Імператор став основою цієї системи, охоронцем правил поведінки та еталоном моралі. Він очолював «справедливу» адміністрацію. Бюрократична система протистояла реформам і проводила політику підтримки державного сектору економіки.

2. Загальна характеристика джерел з історії Стародавнього Сходу. Вивчення історії Стародавнього Сходу ґрунтується на значній кількості історичних джерел. **Історичне джерело** – це будь-який предмет матеріальної чи духовної культури, що містить інформацію про історичні події.

Джерела історії Стародавнього Сходу доцільно розділити на декілька груп:

1) *письмові джерела* (історичні праці, художня література, наукові та релігійні тексти, документи, інструкції тощо);

2) *пам'ятники матеріальної культури* (залишки міст, храмів, фортець, гробниць, житла, предмети побуту, зброя тощо);

3) *пам'ятники усної народної творчості* (фольклор) (пісні, приказки, казки, легенди, епічні оповіді);

4) *дані мови* (запозичення з інших мов, різні часові пласти в мові тощо);

5) *етнографічні матеріали* (звичаї і звички, культи, що збереглися з далеких часів у більш пізній час);

6) *дані антропології* (мумії, зображення фізичного типу людей на фресках або рельєфах);

7) *зміни географічного середовища і природного ландшафту*, викликані діяльністю людей: залишки каналів, дамб, доріг тощо.

Пам'ятки писемності грецькою і латинською мовами порівняно давно вже були вивчені дослідниками і поряд із Біблією були аж до початку ХІХ ст. основним матеріалом для реконструкції давньосхідної історії. Це твори античних істориків і географів, одні з яких самі побували в Єгипті, Сирії або Двуріччі, інші ж писали на підставі відомостей, отриманих з «інших рук» або переказували загублені на даний час книги. Серед цих творів особливе місце належить **Геродоту**, грецькому письменнику середини V ст. до н.е., який багато подорожував, спостерігаючи і описуючи побут та звичаї тих країн, які він бачив. Геродот передає також багато переказів і легенд про далеке минуле Єгипту та інших держав. Геродот жив наприкінці історії Стародавнього Сходу: він був сучасником давньоперських царів, але від початкових етапів історії Єгипту або Двуріччя його відокремлювали 2500 років; Геродот до того ж не знав східних мов. І якщо його відомості з історії Ірану мають істотне значення, то розповіді про минуле Єгипту поверхневі, суперечливі. Праця Геродота може служити джерелом лише для вивчення останнього періоду давньосхідної історії. Ще більшою мірою це відноситься до творів більш пізніх античних авторів (**Страбона, Діодора, Плутарха**), в яких ми знайдемо лише розрізнені відомості з тих чи інших питань.

Серед істориків, які писали грецькою мовою, слід, втім, особливо виділити єгипетського жерця **Манефона** (III ст. до н.е.): він знав єгипетську мову, мав доступ до храмових архівів і у своїй книзі прагнув познайомити грецьких читачів з історією своєї батьківщини. На жаль, книга Манефона не збереглася, і ми знаємо про неї лише по тих фрагментах з неї, які включали у свої праці більш пізні автори.

Таким чином, твори античних авторів містять лише незначні відомості з давньої історії країн Близького Сходу, ще менше розповідають вони про історію Індії, а відомості про Китай взагалі незначні. Тому до початку археологічних розкопок в країнах Стародавнього Сходу вчені володіли загалом незначним обсягом інформації з давньосхідної історії.

Планомірні розкопки на Близькому Сході розпочалися в середині XIX ст. Французький консул *Поль Ботта* (1802 – 1870 рр.) і англійський археолог *Генрі Остін Лаярд* (1817 – 1894 рр.) виявили залишки палаців асирійських царів; слідом за тим були обстежені руїни міст Південного Двуріччя, у т.ч. Вавилону і Лагаша. Г. О. Лаярд знайшов і розкопав асирійські міста Німруд та Ніневію, виявив знамениту бібліотеку Ашшурбаніпала, істотно просунув вивчення Месопотамії.

Розкопки кінця XIX – початку XX ст. ще більше розширили наші уявлення про історію Стародавнього Сходу. Археолог із Франції *Жак де Морган* (1857 – 1924 рр.) виявив в Єгипті та Західному Ірані найдавніші пам'ятники. Так, на початку XX ст. Ж. де Моргану вдалося переконати перського шаха подарувати французам монополію на розкопки в межах Ірану. Його найбільшим досягненням стало археологічне дослідження Суз, де, до речі, було знайдено славетні закони царя Вавилону Хаммурапі.

Великі археологічні роботи проводилися в цей час і в Єгипті, де на перших порах вивчали руїни храмів і похоронних споруд. Англійський археолог, єгиптолог *Вільям Метью Фліндерс Пітрі* (1853 – 1942 рр.) вивчав давньоєгипетські поселення, у т.ч. залишки міста Кахуна недалеко від Фаюмського оазису.

У Малій Азії, у Богазкея, було розкопане німецьким сходознавцем-асиріологом *Гуго Вінклером* (1863 – 1913 рр.) і *Теодором Макріді Бесм* велике хеттське місто Хаттуса.

Особливо значними були досягнення археологів у період між двома світовими війнами – у 20-ті – 30-ті рр. XX ст. До цього часу відноситься відкриття староіндійської цивілізації (розкопки в Мохенджо-Даро і Хараппа в басейні Інду), розкопки давньокитайського міста поблизу Аньяна, розкопки поховань і поселень в Шумері, вивчення давньоаккадських міст Кіш, Ешнунна, відкриття царства Марі на Середньому Євфраті і давнього фінікійського міста Угарит, розкопки у Північній Сирії (м. Алалах і м. Самаль) та численні інші знахідки, які багато в чому змінили наші уявлення про історію Стародавнього Сходу.

Важливе відкриття було зроблено в цей час і в Єгипті: у 1922 р. англійському археологу *Говарду Картеру* (1874 – 1939 рр.) вдалося знайти нерозграбовану гробницю давньоєгипетського фараона Тутанхамона (представник XVIII династії), що має виняткове значення для вивчення історії та культури Стародавнього Єгипту.

Розкопки в Телль-Хассун (Ассирія), Єрихоні (Палестина) та інших місцях уточнюють наші уявлення про виникнення землеробства і скотарства та про появу міст на Близькому Сході. У Хелвані (Єгипет) велися розкопки колосального некрополя періоду формування єгипетської держави. У Китаї, недалеко від Аньяна, була виявлена грандіозна царська гробниця другої половини II тис. до н.е.

Таким чином, археологічні дослідження значно збільшили коло джерел з історії Стародавнього Сходу. Розкопки давньосхідних центрів щорічно приносять новий і новий матеріал, розширюючи і поглиблюючи наші знання. Розкопки дають насамперед речові пам'ятки, які проливають світло на економічну і соціальну історію країн Стародавнього Сходу: знахідки знарядь праці, кераміки, кісток тварин і т.д., що дозволяє з'ясувати еволюцію господарства; залишки палаців та іншого житла, які малюють картину повсякденного життя стародавнього міста.

Особливо важливі ті розкопки, в ході яких вдавалося виявити пам'ятки писемності, накреслені на різному матеріалі – на металі, камені, кістці, на глиняних табличках, на папірусі і шкірі. Переважна частина писемних пам'яток на мовах народів Стародавнього Сходу була введена до наукового обігу лише в результаті археологічних розкопок XIX – XX ст. Лише деякі джерела (особливо на мовах народів Китаю та Індії) стали відомі за рукописами, що зберігалися в книжкових зборах.

Набагато більшого значення для історії Стародавнього Сходу мають на даний час різноманітні письмові джерела єгипетською, шумерською, аккадською, хеттською, урартською та іншими мовами, які були знайдені переважно в результаті археологічних розкопок. Деякі з цих пам'яток (написи на скелях і стінах будинків, частково папіруси) були відомі вже вченим XVIII ст., однак тоді вони не стали предметом дослідження: справа в тому, що вміння читати єгипетські ієрогліфи (так само як і писемність більшості народів Близького Сходу) були до цього часу безнадійно забутими, і, перш ніж вивчати давньосхідні тексти, потрібно було навчитися їх розшифровувати.

Завдання дешифрування єгипетського письма, що існувало у трьох формах, успішно вирішив у 1822 р. французький вчений *Жан-Франсуа Шампольон* (1790 – 1832 рр.). Опорою для цього послужив напис, знайдений в Єгипті в теперішньому портовому місті Розетта, так званий Розетський камінь. Напис накреслений на трьох текстах: нижній текст грецькою мовою, верхній – єгипетською, древнім ієрогліфічним письмом, середній текст – також єгипетський, написаний демотичним письмом (пізньоєгипетським скорописом). Грецький текст був прочитаний, і з нього стало відомо, що це декрет на честь фараона Птолемея V (цар Єгипту у 204 – 180 рр. до н.е.). Таким чином, до єгипетського тексту вже мався переклад.

Завдання дешифрування клинопису, знайденого у Двуріччі, розв'язали німецький вчений *Георг Фрідріх Гротенд* (1775 – 1853 рр.) і англійський учений *Генрі Роулінсон* (1810 – 1895 рр.). Клиноподібне письмо запозичили від вавилонян завойовники Вавилонського царства – перси, на основі клинопису вони створили своє алфавітне клинописне письмо. У 1802 р. Г.Ф. Гротенд завдяки наполегливій праці і дотепним здогадам перевів верхню частину перського напису часів Ксеркса, написаний трьома системами клинопису. Однак він відкрив значення далеко не всіх знаків. Остаточо дешифрувати вавилонський клинопис у 1850 р. вдалося завдяки відкриттю Г. Роулінсоном на Бехістунській скелі, в західній частині Персії, величезного написа царя Дарія I Великого (550 – 486 рр. до н.е.) на трьох мовах – еламській, давньоперській і вавилонській.

Початок вивчення хеттської мови було покладено чеським дослідником *Бедржихом Грозним* (1879 – 1952 рр.) під час Першої світової війни; у 1952 р. німецький дослідник І. Фрідріх випустив перший словник хеттської мови.

Дотепер ще не дешифрована давньоіндуська ієрогліфічна писемність, пам'ятники якої були знайдені під час розкопок Мохенджо-Даро і Хараппа.

Пам'ятки писемності на давньосхідних мовах надзвичайно різноманітні. Ми могли б розділити їх на дві основні групи: документальні та наративні (розповідні). До числа документальних пам'яток належать передусім закони. Якщо не вважати староєврейського законодавства, включеного до Біблії, вчені XIX ст. не знали законів давньосхідних держав: тільки у 1901 – 1902 рр. був уперше знайдений звід законів, складений вавилонським царем Хаммурапі (1792 – 1750 рр. до н.е.). Надалі до наукового обігу увійшли кодекси (відомі переважно в уривках) правителів інших центрів Двуріччя, а також хеттські і асирійські закони; в Туна ель-Джебел (древній Гермополь) були

знайдені фрагменти єгипетських законів, що висвітлювали питання власності, оренди та успадкування.

Основну частину документальних джерел складають ділові документи: звіти посадових осіб, купчі, заповіти, акти обміну, орендні договори, договори про позики тощо. Під час розкопок у містах Південного Двуріччя (Шуруппак, Лагаш, Ларса і ін.), були знайдені сотні тисяч глиняних табличок з документами цього типу, що дозволяють – саме в силу їхньої масовості – проникнути в сутність економічного життя країни III і II тис. до н.е.

До документальних джерел належать також листи. До нас дійшли численні листи приватних осіб, чиновників і царів; особливо листування вавилонського царя Хаммурапі, яке висвітлює різноманітні господарські, адміністративні, фінансові питання. Дві групи листів мають першорядне значення для розуміння зовнішньополітичної історії Близького Сходу: листи з архіву царів Марі (одне з найзначніших міст-держав Межиріччя в III – II тис. до н.е.), які висвітлюють взаємини Вавилону, Марі і Ассирії у першій половині XVIII ст. до н.е., і т.зв. Телль-Амарнське листування. Останнє містить листи, адресовані єгипетським фараонам Аменхотепу III і Ехнатону (кінець XV – початок XIV ст. до н.е.) сирійськими правителями і царями Ассирії, Вавилону, Мітанні та інших країн. Вони були знайдені на місці столиці Ехнатона, руїни якої були виявлені у Телль-ель-Амарні.

Серед нарративних джерел першорядне значення мають історичні тексти різного роду. Це можуть бути царські написи, присвячені військовим походам: єгипетські царі вирізали такі написи на зовнішніх стінах храмів; існують цілі автобіографії царів, наприклад, вирізана на одній зі статуй автобіографія Ідрімі, царя Алалаха, який правив у XV ст. до н.е. Це можуть бути і хроніки: збереглися, наприклад, хеттські хроніки, що детально змальовують політичну боротьбу у XV – XIII ст. до н.е.

Однак певною перепорою для відтворення історії найдавніших цивілізацій є фрагментарність і нерівномірність висвітлення джерелами різних періодів історії численних регіонів Стародавнього Сходу. По-перше, різні епохи давнини документовані нерівнозначно. Здавалося б, із розвитком цивілізації і, особливо писемності, кількість джерел має зростати в геометричній прогресії – чим ближче до нашого часу, тим більше джерел. Однак, джерельна база історії Стародавнього Сходу демонструє нам в цьому плані набагато більш складну і суперечливу картину. Так, наприклад, історія Стародавньої Месопотамії на даний час представлена двома мільйонами клинописних текстів, створених протягом III – I тис. до н.е. Така кількість свідчень минулого пояснюється тим, що писали шумери і аккадці на глиняних табличках, які часто обпікалися, і таким чином зберігалися краще. А ось жителі Стародавніх Індії та Китаю писали на таких недовговічних матеріалах, як пальмове листя, дерев'яні пластинки, тканини тощо, які легко можна було пошкодити. У II тис. до н.е. та ж Месопотамія перейшла від вічної глини до пергаменту і папірусу, що різко скоротило кількість письмових пам'яток, які дійшли до нас. Парадокс, але від III тис. до н.е. до нас дійшло набагато більше письмових джерел, ніж від II тис. до н.е.

Джерельна база локальних цивілізацій Стародавнього Сходу має свої особливості для кожного регіону. Найбільш забезпеченою джерелами постає історія Стародавньої Месопотамії. Джерельна база давньоєгипетської цивілізації в цьому відношенні сильно поступається за рівнем вивченості месопотамській. Незважаючи на велику кількість пам'яток матеріальної культури, що збереглися до наших днів (піраміди, храми, статуї тощо) та численних письмових джерел, вивчення давньої історії Єгипту ускладнюється відсутністю стародавніх пам'ятників права та законодавства.

Можемо відзначити слабкість джерельної бази Стародавньої Індії. Здавалося б, тисячі давніх книг, що дійшли до нас на санскриті і палі, які є священними і для сучасних індусів (насамперед Веди), повинні були дати дослідникам надійну опору для аналізу стародавньої історії Індії. Але, на жаль, величезна кількість писемних пам'яток дійшла до нас в основному в середньовічних варіантах. Крім того, за своїм змістом вони не дають чіткого уявлення про життя суспільства і політичну структуру Стародавньої Індії. А оскільки ці релігійні книги створювалися і переписувалися протягом багатьох століть, то, на думку вчених неминуче відбувалося викривлення первинних текстів.

Набагато краще в цьому відношенні постає історія Стародавнього Китаю. До нас дійшла величезна кількість епіграфічних текстів – це насамперед близько 150 тис. написів на гадальних кістках (баранячі лопатки, панцирі черепах) – найважливіший вид джерел з історії періоду Шан (Інь). Сюди відносяться також написи на бронзових посудинах, ханські кам'яні барельєфи. Археологія Стародавнього Китаю, зараз знаходиться на підйомі, що безперервно поповнює джерельну базу новими матеріалами.

3. Періодизація історії Стародавнього Сходу. На відміну від сучасності в жодній з країн Стародавнього Сходу (і тим більше для усього величезного регіону Стародавнього Сходу) не існувало єдиної вихідної дати, від якої можна було відраховувати час і відштовхуватися при точній фіксації подій (на зразок дат створення світу або Різдва Христового, що обчислюються за Біблією, античних дат першої Олімпіади або заснування Риму чи мусульманської хіджри). Певні ери вводяться в деяких країнах Стародавнього Сходу лише на більш пізніх етапах його історії. Таким чином, встановити точні дати багатьох подій давньосхідної історії дуже складно, і з приводу таких датувань досі тривають запеклі дискусії, особливо для III – II тис. до н.е.

У деяких країнах Стародавнього Сходу склалися списки послідовно змінюваних династій і царів (наприклад, в Єгипті чи Ассирії) або списки особливих чиновників (наприклад, щорічно змінювалися лімму (посадовець-епонім в Ассирії за ім'ям якого називали рік) в Ассирії), за якими датувалися історичні події.

До теперішнього часу датування подій давньосхідної історії є більш-менш точним для кінця II – I тис. до н.е. для країн Близького Сходу і починаючи з IV – III ст. до н.е. для країн Південної Азії і Далекого Сходу.

В історії Стародавнього Сходу виділяють **три великі епохи**, що відрізняються соціальним та економічним розвитком:

1) епоха формування та домінування великих централізованих господарств (кінець IV – III тис. до н.е.);

2) епоха домінування дрібних господарств, охоплених державною експлуатацією (II – I тис. до н.е.);

3) епоха підйому товарно-грошових відносин і великої приватної власності (I тис. до н.е. – середина I тис. н.е.).

У першу епоху існували три цивілізаційних центри, що склалися в долинах великих річок, – єгипетський, шумеро-аккадський і давньоіндійський. У результаті процесів політогенезу у всіх трьох регіонах утворюються ранні номові держави, а в Месопотамії та Єгипті за рахунок об'єднання номів формуються обширні деспотичні монархії з необмеженою владою царя, що займав ключове положення в культурі, та складним управлінським апаратом. Основою економіки тут стають великі господарства державного сектора, а найбільш інтенсивній експлуатації піддаються підневільні працівники.

У другу епоху (II тис. до н.е. – початок I тис. до н.е.) утворюються нові і гинуть старі держави: на півночі Передньої Азії утворюються великі держави, в долині річки

Хуанхе створюється первинний осередок давньокитайської цивілізації; в Ірані та Індостані екологічні зміни і переміщення племен призвели до загибелі найдавнішої цивілізаційної ойкумени, і станове суспільство на початку I тис. до н.е. складається заново.

Важливою внутрішньою гранню цього етапу був кінець II – початок I тис. до н.е., коли нові переселення народів (егейців, фрако-фрігійців, іранців, арамеїв) потрясли Стародавній Схід і змінили його етнополітичну карту. Істотні зміни відбулися і в соціально-економічній галузі. Справжній технологічний переворот переживають стародавні суспільства із освоєнням заліза наприкінці II тис. до н.е., і початок I тис. до н.е. майже в усіх регіонах Стародавнього Сходу характеризується різким зростанням приватної експлуатації, розпадом общинної, а частково і державної власності. Розвиток приватної власності, приватного рабства, товарних відносин пов'язаний насамперед з великими містами.

Складаються недовговічні регіональні імперії, які шляхом стягування данини з переможених, а також прямого пограбування підкорених країн здійснюють насильницький перерозподіл додаткового продукту в небаченому раніше масштабі. У цьому відношенні унікальна велика Ассирійська держава, яка чотири рази – наприкінці XIII ст. до н.е., на початку XI ст. до н.е., в середині IX ст. до н.е. і наприкінці VIII ст. до н.е. – добивалася беззаперечної першості на Близькому Сході.

Нарешті, третя епоха існування давньосхідних суспільств (I тис. до н.е. – середина I тис. н.е.) утворює вже заключний етап їхньої історії. У Передній Азії припиняє своє існування Ассирійська держава, увергаючи обширні простори Близького і Середнього Сходу в новий переділ світу, який закінчився на межі VI – V ст. до н.е. створенням «царства країн» – перської держави Ахеменідів.

Для соціально-економічного вигляду цієї епохи показовим є подальший розвиток торгівлі і ремісничих виробництв, зростання міст і свого роду розподіл праці між торгово-ремісничими центрами та аграрною периферією. Підвищується товарність господарств, про що свідчить розвиток системи грошових відносин. Гроші в монетній формі отримують широке поширення в державі Ахеменідів, цінському Китаї та маурійській Індії.

4. Природні умови розвитку стародавніх східних цивілізацій. І тут ми підходимо до питання про роль географічного чинника в історії людських спільнот і, конкретно до того, яку роль він зіграв у долі народів Стародавнього Сходу. Ми легко можемо додати до списку питань, пов'язаних із впливом навколишнього середовища на людські суспільства, безліч нових. Чому одні народи досить рано перейшли поріг, який ми називаємо цивілізаційним, а інші племена затрималися на рівні первісності? Чому саме в Єгипті та Південній Месопотамії виникли перші цивілізації? І тут не обійтися без звернення до географічного фактора. Що ж він собою являє? Це різноманіття природних умов, які впливали на життя людських общин. Сюди входять клімат, ландшафт, ступінь забезпеченості водою і природними ресурсами – металами, деревом, каменем тощо. Отож, не перебільшуючи надмірно роль географічного чинника, ми все ж повинні зазначити, що багато в чому саме природне середовище визначало економіку і навіть форми державності та менталітету творців найдавніших цивілізацій.

Природні умови різних територій Стародавнього Сходу мають свої особливості, але є і спільні риси:

а) це зона в основному субтропічного клімату з дуже жарким сухим літом і м'якою зимою;

б) велику роль в історичних долях народів Стародавнього Сходу відігравали великі річки: Ніл (довжина бл. 6853 км), Євфрат (бл. 3065 км), Тигр (бл. 1900 км), Інд (бл. 3180 км), Ганг (бл. 2525 км), Хуанхе (бл. 5464 км);

в) ці річки утворювали великі басейни з родючим, добре зрошуваним ґрунтом. Тут можна було жити і вести господарську діяльність за умови постійного регулювання режимів річок, зберігання води у водоймах і водосховищах з подальшим зрошенням земель через систему іригаційних каналів, як у долинах Нілу, Євфрату, або відведення зайвої вологи і меліорації земель, боротьби з повеннями, як в долинах Гангу, Хуанхе, Меконгу (зміцнення берегів за допомогою дамб, гребель та інших споруд);

г) у передгір'ях, що оточують долини Євфрату і Тигра, на Абіссінському нагір'ї, розташованому поблизу долини Нілу, в долині Меконгу в дикому вигляді росло багато злакових рослин; вони були окультурені і поклали початок ячменю, пшениці, просу, рису та інших зернових культур;

д) існування багатого тваринного світу дозволило приручити ряд тварин і перейти до культурного скотарства.

У глибоку давнину життя людей у значно більшій мірі, ніж тепер, залежало від природних умов. Однак навіть в ті часи, коли людина в силу низького рівня розвитку техніки не могла панувати над природою, природні умови все ж не могли чинити вирішального впливу на розвиток суспільного ладу. Природні умови могли тільки сприяти розвитку суспільних форм, прискорювати або ж, навпаки, затримувати і сповільнювати цей процес.

Природні умови мають особливе значення для розвитку господарства, в деякій мірі сприяючи переважному розвитку тієї чи іншої галузі. Недостатня зрошуваність плоскогір'їв і степових районів заважала розвиткові землеробства і сприяла переважному розвитку скотарства. Це мало місце на Іранському плоскогір'ї і на гірських плато Малої Азії.

Родючий ґрунт, багаті природні добрива та періодичні розливи річок в алювіальних долинах сприяли ранньому виникненню зрошувального землеробства і високому розвитку іригаційної техніки. У країнах, розташованих уздовж морського узбережжя, вже в давнину виникла і потім отримала значний розвиток торгівля, особливо морська і транзитна, як це можна спостерігати в Фінікії і Сирії.

Нарешті, в гірських країнах, багатих лісом і корисними копалинами, зокрема металеву рудою, розвивалися ремесла, особливо металургія. У Малій Азії, в Закавказзі і, очевидно, також на Кавказі виникли найдавніші осередки металургії, звідки руда, металеві вироби і металургійна техніка широко поширилися по всьому передньоазійському регіоні.

5. Особливості розвитку стародавніх держав і суспільств Сходу. Давньосхідні цивілізації характеризуються насамперед виникненням і функціонуванням більш складної у порівнянні з первісною епохою системою організації соціальної структури. Найважливішою особливістю суспільного устрою стало існування общин (громад) – основних соціальних і територіальних одиниць. Будь-яка держава Стародавнього Сходу, за винятком небагатьох міст, складалася з безлічі сільських общин, кожна з яких мала свою організацію і являла собою замкнутий світ. Давньосхідні общини за походженням сходять до родових общин, проте за своїм змістом, характером і внутрішньою структурою вони вже були новим явищем. Община втратила родовий характер і стала організацією сусідів, які жили на певній території, пов'язані між собою правами та обов'язками, інших общин і держави. Вона складалася з окремих домогосподарств, великих сімей або сімейних общин.

Хоча давньосхідна община базувалася на колективних формах життя, всередині неї виникала майнова і соціальна диференціація, рівності там не було. Усередині сусідського колективу відбулося виділення знатних родин, які піднялись над рядовими общинниками. Їх високий статус і домінуюче положення в общині склалися ще в заключний період існування первісної доби. У свою чергу, серед простих общинників поступово виділялися, з одного боку, заможні селяни, а з іншого – бідняки, які шукали прийнятні умови для існування та соціальний захист у впливових і багатих сімей. Все це призвело до створення складної системи особистісних форм зв'язків і підпорядкування на Сході, які накладали істотний відбиток на соціально-економічні відносини в ранніх цивілізаціях.

У країнах Стародавнього Сходу поступово сформувалися три основні стани:

- панівний стан, куди входили землевласницька, придворна і служива аристократія, командний склад армії, жрецтво, заможна верхівка землеробських общин;
- стан дрібних вільних виробників;
- стан рабів і близьких їм підневільних працівників.

На вершині соціальної драбини стояла придворна і служива знать. Окремий стан становила, як правило, замкнута і впливова каста жерців. Нижче розташовувалися вільні общинники. Далі йшли численні групи людей, які знаходилися у різному ступені залежності як від приватних осіб, так і від держави. Найбезправнішою групою були раби, які потрапляли в цю залежність найчастіше або через інститут заборгованості, або за злочини, або потрапивши у полон. Основною функцією раба стає робота на свого пана. Важливо наголосити на тому, що в умовах Сходу рабство не розвинулось до стадії класичного. Це сталося тому, що серед рабів була велика кількість боржників, іноземців, злочинців. Але життя показало, що вигідніше було силою держави експлуатувати вільне населення, громадян країни. Раби використовувалися лише як допоміжна робоча сила.

З'являється також прошарок людей, які не мали засобів виробництва, працювали у примусовому порядку в державному або храмовому господарстві і отримували за це продовольство. І хоча вони формально зберігали свободу, мали сім'ї, фактично ці люди – підневільні працівники, близькі до рабів.

Складним був і процес утворення на Стародавньому Сході такого найважливішого економічного феномену, як приватна власність, яку важко простежити (особливо на початкових етапах існування давньосхідних цивілізацій). Основні соціальні конфлікти найчастіше відбувалися серед різних груп правлячих «верхів» суспільства.

Економіка Стародавнього Сходу в основі своїй була натуральною. Відповідно суспільства Стародавнього Сходу майже не знають нормального грошового обігу. Основні форми розвитку товарно-грошових відносин – лихварство і зовнішня торгівля.

Специфіка давньосхідної держави полягає у здійсненні прямого господарського керівництва в межах великого сектора економіки, у т.ч. у вигляді створення системи штучного зрошення, а також в державному забезпеченні культурних, релігійних інститутів.

В особі давньосхідного правителя держава вважалася верховним власником і розпорядником усієї землі, стягуючи податки, і накладаючи повинності на все населення, крім привілейованих верств чи міст. Інша частина землі безпосередньо належала правителю, державі та її установам (у т.ч. храмам, які часто намагалися перетворити на самостійні суб'єкти влади та господарства). Права повного користування податками і повинностями, як і державна земля, широко надавали членам

державного апарату, воїнам, жерцям і т.д. у власність, «годування» або умовне тримання.

Активне втручання державної влади в господарське життя країни і експансіоністська зовнішня політика приводили до появи численної адміністрації і служилої знаті, організованої за бюрократичним принципом (поділ на ранги, субординація, суспільне становище в залежності від місця на службових сходах).

Причини появи перших держав є різноманітними: 1) збільшення чисельності населення; 2) ускладнення соціальних відносин; 3) необхідність захисту і регулювання приватної власності; 4) будівництво храмів, підтримка іригаційних робіт; 5) захист інтересів привілейованих верств населення; 6) необхідність утримання постійної армії; 7) держава – інститут розробки правових норм тощо.

Особливості розвитку держав Стародавнього Сходу:

1) переважання колективної, общинної власності на основні засоби виробництва (земля, пасовища, ліси тощо);

2) держава виступала в якості верховного власника, права якого реалізовувалися в одержанні з общинників ренти-податку. На більш пізньому етапі виділяється царсько-храмова власність на землю та інші основні засоби виробництва. Приватна власність – була винятком (наприклад, в Китаї);

3) основою соціальної структури була сільська община, що багато в чому зберегла риси патріархально-родової організації;

4) традиційність виявляється у стійкій багатокладності суспільства, наступності соціальних і політичних інститутів, правових форм, релігійних учень та ідеологій;

5) у силу специфіки початкового періоду цивілізаційного розвитку Стародавнього Сходу, коли ще не було чіткого розмежування різних сфер життя, держава очолила і економічну, і соціально-культурну, і релігійну, і ідеологічну сфери життя давньосхідного суспільства;

6) різноманітність форм правління з переважанням «східної деспотії» (Стародавній Єгипет, Стародавній Китай), або її елементів (Імперія Маур'їв в Стародавній Індії), релігійно-містичне відношення до влади і правителя, його обожнювання (Бог Ра – фараон Єгипту; Син Неба – імператор в Китаї тощо).

Необхідність об'єднання і координації зусиль численних общин сприяла зростанню ролі державної влади в країнах Стародавнього Сходу, створенню специфічної форми такої влади – необмеженої монархії, яку часто називають «східною деспотією».

Східна деспотія – це монархічна форма правління з необмеженою владою спадкового, обожненого монарха (представлявся як бог або нащадок богів), одноосібного законодавця і вищого судді, який здійснює всеохоплюючий нагляд за безправними підданими через розгалужений, підлеглий деспотові адміністративний апарат з чіткою системою рангів і субординацією. На все працююче населення деспотичної держави, крім податків, покладалися державні повинності, т.зв. громадські роботи.

Проте, існують і інші форми правління, коли царська влада була обмежена радою знаті або народними зборами (Хеттська держава), або існували локальні утворення олігархічного республіканського типу (міста Фінікії та Месопотамії).

Таким чином, східна деспотія спиралася на:

1) чиновницький апарат. Спираючись на численних чиновників, верховний правитель виконував головну функцію – організацію громадських робіт для створення і

підтримки розвиненої системи іригації, яка була умовою і гарантією існування та розвитку стародавнього суспільства;

2) виключне становище царя (фараона). Правитель був господарем і розпорядником всього, що знаходилося під його владою (земля, податки, трудові ресурси, повинності тощо). Обожнювання особистості царя-деспота – важлива особливість давньосхідної деспотії. Проте у різних країнах Стародавнього Сходу ступінь деспотизму була різною: то найбільш повною, як деспотія в Стародавньому Єгипті, то вельми обмеженою, як, наприклад, влада царя у хеттів. Навіть у різні історичні періоди, наприклад, в Єгипті, ступінь деспотизму була неоднаковою;

3) сувора ієрархічність суспільства.

Однак, незважаючи на абсолютне домінування держави над суспільством, східну деспотію не слід представляти як систему неприборканого прояву всевладдя верховного правителя, який не рахується ні з чим, окрім своїх бажань. Деспотія базувалася на суворому й обов'язковому для всіх загальному законі, який представляв собою сукупність соціально-етичних і релігійно-правових норм, що проголошували початковою цінністю абсолютну владу деспота. У соціально-психологічному плані вона була прийнятною і звичною для населення, яке не мислило себе без цього «одвічного і справедливого порядку речей». Загибель структур деспотичної держави спричиняла розвал іригаційної системи землеробства, всієї економічної моделі господарювання, неврожаї, голод.

Особлива роль держави і територіальної общини в цивілізаціях Стародавнього світу зумовила своєрідність шляхів їх історичного розвитку. В цілому у давнину склалися три шляхи розвитку суспільства.

Один з них найбільш повно реалізувався в Месопотамії. Непередбачуваний ритм розливу Євфрату і Тигру, недостатня кількість корисних копалин не дозволяли центральній владі швидко і дієво захистити кожену общину від можливих катаклізмів та створити оптимальні умови для існування. А наявність численних рукавів і проток річок давало можливість створювати локальні іригаційні системи. Тому в Месопотамії зростала роль общини у забезпеченні умов свого існування і в активній боротьбі з несподіваними та руйнівними повеннями, у будівництві захисних дамб та каналів. Роль общини і общинно-приватного сектора в соціально-політичній та соціально-економічній сферах життя Межиріччя була значною, об'єднання невеликих номових держав в одне ціле тут відбулося значно пізніше, ніж в інших регіонах Стародавнього Сходу. А коли в Месопотамії склалася єдина держава, то общини та общинний сектор продовжували зберігати своє значення і активно співіснувати з державою й державним сектором економіки.

По іншому шляху розвитку давньосхідних суспільств пішов Єгипет. Розливи Нілу відбувалися в один і той же час, що дозволяло центральній владі завбачливо приймати необхідні захисні заходи. Відсутність в общин, що ланцюжком розташувалися уздовж Нілу, можливості створити незалежну іригаційну систему сприяло швидкому формуванню єдиної держави в його долині. Це призвело до абсолютного домінування держави в житті єгиптян, а в результаті – до розчинення общинних інститутів в державних структурах та провідної ролі великих царських і храмових господарств в економіці.

ТЕМА 7

ДЕРЖАВИ СТАРОДАВНЬОЇ МЕСОПОТАМІЇ

1. Джерела вивчення історії Стародавньої Месопотамії.
2. Природні умови та населення.
3. Періодизації історії Стародавньої Месопотамії.
4. Месопотамія у XXVIII – XXI ст. до н.е.
5. Месопотамія у XIX – VI ст. до н.е. Переважання Вавилону.
6. Месопотамія у XX – VII ст. до н.е. Ассирія.

1. Джерела вивчення історії Стародавньої Месопотамії. Пам'ятники матеріальної культури (відомі по розкопках найбільших міст Месопотамії: Ереду, Ура, Урука, Лагаша, Ніппура, Ларси, Вавилону, Марі, ассирійських столиць, включаючи Ашшур і Ніневію). Пам'ятники монументального будівництва (палаці, храми, міські стіни). В руїнах месопотамських міст виявлені залишки східчастих веж – зикуратів, царських палаців, грандіозних храмів, житлових і господарських будівель, шкіл, іригаційних споруд, а також некрополі, твори мистецтва, предмети побуту тощо.

Писемні джерела:

- господарчі документи (архіви у вигляді глиняних табличок знайшли під час розкопок Урука і Джемдет-Насра, Ура, Лагаша, Шуруппака (перша половина III тис. до н.е.); архіви державні, храмові і приватні знайдено під час розкопок Ура (перша половина II тис. до н.е.); великі господарські архіви знайдено під час розкопок Ніппура, Вавилону, Сіппара, а також за межами Месопотамії (I тис. до н.е.);

- юридичні пам'ятники, зводи законів: закони Ур-Намму (кінець III тис. до н.е.) використовувалися в Шумеро-Аккадському царстві при III династії Ура); закони царя Хаммурапі (XVIII ст. до н.е.; 282 статті; стовп із законами знайшли французькі археологи у 1901 – 1902 рр. при розкопках еламської столиці м. Сузи);

- дипломатичні документи: архів при розкопках палацу царя Марі Зіпрі-Ліма (листування між царями Вавилону, Марі, сирійськими і фінікійськими князівствами); дипломатичний Ель-Амарнський архів (листування між мітаннійськими, ассирійськими, вавилонськими царями та єгипетськими фараонами Аменхотепом III і Ехнатом (знайдено на території Єгипту);

- написи історичного характеру правителів Шумеру, Аккаду, Вавилону, Ассирії: «Стелла шулік» правителя Еаннатума (Лагашська держава, XXV ст. до н.е.), «Обеліск Маніштусу» (Аккадська держава), багато написів ассирійських царів династії Саргонідів (VIII – VII ст. до н.е.), більше 140 написів вавилонських правителів (Навуходоносор II і Набонід (VI ст. до н.е.) тощо;

- особлива група джерел – царські списки: «Шумерський царський список» (складений у XXI ст. до н.е., містить перелік правителів провідних шумерських міст з початку III тис. до н.е.), ассирійський царський список (бл. 2000 р. до н.е.), синхронічні списки вавилонських і ассирійських правителів;

- твори усної народної творчості: епічні поеми про Енмеркара (правитель Урука) і верховного жерця Аратти (початок III тис. до н.е.), шумерська поема «Гільгамеш і Ага», аккадські легенди про царя Саргона;

- прислів'я: «Той, у кого багато срібла, можливо і щасливий, той, у кого багато ячменю, може і щасливий, але той, у кого немає нічого – спить спокійно»;

- твори античних авторів: Геродот «Історія» (V ст. до н.е.), Ктесій Кнідський «Перська історія», Ксенофонт «Анабасис» (V – IV ст. до н.е.), Страбон «Географія» (I ст. до н.е. – I ст. н.е.) тощо;

- власне історія Месопотамії – «Вавилонська (або Халдейська) історія» у 3 книгах від найдавніших часів до завоювання Вавилону Олександром Македонським, написана грецькою мовою вавилонським жерцем Беросом (бл. 300 р. до н.е.) на основі безлічі месопотамських написів, хронік і літературних текстів. На жаль, від праці Бероса вціліли тільки окремі фрагменти.

Наприкінці XVIII ст. до Європи потрапили копії клиноподібних написів з палацу в Персеполі. Дешифрування почалося з простішої системи, яка використовувала найменшу кількість знаків. У 1802 р. німецький вчитель класичних мов Георг Фрідріх Гротенд припустив, що ці написи належать перським царям династії Ахеменідів. Він прочитав імена Дарія і Ксеркса, а також батька Дарія – Гістаспа на одному з написів, розшифрувавши приблизно 10 клінописних знаків із 39. Таким чином, він встановив, що однією з мов написів є давньоперська. Щодо двох інших частин написів, одну вчений правильно визначив як вавилонську (аккадську), а інша була визначена як еламська.

У 90-х рр. XIX ст. німецьким вченим Фрідріхом Делічем були створені граматика і словник аккадської мови. Дешифрування шумерської писемності, перші кроки в розумінні клинопису, відбулося значно пізніше, у першій половині XX ст. Це було результатом значних зусиль таких вчених, як Ф. Тюро-Данжі, А. Пібель, А. Даймель, А. Фалькенштейн тощо, які також створили граматики, підручники та словники шумерської мови.

Археологічні дослідження в Месопотамії почалися в середині XIX ст., спочатку проводилися не професійними археологами, а людьми, які захопилися пошуками старовинних артефактів. Перші знахідки давніх міст Месопотамії були зроблені на півночі регіону, де колись розташовувалася Ассирія. У 1843 р. поблизу селища Хорсабад були відкриті залишки резиденції царя Ассирії Саргона II – міста Дур-Шаррукін. З 1845 по 1847 рр. англійський дипломат Г.А. Лейярд розпочав розкопки пагорба міста Німруд, де були виявлені залишки ассирійського міста Кальху з царськими палацами, вражаючими скульптурами людино-биків і людино-левів, а також мистецькими рельєфами.

У 1847 р. на пагорбі Куюнджик Г.А. Лейярд відкрив руїни м. Ніневія, у т.ч. палац царя Сінаххеріба (VII ст. до н.е.) з бібліотекою його онука Ашшурбаніпала, повної «глиняних книг».

У другій половині XIX – на початку XX ст. розпочався новий етап у розвитку археологічних досліджень в Месопотамії, що відзначився систематичними розкопками основних стародавніх міст долини Тигру і Євфрату. Іракський ассиріолог Х. Рассам на пагорбі Куюнджик виявив палац ассирійського царя Ашшурбаніпала. Англійськими експедиціями у другій половині XX ст. були відкриті стародавні шумерські міста Урук, Ур, Ларса, Ереду. Наприкінці XIX ст. французькі археологи розкопали м. Лагаш.

Початок XX ст. приніс значні археологічні відкриття, які були зроблені на високому науковому рівні. Під керівництвом Роберта Кольдевея німецька археологічна експедиція розкопала групу пагорбів, розташованих приблизно в 90 км на південь від Багдада, де був відкритий стародавній Вавилон. Це місто було найважливішим економічним, політичним і культурно-релігійним центром Месопотамії протягом кількох тисячоліть. У ході розкопок, які тривали з 1899 до 1917 рр., були виявлені фортечні стіни міста з вежами, палац Навуходоносора II (VII – VI ст. до н.е.), вулиця релігійних процесій, залишки храму верховного вавилонського бога Мардука і

гігантського зиккурата. Також у період з 1903 по 1914 рр. німецькі археологи розкопали найдавнішу столицю Ассирії – місто Ашшур.

2. Природні умови та населення. Природними кордонами Стародавньої Месопотамії є: на півночі – гори Вірменії, на півдні – Перська затока, на заході – Сирійсько-Месопотамський степ, на сході – гірські області Ірану. Давні греки називали цю територію Месопотамією, що у перекладі означає Межиріччя. В літературі можна зустріти ще одну назву – Двуріччя (від двох рік – Тигру та Євфрату). Верхня Месопотамія називалася місцевими жителями Ассирією, а Нижня – Вавилонією. У свою чергу Вавилонія поділялася на Аккад (північ) та Шумер (південь). Зараз це в основному територія сучасного Іраку.

Євфрат і Тигр починають свій шлях на Вірменському нагір'ї і впадають у Перську затоку через одне об'єднане гирло Шатт-ель-Араб. Перед тим, як впасти у затоку, вони розливаються на пласкій території, утворюючи великий болотистий район, який давні мешканці Месопотамії називали «гіркою рікою». Обидві річки мають свої притоки. Тигр був більш повноводним і швидкотечним у порівнянні з Євфратом. Їхні розливи залежать від танення снігів на Вірменському нагір'ї і, зазвичай, відбуваються у березні-квітні. Проте, відмінно від Нілу, точні дати розливів у Тигру і Євфрату важко передбачити, оскільки вони перетинають різні кліматичні зони, і танення снігів не завжди відбувається одночасно.

Води річок приносили із собою мул, що містив рештки рослин і розчинені мінерали гірських порід, які залишалися на полях під час повені, збагачуючи ґрунт. Землі Месопотамії були дуже родючими, як свідчать Геродот та інші античні автори. Але для землеробства в долині Месопотамії потрібно було виконати цілий комплекс меліоративних заходів, що проводилися протягом року. Мешканці Месопотамії з давніх часів викопували канали, слідували за ними, будували дамби, греблі, шлюзи, колодязі тощо. Вони також боролися із засоленістю ґрунтів від мінеральних солей у річкових і підземних водах, які використовувалися для зрошення, а також від нестачі дощової вологи. Небезпеку для родючості земель Месопотамії становили сильні вітри з пустелі, що приносили хмари піску. Вітри з Перської затоки підвищували рівень води в Тигрі і Євфраті, що могло супроводжуватися сильними повенями. Саме тут народилася легенда про потоп. На півночі Месопотамії було можливе природне зрошення, але там також будувалися колодязі, басейни і проводилися невеликі канали для забезпечення водою полів.

Клімат Месопотамії варіювався в залежності від регіону. На півночі, в зоні сухих субтропіків, зимою іноді йшов сніг, а навесні і восени випадали дощі. На півдні ж панував виключно спекотний і сухий клімат.

На території Месопотамії було багато глини і природного асфальту. У північній частині країни знаходилися родовища металів, таких як свинець, олово і залізо, а в гористих районах було багато каменю.

Флора Месопотамії була скромною. Тільки на півночі, у гірських районах, росли різні види дерев. Вздовж річок були верби. На заболочених місцях, особливо на півдні, було багато очерету. Важливе місце серед рослинності займала фінікова пальма, яку Страбон вважав дуже корисною рослиною, знаючи про 360 її властивостей. Крім того, вирощували виноград, фруктові дерева (яблуню, смоківницю), зернові культури (ячмінь, полбу, просо), технічні рослини (сезам, льон), овочі (цибуля, часник, огірки, баклажани, гарбуз) і бобові (сочевицю, квасолю, горох).

До того ж в Стародавньому Двуріччі були відсутні природою створені кордони, які захищали його населення від грабіжницьких набігів сусідніх племен. Цей регіон, на

відміну, наприклад, від Єгипту, завжди був «прохідним двором» для кочівників і завойовників. Месопотамська цивілізація формувалася в умовах поліцентризму, коли лідерство переходило від одного центру до іншого. Однак в етнічному, культурному і релігійному відношенні це все-таки була одна Месопотамська цивілізація.

Месопотамія, розташована в центрі Близького Сходу, завжди відігравала провідну роль у міжнародній торгівлі завдяки своєму відкритому простору. Через неї проходило багато сухопутних маршрутів з заходу на схід і з півночі на південь, що сприяло розвитку торгівлі. Також торгівля відбувалася і по річках (навіть з усіма труднощами судноплавства) і через Перську затоку, з'єднуючи Передню Азію з Аравією та Індією.

Заселення Месопотамії почалося в давні часи завдяки переселенню людей з гір і передгір'я в річкову долину, але значно активізувалося в епоху неоліту. Перш за все, люди поселялися у більш сприятливих умовах Північної Месопотамії з точки зору природних умов і клімату. Етнічна приналежність перших археологічних культур (хассунської, халафської тощо) до виникнення писемності залишається невідомою.

Дещо пізніше на території Південної Месопотамії з'явилися перші поселенці. Найвидатніша археологічна культура, яка датується останньою третинною V – першою половиною IV тис. до н.е., виявлена в Ель-Убейда. Деякі дослідники вважають, що ця культура належала шумерам, тоді як інші приписують її дошумерським (субарейським) племенам.

Основним заняттям убейдців було сільське господарство. Вони вже почали споруджувати великі і складні системи штучного зрошення, включаючи канали і водосховища. Активно йшов процес спеціалізації виробництва. Зводилися не тільки утилітарні будівлі, але й монументальні й культові споруди, що свідчить про значний потенціал, який вже був накопичений убейдцями. Ймовірно, надлишки продуктів харчування давали можливість певній частині населення займатися іншими справами, а не землеробством. Виділилися ремісники, торговці, жерці. Таким чином, в епоху культури Убейда сформувалися основи Шумерської цивілізації.

Можна з упевненістю стверджувати, що шумерське населення проживало на півдні Месопотамії після появи писемності на межі IV – III тис. до н.е. Однак точний час прибуття шумерів до долини Тигру і Євфрату залишається невідомим. Поступово вони поширили свій вплив на значну територію, від Перської затоки на півдні до місця найбільшого зближення Тигру і Євфрату на півночі. Хоча походження та родинні зв'язки шумерської мови залишаються предметом дискусій, на сьогоднішній день немає достатніх даних для того, щоб віднести її до будь-якої відомої мовної сім'ї.

Шумери взаємодіяли з місцевим населенням, узявши у нього деякі топонімічні назви, а також деякі аспекти у господарстві та релігійні вірування. У північній Месопотамії з початку III тис. до н.е., можливо, ще раніше, існували східносемітські скотарські племена. Мова цих племен відома як аккадська. Вона мала кілька діалектів: вавилонський був поширений у Південній Месопотамії, тоді як асирійський використовувався на півночі, в середній частині долини Тигру.

Семіти і шумери співіснували протягом багатьох століть, але з часом семіти почали просуватися на південь і до кінця III тис. до н.е. зайняли всю Месопотамію. Це призвело до того, що аккадська мова поступово витіснила шумерську. На початку II тис. до н.е. шумерська мова стала мертвою. Однак як мова релігії і літератури, вона і далі існувала та вивчалася у школах до I ст. до н.е. Витіснення шумерської мови не означало фізичного знищення її носіїв. Шумери злилися з семітами, але зберегли свою релігію і культуру, які були запозичені аккадцями з невеликими змінами.

Свого часу територію Двуріччя населяли різні племена: північна частина – семіти (перша половина III тис. до н.е.), західносемітські скотарські племена амореїв (кінець III тис. до н.е.), кутії (гутії), хуррити (створили державу Мітанні, III тис. до н.е.), арамеї (друга половина II тис. до н.е.), халдейські племена (IX ст. до н.е.).

3. Періодизація історії Стародавньої Месопотамії. З VII по IV тис. до н.е. на території Месопотамії відбувався процес розкладу первісної суспільної організації, що створювало передумови для виникнення станового суспільства. На початку III тис. до н.е. утворилися перші невеликі держави на півдні країни, в районі Шумеру. Цей період, відомий як Ранньодинастичний (XXVIII – XXIV ст. до н.е.), характеризується посиленням міст-держав, таких як Кіш, Урук, Ур.

У XXIV – XXII ст. до н.е. центр політичної влади переміщується в центральну частину Месопотамії, де формується держава Аккад. Ця держава об'єднує під своєю владою не лише Шумер, але й північні області Месопотамії.

Після падіння Аккадської держави під ударом кутіїв (гутіїв), гегемонія в Месопотамії швидко переходить до Шумеро-Аккадської держави (III династія Ура, XXII – XXI ст. до н.е.).

На початку II тис. до н.е. в межиріччі Тигру і Євфрату існувало кілька держав, серед яких запанувало Вавилонське царство, що об'єднало під своєю владою велику територію. Його історія ділиться на кілька періодів:

- Старовавилонський або Амореїський період (XIX – XVI ст. до н.е.);
- Середньовавилонський або Касситський період (XVI – XII ст. до н.е.);
- період політичного ослаблення Вавилонії і боротьби за незалежність (XII – VII ст. до н.е.);
- Нововавилонський період – період короткочасного підйому і відродження (VII – VI ст. до н.е.), що завершився завоюванням країни імперією Ахеменідів.

З XVI до XIII ст. до н.е. в західній частині Північної Месопотамії значну роль відігравала держава Мітанні.

У східній частині Північної Месопотамії ще в III тис. до н.е. виникла Ассирійська держава з центром у місті Ашшур, історія якої надалі підрозділяється на періоди:

- Староассирійський період (XX – XVI ст. до н.е.);
- Середньоассирійський період (XV – XI ст. до н.е.);
- Новоассирійський період (X – VII ст. до н.е.). У цей останній період Ассирійська держава шляхом завоювань розростається у величезну імперію, що охопила майже всі країни Близького Сходу.

4. Месопотамія у XXVIII – XXI ст. до н.е.

Месопотамія у Ранньодинастичний період (XXVIII – XXIV ст. до н.е.).
Формування перших міст-держав. На початку III тис. до н.е. на території Месопотамії жили різноманітні народності, серед яких виділяються: на півдні – шумери, в середній частині долини Тигру і Євфрату – аккадці, а на півночі – хуррити.

На рубежі IV і III тис. до н.е., коли виникла перша держава в Єгипті, на південному краї між Тигром і Євфратом з'явилися перші державні утворення. У цей період тут сформувалося кілька невеликих міст-держав. Місто-держава – це місто, яке самостійно управляється і має свою територію. Зазвичай в кожному такому місті був свій храмовий комплекс, представлений високою ступінчастою вежею зікуратом, палацем правителя і глиняними житловими будинками, розташованими на природних пагорбах і оточеними стінами. У кожному місті-державі проживало близько 40-50 тисяч осіб.

На південному заході Месопотамії розташовувалися міста Ерідуні і Ур, які мали величезне значення в політичній історії Шумеру. На березі Євфрату на північ від Уру розташовувалася Ларса, а на сході від неї, на Тигрі, – місто Лагаш. Урук, розташований на Євфраті, відіграв важливу роль в єднанні країни. Урукський період характеризувався створенням системи магістральних каналів для зрошення полів, що разом із розробленою агротехнікою було ключовим досягненням цього часу. У центрі Месопотамії, на Євфраті, знаходилося місто Ніппур, яке стало головним святилищем Шумеру.

Життя шумерського суспільства організовувалося навколо храму, який був центром округи. Будівництво міст передувало будівництву храмів, після чого жителі дрібних родових поселень переселялися під його стіни. У всіх містах Шумеру існували величезні храмові комплекси, які символізували шумерську цивілізацію. Ці храми мали значне суспільне і економічне значення, і в перші роки існування міста-держави їхніми керівниками були верховні жерці. Храми були осередками зберігання запасів, звідки вирушали торгові каравани. Вони також мали багаті зерносховища і майстерні. У храмах зосереджувалися значні матеріальні цінності, а також культурний та інтелектуальний потенціал Шумеру, де велися агрономічні та календарно-астрономічні спостереження.

У першій половині III тис. до н.е. в Шумері виникло кілька політичних центрів, керівники яких мали титул «лугаль» (що перекладається як «велика людина») або «енсі». *Лугаль* виступав як незалежний правитель міста-держави, «велика людина», як шумери зазвичай називали своїх царів. *Енсі*, у свою чергу, керував містом-державою, але визнавав владу іншого політичного центру. Цей правитель виконував роль верховного жерця у своєму місті, але політична влада належала лугалю, якому енсі підкорявся. Проте жоден лугаль не мав влади над усіма іншими містами Двуріччя.

Номова держава успадкувала багато рис первісної общинної демократії, крім найголовніших з них – виборності і змінюваності «знизу» членів правлячої верхівки, а також необхідної ролі народних зборів у прийнятті важливих рішень. Регулярні податки з общинників, однак, ще не збиралися. Складається соціальна ієрархія: виділяється знать, яка зосередила у своїх руках більшу частину багатств і впливу та підкорила собі суспільство. Складалася ця верхівка насамперед із володарів вищих владних посад та їх родин. До неї відносився верховний правитель, «верхи» його адміністративного, військового і храмового персоналу та рада при правителі. Господарства храму, правителя та вищих посадових осіб володіли найбільшою кількістю землі, що оброблялася рабами і залежними людьми.

У великих господарствах, що належали храму, правителю, членам правлячої верхівки і багатим приватним особам, працювали працівники різних станів – як раби, так і не раби – але, як правило, вони не мали свого господарства, а працювали бригадами за пайки і віддавали все вироблене власникам господарства, в якому вони працювали. Раби і більшість залежних людей не мали права залишати ці господарства.

Тенденцією була видача державою або приватними особами частини свого земельного фонду у вигляді окремих наділів дрібним виробникам – від залежних і закабалених людей або рабів до вільних орендарів. Такі виробники вели своє господарство на виділених їм наділах і частину врожаю віддавали власникам землі, а самі жили на залишок.

Політична історія Південної Месопотамії укладається в наступні періоди:

1) I Ранньодинастичний період (XXVIII – XXVII ст. до н.е.) – піднесення м. Кіш і правління I Кішської династії;

2) II Ранньодинастичний період (XXVII – XXVI ст. до н.е.) – ослаблення м. Кіш, піднесення м. Урук (де став правити *Гільгамеш*, улюблений герой шумерського, а потім аккадського епосу);

3) III Ранньодинастичний період (XXV – XXIV ст. до н.е.) – тенденція до об'єднання міст-держав (необхідність створення у масштабі всього Шумеру іригаційної мережі, прагнення проводити успішні завоювальні війни, охорона країни від набігів гірських і степових племен), піднесення м. Ур, де править I династія, однак поступається м. Лагаш. На кінець періоду м. Умма під своєю владою об'єднало Урук, Ніппур, Ларсу, Адаб, Кіш, а потім і Лагаш. Створюється Шумерське царство. Столицею держави стало м. Урук.

У другій половині III тис. до н.е. в Шумері виникла ситуація, коли місто Лагаш почало претендувати на лідерство. У середині XXV ст. до н.е. це місто в жорстокій битві перемогло свого сталого супротивника – місто Умму, що знаходилося на північ від нього. Пізніше правитель міста Лагаш *Енметена* (бл. 2360 – 2340 рр. до н.е.) успішно завершив війну з містом Умма.

Внутрішня ситуація в Лагаші була нестабільною. Населення міста почувало себе обмеженим у своїх економічних і політичних правах. Для їх відновлення, вони об'єдналися навколо *Урунімгіни*, одного з впливових громадян міста. Він здійснив переворот, змістивши енсі Лугальанда і ставши його наступником. Протягом шести років правління (2318 – 2312 рр. до н.е.) він провів важливі соціальні реформи, що стали найдавнішими відомими нам правовими актами у галузі соціально-економічних відносин. Урунімгіна вперше оголосив гасло, яке згодом стало популярним в Месопотамії: «Нехай сильний не ображає вдів і сиріт!». За роки його правління:

- 1) були скасовані платежі зі жрецького персоналу;
- 2) збільшено натуральне забезпечення підневільних храмових працівників;
- 3) відновлена незалежність храмового господарства від царської адміністрації;
- 4) певні пільги були надані і звичайним верствам населення: зменшено плату за здійснення релігійних обрядів, скасовано деякі податки для ремісників, зменшено обов'язки на зрошувальних спорудах. Крім того, Урунімгіна відновив судову систему в сільських громадах і гарантував права громадян міста Лагаш, захистивши їх від лихварської спекуляції.

Однак, поки Урунімгіна був зайнятий своїми реформами, розпочалася війна між Лагашем і Уммою. Правитель м. Умма *Лугальзагессі* заручився підтримкою м. Урук, захопив м. Лагаш і скасував уведені там реформи. Потім Лугальзагессі узурпував владу в містах Урук та Ерідуд і розповсюдив своє панування майже на весь Шумер. Столицею цієї держави стало м. Урук.

Засновником Аккадського царства був *Саргон Аккадський* (Шаррумкен, «Істинний цар», 2316 – 2261 рр. до н.е.), відомий як талановитий воїн і державний діяч. Його життєвий шлях можна описати за типовим сценарієм східного деспота: від початкових успіхів до становлення як справжнього монарха з необмеженою владою, засновника династії та підтвердження авторитету своєї держави силою. Саргон виховувався у прийомній родині водоноса, але завдяки своїй відданості та таланту він розпочав свою кар'єру як слуга лугалья міста Кіш. З часом він піднявся до верхніх ешелонів влади і заснував власне царство в місті Аккад.

Спочатку Саргон Аккадський захопив Верхню Месопотамію, а потім запропонував Лугальзагессі укладення союзу, утвердженого династичним шлюбом. Однак, отримавши відмову, він швидко розгромив армію Лугальзагессі та після цього, за легендами, у 34 битвах підкорив увесь Шумер.

Саргоном Аккадським було створено постійне професійне військо. Армія об'єднаного Двуріччя налічувала 5400 вояків, які розміщувалися навколо міста Аккад і були повністю підкорені правителю. Особлива увага приділялася лучникам, які вважалися більш динамічним і оперативним військом порівняно з мечниками та щитоносцями. З такою армією Саргон і його спадкоємці досягли великих успіхів у зовнішній політиці, підкоривши Сирію та Кілікію. Пізніше вони розширили свої кордони до Малої Азії, Кіпру, Сирії, Еламу і навіть далекого Південного Ірану, де вели боротьбу з царством Варахше.

Підсумком 55-річного правління Саргона Аккадського було об'єднання під владою одного правителя всієї Месопотамії і створення величезної у Передній Азії Месопотамської держави з центром в Аккаді:

1) утворення єдиної централізованої держави. Храмові господарства були включені до державного управління, а ними втратили свою автономію і стали звичайними провінціями. Хоча старий апарат влади залишився, правителі номів (тепер титулювалися лише «енсі») фактично стали чиновниками, які повністю підпорядковані царю;

2) створення великої іригаційної системи в масштабах всієї Південної Месопотамії;

3) будівництво доріг і гаваней;

4) введення загальнодержавної системи мір і ваг;

5) розвиток товарно-грошових відносин, морської, річної і сухопутної торгівлі (з островами і узбережжями Перської затоки, кочівниками західних степів та горцями Еламу);

6) формується соціальна опора царської влади – служила знать, чиновництво, частково жрецтво;

7) створюється постійне військо, із царського фонду воїнам за службу надавалися земельні ділянки;

8) у ході воєн за рахунок полонених зростає кількість рабів у царському, храмовому і приватному господарствах.

Об'єднання Двуріччя в одну державу відіграло важливу роль у розвитку Шумерської цивілізації: розвивалися господарське життя, торгівля, припинилися внутрішні конфлікти. Однак прості люди насправді нічого не виграли від цих змін. В країні панувало невдоволення, спалахували повстання. Під кінець правління Саргона почалися повстання знаті, які мали підтримку народу (згідно з легендою, Саргон навіть приховувався від бунтівників у стічній канаві). Послідовники Саргона намагалися придушити повстання, включаючи ті, що виникли в Шумері, здійснюючи масові репресії, однак стабільність досягти їм не вдалося.

Онук Саргона **Нарамсуен** (2236 – 2200 рр. до н.е.) спочатку зіткнувся з масовими повстаннями, що охопили всю імперію. Придушивши їх, він здійснив нові завоювання, а потім відмовився від усіх старих, традиційних титулів (і тим самим від підтвердження та затвердження їх жерцями) і назвав себе «царем чотирьох сторін світу» (тобто всього світу). Це не могло не викликати конфронтацію із храмами, особливо з храмом Енліля в Ніппурі. Нарамсуен домогся небаченої влади над країною; зокрема, на посади енсі Нарамсуен призначав рядових чиновників або своїх родичів. Здійснив успішні воєнні походи проти царства Ебла, Субарту, Елама, племен луллубеїв. Однак останні роки правління Нарамсуена захмарені конфліктами з частиною жрецтва, невдоволених введенням царського культу, а також голодом, що охопив країну, розоренням іригаційної системи, яке, мабуть, було наслідком вторгнення в Месопотамію гірських

племен кутіїв. Країна була розорена: до гніту місцевих еліт додався гніт іноземців-кутіїв, яким місцеві правителі Шумеру відправляли данину. Тільки правителі м. Лагаш, які зробили ставку на кутіїв, користувалися їхньою підтримкою та здійснювали від їхнього імені верховне управління іншими номами.

З лагашських царів кутійського часу найкраще нам відомий за своїми написам і статуям *Гудеа* (2137 – 2117 рр. до н.е.). При ньому було створене єдине храмове господарство бога Нін-Гірсу і побудований грандіозний храм цього бога, заради чого навіть було засновано спеціальний податок та введена будівельна повинність. Гудеа торгував з областями басейну Інду і воював з Еламом. У 2109 р. до н.е. вождь кутіїв Тірікан був розбитий Утухенгалем, який стояв на чолі м. Урук. Після його смерті влада перейшла до царя Ура – *Ур-Намму*. Він став засновником відомої III Урської династії, яка правила об'єднаним Шумеро-Аккадським царством (Царство Шумера і Аккаду, кінець XXII – XXI ст. до н.е.). Ур-Намму переніс столицю держави у «свій» Ур.

III династія Ура правила в царстві Шумеру і Аккаду бл. 115 років. *Ур-Намму* (2109 – 2094 рр. до н.е.) і його син *Шульгі* (2093 – 2046 рр. до н.е.) посилили свою деспотичну владу:

- утворилися величезні централізовані господарства;
- жрецтво було підкорене правителю;
- частина населення була звернена у підневільних рабського типу («гурушів» (досл. «молодики») і «нгема» (досл. «рабинь»), які були прикріплені до цих господарств і працювали там за пайки;
- у державному господарстві трудилися і власне раби-військовополонені та наймані працівники.

Люди працювали у надзвичайно важких умовах, у спеціальних таборах. Вони працювали без вихідних, отримуючи лише 1,5 літра ячменю на чоловіка і 0,75 літра на жінку на день, іноді додавалося трохи рослинного масла і вовни. Їхній робочий день тривав весь світлий час. Смертність у таких таборах іноді сягала 25 % щомісяця.

Кваліфіковані ремісники, службовці та воїни отримували значну частину вироблених товарів, а чиновники отримували наділи.

Правителі Ура обожнювали себе, спиралися на величезний бюрократичний апарат, необхідний для управління великим державним господарством. Енсі тепер вільно переміщувалися з одного регіону в інший. Масштаби бюрократизації вражали. Свідченням цього є значна кількість документації чиновників III династії Ура. Така централізація господарства виявилася надзвичайно неефективною: в столиці іноді був дефіцит зерна, тоді як в дрібному містечку накопичувалися його величезні запаси.

Шульгі запровадив нову ідеологію, яка була закріплена в «Шумерському царському списку», складеному за його правління. Він свідомо перекрутив всю історію Шумеру, зображуючи його як єдину державу, якою керували ряд послідовних династій, що завершувалися його власною. Для централізації влади та стандартизації правових відносин були створені судебники Ур-Намму і Шульгі, а також організовано царський суд з широкими повноваженнями.

Роки правління 5 царя III династії Ура – *Іббі-Суена* (2027 – 2003 рр. до н.е.) були часом занепаду Шумеро-Аккадського царства. Його внутрішню силу підточували невдоволення населення, втеча рабів, невиконання населенням повинностей, голод, підвищення цін, розпад системи гігантського царського господарства. Зовнішнім поштовхом, який призвів до розпаду держави, став натиск із заходу амореїв. Про це розповідається у «Пісні плачу», написаній шумерською мовою у перші століття II тис. до н.е. Племена еламітів зі сходу розграбували місто Ур, що потім тривалий час

знаходилося в руїнах. Цей напад призвів до падіння влади III династії Ура у 2003 р. до н.е. В Месопотамії наступив період політичної роздробленості, який тривав понад два століття. За такої ситуації поступово підвищувалося місто Вавилон.

5. Месопотамія у XIX – VI ст. до н.е. Переважання Вавилону. Вигідно розташоване в самому серці Месопотамії, де зближуються русла Тигру і Євфрату та схрещуються найважливіші річкові й караванні торгові шляхи, Вавилон (Баб-ілі), ім'я якого означає «ворота Бога», придбав велике політичне та культурне значення. Його місцезнаходження в центральній частині долини, там, де Тигр наближається з Євфратом, було стратегічно зручним і для нападу, і для оборони. Вже це природно висувало місто на роль політичного центру країни. Тут брала початок іригаційна система – основа життя всієї Південної Месопотамії, сходились важливі сухопутні і річкові шляхи Передньої Азії.

Вавилону знадобилося трохи більше століття, щоб об'єднати всю Месопотамію і створити велику державу, яка отримала назву Вавилонія. Вавилон вражав своїми розмірами. Його кріпосна стіна з мідними воротами простягалася на багато кілометрів. Увійти в місто можна було тільки через облицьовані синьою глазур'ю північні ворота, названі на честь богині любові Іштар. У місті було 2 бульвари, 24 великих проспекти, 53 храми. Найбільший храм, присвячений богу Мардуку, семиярусна 90-метрова ступінчаста вежа зикурат Етеменанки, відома як Вавилонська вежа. У Вавилоні знаходилося одне з чудес світу – знамениті висячі сади Семіраміди, створені у VI ст. до н.е. при Навуходоносорі II для його дружини-мідійки, яка сумувала за своєю гірською батьківщиною, що представляли собою безліч терас, засаджених квітами, деревами, кущами.

Старовавилонським періодом називають час від кінця правління III династії Ура до 1595 р. до н.е., коли у Вавилоні встановилося панування касситських царів. Після падіння III династії Ура в країні виникло багато місцевих династій аморейського походження. Близько 1894 р. до н.е. амореї створили самостійну державу зі столицею у Вавилоні. Починаючи з цього часу роль Вавилону, як наймолодшого з міст Месопотамії, протягом багатьох сторіч постійно зростала. Крім вавилонської, в цей час існували інші держави. В Аккаді амореї утворили царство зі столицею в Іссині, розташоване в середній частині Вавилонії, а на півдні країни утворилася держава зі столицею в місті Ларса, на північному сході Месопотамії, в долині річки Діяли, – з центром в Ешнунні.

Розквіт Вавилону припадає на час правління шостого царя I Вавилонської династії – *Хаммурапі* (1792 – 1750 рр. до н.е.), який почав активно розширювати межі своєї держави:

- у 1785 р. до н.е. Хаммурапі завоював м. Урук і м. Ісін;
- у 1763 р. до н.е. Хаммурапі захопив м. Ешнунна;
- у 1762 р. до н.е. завдав поразки могутньому цареві і своєму колишньому союзнику Рімсіну і захопив його столицю м. Ларса;
- у 1760 р. до н.е. підкорив могутнє царство Марі;
- потім Хаммурапі підкорив область вздовж середньої течії Тигра, включаючи м. Ашшур.

Бурхлива внутрішньодержавна діяльність Хаммурапі була спрямована на зміцнення деспотичної влади у всіх її проявах. Цар брав особисту участь у всіх справах, вникаючи в усі питання управління державою. Хаммурапі створив першу в історії законодавчу систему. «*Закони Хаммурапі*» – один з перших, найбільш деталізованих зведень законів, один з найбільш чудових пам'ятників правової думки, одне з головних її досягнень. «Закони Хаммурапі» були знайдені французькими археологами на початку

XX ст. в Сузах. Текст «Законів» висічений на двометровій базальтової стелі. У її верхній частині вирізані дві рельєфні фігури, що зображують царя Хаммурапі, який стоїть перед богом Сонця Шамашем. Шамаш, покровитель правосуддя, вручає царю суддівський жезл і перстень. Вся інша поверхня стели із двох сторін покрита клинописним текстом.

«Закони Хаммурапі» містять 282 статті, 247 з яких повністю збереглися: відправлення правосуддя (статті 1-5); охорона власності царя та інших осіб (статті 6-25); охорона майна, отриманого від царя за службу (статті 26-41); операції з нерухомістю та делікти відносно нерухомості (статті 42-60); торгівля та інші комерційні операції, включаючи делікти у цій галузі (статті 61-126); шлюбно-сімейні відносини (статті 127-195); умисні і неумисні ушкодження (статті 196-214); операції з рухомим майном, включаючи найм майна, особистий найм, делікти у цій галузі (статті 215-282).

За «Законами Хаммурапі» ми можемо чітко виділити соціальні групи давньовавилонського суспільства та проаналізувати їхнє правове становище: 1) *авілум* («людина», «син людини») – власник общинної землі, займав вищі державні пости і володів службовими наділами. Авілум та члени його родини користувалися перевагами у правовому захисті; 2) *мушкенуми* («падаючі ниць», «б'ють чолом» і т.п.) – припускають, що це нащадки «чужаків», які не мали коренів в общині, займали становище нижчих службових людей царя. За іншими точками зору, мушкенуми займали вище становище в суспільстві – наступні після авілумів, тому відносилися до знаті підкорених земель і народів; 3) *тамкари* – залежно-зобов'язані торговці, кредитори, лихварі. Вони відраховували в царську скарбницю частину доходів, виконували обов'язки з викупу полонених воїнів (з подальшим відшкодуванням витрат цим воїном, общиною, храмом) і т.п. Користувалися широкою свободою фінансово-торговельної діяльності. Припускають, що тамкари були чиновниками фінансових і податкових відомств; 4) *шакканакуми* – царські чиновники на місцях, які здійснювали контроль за діяльністю місцевої адміністрації, зборами податків; 5) *шаммалуми* – дрібні торговці; ремісники – залежно-зобов'язані, що мали право на об'єднання і користувалися навіть деяким захистом держави; 6) *рабіануми* – глави общинної ради, старости; 7) жерці, провісники, лікарі, писарі і т.п. – користувалися найбільшою свободою і незалежністю. Могли об'єднуватися в організації. Жрецтво Вавилону (на відміну від Єгипту) не створило своєї касты або стану. У храмових радах вони були представлені поряд із чиновниками. Жрецькі посади могли продаватися; 7) *вардум* – раби.

35 років царювання Хаммурапі пішли на створення великої Вавилонської держави, яка розкинулася на всю територію Месопотамії. За ці роки Вавилон із маленького міста перетворився не тільки у столицю нової величезної держави, але і у великий економічний, політичний і культурний центр Передньої Азії. Не дивлячись на попередні успіхи, Вавилонська держава, створена із багатьох підкорених областей і колись самостійних держав, виявилася не стійкою.

За часів правління наступників Хаммурапі Вавилон почав втрачати лідируюче становище в Месопотамії. Однак, держава, яку заснував Хаммурапі, проіснувала ще 200 років. Ослабленню Вавилону сприяли як внутрішні, так і зовнішні причини. Окремі території Месопотамії, які Хаммурапі об'єднав в єдину державу, сильно різнилися в економічному і культурному відношенні. Об'єднані під владою вавилонських царів, вони так і не змогли інтегруватися в єдину економічну систему. Вигоду від цього об'єднання отримав тільки сам Вавилон, який намагався викачати в центр все, що тільки було можливо із завойованих територій. Особливо це стосувалося півдня Месопотамії з її стародавніми шумерськими містами, які далеко переважали і в економічному, і в

культурному відношенні власне Вавилонію. Фактично південь так і не став повноправною частиною Вавилонської держави, перетворившись на джерело колосальних доходів для центру.

Після смерті Хаммурапі вавилонським царем став його син *Самсуїлун* (1749 – 1712 рр. до н.е.). Йому довелося відбивати натиск касситських племен, які жили в гірських областях на схід від Вавилонії. На північному заході Месопотамії утворюється нова держава – Мітанні, яка відрізає Вавилон від основних торгових шляхів, що вели в Малу Азію і на східносередземноморське узбережжя. Бл. 1742 р. до н.е. кассити на чолі зі своїм царем *Гандашем* здійснили похід на Вавилонію, але змогли утвердитися тільки в передгір'ях на північний схід від неї. Вождь Гандаш присвоїв собі пишну титулатуру «царя чотирьох сторін світу, царя Шумера і Аккада, царя Вавилона».

Наприкінці XVII ст. до н.е. Вавилон, який переживав внутрішню кризу, вже не відігравав значної ролі в політичній історії Передньої Азії та не міг чинити опір чужоземним навалам. У 1595 р. до н.е. прийшов кінець пануванню Вавилонської династії. Вавилон був захоплений спочатку хеттським царем Мурсілі I. Коли хетти повернулися із багатою здобиччю до своєї країни, країна була знову підкорена касситами, панування яких тривало 362 роки. Весь окреслений період прийнято називати Касситським або Середньовавилонським. Однак незабаром касситські царі були асимільовані місцевим населенням.

Середньовавилонське царство (Касситська Вавилонія). Хронологічні межі: XVI – XII ст. до н.е. (1595 – бл. 1155 рр. до н.е.):

- панування касситів ознаменоване політичним, економічним та культурним занепадом Вавилона;

- централізація при касситах дещо ослабла, оскільки самостійністю користувалися глави касситських родів, які управляли окремими областями Вавилонії;

- незалежне становище займали великі міста (Вавилон, Ніппур, Сіппар), які були не тільки звільнені від усіх податків і повинностей, але навіть мали свої власні військові контингенти;

- забезпечена імунітетними грамотами касситська знать з часом злилася з місцевою, вавилонською, і найбільші вавилонські храми, з яких особливе місце належало Ніппурському храму Енліля, також володіли вагомим політичним впливом;

- зовнішня політика касситських царів відрізнялася достатнім розмахом: вони здійснювали далекі походи в Центральний та Південний Іран і намагалися закріпитися там. З кінця XV ст. до н.е. між Єгиптом та Вавилоном встановилися стабільні мирні відносини, постійно курсували посли, ходили торгові каравани. Для зміцнення відносин касситські царі видавали своїх дочок за єгипетських фараонів. Однак, невдовзі стосунки були розірвані: Вавилон був незадоволений фактом прийому Єгиптом асирійського посольства, оскільки вважав Ассирію залежною від себе країною. В результаті Вавилон починає орієнтуватися на ворожі йому Мітанні і Хеттське царство. Вавилон підтримує домагання Мітанні на землі східносередземноморського узбережжя, хеттський цар одружується на дочці царя Вавилона. Однак порівняно слабкий Касситський Вавилон не користується впливом у могутніх держав. Посилюється Ассирія, яка у XIII ст. до н.е. завдає Вавилону ряд значних ударів. Хетти, у цей час зайняті боротьбою з Єгиптом, майже не допомагають. Несподіваний і смертельний удар Касситському Вавилону завдали еламіти. У другій чверті XII ст. до н.е. вони здійснили декілька спустошливих набігів на Месопотамію і повністю окупували Вавилонію. Бл. 1155 р. до н.е. ними був повалений останній цар з дому Гандаша, і касситська

династія припинила своє існування. Месопотамські кассити до цього часу абсолютно асимілювалися з вавилонянами.

Політичний занепад Вавилону (XII – VII ст. до н.е.). Наприкінці XIII ст. до н.е. розпочинається економічний і політичний занепад Вавилонії, яким скористалися Ассирія і Елам. У середині XII ст. до н.е. уся Вавилонія була захоплена еламітами. Однак, поступово країна починає набирати сил при *Навуходоносорі I* (1126 – 1105 рр. до н.е.), наступає її короткочасний підйом. Він отримав перемогу над еламітами у битві біля фортеці Дер, після чого Елам протягом трьох століть (до 821 р. до н.е.) зовсім не згадується в джерелах. Столиця держави була перенесена з м. Іссін у Вавилон.

У середині XI ст. до н.е. напівкочові племена арамеїв, що проживали на заході від Євфрату, почали вторгтися в Месопотамію, здійснюючи набіги на її міста та селища. Вавилон знову опинився у стані вразливості на багато десятиліть і разом з Ассирією був змушений боротися проти арамеїв.

З початком IX ст. до н.е. і протягом наступних століть в історії Вавилонії важливу роль відіграли племена халдеїв, які володіли одним з діалектів арамейської мови. У IX ст. до н.е. вони здобули вплив у південній частині Вавилонії і розпочали розширення на північ, приймаючи вавилонську культуру та релігію.

У 729 р. до н.е. ассирійський цар *Тіглатпаласар III* захопив Вавилон, однак не перетворив його на звичайну провінцію, а зберіг за ним статус окремого царства в рамках великої Ассирійської держави. Таким чином, Вавилонія втратила свою незалежність практично на ціле століття.

Нововавилонське царство (VII – VI ст. до н.е.). Прагнення до незалежності не втрачало актуальності у Вавилонії. У 626 р. до н.е. спалахнуло повстання проти ассирійського владарювання, очолюване вождем халдейців *Набопаласаром*. Відновивши свою владу на півночі країни та встановивши традиційний союз з Еламом, він успішно провів кілька військових операцій проти ассирійців. У жовтні 626 р. до н.е. Вавилон прийняв сторону Набопаласара, а 25 листопада 626 р. до н.е. він урочисто увійшов у місто і заснував Халдейську (Нововавилонську) династію.

Його синів *Навуходоносору II* (605 – 562 рр. до н.е.) належало справитися з важливим завданням зміцнення кордонів Нововавилонського царства. Для протистояння основному ворогові – Ассирії, чії війська двічі спустошили столицю Вавилонії, Набопаласар уклав воєнний союз із царем Мідії, Кіаксаром. Після перемоги вони поділили між собою територію колишньої Ассирійської держави. Їхній воєнний союз було підтверджено одруженням Навуходоносора II на дочці мідійського царя Амітіс. Після поразки єгиптян у 605 р. до н.е. в битві біля Каркемиша, більша частина Сирії і Палестини майже без опору підкорилися Вавилонії.

Іудея, підбурювана Єгиптом, зробила також спробу вийти з-під опіки Вавилону. Її цар відмовився від сплати данини і в 597 р. до н.е. Навуходоносор II перший раз осадив столицю Іудеї, Єрусалим. Після 3-місячної облоги місто було взяте. Більше 3 тис. іудеїв було забрано в полон. Друга облога, яка тривала півтора роки, завершилася у 586 р. до н.е. взяттям, руйнуванням і пограбуванням непокірного міста. Іудейське царство було ліквідоване і приєднане до Нововавилонського царства в якості рядової провінції.

Крім Сирії та Палестини Вавилону вдалося утримати і Фінікію, зберігши там місцеве самоврядування і надавши м. Тіру повну свободу дій за межами вавилонських володінь.

Царювання Навуходоносора II було часом економічного розквіту і культурного відродження Вавилонії. Вавилон перетворився на неприступну військову фортецю. Саме в цей час був споруджений найвеличніший зикурат Етеменанки на честь верховного

бога Мардука, головний храм Вавилону, названий у Біблії Вавилонською вежею. У царському палаці Навуходоносора II були розбиті знамениті висячі сади, відомі під назвою «сади Семіраміди». Вржала уяву сучасників і вимощена вулиця Вавилону, т. зв. дорога процесій на честь бога Мардука.

В економіці Нововавилонського царства відбуваються значні зрушення:

1) великого розвитку набувають ремесло і торгівля, чому сприяє усунення асирійських конкурентів;

2) значного розвитку досягло сільське господарство: збудовано грандіозний канал Паллукат, розширюється площа оброблюваних земель;

3) величезні господарства царів і знаті розпалися в результаті асирійського погрому, тому на деякий час відроджується середнє і дрібне землеволодіння;

4) зміцнили храмові господарства;

5) і в сільському господарстві, і в ремеслі широко застосовувалася рабська праця, чисельність рабів у Нововавилонський період сильно зростає;

6) змінюється правове становище рабів (на зразок римського пекулія).

Слабкі наступники Навуходоносора II не змогли гідним чином продовжити його діяльність. Палацові смути, що організовувались і жрецтвом, яке активно втручалось в політику, вели до частоті зміни царів. За 6 років змінилося 3 царя, з яких 2 були вбиті під час палацових переворотів. У 556 р. до н.е. царем став **Набонід** (556 – 539 рр. до н.е.). Перед загрозою перської навали, що насувалася з боку Ірану, Набонід, об'єднуючи всі арамейські племена, прагнув створити міцну державу. Правління цього останнього царя Халдейської династії було наповнене заворушеннями і повстаннями. Коли розпочалася війна з перською державою, невдоволення Набонідом охопило всі верстви вавилонського суспільства: столичне жрецтво, торгово-лихварську верхівку, купців, військо. Доля Вавилонської держави, однак, була байдужа простій людині, обтяженій непосильними повинностями і податками. Більш того, у різних місцях Вавилонії персів чекали як визволителів, особливо ті, кого насильно повели зі своїх країн асирійські і вавилонські правителі.

У 539 р. до н.е. перси вторглися в Месопотамію і почали наступ по долині р. Діяли. Після битви під Опісом був зайнятий Сиппар, після чого перси підступили до Вавилону. Набоніду не допомогли ні його побожність, ні його вченість, ні статуї богів, які він звів з усієї країни у Вавилон. 12 жовтня 539 р. до н.е. військо персів без бою вступило у Вавилон. Цар персів **Кір II** приєднав Вавилонію до могутньої Перської держави, і вона назавжди втратила свою незалежність.

6. Месопотамія у XX – VII ст. до н.е. Ассирія. У першій половині III тис. до н.е. на правому березі Тигру в Північній Месопотамії засноване місто Ашшур. Ця назва стала відома для всієї країни, розташованої на середній течії Тигру (від грецького «Ассирія»). У порівнянні з Вавилонією, Ассирія була менш розвиненою. Піднесення Ашшура було зумовлене його вигідним географічним розташуванням: через нього пролягали важливі караванні шляхи, по яких з Північної Сирії, Малої Азії та Вірменії доставлялися метали (срібло, мідь, свинець) і будівельний ліс у Вавилонію, а зворотнім напрямком вивозилися вавилонські сільськогосподарські та ремісничі продукти. З часом Ашшур перетворився на великий торгово-транспортний центр.

В Ашшурі верховною владою володіла рада старійшин, яка складалася з членів, що змінювалися щорічно, і за ім'ям одного з них, «**лімму**», встановлювалася дата подій та відлік часу. Також існувала посада спадкоємного правителя (**ішшаккум**), який мав право скликати раду, але без її санкції він не міг ухвалювати важливі рішення. Уже до

середини III тис. до н.е. в Ашшурі зародилися торгові відносини з Шумером і Аккадом, що призвело до формування торгової факторії.

У XXIV – XXII ст. до н.е. Ашшур став ключовим адміністративним центром створеної Саргоном Давньоаккадської держави. Протягом правління III династії Ура намісниками Ашшура були представники шумерських царів. У II тис. до н.е. асирійці перебували під впливом своїх північних та південних сусідів – хурритської держави Міттані та Касситського Вавилону. Але несподівано у XV ст. до н.е. асирійцям вдалося укласти вигідний союз з Єгиптом. Це вдалося зробити після багатих дарів фараону Тутмосу III. Тому з кінця XV ст. до н.е. асирійські правителі вважають себе незалежними.

Староасирійське царство (XX – XVI ст. до н.е.). Торгові каравани в Північну Сирію, Малу Азію, у фінікійські міста, а звідти до Єгипту, в Закавказзя і Середню Азію йшли через Ашшур або так близько від нього, що народжувалася спокуса захоплення їх для асирійських купців. Так Ашшур поступово створював у стародавньому світі свій військовий образ держави-загарбника. Війни і грабежі згодом перетворилися для асирійців у самоціль. Початок цьому було покладено наприкінці XIX – на початку XVIII ст. до н.е. **Шамші-Ададом** (бл. 1813 – 1781 рр. до н.е.), який створив велику державу, перегородивши всі шляхи по Тигру, Євфрату, передгір'я Загроса, тим самим порушивши структуру торгівлі по всьому Близькому Сходу. Ця держава, по суті своїй зовсім не асирійська, фактично заблокувала всі найважливіші магістралі, якими купці Ашшура везли свої товари.

Шамші-Адад прагнув створити велику державу, що за образом і подобою нагадувала б державу Саргона Аккадського. Він вперше оголосив себе «царем множин», прагнучи до встановлення своєї одноосібної влади. Вся Північна Месопотамія, включаючи Ашшур, була розділена на 14 військових округів – «хальсум», очолюваних царськими адміністраторами. Общинна адміністрація зберігалася, але за умови лояльності Шамші-Ададу. Фактично общинне самоврядування було паралізоване.

Проблема робочої сили в царському господарстві вирішувалася за рахунок звернення в рабство військовополонених. Захоплення рабів стало однією з головних цілей військових експедицій. При формуванні війська перевага віддавалася ханейцям, одноплемінникам царя. Військо для походів складалося з постійного царського полку і ополченців з общинників.

Шамші-Адад займався також будівельною діяльністю, про що свідчать написи в ашшурських храмах богів Ашшура і Адада. Як правитель він дбав про храми, але все ж головним для нього залишалось збереження завойованих територій.

За наступників Шамші-Адада I Ассирія не змогла утримати свої зовнішньополітичні досягнення. Основна загроза надходила з півдня, де під керівництвом Хаммурапі зміцніла Вавилонська держава. У співпраці з Марі Хаммурапі розпочав війни з Ассирією, перемігши колишнього союзника. Ассирія опинилася під впливом Вавилону. Після падіння I Вавилонської династії наприкінці XVI ст. до н.е. Ассирія потрапила під владу Мітанні. Торгівля занепадала, оскільки Хеттське царство витіснило асирійських купців з Малої Азії, Єгипет перестав торгувати з Сирією, а Мітанні закрила шлях на захід.

Середньоасирійська держава (XV – XI ст. до н.е.). З кінця XV ст. до н.е. влада правителя Ашшура посилилася і стала практично спадковою. За титулом ішшаккум ховалися функції жерця, адміністратора, військового вождя, а також землевпорядника і глави общинної ради. Общинну раду поступово заповнювали люди, близькі до правителя.

У XV – XI ст. до н.е. Ашшур складався з розкиданих дрібних селищ-общин, очолюваних радою старійшин і старостою. Протягом чотирьох століть ашшурські правителі послідовно проводили політику створення великої держави. Забезпечення безпеки торгівлі, що приносила величезні доходи, не єдина мета їх численних експедицій. Зростаючі амбіції самодержців-правителів перетворилися на прагнення до розширення своїх володінь: *Ашшур-убалліт I* (1365 – 1330 рр. до н.е.), *Адад-нерарі I* (1307 – 1275 рр. до н.е.), тридцять років правління *Салманасара I* (1274 – 1245 рр. до н.е.) одна з чорних сторінок історії стародавніх цивілізацій. З цього часу страх і жорстокість стали ключовими словами Ассирійської держави.

У другій половині XIII ст. до н.е. під керівництвом царя *Тукульті-Нінурти I* (1244 – 1208 рр. до н.е.) Ассирія стала наймогутнішою державою Близького Сходу. За результатами багатьох воєн влада ассирійського правителя посилилася, але країна була виснажена і ослаблена внутрішніми розбратами.

При *Тіглатпаласарі I* (1115 – 1077 рр. до н.е.) вона тягнулася від Вавилону до Єгипту. Походи відбувалися регулярно, не стільки з метою розширення територій, скільки заради простого бажання збагатитися за рахунок грабунку. Під час одного з них у Вавилоні був розграбований храм бога Мардука, статую якого на 7 років вивезли до Ассирії.

Ослаблений тривалими війнами, Ашшур у XII ст. до н.е. не зміг впоратися з кочівниками арамеями. Малими групами вони неухильно просочувалися у Північну Месопотамію зі своїми шатрами та сім'ями, вівцями і верблюдами. Арамеї проникали все далі в глиб країни, займали її степи і пасовища, порушували комунікації між містами, оточивши їх у лічені дні. Лише після того, як Ассирія впоралася з арамейською навалою, розпочався новий виток розвитку її цивілізації.

Особливості економічного розвитку Середньоассирійського царства:

- скорочення обсягу торгівлі, викликане занепадом політичної могутності Ассирії у XVII – XV ст. до н.е., привело до зростання ролі землеробства, яке стало розвиватися швидкими темпами і досягло великих успіхів завдяки розвитку іригаційної мережі, розширенню території за рахунок нових земель, захоплених під час воєн;

- розквітає торгівля: внутрішня – по Тигру, зовнішня – із Східним Середземномор'ям. Ассирійські купці засновують свої торгові квартали в Марі, Угариті, Єгипті;

- розширяється металургійна база Ассирії за рахунок встановлення контролю над деякими областями Закавказзя;

- розвивається будівництво: відбудовується м. Кальху, будується нова столиця «Фортеця Тукульті-Нінурти»;

- доходи держави зростають за рахунок надходження дарів, данини, жертвоприношень і податків з населення підвладних їй територій.

Верхівка ассирійського суспільства складалася з великих землевласників, купців, жрецтва та службовців, що володіли великими спадковими земельними володіннями, отримували ділянки за службу, подарунки та винагороди від царя, звільнення від обов'язків, мали рабів. Права цієї верхівки суворо охоронялися «Середньоассирійськими законами». Основна частина населення складалася з дрібних виробників, переважно вільних хліборобів-общинників. Сільська община мала право власності на землю, контролювала систему зрошення та мала самоврядування, очолюване старостою та радою «великих» поселень. Усі громадяни виконували обов'язки, працюючи на користь «будинку царя», сплачували податки до скарбниці та виконували військовий обов'язок. Всередині сільської общини земля ділилася «за жеребом», піддавалася переділам між

великосімейними будинками. В середині «великої родини» були «малі сім'ї», які отримували свою частку.

Розвиток приватної власності, лихварства, земельної концентрації вели до руйнування общинників, які потрапляли в боргову залежність, втрачали землю і особисту свободу. Для Середньоассирійського періоду характерною є поява різних форм залежності, що виникали внаслідок так званих актів «оживлення» (забезпечення їжею в голодний рік), «усиновлення», позик під високий відсоток із заставою особи боржника або членів його родини, самопродаж. Всі вони в кінцевому рахунку вели до розвитку рабства, були одним з його джерел всередині ассирійського суспільства. Рабами були і військовополонені.

Важливим джерелом із соціально-політичного життя ашшурської общини є **«Середньоассирійські закони»**. Їх було знайдено археологами у 1903 р. і 1914 р. Збереглося 14 табличок і фрагментів, які прийнято позначати прописними латинськими літерами від «А» до «О». Табличка «А» (59 параграфів) присвячена різним аспектам правового становища вільної жінки – «дочки людини», «дружини людини», вдови і т.п., а також блудниці і рабині. Сюди входять різні правопорушення, вчинені жінкою або проти неї, шлюб, майнові відносини подружжя, права на дітей тощо. Земля слугувала об'єктом купівлі-продажу, під контролем держави. Община могла замінити продавану ділянку іншою. В ассирійському судочинстві широко застосовувалися ордалії (випробування водою) і клятва. Відмова від ордалій або клятви була рівносильною визнанню провини.

Боргова кабала на досить жорстких умовах: після закінчення певного терміну заручники вважаються купленими за повну ціну. З ними можна було поводитися як з рабами, піддавати тілесним покаранням і навіть продавати в іншу країну.

Сімейне право регулює і відносини у «великій родині». Влада глави сім'ї надзвичайно широка. Глава великої родини міг віддавати своїх дітей, дружину в заставу, піддавати дружину тілесним покаранням і навіть наносити їй каліцтва. Як йому завгодно він може поводитися зі своєю незаміжньою дочкою, яка вчинила гріх.

Новоассирійське царство (X – VII ст. до н.е.). До кінця X ст. до н.е. ассирійці відновили своє панування у Північній Месопотамії і відновили серію походів. Цьому сприяли наступні фактори:

1) призупинилося подальше просування арамейських племен і припинилися їхні набіги на Ассирію;

2) відіграв велику роль економічний фактор – виробниче освоєння нового металу – заліза і його впровадження до військової справи. Ассирійська армія за своєю чисельністю, організованістю та озброєнням перевершувала армії інших країн Близького Сходу;

3) сприяла і зовнішня обстановка – не було могутніх конкурентів, спостерігалось військове затишшя: ряд «старих» держав, як Хеттське царство, Мітанні розпадаються; Єгипет і Вавилон переживають внутрішньо- і зовнішньополітичний занепад; держави Східносередземноморського узбережжя знову стають об'єктам експансії.

Політичний ривок Ассирійська держава здійснила при знаючому полководці і правителі **Ашишурнаціраналі II** (883 – 859 рр. до н.е.), який пройшов території Вавилонії і Сирії, винищуючи жителів цих країн за найменший опір. З непокірних здирали шкіру, їх саджали на кіл або зв'язували в цілі живі піраміди, а залишки уцілілого населення вели в полон.

Але основним напрямком зовнішньої політики Ассирії був район східносередземноморського узбережжя. Це був район, щедро обдарований природними

багатствами, високорозвинутий економічно і вигідно розташований географічно. Через цю територію проходили важливі міжнародні сухопутні торгові шляхи, на його території знаходились важливі ремісничі центри: Тір, Сідон, Дамаск, Бібл, Каркемиш; цей район був стратегічно важливим плацдармом для наступу в глибину Малої Азії, на острови Середземного моря та Єгипет.

Син Ашшурнацірапала II **Салманасар III** (859 – 824 рр. до н.е.) здійснив три великих походи на захід у Східне Середземномор'я. Зібравши 120-тисячне військо, він розбив Дамаск, проник у Фінікію і встановив своє панування в Сирії. Успішними для асирійців стали також походи проти племен Вірменського нагір'я. Ними були підкорені і значні території Вавилонії.

У період правління **Тіглатпаласара III** (745 – 727 рр. до н.е.) Ассирія почала нове піднесення завдяки проведеним важливим адміністративним та військовим реформам, що визначили її нову могутність:

1) намісництва були розукрупнені, а права намісників обмежені збиранням податків, організацією підданих на виконання робіт та керівництвом військовими загонами своїх областей;

2) змінилася політика щодо підкореного населення. Якщо раніше головною метою асирійських походів були грабежі, стягнення данини та відведення частини корінних жителів захоплених територій у рабство, то тепер таких людей масово почали переселяти в етнічно чужі їм області, а на їхнє місце приганяли полонених з інших підкорених асирійцями територій;

3) була створена постійна армія, яка перебувала на повному державному утриманні. Її основу складав «царський полк». Армія включала колісничих, кінноту, піхоту та саперні частини. З існуючих даних можна вважати, що найбільша чисельність асирійської армії сягала 120 тис. осіб.

Ассирія стала провідною військовою державою на Близькому Сході і відновила свою завойовницьку політику. У 743 р. до н.е. Тіглатпаласар III вирушив у похід проти Урарту і прагнув підкорити Сирію. Після двох битв Урарту відступило за Євфрат. У 735 р. до н.е. асирійці пройшли через всю територію Урарту і дісталися столиці цієї держави, міста Тушпи, яке не вдалося захопити. У 732 р. до н.е. вони захопили Дамаск. У той же час Ассирія підпорядкувала Фінікію. У 729 р. до н.е. Тіглатпаласар III захопив Вавилон, позбавивши його незалежності на ціле століття. Він залишив Вавилону статус окремого царства, а себе урочисто проголосив владикою цієї країни під ім'ям Пулу, отримавши корону вавилонського правителя. Таким чином, цар Ассирії став володарем всієї Передньої Азії, за винятком Урарту і декількох дрібних областей на околицях.

Наступники Тіглатпаласара III **Саргон II** (722 – 705 рр. до н.е.), **Сінаххеріб** (705 – 681 рр. до н.е.), **Асархаддон** (681 – 669 рр. до н.е.) і **Ашшурбаніпал** (669 – бл. 635/27 рр. до н.е.) упродовж ста років досить успішно зберігали гігантську імперію. Не раз відбувалися військові марші проти Урарту, Вавилону, Сирії, Палестини і навіть ненадовго вдалося підпорядкувати Єгипет.

У 689 р. до н.е. черговий правитель Ассирії **Сінаххеріб** після запеклої і тривалої облоги взяв Вавилон і вчинив над ним жорстоку розправу, яка потрясла Передню Азію. Жителів Вавилону страчували або висилали. Місто було зруйноване вщент і потім затоплене спущеними в нього водами Євфрату. При **Асархаддоні** у 671 р. до н.е. був підкорений Єгипет, і почалося відновлення Вавилону. У 669 р. до н.е., коли почалося правління **Ашшурбаніпала**, Асирійська держава досягла піку свого розвитку. І хоча країна продовжувала воювати, її правитель майже ніколи не брав особистої участі в цих походах. Вічною своєю славою він зобов'язаний іншій діяльності – заснуванню

величезної бібліотеки, яка зберігалася в палаці в Ніневії. По всій країні будувалися і реставрувалися палаци та храми, а відбудована Ніневія вражала своєю пишністю.

До VII ст. до н.е. Ассирійська імперія простягалася на величезній території від Середземного моря до Перської затоки, від Єгипту до Мідії. На військовому поприщі дії ассирійських правителів були спрямовані до досягнення однієї мети – зміцненню та збереженню цієї держави від моря до моря.

Зі смертю Ашшурбаніпала навколо Ассирії стали згущуватися хмари, розпочався період смут та занепаду. Серед причин занепаду:

- а) однобічний розвиток економіки;
- б) соціальні конфлікти, які розхитували ассирійське суспільство зсередини;
- в) відсутність політичної єдності;
- г) зростаюча боротьба підкорених держав і народів;
- д) втрата Ассирією провідних позицій у військовій справі і ослаблення армії.

У 627 р. до н.е. відпала Вавилонія. У 625 р. до н.е. була відновлена незалежність Мідійського царства. У 614 р. до н.е. було зруйноване ассирійське м. Ашшур. У 612 р. до н.е. зруйноване ассирійське м. Ніневія. У 605 р. до н.е. в битві при Каркемиші вавилонський цар Навуходоносор розгромив ассирійські війська, закривши останню сторінку історії колись великої Ассирійської імперії, нащадки якої до теперішнього часу проживають в Північному Іраку.

Тема 8

СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ

1. Джерела вивчення історії Стародавнього Єгипту.
2. Періодизація історії Стародавнього Єгипту
3. Природа і населення Стародавнього Єгипту.
4. Утворення держави в Стародавньому Єгипті. Єгипет за доби Раннього і Давнього царств.
5. Єгипет за доби Середнього та Нового царств.
6. Єгипет за доби Пізнього царства. Єгипет під владою іноземців.

1. Джерела вивчення історії Стародавнього Єгипту. Історію і культуру Стародавнього Єгипту протягом майже 4 тисяч років вивчають на основі численних і різноманітних джерел, що збереглися до теперішнього часу у вигляді пам'яток писемності, звичаїв, духовного життя, предметів матеріальної культури, мови.

Багату інформацію про історію та культуру Стародавнього Єгипту містять численні письмові джерела. З тих пір як видатний французький єгиптолог **Жан-Франсуа Шампольон** у 1822 р. розшифрував секрети ієрогліфічної писемності, вчені знайшли, перевели і прокоментували величезну кількість різних писемних пам'яток.

Цінні відомості про Єгипет містяться у творах античних авторів. Великий інтерес представляють твори чотирьох грецьких істориків: «Історія греко-перських воєн» **Геродота** (V ст. до н.е.), «Історична бібліотека» **Діодора Сицилійського** (I ст. до н.е.), «Географія» **Страбона** (I ст. до н.е. – I ст. н.е.) і трактат **Плутарха** «Про Осіріса і Ісіду» (II ст. н.е.).

Особливу цінність мають відомості Геродота, який відвідав Єгипет, познайомився з місцевою письмовою традицією, оглянув багато храмів, міста та місцевості, дав досить докладний нарис давньоєгипетської історії, який досі є одним з важливих джерел з історії Стародавнього Єгипту. Першорядне значення праця Геродота має для історії Пізнього Єгипту (VII – VI ст. до н.е.), досить фрагментарно представлені в єгипетській традиції, але самим ґрунтовним чином описаної Геродотом.

Пам'ятником історичного характеру є «*Аннали Тутмоса III*» (XVIII династія), записані на стінах храму Амона-Ра в Карнаці (м. Фіви). Придворний писар не тільки перерахував найважливіші події царювання і військові походи Тутмоса III, але й розвинув певну концепцію історії його царювання: він розглядає Єгипет як країну, що знаходиться під особливим заступництвом богів, як центр тодішнього світу. «Аннали Тутмоса III» написані хорошим літературним стилем, оснащені яскравими порівняннями, мають продуману композицію.

Одним з кращих зразків історичної думки стародавніх єгиптян є твір жерця *Манефона* (Мір-не-Тхуті), написаний в IV – III ст. до н.е. Манефон – давньоєгипетський історик і жрець з м. Себенніта в єгипетській Дельті, який жив за часів правління в Єгипті елліністичної династії Птолемеїв. Праця Манефона містить не сухий перелік подій, у ній дано чіткий виклад внутрішньої і зовнішньої політики окремих фараонів та їх династій. Заслугою Манефона стало об'єднання за ознакою спорідненості або особливостями внутрішньої політики декількох сотень фараонів у 30 династій, які ним, у свою чергу, були розділені на три декади по 10 династій. Ця класифікація стала основою для сучасної періодизації історії Стародавнього Єгипту і виділення її найважливіших періодів, зокрема періодів Стародавнього, Середнього, Нового і Пізнього царств. Кожна династія Манефона – це ряд царів, не обов'язково пов'язаних між собою кровною спорідненістю, але, як правило, вони мали резиденцію в одному і тому ж місті і, головне, передавали владу один одному безупинно, без тривалих смут.

Один з найбагатших архівів був знайдений при розкопках м. Ахетатон (суч. Ель-Амарна) – столиці фараона Ехнатона. У ньому виявлено понад 350 документів, написаних клинописом акадською мовою, на міжнародній дипломатичній мові середини II тис. до н.е. Серед них листування фараонів Аменхотепа III і Ехнатона, членів царської родини з правителями держав Сирії, Фінікії, Палестини, Малої Азії, Вавилонії, які характеризують складну міжнародну обстановку на Близькому Сході в середині II тис. до н.е., дипломатичні відносини, техніку ведення переговорів, формування і розпад коаліцій різних держав.

Напис з привілеями жрецтву кількох храмів з цікавим описом тривожних подій правління був складений при Рамзесі III (XX династія, XII ст. до н.е.). «*Великий папірус Харріс*» – сувій довжиною 41 метр з текстом із 1500 рядків вважається найдовшим папірусом. Папірус написаний ієратичним письмом, містить список храмових пожертвувань і коротку характеристику правління фараона XX династії Рамсеса III.

Найдавніші відомості про єгипетську релігію містять так звані «*Тексти пірамід*», тобто написи богословського характеру, написані на стінах внутрішніх приміщень пірамід фараонів V – VIII династій (XXIV – XXII ст. до н.е.). За часів Середнього царства з'являються тексти аналогічного змісту на стінках дерев'яних саркофагів, що належали вельможам. «Тексти пірамід» і «*Тексти саркофагів*» поряд з іншими релігійними текстами послужили основою для складання одного з головних творів давньоєгипетської релігії – т.зв. «*Книги мертвих*», що містить опис численних обрядів, заклинань і молитов, клалась до гробниці, що дозволяло померлому благополучно

пройти суворі випробування в потойбічному світі, щоб досягти вічного блаженства на «Полях Іалу».

Археологічні відкриття: 1-й етап – з кінця XVIII ст. до 1880-х рр. – початок систематичних археологічних досліджень. Великий інтерес до давньоєгипетської історії пробудився в Європі з початку XIX ст. після завойовницької експедиції в Єгипет (1798 р.) Наполеона Бонапарта. У її складі перебувала група вчених, перед якою було поставлене завдання зібрати та описати пам'ятники єгипетської історії і культури. Результатом роботи цієї групи було видання знаменитого «Опису Єгипту» у 48 томах; 2-й етап – 1880-ті – 1920-ті рр. – дослідження на суворій основі і під контролем державної Служби стародавностей Єгипту в Каїрі; 3-й етап – 1920-ті – 1950-ті рр. – вивчення Додинастичного і Ранньодинастичного періодів єгипетської історії; 4-й етап – з 1960-х рр. – розширення проблематики і методологічного інструментарію єгиптології.

Єгиптологія – галузь науки про стародавній світ, яка займається вивченням давньоєгипетської цивілізації, тобто економіки, суспільних відносин, державності, культури, релігії та мови стародавніх єгиптян. Початковою датою народження єгиптології як наукової дисципліни стало відкриття ключа до дешифрування забутої давньоєгипетської писемності у 1822 р. французьким ученим Ж.Ф. Шампольйоном («Розетський камінь», поч. II ст. до н.е.).

2. Періодизація історії Стародавнього Єгипту. Першу періодизацію давньоєгипетської історії склав жрець Манефон. Він розділив історію країни від появи першої династії фараонів до епохи Олександра Македонського на три великі періоди, назвавши їх Стародавнім, Середнім і Новим царствами, причому помістив в кожен з цих періодів по 10 династій фараонів. Такий рівномірний розподіл династій за періодами, звичайно, умовний. Умовні також і самі династії, бо в одних випадках єгипетський хронограф зараховував до однієї династії представників різних царських сімей, в інших – представників однієї царської сім'ї поміщав у різні династії. Все ж «манефонова» періодизація відповідає основним етапам давньої єгипетської історії, тому у XIX ст. німецький єгиптолог **Карл Ріхард Лепсіус** (1810 – 1884 рр.) використав її для сучасної періодизації, яка з деякими уточненнями набула наступного вигляду:

Перший додинастичний період (початок IV тис. до н.е.). Початок розкладу родових відносин.

Другий додинастичний, або герзейський, період (середина IV тис. до н.е.). Поява соціальної диференціації, створення елементів іригаційної системи, поява перших номів – державних утворень. Наприкінці періоду – створення Верхньоєгипетського і Нижньоєгипетського царств.

Раннє царство (бл. 3000 – 2800 рр. до н.е.; XXX – XXVIII ст. до н.е.) існувало під час правління «нульової», I – II династій фараонів. Верхній і Нижній Єгипет були вперше об'єднані у XXX ст. до н.е. фараоном Міна (або Менесом), засновником першої династії. Столицею держави стало місто Мемфіс («Білі стіни»).

Давнє чи Старе царство (2800 [або 2061] – 2250 рр. до н.е.; XXVIII – XXIII ст. до н.е.). Правління III – VI династій. Для даного періоду найбільш відомі фараони III і IV династій. Засновником Стародавнього царства вважається фараон Джосер, з ім'ям якого пов'язують початок епохи будівництва пірамід.

I Перехідний період (VII – X династії, XXIII – XXI ст. до н.е.). Після 2250 р. до н.е. настає період занепаду і боротьби за владу. Час розпаду єдиної єгипетської держави на окремі номи.

Середнє царство (2050 – 1750 рр. до н.е.; середина XXI – XVIII ст. до н.е.). Час царювання XI, XII, XIII династій. Після міжусобної боротьби державу було об'єднано фараоном Ментухотепом I, столиця м. Фіви.

II Перехідний період (XIV – XVII династії, кінець XVIII – середина XVI ст. до н.е.). Після 1700 р. до н.е. настав черговий період занепаду і боротьби за владу. В результаті Єгипет був захоплений кочівниками – гіксосами (семітські племена).

Нове царство (1560 – 1085 рр. до н.е.; XVI – XI ст. до н.е.). Час царювання XVIII, XIX, XX династій. Засновник нової об'єднаної держави – фараон Яхмос I. У період Нового царства виникла єгипетська імперія в результаті завоювань Нубії, Лівії, Палестини, Сирії та інших сусідніх регіонів. Після правління XX династії настав новий етап економічного занепаду і політичної роздробленості. Єгипет піддався вторгненню лівійців, нубійців і ассирійців.

III Перехідний період (XXI династія, XI – X ст. до н.е.). Занепад Єгипту.

Пізнє царство. Єгипет під владою іноземних династій (XXII – XXV династії, XI – VIII ст. до н.е.) Відродження Єгипту при Саїській династії (XXVI династія; VII – VI ст. до н.е.). Останнє об'єднання Єгипту пов'язане з ім'ям фараона Псамметіха I на рубежі VII – VI ст. У VI ст. до н.е. державу було захоплено Персією (XXVII – XXX династії, кінець VI – IV ст. до н.е.), у 332 р. до н.е. – Олександром Македонським, а в 30 р. до н.е. – Римом. З цього моменту Єгипет втрачає свою незалежність.

3. Природа і населення Стародавнього Єгипту. У давнину Єгиптом називалася долина Нілу – витягнута з півдня на північ смуга землі на північному сході Африки, яку велика ріка під час своїх щорічних розливів затопляла, роблячи її родючою. Жителі долини Нілу називали свою країну «Та-Кемет» («Чорна земля») за кольором блискучого як чорний лак місцевого ґрунту, на відміну від навколишньої пустелі, яку іменували «Червоною країною».

Назва «Єгипет» грецька, походить від видозміненої греками єгипетської назви найдавнішої столиці Єгипту міста Мемфіса (по-єгипетськи Хет-ка-Птах або Хікупта, що означало «фортеця душі бога Птаха»). Стародавні греки виробили звичну для нас назву Айгюптос – Єгипет. Єгипет в давнину це власне долина Нілу. Цивілізація Єгипту – річкова цивілізація, яка виникла в гігантському оазисі долини Нілу, протяжністю 6500 км.

Геродот визначив Єгипет як «дар Нілу», тим самим підкресливши виняткову роль річки в житті давніх єгиптян. Утворюється Ніл із злиття двох річок: Білого Нілу, що витікає із центральних африканських озер, і Блакитного Нілу, що бере свій початок на сході, в абіссінському озері Тан. Наближаючись до моря, Ніл розпадається на ряд рукавів, які утворюють форму перевернутої грецької букви «дельта», звідкіля гирло Нілу отримало назву Дельти. Долина Нілу (її ширина коливалася від 1 до 20 км, в середньому 5-10 км) називалася Верхнім Єгиптом, а дельта – Нижнім Єгиптом.

Ніл створив необхідні умови для існування людини. Без Нілу долина також би перетворилась на пустелю, так як в Єгипті дощі бувають дуже рідко, і Ніл – це єдине джерело вологи. Періодичні розливи Нілу зрошують ґрунт і удобрюють його родючим мулом.

На півночі Єгипет омивається водами Середземного моря, на сході примикає до Синайського півострова і Червоного моря. З обох сторін долини і Дельти Нілу пустелі – Лівійська на заході, Аравійська на сході. Східна частина Дельти межувала з Суецьким перешийком, що з'єднує Африку з Азією, і із заходу до долини Нілу, в її середній частині примикає велика Фаюмська оаза. Перші пороги Нілу відокремлювали єгиптян від Нубії, або Ефіопії.

Як бачимо, Єгипет – невелика країна з чіткими природними межами, що відділяють її від решти світу. Відносна ізоляція Єгипту забезпечувалася не тільки і не стільки ними, а насамперед тим, що сусідні народи тривалий час поступалися єгиптянам за чисельністю і рівнем розвитку, тому не представляли для них загрози. Вторгнення в Єгипет були дуже рідкісні і жодного разу не призвели до зміни переважаючого в його населенні етносу – єгиптян – народу, що утворює особливу групу у складі афразійської, або семіто-хамітської, мовної сім'ї.

По Суецькому перешийку проходила караванна дорога, що зв'язувала Єгипет з культурними центрами Передньої Азії. По Нілу забезпечувалися відносини Єгипту з далекими країнами Тропічної Африки і Середземномор'я. Досить рано давні єгиптяни освоїли дороги – русла висохлих річок (арабська назва «ваді»), що йдуть від Нілу до берегів Червоного моря, звідки відкривалися морські шляхи на Синайський півострів, в Аравію і через Баб-ель-Мандебську протоку в область сучасного Сомалі (давню країну Пунт). Таким чином, Єгипет перебував немовби на перехресті різних шляхів, що зв'язували його з багатьма країнами і регіонами Африки, Середземномор'я, Передньої Азії та Аравії.

Специфіка землеробського господарства полягала у наявності *іригаційних мереж* – це система зрошування полів за допомогою штучних каналів, дамб, водосховищ, шадуфів тощо. Долину Нілу робив благодатним краєм плодоносний мул, який залишали на ґрунті щорічні розливи цієї річки (підйом води починався 19 липня (це одночасно було початком Нового року) і тривав до середини вересня). Дощів в Єгипті практично не буває, і для більшої частини земель розливи були єдиним джерелом зрошення.

Саме до циклу розливів Нілу була прив'язана єгипетська календарна система. Мабуть, тривалість року суттєво коливалася (від 350 до 415 днів), але на зорі єгипетської історії це ще не мало великого значення.

Засіяна земля приносила врожай у квітні – травні. Після жнив земля відпочивала, чекаючи нового розливу. У зв'язку з таким порядком землеробських робіт єгиптяни ділили рік на три сезони: «сезон водопілля» – розлив Нілу (середина липня – середина листопада); «сезон сходів» – проведення повного циклу сільськогосподарських робіт від посіву до жнив (середина листопада – середина травня); «сезон сухості» – час відпочинку землі і нещадної спеки (середина травня – середина липня).

Єгиптяни сіяли ячмінь, пшеницю, еммер (або полбу), вирощували льон, розводили фінікові пальми і сікомори. Особливу цінність мав папірус, із стебла якого виробляли човни, папір, плели корзини; молоді його пагони використовувалися у їжі, а коріння йшло на паливо. Було розвинене скотарство (особливо в Дельті) і розведення птиці.

Проте Єгипет був бідний родовищами металу і цінними породами дерев, і вже з найдавніших часів за цими матеріалами доводилося споряджати експедиції, та, відповідно, сформувалися певні напрямки зовнішньої експансії Єгипту. Різні сировинні (особливо рудні) родовища розроблялися в Аравійській пустелі на схід від долини Нілу, на Синайському півострові і в Нубії, яка була багата золотом. Важливим матеріалом, який також треба було доставляти з Нубії і ще більш віддаленої країни Пунт (ймовірно, в районі сучасного Сомалі, куди доводилося плисти по Червоному морю), були ладан та інші види пахощів, що використовувалися в релігійних ритуалах. З цих причин і Синайський півострів, і Нубія з дуже раннього часу стали «сировинними придатками» Єгипту. Протягом всієї історії Єгипет незмінно зберігав свою присутність на Синаї, навіть коли втрачав всі інші азіатські володіння.

4. Утворення держави в Стародавньому Єгипті. Єгипет за доби Раннього і Давнього царств.

Єгипет у Додинастичний період (до середини IV тис. до н.е.). Людина в долині Нілу з'явилась ще у давньокам'яному віці (палеоліті). Кочові мисливські племена північної і північно-західної Африки проникали в долину Нілу і тут осідали. Типовими пам'ятками землеробських общин Нижнього Єгипту V тис. до н.е. є поселення, що розташовувалися по берегах Фаюмського озера. Жителі поселень займалися землеробством, скотарством, полюванням, рибальством, збиральництвом.

У Верхньому Єгипті приблизно в той же час жили племена скотарів-хліборобів, що залишили пам'ятки тасійської культури, переважно могильники. Тасійці жили родовими общинами. Цілком ймовірно, що до цього періоду відносяться зачатки примітивного зрошення.

На більш високій стадії розвитку перебували племена культури Бадарі (кінець V тис. до н.е.). Для затримання води нільських розливів і зрошення полів стали будувати невеликі канали. Подальший прогрес можна простежити в амратських комплексах (від назви сучасного селища Амра), відносяться до першої половини IV тис. до н.е. З'явилися поселення, нерідко укріплені стінами, що є свідченням концентрації населення і розвитку іригаційного землеробства, що забезпечувало єгиптянам міцну осілість. Про збільшення населення говорять і великі розміри могильників. Значно зросла кількість мідних виробів, металу.

Потужний стрибок у розвитку давньоєгипетського суспільства відбувається з початком Другого Додинастичного періоду (бл. XXXVI – XXXI ст. до н.е., час археологічних культур Герзе/Нагада II і Семайна/Нагада III). Великих успіхів досягло землеробство, засноване на системі штучного зрошення. Численні ремесла відокремлюються від землеробства, проявляються риси майнової диференціації. Поселення укрупнюються, перетворюючись на ранні міста, поховання починають різнитися за багатством, що вказує на виділення майнової еліти. Зароджується писемність.

Перші держави Єгипту були невеликі за розмірами і виникали з об'єднань общин, які підтримували господарську кооперацію та тяжіли до спільного центру культури і влади, що служив також місцем зберігання загальних запасів, центром ремесла і торгівлі (це і були найбільш великі поселення другої половини IV тис. до н.е.).

Поява державної влади стимулювалася потребою в розвитку і укрупненні іригаційних систем, і вона виникала насамперед у ході спільної діяльності общин з їхнього створення. Кожне іригаційне господарство об'єднувало людей у певну територіальну спільність, своєрідну сусідську общину – *ном* (так античні автори називали області Єгипту; їх правителів, нерідко передавали свої повноваження у спадщину, в науці позначають грецьким терміном «*номарх*»). В епоху, що передувала утворенню держави, в Єгипті налічувалося близько 40 таких областей. Згодом Верхній Єгипет ділився на 22, а Нижній – на 20 невеликих округів – номів із власними культурами та місцевими традиціями.

На тривалі існування Верхнього і Нижнього Єгипту як двох самостійних царств вказує титул фараона, що зберігся протягом усієї історії Стародавнього Єгипту, – владика двох країн та цар Верхнього і Нижнього Єгипту, а також міцно вкорінений поділ державного апарату на дві частини, відповідно Північної і Південної країн. Царі Верхнього Єгипту носили головний убір білого кольору, царі Нижнього Єгипту червоного кольору.

У силу особливостей природних умов номи тяжіли до об'єднання, що призвело до створення більш великих царств. Швидше за все об'єднання номів Верхнього Єгипту в одне царство і номів Нижнього Єгипту в інше велике царство відбулося наприкінці герзейського періоду. Протягом IV тис. до н.е. номи об'єдналися у два царства – Верхній Єгипет зі столицею у м. Фіви і Нижній Єгипет зі столицею у м. Мемфіс у верхів'ї Дельти, неподалеку від сучасного Каїру.

Обидва царства, ведучи боротьбу за переважання і панування по всій країні, в той же час економічно доповнювали один одного. Верхній Єгипет являв собою центр розвитку землеробства, Нижній Єгипет – скотарства, виноградарства та садівництва.

Дві давньоєгипетські держави деякий час існували поруч одна з одною, вели між собою війни. Але тенденція до об'єднання продовжувала діяти і привела в кінцевому випадку до об'єднання Нижньоєгипетського і Верхньоєгипетського царств в єдину давньоєгипетську державу, що охоплювала всю долину Нілу від першого порога до Середземноморського узбережжя. Після злиття обох частин Єгипту і утворення єдиної держави об'єднана червоно-біла корона цих царств стала символом царської влади до кінця існування єгипетської цивілізації.

До нашого часу дійшла шиферна таблиця, де розповідається про діяння царя *Нармера* (фараон 0 (або 1) династії Стародавнього Єгипту, який правив у XXXI – XXXII ст. до н.е.; існує версія, за якою Нармер став об'єднувачем Верхнього і Нижнього Єгипту). На одній стороні таблиці Нармер зображений у короні Верхнього Єгипту. Він замахнувся однією рукою, тримає булаву, і готовий вразити нею поваленого супротивника, якого він тримає за волосся. Божественний покровитель царя – бог Гор у вигляді сокола тримає мотузку, що обплутала символічне зображення короля Нижнього Єгипту. На цій таблиці, як вважають, один з верхніх єгипетських фараонів відобразив найбільш важливі події свого правління – перемогу над Нижнім Єгиптом і похід, можливо, за межі Єгипту, що завершився взяттям фортеці.

На початку 3000 р. до н.е. війна між Верхнім і Нижнім Єгиптом закінчується перемогою правителя Верхнього Єгипту Міни (грец. – Менес).

Єгипет у період **Раннього царства (бл. 3000 – 2800 рр. до н.е.)**. Правитель Верхньоєгипетського царства став першим царем усього Єгипту. У списках царських династій, складених Манефоном, він названий *Міною*. Міна (*Менес*) став родоначальником I загальноєгипетської династії.

Прагнучи згуртувати Єгипет, Менес на стику Дельти і долини заснував столицю об'єднаного царства – м. Мемфіс, одне з найбільших міст Єгипту. При фараоні була побудована система каналів і гребель, завдяки якій освоєно значну територію навколо Мемфіса. У столиці було зведено храм богу Птаху.

Фараони I династії почали будувати собі особливі гробниці в районі Абідоса. Виробився ритуал урочистого поховання фараона разом з його придворними і слугами, що свідчило про зростання значення царської влади. Вже у виявленій гробниці Нармера знайдено 33 поховання його слуг. Так, поруч із похованням Джера виявлено 338 додаткових поховань, а неподалік від нього ще 269 могил його придворних та вельмож.

Під час правління II династії знову стає неспокійним Нижній Єгипет. Одним з головних завдань залишається остаточне воз'єднання країни, рішуче придушення нижньоєгипетського сепаратизму. Мабуть, за фараонів II династії було успішно вирішено завдання остаточного об'єднання Єгипту в одну сильну централізовану державу за роки правління фараона **Хасехемуї**.

Період Раннього царства – час створення загальноєгипетського державного апарату, головна функція якого зводилася до організації зрошувальної справи в

Нільській долині. Вже в цей час на належну висоту були поставлені облік і контроль, починаючи від рівня води в Нілі до розподілу вироблених матеріальних цінностей. Але в політичному відношенні Єгипет не був ще стабільний. Єдність багато в чому залежала від особистості того чи іншого фараона. До кінця правління II династії країна знову переживала роздробленість і міжусобні війни.

Єгипет у період Давнього царства (2800 – 2250 рр. до н.е.). Це час правління фараонів III, IV, V та VI династій. У цей період Єгипет все більше набуває рис централізованої деспотії: успішні завоювальницькі походи на схід – на Синайський півострів, Південна Палестина, на південь – проти Нубії доставляли фараонам значну здобич і робочу силу у вигляді військовополонених. Єгипетські правителі зосередили у своїх руках величезні ресурси земельного фонду та робочої сили. Символом централізації стало будівництво гігантських престижних споруд – знаменитих пірамід, що утверджувало велич божественної влади фараона (через посередництво заупокійного культу).

Першим видатним правителем III династії, який заклав основи державності Стародавнього царства – найбільш блискучої, на думку самих єгиптян, епохи їхньої історії, – був фараон *Джосер* (бл. поч. XXVIII ст. до н.е.). При ньому місцеперебування двору і царський некрополь остаточно переміщуються в м. Мемфіс. Посилив царську владу, увівши, зокрема, новий титул, який означав, що тіло царя, подібно плоті богів, створено із золота.

За наступників Джосера завершилося формування налагодженого і жорстко підлеглого царській владі апарату централізованої держави. Єгипетська цивілізація епохи Стародавнього царства дає унікальний приклад формування своєрідної давньосхідної деспотії. Її відмінними рисами були: централізація управління, використання чиновництва та зміцнення авторитету фараона за допомогою релігійної ідеології, обоження царя та його діянь. Після фараона першою особою в державі був верховний сановник (чати, джати). Одночасно він же був і головним суддею, а також займав ряд державних посад, здійснюючи від імені фараона загальне керівництво господарською діяльністю країни. Цей високий пост зазвичай займав син царя, що сприяло посиленню деспотії. Ще одним найбільшим сановником в державі був начальник війська, який очолював Будинок зброї (військове відомство). Цю посаду займали представники вищої знаті, іноді навіть принци. Найважливіші посади в державі були зайняті вихідцями з царського дому.

Фараон – сучасне найменування правителів Стародавнього Єгипту. Мабуть, ніколи не було офіційним титулом, а виникло як евфемізм, що дозволяв обійтися без згадки царського імені та офіційних царських титулів, в епоху Нового царства і особливо поширилося до середини I тис. до н.е. Грецьке слово *Φαραώ* запозичене із Біблії (івр. פַּרְוֹ, [пар'о]); оригінальне єгипетське *per-oa* буквально означає «великий будинок», тобто царський палац. Звичайним же найменуванням єгипетських царів був вираз «Той, що належить Тростині і Бджолі» («несу-біті»), тобто відповідно Верхнього і Нижнього Єгипту, або просто «повелитель обох земель» («небтауі»).

Ні про яку самостійність колишніх держав Додинастичного періоду – номів – мови вже не йде. Номархи перетворилися хоча і у високопоставлених, але повністю залежних від царя чиновників, які могли протягом своєї кар'єри побувати намісниками декількох номів у різних частинах Єгипту.

Період правління IV династії починається із царювання *Снофру* (рубіж XXVII – XXVI ст. до н.е.). Він запам'ятовувався єгиптянам як мудрий і добрий правитель. Снофру воював в Нубії і на Синайському півострові. На східному кордоні Дельти він створив

систему укріплень «Будинок Снофру». Снофру довго вибирав місце свого поховання і побудував цілих три піраміди.

Матеріальним втіленням деспотії були грандіозні усипальниці фараонів – піраміди. Ці німі свідки необмеженої влади єгипетських правителів повинні були прославити імена фараонів. Житлові споруди давніх єгиптян до нашого часу не збереглися, а грандіозні царські усипальниці виявилися невідвладними часу. Єгипетське прислів'я говорить: «Все на світі боїться часу, а час боїться пірамід».

Саме будівництво грандіозних пірамід стає головною справою єгипетської держави при декількох наступниках Снофру. Перший з них, **Хуфу** (грец. *Хеопс*), звів у районі сучасної Гізи (тепер західна частина Каїра) піраміду заввишки близько 147 м. Піраміда його сина **Хафра** (*Хефрена*), вибудувана там же, трохи нижче – 143 м, але візуально здається вищою завдяки своєму положенню на високому місці. Нарешті, остання з пірамід Гізи, зведена сином Хафра **Менкаура** (*Мікерином*), досягає всього лише 66 м. Ці піраміди будувалися з вапняку і облицьовувалися гранітними плитами, збереженими зараз лише на вершині піраміди Хефрена; поблизу них зводилися малі піраміди родичів царів і гробниці вельмож. За Геродотом, до їх будівництва залучалося в порядку повинності все населення Єгипту; швидше за все подібним же чином зводилися і поховання царів III династії, однак зрозуміло, що саме будівництво «великих пірамід» в Гізі вимагало особливої концентрації праці і напруження ресурсів країни.

Правління IV династії було часом максимальної централізації єгипетської держави під владою царя, оскільки усі вищі посади виявилися зосередженими в руках царської сім'ї (численних дітей і родичів фараонів). За переказами, Хуфу і Хафра закрили всі єгипетські храми і поводилися зарозуміло по відношенню до богів. Можливо, ці відомості побічно відображають зміни, що сталися при цих правителях, у релігійному житті – введення нового загальнодержавного культу верховного бога сонця Ра. Схоже, що Хуфу ототожнював себе з цим богом; його наступники стали приймати особливий титул «син Ра» та імена, що включали ім'я бога сонця.

У процесі соціального розширення формується:

- панівна соціальна верства – родоплемінна номова аристократія, жрецтво, заможні общинники-землероби;

- вільні общинники-хлібороби (з яких стягується рента-податок, залучаються до примусової праці з будівництва каналів, дамб, доріг тощо);

- раби (*баку*) (військовополонені, засуджені злочинці, розорені або одноплемінники, які самі продали себе в рабство).

Однак наприкінці правління IV династії внутрішнє становище в Єгипті ускладнилося:

- по-перше, будівництво гігантських пірамід і проведення активної завойовницької політики зажадали крайнього напруження всіх сил держави, привели до марнування величезних людських та матеріальних ресурсів і в кінцевому підсумку до виснаження країни;

- по-друге, експлуатація населення викликала невдоволення, приводила до загострення соціальних протиріч;

- по-третє, надмірна централізація влади в руках відносно вузької групи царських родичів викликала невдоволення номової знаті і служилої аристократії.

Все це значно ослабило владу фараонів. При дворі відбуваються інтриги, змови, на престол вступають фараони, які моментально зникають з політичного горизонту. Так, відповідно до списку Манефона, VII династія нараховувала 70 фараонів, які правили 70

днів. Одночасно зміцнюється економічне і соціальне становище жрецтва. Храми збагачуються і отримують від фараонів особливі жалувані грамоти, які звільняли їх від різноманітних повинностей. До кінця Давнього царства Єгипет практично розпадається на напівнезалежні і ворогуючі між собою номи на чолі з місцевими династіями.

Доволі тривалий 200-літній період внутрішньої роздробленості і занепаду Єгипту отримав назву **Першого перехідного періоду** (2250 – 2050 рр. до н.е.). Єгипет не був єдиною державою. Країна переживала важкі наслідки різкої зміни природних умов (аридизація). Настання засушливого клімату і зниження рівня нільських розливів привели до скорочення площі зрошувальних і оброблюваних земель і, відповідно, врожаїв. Джерела, в яких згадуються відомості про розвиток Єгипту в цей період – «Речення Іпувера (Іпусера)» (події, пов'язані з правлінням царя VIII династії Неферіркара II), «Пророцтво Неферті» (відноситься до правління Снофру, але текст записано в середині XX ст. до н.е.).

На думку деяких дослідників, Іпувер описує конкретну подію – безпрецедентний заколот, що вибухнув в області Мемфіса через нездатність царя VIII династії **Неферіркара II** впоратися з лихом. Загони заколотників розгромили столичні установи, розграбували сховища зерна, зазіхнули навіть на царський палац і піраміди, в результаті чого ритуал царського поховання перестав бути таємницею. Слідом за цим повстанням настало повне руйнування суспільної ієрархії, що існувала в епоху Стародавнього царства. На якийсь час лідери повсталих зрівнялися завдяки награбованому добру з представниками колишньої еліти, а останні часто-густо стали впадати в зубожіння. Вислів Іпувера: «Той, хто не мав слуг, обзавівся челяддю; хто був начальником – виконує тепер веління ... Власник ложа спить на землі, той, хто проводив ночі в убозтві – стелить собі шкіряне ложе».

5. Єгипет за доби Середнього та Нового царств. Єгипет у період Середнього царства (2050 – 1750 рр. до н.е.). Розпад централізованої держави на напівсамостійні, ворогуючі між собою номи привів до занепаду загальноєгипетської іригаційної мережі, кризи економіки і передусім сільського господарства. Як не старалися окремі підприємливі номархи подолати економічну розруху, голод, занепад будівництва, про що вони повідомляють у своїх написах, обмежених ресурсів невеликих номів явно не вистачало для виходу з даної ситуації.

Боротьба за нове об'єднання Єгипту розпочалася і на півночі і на півдні. На півночі країни об'єднавчим центром стало м. Гераклеополь, а на півдні – м. Фіви. Навколо Гераклеополя згуртувалися номи Південної Дельти і Середнього Єгипту. Навколо м. Фіви, зручно розташованого у великому вигині Нілу, згуртувалися південні номи, які не визнавали влади м. Гераклеополь. Підсумком запеклої боротьби між Гераклеополем і Фівами була перемога ліванського правителя Ментухотепа.

Ментухотеп став засновником XI загальноєгипетської династії (XXI ст. до н.е.), яка об'єднала розрізнені номи в сильну централізовану державу. Розпочався новий розквіт єгипетського суспільства, держави та культури, який тривав близько трьох століть і отримав назву Середнього царства (XI, XII, XIII династії).

Особливості політики фараонів XI, XII, XIII династій:

1) фараони XI, але особливо XII династії, зосередивши в руках центрального уряду людські та матеріальні ресурси країни, відновили загальноєгипетську іригаційну систему, що існувала в епоху Давнього царства;

2) було збудовано значні іригаційні споруди у Фаюмській оазі, де було створене велике водосховище (греки назвали його «Мерідове озеро»);

3) освоєно нові земельні площі, що сприяло піднесенню сільського господарства: з'являється більш зручний плуг, який полегшував працю орача, виводяться нові породи великої рогатої худоби, а також тонкорунних овець, які давали цінну сировину – шерсть. У цей час єгиптяни освоїли бронзу – метал, який за своїми якостями набагато перевершує більш м'яку мідь;

4) зовнішньополітична активність Єгипту: відновлюється вплив країни в Азії, успішні війни в Нубії і Лівії, експедиції в далекий Пунт.

По-справжньому міцно Єгипет був об'єднаний під владою нової XII династії (1976 – 1794 рр. до н.е.). Засновник цього царського дому *Аменемхет I* (1976 – 1947 рр. до н.е.) походив з м. Фіви або, принаймні, був у цьому місті верховним сановником (єгипетським чаті) попереднього царя. Він переніс свою резиденцію в добре укріплене м. Іттауї на межі Верхнього і Нижнього Єгипту. Аменемхет I здійснив ряд реформ, пов'язаних з уточненням меж номів і, мабуть, створенням системи державного розподілу всієї робочої сили в країні. На східному кордоні Дельти він звів систему укріплень під назвою «Стіна правителя». При ньому відновився вплив Єгипту в Азії, велися успішні війни в Нубії та Лівії.

Сенусерт III (1872 – 1853 рр. до н.е.) – фараон XII єгипетської династії. Роки його правління – це пік зовнішньополітичних успіхів царів XII династії. Сенусерт III здійснив чотири походи в Нубію і великий похід до Палестини. У результаті воєн царів XII династії Нубія була приєднана до Єгипту безпосередньо, а в Азії єгипетський вплив спирався на складну систему васальних зв'язків, угод та торгових контактів з місцевими незалежними державами і племенами. Показово, що правителі XII династії вводять у звичай співорядування зі своїми синами, щоб гарантувати спадкоємність влади.

Аменемхет III (1853 – 1806 рр. до н.е.) – фараон XII династії – продовжив будівництво зрошувальних споруд у Фаюмській оазі. Було створене величезне водосховище (грец. «Мерідове озеро»), завдяки якому великий масив нових земель міг зрошуватися незалежно від нільських розливів. Аменемхет III зводить поблизу Фаюма чудовий заупокійний храм (знаменитий «Лабіринт») з безліччю приміщень, присвячених різним номовим богам (такий задум припускав певну централізацію релігійного життя Єгипту навколо культу царя). Зростає значення служилої знаті, повністю залежної від царя в матеріальному відношенні. Номова знать мала крім подарованих за службу земель («будинок номарха»), спадкові землі («дім батька мого»), прагнула перетворити свої тримання у власність, вдаючись з цією метою до допомоги храмових оракулів, які могли засвідчити її спадковий характер.

У цей час отримує популярності надільно-орендна форма експлуатації населення. Земля стала віддаватися «слугам царя» в оренду, вона оброблялася ними в основному своїми знаряддями у відносно відокремленому господарстві. При цьому виплачувалася рента-податок скарбниці, храму, номарху або вельможі, але як і раніше виконувалася трудова повинність на користь скарбниці.

У XVI – XV ст. до н.е. в єгипетському лексиконі вперше з'являється поняття «торговець», а мірилом вартості при відсутності грошей стає срібло. 1 г срібла дорівнював вартості 72 л зерна.

У господарствах фараона, храмів, жерців і світської аристократії працювали:

- «царські люди» (*хемуу нісут*) – особи, які не володіли засобами виробництва, але мали невелике особисте майно, годувалися з державної скарбниці і запасів фараона (економічно та позаекономічно залежні, але в особистому плані вільні). Вони працювали на полях і в майстернях;

- із «слуг царя» виділяються «неджес» (маленькі) і з них «сильні неджес». Неджес – заможний прошарок орендарів або дрібних власників землі. Вони набували більш високого статусу, займаючись продажем частини своєї продукції на ринку. Сильні неджес разом з нижчими жерцями, чиновниками, заможними ремісниками формують середню верству населення.

- раби (*баку*), які були власністю фараона.

Ситуація ускладнилася після падіння XII династії. Правителі нової, XIII династії (1789 – 1645 рр. до н.е.) виявилися не в змозі вирішити проблему стабілізації внутрішнього становища в країні. Внутрішні протиріччя (ослаблення центральної влади, загострення відносин між родовою аристократією і служилою знаттю на чолі з фараоном, невдоволення населення) посилювали соціальну напругу, приводячи до повстань.

Знову позжвалилися вороги на кордонах Єгипту, особливо на східних кордонах Дельти. Особливу небезпеку представляв племінний союз гіксосів, що формувався на великих просторах Південної Палестини, Північної Аравії і Синайського півострова, окремі загони яких стали проникати і в східну частину Дельти. В умовах складного внутрішнього та зовнішнього становища, ослаблення центральної влади, невдоволення населення вилилося у відкрите народне повстання проти існуючого ладу. На початку XVII ст. до н.е. гіксоси окупували всю Дельту, а згодом поширили свою владу і на Верхній Єгипет, де вони збудували свою столицю – м. Аваріс. Таким чином закінчився період Середнього царства в Єгипті і розпочався період панування іноземців-гіксосів, правителі яких утворили (умовно) XV та XVI єгипетські династії.

Згідно з традицією, гіксоси перебували в Єгипті близько 130 років, але фактично їх панування було номінальним, особливо у Верхньому Єгипті. Це пояснюється тим, що племена гіксосів не були згуртовані ні в економічному, ні в культурному відношенні, і представляли собою доволі крихке об'єднання. Реальна влада була зосереджена в руках номархів, а Верхній Єгипет являв собою сукупність напівсамостійних номів, залежність яких від завойовників обмежувалася лише формальним підпорядкуванням і певною даниною. На півдні Єгипту вплив гіксосів практично не відчувався, тут панівне становище обіймав правитель Фіванського нома.

Єгипет періоду Нового царства (1560 – 1085 рр. до н.е.). До кінця XVII ст. до н.е. правителі Фів розпочали рішучу боротьбу за вигнання гіксосів з Єгипту. Цю боротьбу очолив фараон *Камесу*. Визвольна війна проти гіксосів була завершена при фараоні *Яхмосі I* (1560 – 1558 рр. до н.е.), який став правителем всього Єгипту і заснував XVIII династію (1560 – 1345 рр. до н.е.). Під ударами єгипетських військ держава гіксосів розвалилася, розпався і строкатий етнічний конгломерат, відомий під збірним ім'ям гіксоси. Назва «гіксоси» більше не зустрічається в історії.

У період Нового царства правили XVIII, XIX і XX династії. Після вигнання гіксосів та відновлення єгипетської державності розпочався блискучий період давньоєгипетської історії – період Нового царства, який тривав близько п'яти століть. Саме в цей період була створена найбільша за територією єгипетська держава, а давньоєгипетська цивілізація досягла найбільших висот у своєму розвитку.

Фараони XVIII династії реорганізували армію:

- 1) з'явився новий рід військ – легкі рухливі колісниці, запряжені кінями;
- 2) воїни-піхотинці отримали нову зброю – бойові сокири;
- 3) на озброєння було прийнято нову, більш ефективну зброю – прямий і серповидний меч; пластинчатий панцир, який краще захищав воїна;

4) вводилися спеціальні навчання і тренування воїнів, що сприяли підвищенню дисципліни та можливості маневрування на полі бою;

5) для перевезення воїнів і вантажів, для ведення морських битв був створений військово-морський флот.

Фараони XVIII династії розпочали активну завойовницьку політику:

- на південь – в Нубію;

- на північний схід – в області Палестини і Сирії;

- Яхмос I відновив володіння Єгипту на півдні, в Нубії і Палестині в кордонах епохи Середнього царства;

- фараони *Аменхотен I* (1525 – 1504 рр.) і *Тутмос I* (1504 – 1492 рр.) розширили кордони Єгипту на південному напрямку (до третього порогу), на північно-східному – до кордонів Сирії;

- жінка-фараон *Хатшепсут* (1479 – 1458 рр.) спрямувала військово-торгівельну експедицію в країну Пунт, яка повернулася із дарами і формальними промовами покірності владі Єгипту;

- найбільш успішну завойовницьку політику проводив фараон *Тутмос III* (1479 – 1426 рр. до н.е.), який здійснив 15 походів в район Палестини і Сирії, що у підсумку були включені до складу Єгипетської держави; на південному напрямку завоював обширні території аж до четвертого порога Нілу.

Особливості економічного розвитку Єгипту в епоху Нового царства:

1) створення великої централізованої держави;

2) включення до її складу багатих природними ресурсами областей Нубії, Лівії, Палестини і Сирії;

3) приплив багатств і великої кількості рабів до Єгипту;

4) як результат – бурхливий розвиток виробничих сил, створення складної і процвітаючої єгипетської економіки.

Особливості соціального розвитку Єгипту в епоху Нового царства:

а) послаблюються позиції номової родової аристократії. Яхмос I залишає на місцях тих правителів, які виявили йому повну покірність, або замінює їх новими;

б) добробут представників правлячої верхівки відтепер прямо залежить від того, яке місце вони займають в посадовій ієрархії, наскільки близько стоять до фараона та його двору;

в) центр тяжіння адміністрації і всієї опори фараона істотно переміщається на нетитулованих вихідців із чиновників, воїнів, землеробів і навіть наближених рабів. Діти сильних неджес могли пройти курс навчання в спеціальних школах, керованих царськими переписувачами, і після закінчення отримати ту чи іншу посаду чиновника;

г) поряд з неджес в цей час з'являється і особлива категорія єгипетського населення, близька до нього за своїм становищем, що позначається терміном «немху» (досл. «сирота»). До цієї категорії єгипетського населення входили землероби, які мали своє господарство, ремісники, воїни, дрібні чиновники, які з волі фараонівської адміністрації могли бути підвищені або понижені у своєму соціально-правовому статусі, в залежності від потреб держави;

д) збереглася система державного розподілу працівників. Це «люди семдет» – термін, рівнозначний поняттю «царські люди» в епоху Середнього царства, позначає насамперед найменш кваліфіковану робочу силу. І «майстри» – кваліфіковані ремісники, котрі володіли більшою самостійністю по трудовим розрядам.

Релігійна реформа Аменхотена IV (Ехнатона). Захоплення єгипетськими фараонами великої здобичі під час завойовницьких походів у Передню Азію і Нубію

привело до швидкого збагачення місцевої аристократії. Особливо збагатилось фіванське вище жрецтво, якому єгипетські фараони передавали різного роду майно, багато рабів, величезні ділянки землі тощо. Непомірне посилення фіванського жрецтва стає загрозою навіть для царської влади.

Саме тому фараон *Аменхотеп IV* (1353 – 1336 рр. до н.е.) виступив проти вищих фіванських жерців, пов'язаних з культом Амона, і провів релігійну реформу:

- 1) спирався на єдинобожжя і геліопольське жрецтво;
- 2) культ попереднього бога Амона і все древнє багатобожжя піддавалися гонінням;
- 3) проголосив вищим божеством раніше маловідомого бога Атона, що уособлював сонячний диск;
- 4) розпочав будівництво у Фівах храму на честь сонячного бога;
- 5) Аменхотеп IV прийняв нове ім'я – Ехнатон («угодний Атону»), залишив столицю і збудував собі нову в Середньому Єгипті – Ахетатон («Горизонт Атона»).

Спрямовані на встановлення єдинобожжя, релігійні реформи Ехнатона мали глибокий соціальний і політичний смисл. У своїх починаннях фараон спирався не тільки на геліопольське жрецтво, але і на середні верстви населення, з яких поповнювалися ряди чиновників і придворної аристократії, що цілком була зобов'язана фараону своїм підвищенням.

Однак жорстке проведення релігійної реформи викликало активне невдоволення чисельного жрецтва, що справляли культу різних богів, і старої номової аристократії, яка тісно була пов'язана з місцевими божествами та їх жрецтвом. До того ж основна частина єгипетського населення, що виховувалася тисячоліттями на традиційних культурах, не була готова прийняти нову релігію єдинобожжя і сприймала її якщо не вороже, то принаймні прохолодно. Ехнатону лише на деякий час вдалося ослабити могутність фіванського жрецтва і пов'язаної з ним заможної знаті.

Наприкінці 1360-х рр. до н.е. байдужість Ехнатона до зовнішньополітичних справ підірвала найважливіші устої «амарнського світового порядку» – згоду Єгипту і Мітанні. Бл. 1360 р. до н.е. між ними розпочалася війна, і мітаннійський цар Тушратта відібрав в Єгипту практично всі його володіння в Сирії. Бл. 1355 р. до н.е. ці території перейшли вже від Мітанні до Хеттського царства, правитель якого Суппілуліума I завдав Тушратті поразки, після чого той втратив владу і був убитий. Таким чином, сусідом Єгипту в Азії стає нова і дуже агресивна держава. У цей же період спостерігаємо охолодження відносин з Вавилоном.

Увіці бл. 9 років на єгипетський престол зійшов фараон *Тутанхамон* (бл. 1332 – 1323 рр. до н.е.). Протягом його правління реальними правителями Єгипту були колишній верховний жрець Атона Ейе і «великий воєначальник» (командувач) Ехнатона Хоремхем. Не поділяючи релігійного запалу Ехнатона, він залишив у силі ті перетворення, які реально зміцнювали Єгипетську державу. Щоб колишній вплив жрецтва Амона-Ра не був відновлений, столицю Єгипту він переніс з Ахетатона не в Фіви, а в місто Мемфіс. Зберегли своє становище при дворі служиві люди, які висунулися при Ехнатоні, не виключаючи і вихідців з низів.

Правління XIX династії (бл. 1306 – 1197 рр. до н.е.). Внутрішнє і зовнішнє становище Єгипту при останніх фараонах XVIII династії помітно погіршилося. Релігійно-політична реформа Ехнатона і її крах викликали загострення соціальної напруженості в єгипетському суспільстві. Зайнятий проведенням релігійної реформи та вирішенням виниклих при цьому внутрішніх проблем, фараон Ехнатон не міг проводити активну зовнішню політику у Східному Середземномор'ї, і вплив Єгипту тут став

катастрофічно падати: багато палестинських, фінікійських та сирійських князів, які раніше беззастережно виконували всі повеління єгипетського владики, стали вести себе незалежно та ігнорувати його розпорядження. Велика держава, створена першими фараонами XVIII династії, розвалилася.

Перед правителями XIX династії постали складні завдання внутрішньої консолідації єгипетського суспільства і відновлення зовнішньої могутності Єгипетської держави. Початок військово-політичного відродження був пов'язаний з енергійною діяльністю **Хоремхеба** (бл. 1319 – 1292 рр. до н.е.) – засновника XIX династії (на думку деяких науковців). Виходець із номової знаті (пов'язаної з вищим жрецтвом), він отримав величезний досвід державної та військової діяльності при Ехнатоні і його наступниках. Енергійний Хоремхеб виявився найбільш прийнятною фігурою на троні фараонів як для нової служилої знаті і армії, так і для старої номової аристократії і єгипетського жрецтва.

Хоремхеб приступив насамперед до серії реформ, що переслідували мету внутрішнього згуртування в рядах правлячої верхівки і армії:

1) релігійна реформа: остаточно ліквідував залишки релігійної реформи Ехнатона; відновив у всій величчю культ бога Амона; примножив багатства його храмів, хоча його постійна резиденція знаходилася у Мемфісі з його культом бога Птаха;

2) економічні перетворення: реорганізував податкову систему, прийняв заходи проти мародерства воїнів і хабарництва чиновників;

3) воєнна реформа: реорганізував армію, поділивши її на 2 корпуси відповідно до двох головних напрямків воєнної експансії Єгипту: один у південній частині, інший – у північній; покращив комплектування, у більших масштабах став застосовувати наймане військо (західні, лівійські племена).

Фараон **Рамсес II** (бл. 1279 – 1213 р. до н.е.) – один з найбільш відомих фараонів XIX династії. Правив країною 66 років, провів багато успішних військових кампаній, багато будував. У роки його правління Єгипет став однією із найбільших держав Передньої Азії. Якщо міцне утвердження Єгипту в Ефіопії відбувалося при Рамсесі II спокійно, то закріплення його влади в Східному Середземномор'ї зажадало граничного напруження сил протягом двох десятиліть. До цього часу в Малій Азії утворилася сильна Хеттська держава, яка претендувала на багаті області Фінікії, Сирії і Палестини та не могла змиритися із зростанням єгипетського впливу в цих районах.

Перший похід Рамсеса II проти хеттів, що відбувся на четвертому році правління, виявився невдалим. Другий похід в Передню Азію проводив вже більш обережно. Однак, недооцінивши сили хеттського війська, самовпевнений молодий фараон разом зі своїм авангардом потрапив у пастку біля м. Кадеш і лише дивом уникнув полону, причому самому фараону довелося зі зброєю в руках прокладати шлях серед ворожих рядів.

На двадцять перший рік правління фараона Рамсеса II було підписано мирний договір з хеттським царем Хаттусілі III: обидві сторони відмовлялися від застосування сили одна проти одної, розділили сфери впливу (Північна Сирія перейшла до хеттів, Палестина, Південна Сирія і Фінікія – до Єгипту), уклали між собою військово-оборонний союз. Союз був скріплений династичним шлюбом Рамсеса II і хеттської царівни.

Для зміцнення панування на завойованих територіях Нубії, Сирії і Палестини велося інтенсивне будівництво фортець, де стояли постійні гарнізони (особливо багато таких фортець було побудовано в Нубії). До місцевих міст прямували єгипетські переселенці, для обслуговування яких будувалися храми (наприклад, такі храми

виявлені в Палестині і Біблі). Спеціально поставлена єгипетська адміністрація організовує систематичну експлуатацію захоплених територій.

Стабілізація зовнішнього становища розв'язала Рамсесу II руки для проведення активної внутрішньої політики:

- будівництво іригаційних споруд, палаців, храмів по всьому Єгипту і в Нубії;
- особливе значення мало господарське освоєння Дельти. Створення цілої системи каналів, водоймищ, дамб і гребель дозволило ввести в сільськогосподарський оборот великі простори родючої землі;
- у східній частині Дельти було засновано кілька нових міст. Тут була закладена і забудована розкішними будинками резиденція фараона – м. Пер-Рамсес («Будинок Рамсеса»); найбільш освоєна східна частина Дельти отримала назву «країни Рамсеса».

Володіючи багатими ресурсами великої держави, фараони XIX династії, і насамперед Рамсес II, проводять найактивніше будівництво. З найбільш відомих пам'яток цього часу можна відзначити грандіозні храми на честь бога Амона в Луксорі і Карнаці (м. Фіви) і заупокійний храм фараона Рамессей. Згідно з рішенням ЮНЕСКО при ООН, храм в Абу-Сімбелі як найцінніший пам'ятник світової культури був збережений від затоплення при будівництві висотної Асуанської греблі. У 1965 р. храм був розібраний і перенесений на більш високе місце в тому ж районі.

Правління XX династії (бл. 1190 – бл. 1075 рр. до н.е.). Наступники Рамсеса II проводили тривалі війни за збереження єгипетського впливу у Передній Азії. До того ж їм довелося захищати кордони Єгипту від нападів лівійських племен, до яких потім приєдналися т.зв. «народи моря», які населяли острови Егейського моря. Наприкінці правління XIX династії в Єгипті відбуваються хвилювання серед населення, порушується внутрішня стабільність. Внутрішні негаразди припинились тільки при енергійному управлінні **Сетнахта** (бл. 1186 – 1184 рр. до н.е.), засновника XX династії, який посилив центральну владу та відновив порядок в країні.

Рамсес III (бл. 1185 – 1153 рр. до н.е.) провів воєнну реформу (населення країни поділив на групи, з яких обиралися воїни для служби в піхоті і в загонах колісниць; організував спеціальні загоны найманих загонів із лівійців і одного з «народів моря» – шардана); вів успішні війни з племенами лівійців і «народами моря». Правитель Єгипту бачив сенс своєї діяльності насамперед у забезпеченні добробуту країни, тобто миру і достатку її мешканців: «Покрив я всю землю ... садами ... і дозволив народу відпочивати в їх тіні ... Дав я перебувати в неробстві війську і колісничним у мій час ... не відчували вони, бо не було заколотів в Сирії і сутичок в Куші ... Їхні луки і їхня зброя мирно спочивали на складах, тоді як вони наситились і пили з радістю».

Прагнучи забезпечити собі морально-політичну підтримку могутнього єгипетського жрецтва, Рамсес III за прикладом своїх попередників щедро обдаровував великі храми, особливо храми головного бога Амона-Ра. Найбільші єгипетські храми володіли великими земельними угіддями, десятками тисяч рабів, величезним господарством, навіть цілими ескадрами кораблів, які вели оптову торгівлю не тільки всередині Єгипту, але і з іншими країнами.

Таке заступництво храмам і жрецтву вело не тільки до зростання матеріальних ресурсів храмів, але й до посилення політичного впливу жрецтва, до його втручання у державні справи, що викликало невдоволення придворної аристократії. Мабуть, в результаті цього невдоволення проти фараона на 32-му році його правління була організована палацова змова.

Після його смерті всі наступні правителі династії носили гучне ім'я Рамсеса (Рамессіди). Вплив і авторитет правлячих фараонів падав все нижче і нижче, в той час як

зростав вплив фіванського жрецтва на півдні, влада номархів на місцях. Єгипет починає слабшати. Він втрачає азійські володіння в Сирії і Палестині. Лівійці безперешкодно господарюють в Західній Дельті.

На початку XI ст. до н.е. після смерті *Рамсеса XI* (бл. 1105 – 1078 рр. до н.е.) XX династія припинила своє існування. Влада на півдні у Фівах перейшла в руки верховного жерця бога Амона Херіхора, а на півночі, в Танісі, – в руки Смендеса (Несубанебджеда), що заснував XXI династію, яка правила лише в Нижньому Єгипті. Цими подіями закінчилася блискуча епоха єгипетської історії – епоха Нового царства.

Єгипет вступає в **Третій перехідний період** (бл. 1075 – X ст. до н.е.), протягом якого він залишався або сильно децентралізованим при наявності формальної центральної влади, або просто поділений між декількома царськими будинками.

6. Єгипет за доби Пізнього царства. Єгипет під владою іноземців (бл. X ст. до н.е. – 332 рр. до н.е.). Головні риси історичного розвитку Єгипту у цей період:

- 1) зростаюча децентралізація держави, політична роздробленість;
- 2) реальний політичний вплив в країні протягом усього періоду знаходився в руках номових угруповань єгипетської еліти;
- 3) ослаблення зовнішньополітичної могутності;
- 4) втрата Єгиптом більшої частини неєгипетських володінь;
- 5) відмова від активної завойовницької політики;
- 6) перетворення Єгипту на об'єкт завоювання своїх, більш могутніх сусідів (лівійців, ефіопів, асирійців, персів).

Завоювання Єгипту лівійцями. У період Нового царства велика кількість лівійців поселяється в Єгипті. Багато хто з них поступали на службу до армії фараона в якості найманців, отримуючи за це земельну ділянку, головним чином в Дельті. Особливо багато лівійців потрапило в Єгипет при XX і XXI династіях, коли країна була не в змозі виставляти великі армії та все частіше стала застосовувати послуги найманої армії. Деякі знатні лівійці займають високі жрецькі і воєнні посади.

Результатом цієї політики було сходження на престол бл. 945 р. до н.е. представника одного зі знатних лівійських родів *Шешонка I*, який заснував XXII Лівійську династію (бл. 945 – 722 рр. до н.е.). Шешонк I, спираючись на лівійську армію і фіванське жрецтво, об'єднав весь Єгипет. Здійснив спробу відновити активну воєнну політику країни в Азії: бл. 930 р. до н.е. вторгся до Іудеї, взяв Єрусалим, велику кількість міст і населених пунктів Іудеї, захопив багаті трофеї. Усередині країни зростала децентралізація, і сама династія розпалася на гілки, що правили у різних містах: Бубастісі, Мемфісі, Гераклеополі. Бл. 808 р. до н.е. правитель Таніса *Петубастіс* оголосив себе царем усього Єгипту і заснував нову XXIII династію. Вона була також лівійською за походженням і правила паралельно з XXII династією аж до 730 р. до н.е., коли роздроблений Єгипет став легкою здобиччю нових завойовників, які прийшли з Нубії.

Завоювання Єгипту нубійцями. У період ослаблення Єгипту при XXI – XXII династіях Нубія стала самостійною державою з центром у м. Напата. Нубійські правителі, користуючись ослабленням Єгипту, прагнули зміцнити свої зв'язки із Фіванською областю, з метою поступово увійти до Верхнього Єгипту і розпочати боротьбу за захоплення всієї долини Нілу. У другій половині VIII ст. до н.е. *Піанхі*, син ефіопського вождя Кашти, здійснив спробу завоювати весь Єгипет. Близько 712 р. до н.е. новий похід на Єгипет здійснив наступник Піанхі – *Шабака*. Єгипет був остаточно підкорений кушитськими фараонами, які правили ним до 664 р. до н.е. (XXV Ефіопська

династія. Стародавні греки називали кушитів ефіопами). Єгипет і Куш були об'єднані в одну державу.

Своєю резиденцією Шабака обрав давнє місто Мемфіс. Він надавав всіляку підтримку жрецтву бога-покровителя Птаха і в той же час утверджував кушитський вплив у Фівах, включивши своїх дітей до складу вищого жрецтва Амона і звівши в священному місті монументальні храмові споруди. Зовнішня політика Шабаки була обережною.

Ассирійське завоювання Єгипту. У 671 р. до н.е. ассирійський цар Асархаддон завоював Єгипет. Єгипет був розділений між 20 місцевими правителями – номархами, яких ассирійці називали царями. Вони були поставлені під контроль ассирійської військової та цивільної адміністрації. Асархаддон іменувався «царем царів» Верхнього і Нижнього Єгипту і навіть Куша.

Об'єднання Єгипту Саїськими правителями. Спираючись на наймане військо, набране з числа греків-іонійців і карійців – вихідців з Малої Азії, **Псамметіх I** (номарх Саїса) розбив непокірних номархів-суперників. Номова роздробленість була поступово подолана. Найбільші центри Єгипту м. Мемфіс, м. Гераклеополь, м. Фіви стали підтримувати енергійного царя. Бл. 655 р. до н.е. об'єднання країни було завершено. Спираючись на силу об'єданого Єгипту, а також на союз з Лідією і, можливо, з Вавилоном, Псамметіх I витіснив з країни ассирійців. На троні фараонів утвердилась **XXVI Саїська династія** (бл. 685 – 525 рр. до н.е.).

За Псамметіха I розпочинається посилена колонізація Єгипту грецькими купцями, які засновують у дельті Нілу ряд колоній, серед них велике м. Навкратіс. Саїс стає новою столицею Єгипту. Перенесення столиці було викликане переміщенням торгових шляхів ближче до Середземного моря. Однак, Псамметіху I не вдалося відновити спокій і порядок в країні. Номи продовжували ворожнечу, підриваючи загальний благоустрій країни. Раби і незаможні верстви населення все частіше повставали проти експлуатації і ослабляли воєнну могутність Єгипту.

У зовнішній політиці Єгипет намагався підтримувати Ассирію, могутність якої слабшала, проти Вавилону, який весь час посилювався. Однак, це був останній період існування незалежної єгипетської держави. На сході виникла Перська держава, яка прагнула об'єднати під своєю владою увесь давньосхідний світ.

Особливості соціально-економічного розвитку Єгипту в епоху Пізнього царства:

- 1) децентралізація єгипетської економіки;
- 2) крах системи державного розподілу працівників на оглядах і допомоги працюючому населенню з боку держави (наприклад, зерном в роки неврожаю, інвентарем тощо);
- 3) господарства окремих храмів, правителів номів, ватажків найманих воєнних загонів, вельмож і т.д., тепер стали зовсім самостійними і перейшли у власність своїх господарів. Більш того, кількість таких самостійних господарств невпинно зростала, оскільки правителі нових державних утворень, що існували в умовах розпаду Єгипту, виділяли своїм наблизеним угіддя з підвладних їм земель, створюючи таким чином собі васалів;
- 4) рядові хлібороби, які залишилися без державної підтримки, не мали можливості отримувати необхідні їм товари безпосередньо від держави, вони змушені були купувати їх на ринку;
- 5) внаслідок цього в Єгипті у порівнянні з попередніми епохами посилювався грошовий обіг, засобом якого служили вагові злитки срібла (власна монета в Єгипті з'явилася не раніше IV ст. до н.е.);

б) через обмежену кількість цих грошових одиниць і порівняну нерозвиненість внутрішньої торгівлі виникала необхідність купувати в кредит або звертатися до лихварів;

7) забезпеченням кредиту в давнину при відсутності у боржника майна або неможливості віддати його в заставу майже повсюдно служила його особистість. Тому до VIII ст. до н.е. в Єгипті поширилася боргова кабала;

8) чітко простежується відставання Єгипту від сусідніх країн Азії: якщо там на початку I тис. до н.е. затверджується залізний вік, то в Єгипті, ізольованому від великих родовищ заліза, значно довше зберігає значення індустрія бронзи;

9) зміни у сфері ідеології. В єгиптян різко зменшуються підстави бачити в царській владі джерело безпосередньої допомоги і захисту при різних нещастях; дещо знижується і значення уявлення про царя як про посередника між людьми та богами при здійсненні ритуалу. Відповідно падає престиж загальноєгипетських культів сонячних богів (у т.ч. Амона-Ра у Фівах).

Єгипет у складі держави Ахеменідів. У 525 р. до н.е. перський цар Камбіс II завоював Єгипет і став засновником XXVII Перської династії. В історії Єгипту розпочався т.зв. період першого перського панування (525 – 404 рр. до н.е.).

Таким чином, Єгипет входить до складу величезної Перської держави і стає однією із важливих та багатих перських сатрапій. Близько 200 років перси панували в Єгипті. У 454 р. до н.е. єгиптяни за підтримки грецького флоту намагалися здобути незалежність, однак не вдалося. У 404 р. до н.е. Єгипет знову здійснив спробу завоювати незалежність на чолі з правителем Саїса Аміртем (XXVIII Саїсска династія), який зумів вигнати персів з країни і підкорити собі всю країну.

392 – 370 рр. до н.е. – правління XXIX династії.

379 – 342 рр. до н.е. – правління XXX династії.

У 342 р. до н.е. перси знову відновили панування в Єгипті.

У 332 р. до н.е. в Єгипет вторглись греко-македонські війська під командуванням О. Македонського, і Єгипет стає частиною світової імперії.

А у 30 р. до н.е. Єгипет буде завойований Римом і увійде до складу Римської імперії як одна з багатих її провінцій.

Тема 9

МАЛА АЗІЯ. ХЕТТСЬКЕ ЦАРСТВО

1. Джерела вивчення історії країн Малої Азії.
2. Природа, населення і періодизація історії Малої Азії.
3. Дохеттський період в Малій Азії.
4. Хеттська держава у період Давньохеттського царства (XVIII – XVI ст. до н.е.).
5. Середньохеттський період (перша половина XV ст. до н.е.).
6. Нове царство. Велика Хеттська держава у XIV – XII ст. до н.е.

1. Джерела вивчення історії країн Малої Азії. У той час як в Месопотамії і в Єгипті створювались могутні централізовані держави, що проіснували, не дивлячись на тимчасові періоди ослаблення і розпаду, цілі століття, в Малій Азії (Анатолії) склалося зовсім інше становище. Найбільша держава Малоазіатського півострова – Хеттське

царство проіснувало всього декілька століть. Воно сформувалося у XVIII – XVII ст. до н.е., об'єднавши декілька різноманітних етнічних груп. У XII ст. до н.е. велика Хеттська держава розпалась на декілька дрібних держав, які також проіснували всього декілька століть.

У подальшому хетти були повністю забуті. Греки вже їх не знають. Правда, в одному місці знаменитої поеми «Одіссея» мимоволі згадується вождь «Кетеїв» Еврипіл, син Телепіна. Ні Геродот, ні Страбон, хоча вони обидва народилися в Малій Азії, не повідомляють про хеттське населення.

Вивчення хеттської історії розпочалося з великим запізненням. Тільки у 1876 р. британський сходознавець *Арчибальд Генрі Сейс* (1845 – 1933 рр.) розібрав (і то тільки частково) хеттський напис на т.зв. Хаматському камні і проголосив сміливу у той час думку про існування хеттів, про яких малися лише смутні здогадки.

Перші джерела із вивчення хеттів:

- шумерські і аккадські джерела;
- архів документів на місці м. Ебла (Північна Сирія) III – II тис. до н.е.;
- архів із Кюль-Тепе;

- єгипетські джерела (архів із Тель-Амарни – листування Аменхотепа III і Аменхотепа IV, договір про ненапад і взаємодопомогу між Рамсесом II і хеттським царем Хаттусілісом III. Єгипетські джерела говорили про велике царство «Хета», розташованому на північ від сирійських рубежів Єгипту в епоху Нового царства;

- Біблія. У Біблії є лише згадки про «хеттеїв» в Сирії – Палестині;

- Хеттська держава, що загинула ще у II тис. до н.е., практично не знайшла відображення в античних джерелах.

Письмові документи, клинописні таблички, що висвітлюють історію Хеттської держави, виявлені на початку XX ст. в архівах хеттської столиці м. Хаттуса (суч. Богазкей, в 150 км на схід від Анкари). Порівняно нещодавно в містечку Машат-Хююк, на північному сході Малої Азії, поблизу м. Зіле, знайдено ще один хеттський архів. Серед кількох десятків тисяч клинописних текстів і фрагментів, знайдених в Хаттусі є історичні, дипломатичні, правові (у т.ч. звід законів), епістолярні (листи, ділова кореспонденція), літературні тексти і документи ритуального змісту (описи свят, заклинання, оракули і т.п.).

Початок наукового вивчення хеттської цивілізації пов'язують із діяльністю учених *Уїльяма Райта* і *Арчибальда Генрі Сейса*. У 1834 р. тривала археологічна експедиція *Шарля Фелікса Марі Тексьє*. Протягом 1905 – 1913 рр. тривали розкопки Богазкея, участь в яких брав і німецький сходознавець-ассиріолог *Гуго Вінклер* (1863 – 1913 рр.). Було відкрито хеттську столицю – м. Хаттусса. Розкопані палаци хеттських царів і виявлено тисячі глиняних табличок із клинописними текстами на декількох мовах. Головним археологічним відкриттям експедиції став Богазкейський архів.

Вже у перший сезон була зроблена сенсаційна знахідка – клинописний варіант хетто-єгипетського мирного договору. Архів Богазкея складався з десятка тисяч табличок на декількох мовах Близького Сходу. Клинопис давно вже навчилися читати, але сама мова більшої частини текстів залишалася незрозумілою, поки в 1915 р. чеський лінгвіст *Берджих Грозний* (1879 – 1952 рр.) не визначив його індоєвропейський характер. Це відкриття мало величезне значення як для сходознавства, так і для індоєвропейістики, оскільки хеттська мова виявилася найстародавнішою письмовою мовою індоєвропейської групи, відомою науці.

2. Природа, населення і періодизація історії Малої Азії. Мала Азія (інакше Анатолія) – один з основних центрів цивілізацій Стародавнього Сходу. Становлення

ранніх цивілізацій в цьому регіоні було обумовлене ходом культурно-історичного розвитку Анатолії. Мала Азія – це півострів, що омивається декількома морями (Чорним, Мармуровим, Егейським, Середземним) і відокремлений від Європи вузькими протоками Босфор і Дарданелли. Східна частина півострова являє собою степове плоскогір'я, облямоване горами, серед яких виділяються Північно-Понтійські гори, Тавр і Антитавр. Річки тут, за винятком р. Галіс (суч. Кизил-Ірмак), невеликі. Західна частина Малої Азії характеризується порізаним узбережжям, багатим зручними бухтами. Гори чергуються з долинами порівняно великих річок (Герм, Пактол, Меандр, Каїстра тощо). Ці річки славилися як золотonosні. Річок в Малій Азії небагато, і хоча вони відігравали важливу роль в господарському житті, але не стали творцями цивілізації, як річки Єгипту та Месопотамії. Вони були незручні для судноплавства і штучного зрошення.

Таким чином, рельєф місцевості (плоскогір'я, гірські хребти) не дозволив створити єдину іригаційну систему, хоча невеликі канали і проривалися, головним чином для зрошення садів та городів.

Природні багатства Малої Азії становили ліси і корисні копалини. Особливо славилися кілікійська сосна і кедр. У горах з дуже раннього часу добували золото, срібло, свинець, цинк і мідь. Зустрічалися метеоритне залізо і поклади залізної руди. У II тис. до н.е. хетти були монополістами виробництва заліза, що давало їм чималі прибутки. Залізо коштувало в 40 разів дорожче срібла і у 5-8 разів дорожче золота. Хеттські правителі суворо оберігали монополію, а племена зберігали в таємниці райони родовища заліза.

Гори давали також велику кількість будівельного каменю, зустрічалися обсидіан (вулканічне скло), мрамур, слюда, гірський криштал, онікс. У багатьох озерах добували сіль.

Проміжне становище Малої Азії між Європейським і Азіатським материками визначило її важливу роль у розвитку торгівлі, давніх культурних зв'язків і в етнічних переміщеннях.

Про давнє населення Малої Азії ми можемо лише судити по пам'ятках матеріальної культури, причому навіть назв племен і народностей цього часу ми не знаємо. Хеттський народ утворився в результаті неміцного об'єднання декількох племінних груп, частково різноманітного походження. До числа стародавніх мешканців Малої Азії відносяться племена хаттів або протохеттів, які жили на сході. Хатти – цивілізація, яка населяла область сучасної Анатолії (Туреччина) з XVIII до XVI ст. до н.е. Хаттів прийнято вважати найбільш ранніми міськими жителями даної області, а їх існування можна простежити до XIV ст. до н.е. завдяки акадським клинописним табличкам. Більшість археологів вважають, що хатти були корінними жителями області та передували більш відомій цивілізації хеттів, які з'явилися у XIII ст. до н.е.

На території Анатолії, де сформувалася Хеттська держава, мешкали різні племена. Їх етнічний склад був настільки ж строкатим, як і в будь-якій області Передньої Азії. Поряд з найдавнішим населенням хаттами (або протохеттами), що говорили на мовах, споріднених, ймовірно, мовам Кавказу, тут жили племена хурритів. На початку II тис. до н.е. почалася міграція індоєвропейських племен. Одна частина їх рушила до Індії, інша – в Малу Азію. Нові племена, що з'явилися в районі м. Неса (на південь від р. Галіс) і названі неситами, згодом завоювали всю Малу Азію. За мовою вони різко відрізнялися від хатті. На півночі Малої Азії індоєвропейці оселилися в районі Пала (палійці), а на півдні і південному заході в Лувії (лувійці). У результаті змішування індоєвропейських неситів з аборигенними племенами хатті в Анатолії утворився етнос хеттів. Тривале спілкування хаттів з неситами призвело до перемоги мови неситів. Згодом, коли

Хеттська держава зайняла майже весь півострів Мала Азія і частину Сирії, мова неситів була витіснена родинною їй лувійською, яка і стала мовою Хеттської держави.

В історії Хеттської держави прийнято виділяти три періоди:

- 1) Давньохеттський період (XVIII – XVI ст. до н.е.);
- 2) Середньохеттський період (перша половина XV ст. до н.е.);
- 3) Новохеттський період (середина XV – початок XII ст. до н.е.).

3. Дохеттський період в Малій Азії. У найдавнішу епоху (у VIII – VI тис. до н.е.) тут склалися важливі культурні центри виробничого господарства (Чайюню-Тепесі, Чатал-Хююк, Хаджілар), основу яких склали землеробство і скотарство. Найбільш значним з них є поселення Чатал-Хююк. Характерною місцевою особливістю стало незвичайно раннє поширення виробів із заліза. Обробка металів тут розпочинається раніше за обробку глини. Переважну роль відіграло скотарство (особливо конярство), чому сприяла велика кількість степових просторів, придатних для пасовищ.

Зліт господарського життя та прикладного мистецтва досяг досить високого рівня. Ранні землероби користувалися яскравою керамікою з геометричними мотивами, які наносилися червоним барвником по кремовому тлу або білим по червоному. Майже в кожному будинку стояли фігурки оголених жінок, які стоять на колінах, лежачи, сидячи з підігнутими ногами. Цей світ спокою, однак, неодноразово порушувався міжплемінними зіткненнями, бо всюди розташовувалися розсіяні по полонинах заздрісні сусіди. Конфліктам сприяв також строкатий етнічний склад і досить висока щільність населення. На багатьох поселеннях VI – IV тис. до н.е. збереглися сліди руйнувань і пожеж.

У таких умовах розвиток цивілізації йшов повільно.

Вже в цей період історії значення Анатолії в історико-культурному розвитку Стародавнього Сходу визначалося не тільки тим, що культурні центри Малої Азії впливали на сусідні області й самі відчували зворотній вплив. Завдяки географічному положенню Мала Азія була природним місцем передачі культурних досягнень у різних напрямках.

Утворення Хеттської держави. Родоплемінний лад у хеттів став розпадатися лише на межі III – II тис. до н.е. Прискоренню цього процесу сприяли проникнення у XX – XVIII ст. до н.е. семітичних торгових колоністів (ассирійських і почасти аморейських). Вони заселяли по сусідству з місцевими поселеннями особливі квартали. Найбільш відомою ассирійською колонією був Канес (суч. Кюль-Тепе). Колоністи привозили в Малу Азію із північного Ірану олово і вивозили мідь, свинець, срібло, якими була багата Мала Азія. Із Месопотамії доставлялись вироби ремесла. Ассирійські купці і лихварі укладали договори з місцевою племінною знаттю і безжально експлуатували місцеве скотарське та землеробське населення.

У XVIII ст. до н.е. семітичні колонії в басейні р. Галіс занепадають, не витримуючи конкуренції із фінікійськими містами.

Фактори розвитку:

- 1) визначальний фактор розвитку регіону – природні багатства;
- 2) торговельні зв'язки (тісні торговельні зв'язки з Ашшуром);
- 3) торгові поселення;
- 4) майнова і соціальна диференціація.

Наука ще не має точних відомостей про те, коли саме з'явилися в Анатолії перші ранньодержавні утворення. Ряд непрямих даних вказує на те, що вони, ймовірно, виникли тут вже у III тис. до н.е. Зокрема, такий висновок може бути зроблений на підставі деяких акадських літературних текстів, що розповідають про торговельну

діяльність аккадських купців в Анатолії і військові акції Саргона Давнього і Нарам-Суена проти правителів міст-держав Малої Азії; ці історії відомі й в переказах, записаних хеттською мовою.

Важливе значення мають і свідчення клинописних табличок з міста-держави середини III тис. до н.е. Ебли. Згідно з цими текстами, між Еблою і багатьма пунктами Північної Сирії та Месопотамії, що розташовувалися поблизу кордонів Малої Азії, – Каркемиш, Харан Уршу, Хашшу, Хахха – підтримувалися тісні торговельні зв'язки. Пізніше в цих та південних областях здійснювали свої військові підприємства давньохеттські, а згодом і новохеттські царі. У кінцевому рахунку ряд цих областей був включений до складу Хеттської держави.

Висновок про наявність міст-держав в Малій Азії III тис. до н.е. добре узгоджується і з результатами аналізу текстів («каппадокійських табличок») з території самої Анатолії. Це ділові документи і листи, виявлені в торгових центрах Малої Азії, які існували тут в XIX – XVIII ст. до н.е. Вони складені клинописом на давньоассирійському (ашшурському) діалекті аккадської мови. Аналіз цих документів показує, що діяльність торговців контролювалася правителями місцевих анатолійських міст-держав. Іноземні купці виплачували останнім певне мито за право торгувати. Правителі малоазійських міст користувалися переважним правом купівлі товару. Оскільки міста-держави Малої Азії XIX – XVIII ст. до н.е. представляли собою досить розвинені політичні структури, то становлення цих царств, очевидно, повинно було відбутися задовго до утворення ашшурських торгових центрів в Малій Азії.

Торгівля стала істотним каталізатором багатьох соціально-економічних процесів, що протікали в Малій Азії в III – на початку II тис. до н.е. У III тис. до н.е. жителями Малої Азії був здійснений значний прорив у двох областях. Перше бурхливе піднесення ремісничого виробництва, головним чином в металургії і металообробці, а також в ювелірній справі. При цьому стали активно використовуватися природні багатства Малої Азії, її золотий фонд металів міді, свинцю, срібла, золота і навіть метеоритного заліза.

Другою сферою, де був здійснений значимий для розвитку цивілізації прорив, стала поява в Малій Азії міст-держав. Ці укріплені пункти стали центрами економічного, політичного і культурного життя племен. При деяких містах-державах утворилися колонії чужоземних торговців в основному з Ашшура та Північної Сирії. Ці торгові факторії володіли певною самостійністю. Колонія, або, як її називали, порт, очолювалася «будинком міста».

Торгівля зіграла важливу роль у становленні Хеттської цивілізації. До неї було втягнуто практично все населення Анатолії. У середині общин виникали майнові відмінності і соціальна нерівність. Зростало багатство вождів і відмінності в розподілі багатств між племенами, які стали перетворювати свої поселення у фортеці.

Важливу роль у формуванні станового суспільства в Малій Азії відіграли торгові колонії, засновані у XX – XVIII ст. до н.е. на сході Малої Азії ассирійцями – вихідцями із м. Ашшура і амореями з Північної Сирії. Через ці колонії йшла міжнародна торгівля настільки важливими для господарського розвитку Передньої Азії металами, а також іншими товарами.

Існування таких торгових факторій сприяло розвитку місцевих племен, поширенню рабовласницьких відносин. У результаті племінна аристократія все більше відособлювалася від основної частини общинників, формувалась група підневільних працівників – прообрази основних станів хеттського суспільства.

Таким чином, вище перелічені факти сприяли:

- розвиткові місцевого виробництва (особливо металургії);
- економічній інтеграції, накопиченню місцевими правителями багатств;
- соціальній та майновій диференціації;
- прискореним процесам політогенезу.

4. Хеттська держава у період Давньохеттського царства (XVIII – XVI ст. до н.е.). На межі III – II тис. до н.е. були відомі такі міста-держави як Пурусханда, Куссара, Хаттуса, Каніш тощо. Між ними йшла постійна боротьба за політичну гегемонію в регіоні. Спочатку провідну роль відіграло місто-держава Пурусханда, пізніше ситуація змінилася на користь Куссара. У XVIII ст. до н.е. його правителі *Пітхана* і *Анітта*, проводячи завойовницьку політику, підкорили Пурусханду і створили потужне політичне об'єднання Куссарське царство. Очолювали міста-держави *рубаву* (царі) і *рубатум* (цариці). При царському дворі було вже чимало чиновників, які займали різні державні посади: «начальник сходів», «начальник ковалів», «головний виночерпій», «головний над садівниками» і т.д. Міста-держави Малої Азії користувалися писемністю і письмовою мовою, запозиченою в ашшурських купців.

Куссарське царство передувало утворенню Хеттської держави (Хатті), яка була створена наприкінці XVIII ст. до н.е., а остаточно оформилася за *Лабарни I* (бл. 1680 – 1650 рр. до н.е.).

У т.зв. Давньохеттський період (XVIII – XVI ст. до н.е.) у Хеттській державі ще залишалися сильними традиції родового ладу:

- хеттські царі не були настільки могутніми, як єгипетські фараони. Вони правили, спираючись на народне ополчення, що включало всіх боєздатних повноправних членів суспільства, які складали в той же час військові народні збори – *панкус*;

- діяльністю панкусу в значній мірі керувала рада – *тулія* (верхівка панкусу, щось на зразок старшої дружини), яка служила головним оплотом могутньої родової аристократії. Цар з усіх найважливіших питань повинен був обов'язково радитися з тулією;

- серед родової аристократії головну роль відігравали в основному члени царського роду: брати царя, його сини, всі його родичі, які також не завжди рахувалися з центральною владою;

- систему успадкування престолу по чоловічій лінії було встановлено вже у пізній період розвитку Хеттського царства. Тривалий час зберігалася давня матрилінійна система: престолом розпоряджалася старша сестра царя, яка прагнула висунути в якості спадкоємця свого сина. Царі не бажали цього і це призводило до постійних внутрішніх сутичок.

Об'єднавчу політику засновників Хеттської держави завершив четвертий наступник Анітті цар *Лабарна I* (Табарна; бл. 1680 – 1650 рр. до н.е.), який вважається засновником Давньохеттської династії. Він розширив кордони Хеттського царства «від моря до моря», тобто від Чорного до Середземного, ходив походом на Арцаву в Західній Малій Азії і зіграв таку роль в утвердженні хеттської державності, що імена його самого і його дружини Таваннанни стали титулами усіх наступних хеттських царів і цариць. Лабарна I об'єднав під своєю владою майже всю східну половину Малої Азії і впритул наблизився до узбережжя Чорного моря на півночі і Середземного моря на півдні. Однак жодною гаванню він не оволодів і флоту не створив. До самого кінця свого існування Хеттське царство залишалось континентальною державою.

Його племінник-наступник *Хаттусілі I* (бл. 1650 – 1620 рр. до н.е.) переніс столицю в м. Хаттуса (саме після цього держава і стала називатися «Хеттською», власне «Хатті»), і змушений був втягнутися у тривалу боротьбу з хурритами Тавра, Сирії та

Месопотамії. Хаттусілі I підкорив міста Алалах, Варсува і Хассува (Північна Сирія), розпочав тривалу боротьбу проти м. Халеба, однак через хворобу не зміг довести справу до кінця.

При **Мурсілі I** (бл. 1620 – 1594 рр. до н.е.) у Хеттському царстві посилюється централізація. Єдиною столицею залишається м. Хаттуса, а інші великі міста (навіть Куссар) відступають на другий план. Мурсілі I вдається заволодіти Хальпою (суч. Алеппо). Таким чином, основний торговий пункт на шляху із Месопотамії до фінікійського узбережжя став хеттським. Потім Мурсілі I рушив на південний схід до Вавилону і, скориставшись внутрішніми смутами, що відбувалися при наступниках Хаммурапі, завоював цей головний центр Передньої Азії.

Таким чином, правителі Стародавнього царства Лабарна I, Хаттусілі I, Мурсілі I силою зброї підкорили ряд сусідніх областей, зробили місто Хаттусу (суч. Богазкей, біля Анкари) столицею, здійснили успішні військові походи у Північну Сирію і Вавилон, заклавши тим самим основи могутньої військової Хеттської держави. Основна мета воєн на цьому етапі – розширення територій і захоплення матеріальних цінностей. Це виступало як символ перемог хеттських царів. Уже в Давньохеттський період був створений Будинок друку – царська скарбниця, куди надходив у тому числі і дохід від військових експедицій, данина від підкорених сусідів.

Після 30-річного енергійного правління Мурсілі I настав смутний час. Мурсілі I був убитий чоловіком сестри, і для хеттів розпочалася смуга негараздів через боротьбу за владу та нові вбивства на ґрунті родової помсти. Після тривалих міжусобиць і частих палацових переворотів до кінця XVI ст. до н.е. були проведені деякі реформи, що свідчили про досягнення певного компромісу у владі.

Кінець смутному часу поклав цар **Телепіну** (бл. 1525 – 1500 рр. до н.е.). Вигнавши узурпатора, він не мстив його родичам. Було видано законодавство про престолонаслідування, в якому Телепіну проголосив: «Вони мені зробили зло, а я їм не зробив зла». Замість помсти пропонувалося задовольнятися відшкодуванням. Телепіну домігся передачі влади тільки синам царя по старшинству. Право на престол збереглося не за родом царя, а за його родиною. Лише у випадку відсутності синів царя або передчасної їх смерті престол переходив до «синів другого рангу», тобто усиновленим племінникам по жіночій лінії) і у крайньому випадку до зятів царя. Тим самим виключалася боротьба претендентів, що сильно зміцнило царську владу, ставши важливим етапом розвитку Хеттської цивілізації.

В іншому, однак, права панкуса збереглися. Цар був зобов'язаний регулярно скликати своїх братів, синів, родичів і привілейованих воїнів на збори. Вирішальну роль відігравала верхівка панкуса – тулія. Без дозволу тулії цар не мав права карати жодного з її представників. У випадку провини будь-кого із представників тулії цар міг з її дозволу його покарати, але не мав права переслідувати його родину та конфіскувати майно. Таким чином, влада царя в Хеттській державі все ще була обмеженою.

Отже, ми бачимо, що Хеттська держава не була деспотією і хеттські царі ніколи не мали такої необмеженої влади, як єгипетські фараони або володарі Шумера, Аккада чи Вавилону.

5. Середньохеттський період (перша половина XV ст. до н.е.). Після смерті Телепіну і короткочасного правління його сина наступила смутна епоха, яка отримала назву Середньохеттського царства. На троні змінилося декілька царів, які відомі лише за іменами. В цілому у цей час спостерігається ослаблення Хеттської держави.

На сході від хеттів ще у XVI ст. до н.е. виникла сильна держава Мітанні, яка стала їхнім могутнім суперником; на півдні хеттів також тіснили вороги. Хетти втратили

Кіццуватну (у Східній Кілікії) і опинилися відрізними від Середземного моря. Небезпечним ворогом хеттів стала Арцава. Але особливо небезпечними для хеттів були каски на півночі. Вони не тільки перегородили шлях хеттам до Чорного моря, а й загрожували самому існуванню Хеттської держави, захопивши і зруйнувавши столицю Хаттусу.

Таким чином, Хеттське царство опинилося на краю загибелі. Всередині країни спостерігається різке посилення майнової нерівності, загострюються соціальні протиріччя та соціальна боротьба. Історія Хеттської держави доби Середнього царства позначена значною децентралізацією влади і зменшенням території у результаті невдалих війн.

6. Нове царство. Велика Хеттська держава у XIV – XII ст. до н.е. Доба Нового царства Хеттської держави позначена значним посиленням центральної влади. Збільшуються царські домени, розкидані в різних частинах країни. Вони управляються спеціальними конторами – «кам'яними будинками», і поглинають ряд сільських общин. Рядові общинники втрачають право розпоряджатися своїми наділами і не можуть навіть залишати їх у спадок своїм синам. Значні території общинних земель переходять також до рук приватних власників (знатних воїнів або жерців). Рядові общинники розоряються, втрачають свої минулі права і частково навіть потрапляють у боргове рабство.

Однак Хеттська держава внутрішньо не була міцною. Вона не мала єдиної економічної бази, і для підтримки її тимчасової могутності потрібні були все нові і нові прибутки.

На початку XIV ст. до н.е. в Хатті приходить до влади *Суппілуліума I* (бл. 1380 – 1334 рр. до н.е.) (сучасник єгипетського фараона-реформатора Ехнатона) – блискучий політик і полководець, один з відомих історичних діячів Близького Сходу, чиє тривале правління стало важливою віхою в житті Передньої Азії. Вміло використовуючи сприятливе міжнародне становище, яке склалося в Передній Азії у зв'язку із ослабленням Єгипетського царства, Касситського Вавилону, держави Мітанні, Суппілуліума I нарощує воєнну могутність Хеттської держави. На озброєння хеттів було прийнято легкі швидкохідні колісниці, запряжені кіньми. На такій колісниці знаходилось три воїни. Укріпив фортечними спорудами ряд міст і, перш за все, столицю Хаттусу. Суппілуліума I підкорив практично всю Малу Азію:

- 1) першочергово спрямував зброю проти царства Арцава;
- 2) поставив під свій контроль сильну державу Кіццуватну;
- 3) вінцем зовнішньополітичних успіхів Суппілуліума I стало підкорення Мітанні.

Спочатку він захопив сирійські міста Хальпу, Нухашше, Нію і Каркемиш (перетворився на одну із головних фортець Новохеттської держави), що належали Мітанні. Після смерті мітаннійського царя Тушратти, заволодів всією країною і посадив на трон сина Тушратти Маттівасу, який одружився на його дочці і став залежним правителем.

У підсумку Хеттське царство перетворилося на могутню державу, яка простяглася від басейну Чорного моря до Південної Палестини, від берегів Галіса до кордонів Ассирії і Вавилонії.

Всі ці успіхи, однак, погрожували хеттам фатальними наслідками. Державні таланти Суппілуліума I поставили під владу хеттів величезні простори, контроль над якими набагато перевищував природні політичні можливості Хеттського царства. Тому існування величезної держави, заснованої Суппілуліумом I, його наступникам доводилося підтримувати майже безперестанними походами проти бунтівних окраїн і готових зазіхнути на володіння Хатті інших великих держав.

Мурсілі II (бл. 1321 – 1295 рр. до н.е.), доблесний воїн і великодушний правитель, ще міг зберігати спадок батька у повному обсязі. На самому початку свого правління він рушив на Арцаву в Західній Малій Азії та її союзників, розгромивши сили коаліції при м. Вальма. Мурсілі II вийшов до Егейського моря, захопивши столицю Арцава м. Апасу (класичний Ефес). Хеттські дії торкнулися і Міллаванду (пізн. Мілет). Потім Мурсілі II довів до благополучного кінця розпочату за його батька війну з Єгиптом, уклавши вигідний для хеттів мир з фараоном Хоремхебом. Нарешті, на сході він успішно відкинув Ассирію, що претендувала на захоплення Мітанні, а на півночі систематично громив області касків.

Другу половину XIV ст. можна вважати апогеєм хеттської могутності.

За наступників Мурсілі II, ситуація стала стрімко змінюватися у гіршу сторону. **Муваталлі II** (бл. 1295 – 1272 рр. до н.е.), син Мурсілі II. Головною подією його царювання була війна з Єгиптом. Фараон Сеті I вторгся в хеттські володіння в Сирії і підпорядкував країну Амурру. Потім єгиптяни захопили і м. Кадеш. Під час свого останнього походу Сеті I, мабуть, північніше Кадеша, зустрівся з головними силами хеттів. У битві єгиптяни здобули перемогу і захопили полонених та здобич. Проте перемога Сеті не була вирішальною, вона не завдала істотного збитку Хеттській державі, хоча на деякий час єгипетський контроль і поширився на частину Північної Сирії. Але до кінця свого правління Сеті I втратив майже всі свої північні завоювання, у т.ч. і Кадеш. Після чого між Муваталлі II і Сеті I був укладений мирний договір, який швидше був лише короточасним перемир'ям.

У 1274 р. до н.е. новий єгипетський фараон, молодий Рамсес II на чолі 25-тисячного війська розпочав похід у Сирію, до Кадеша. Біля стін Кадеша його чекала армія Муваталлі II. Згідно з єгипетськими джерелами хеттська армія налічувала 3500 колісниць з трьома воїнами на кожній і приблизно 17 тис. піхоти. Загальна кількість хеттських воїнів становила близько 28 тис. осіб. Введений в оману підсланими в єгипетський табір хеттськими лазутчиками, які запевняли, що хетти відступили далеко на північ, Рамсес II, не чекаючи підходу всієї армії, рушив до Кадеша, тільки з передовим загоном, де був раптово атакований і оточений хеттськими колісницями. Єгиптяни понесли величезні втрати, сам Рамсес II мало не загинув у цій битві.

Після смерті царя Муваталлі II престолом насильно заволодів його молодший брат **Хаттусілі III** (бл. 1275 – 1250 рр. до н.е.). Відчуваючи неміцність свого становища, він не міг вести рішучої боротьби з Єгиптом. До того ж на південно-східних кордонах Хеттського царства стала посилюватись Ассирія. У зв'язку з цим між Єгиптом і Хеттським царством намітилося певне зближення, яке закінчилося укладенням мирного договору: більша частина Сирії і Північна Фінікія стали зоною хеттського впливу, а Палестина і Південна Фінікія – єгипетського. Сторони зобов'язувались підтримувати одна одну воєнними силами проти внутрішніх і зовнішніх ворогів. Договір було скріплено династичним шлюбом: дочка хеттського царя стала дружиною Рамсеса II. Згодом єгиптяни постачали Хеттське царство хлібом, а хетти ввозили в Єгипет метали. Хаттусілі III намагався протистояти Ассирії, але так і не зміг, незважаючи на тимчасові успіхи, витіснити її з Верхньої Месопотамії.

Наприкінці XIII ст. до н.е. створюється могутня коаліція т.зв. «народів моря», до якої входили грецькі племена ахейців та етруски. Як смерч, вони обрушились на держави Передньої Азії. Єгипту з великими силами вдалося відбити їх напад. Але Хеттська держава не вистояла. Орди «народів моря» розгромили хеттські війська. Столиця Хаттуса була взята штурмом, повністю розорена, а Хеттська держава назавжди припинила своє існування (бл. 1190 р. до н.е.).

На місці Хеттської держави у XII – VIII ст. до н.е. існувало кілька дрібних держав, які зберегли хеттські традиції і культуру: Тувана на північному схилі Тавра, Гургум і Табал. Найбільш процвітаючою була держава Хатті зі столицею в Каркемиші. До кінця VIII ст. до н.е. більша частина цих держав опинилася в руках Ассирії. Хеттська мова і хеттська писемність зникають, а сама назва хеттів забувається.

Особливості розвитку економіки у Новохеттський період.

- основне джерело, яке характеризує економіку і соціальні відносини є звід «Хеттських законів» (під час розкопок знайдено 2 глиняні таблички, що датовані кінцем XIV ст. до н.е. та першою половиною XIII ст. до н.е.);

- основа економіки – сільське господарство, перевага скотарства;

- землеробство у хеттів перебувало на другому місці. Штучне зрошення застосовувалось в обмежених масштабах. Іригаційні системи мали локальний характер та не були загальнодержавними;

- високорозвинутим було ремесло: металургія бронзи, виготовлення знарядь праці, зброї, гончарна справа;

- розвиток торгівлі: характерним є контроль держави над торгівлею;

- номінальним володарем землі був цар. Були також землі храмові і общинні.

Храмове землеволодіння все більше зливалось із царським. На чолі священних міст стояли цар і цариця, і земельні володіння цих міст фактично перетворювались на частину царського господарства. Частина общинних земель фактично перетворилася на приватну;

- володіння і користування державною землею були пов'язані з виконанням повинностей: 1) *саххан* – це натуральна повинність, що зобов'язувала окремих безпосередніх виробників або великі господарства поставляти у готовому вигляді всякого роду продукцію, а також худобу на користь царя і крупних державних чиновників; 2) «*луцци*» – це трудова повинність (виконання робіт на полях або виноградниках, ремонт громадських споруд і т.д.) на користь царя (царського палацу) і великих державних чиновників; 3) формувати військове ополчення.

«Хеттські закони» ділять хеттське суспільство на:

- 1) вільних людей – особи, звільнені царем (палацом) від державних повинностей саххан і луцци не тільки на користь царя (палацу) або великих державних службовців, а й на користь храму, а також інших культових установ. Вільні від усіх повинностей люди поступово ставали «знатними, почесними, благородними», тобто соціально вільними. З них утворилася панівна верства суспільства (царські службовці, воєначальники, різні представники адміністрації, храмові службовці тощо, які володіли великими земельними ділянками), для яких трудова діяльність ставала вже ганебним заняттям або однією із форм покарання;

- 2) невольних людей (рабів). «Невільними» були особи, які не були звільнені від виконання хоча б однієї з державних повинностей – і внаслідок цього розглядалися як соціально нерівні. Якщо таку людину звільняли від обов'язків, наприклад на користь царя і великих державних службовців, то вона повинна була працювати на користь храму, тобто залишалася залежною. «Невільні» охоплювали широке коло безпосередніх виробників (орачів, пастухів, ремісників, садівників і багатьох інших), які становили нижчу соціальну верству. Вони включали в себе власне рабів, кріпаків, найманців і ін., тобто людей, які перебували у різних формах залежності.

Таким чином, у центрі Малої Азії в першій половині II тис. до н.е. склалася Хеттська держава, відмінні риси якої обумовлені значною мірою прогресом у військовій справі. У бурхливу епоху II тис. до н.е., коли Схід був приголомшений завоюванням

Єгипту гіксосами, Вавилонії касситами, і здавалося, що ці великі цивілізації рушаться, хетти, завдяки своїй військовій перевазі, об'єднали під своєю владою малоазійські, сирійські та верхньомесопотамські регіони, створивши тут військову державу, свою військову цивілізацію.

Хетти почали займати своє місце в історії Передньої Азії в той час, коли в Єгипті та Месопотамії цивілізація вже давно склалася. Нові прибульці хетти стояли на більш низькому ступені розвитку, і тривалість їх історичного життя виявилася набагато коротшою. Велика Хеттська держава виникла в процесі боротьби за гегемонію між окремими племенами і ранньодержавними утвореннями. Вона привела до підпорядкування одних іншими, висуненню царського роду і військового про шарку. Військова перевага хеттів і поширення у них коня, бойових колісниць і, нарешті, кінноти, уможливили створення потужної армії, призначеної для ведення постійних, завойовницьких війн.

Було створено військово-паразитичну державу, яка не стільки займалася організацією економічного життя, скільки виконувала функції завойовника і політичного володаря. Вперше в історії людства хетти створили військову імперію, суспільство якої було слабо диференційованим, а міська культура залишалася на другому плані. Приєднуючи до свого царства все нові і нові території і наслідуючи традиції інших цивілізацій, хетти не прокладали шлях у нову історичну епоху. Історія Хеттської держави – яскравий приклад недовговічності і приреченості утворення, заснованого на військовій силі.

Тема 10

СХІДНЕ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я У III – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ I ТИС. ДО Н.Е.

1. Джерела з історії Східного Середземномор'я.
2. Природа і населення. Східне Середземномор'я у ранній період своєї історії.
3. Фінікія у III – першій половині I тис. до н.е.
4. Сирія у III – першій половині I тис. до н.е.
5. Палестина у II тис. до н.е. Ізраїльсько-Юдейське царство.

1. Джерела з історії Східного Середземномор'я. Стародавню історію Східного Середземномор'я висвітлюють як джерела сусідніх країн (Амарнський архів, хеттські документи, адміністративне листування Ассирії), так і місцеві джерела. Велике значення мають документи з Угариту, де були відкриті стародавні тексти економічного, політичного і релігійного змісту, в т.ч. написані місцевою системою письма, що отримала назву угаритської.

У 1970-х рр. італійські археологи зробили важливе відкриття архіву стародавнього міста Ебла на території Сирії. Архів включав кілька тисяч клинописних табличок. Серед змісту архіву були дипломатичні, адміністративні, господарські, літературні, релігійні та шкільні тексти. Цей царський архів датується другою половиною III тис. до н.е.

Археологи відкрили також багато комплексів пам'яток матеріальної культури Східного Середземномор'я. Найбільш грандіозними є розкопки в Єрихоні, ініційовані німецькими археологами у 1907 р. та продовжені у 1930-х – 1950-х рр. англійською

експедицією на чолі зі спеціалістом з біблейської археології *Кетлін Кеньйон* (1906 – 1978 рр.). Найбільшу популярність К. Кеньйон принесли її сенсаційні розкопки в Єрихоні (1952 – 1958 рр.). В результаті були відкриті множинні пласти цього найдавнішого у світі міста, що існувало бл. 9 тис. років тому, пролило світло на культуру Ханаана у доізраїльський період.

Дослідження Мегіддо виявилися досить плідними, особливо важливими стали речі, що свідчать про сильний єгипетський вплив у II тис. до н.е. Також важливими були розкопки в Гезері та Лахіші.

Слід згадати також про численні знахідки археологів, зроблені у Фінікії і Сирії (у Біблі, Тірі, Сідоні та поблизу Дамаска). Цікавим є відкриття у 1970-х рр. поблизу м. Акко поховання «торговців-воїнів», що датуються XIV – XIII ст. до н.е. й містять багато речей, що походять з різних областей Єгейського і стародавнього світу: вироби з Єгипту, Закавказзя, Месопотамії, з острова Кіпр.

Розкопки у Біблі проводилися з 1920-х рр., наприкінці 1920-х – у 1930-ті рр. було знайдено стародавнє сирійсько-фінікійське місто Угарит, до 1930-х – 1940-х рр. відноситься дослідження Алалаха.

Найважливішими джерелами з історії й культури країн Східного Середземномор'я є пам'ятники давньоєврейської літератури, що входять до складу Біблії. Саме слово «Біблія» у перекладі з грецької мови означає «книги», у даному випадку – зібрання книг канонізованих, тобто визнаних священними в іудаїзмі та християнстві. Іудейська Біблія майже цілком збігається з першою частиною християнської Біблії, з т.зв. Старим завітом. Друга частина останньої – Новий заповіт – являє собою власне християнські книги, що розповідають про життя Ісуса Христа і діяльність його учнів (апостолів). Старозавітний канон остаточно оформився до початку нової ери. Він традиційно ділиться на три розділи: Закон, або Вчення (Тора), Пророки та Писання, кожен з них включає різні за змістом і часом тексти.

Найбільший релігійний авторитет мають перші п'ять книг Біблії, авторство приписуване Мойсеєві. Саме в цьому «П'ятикнижжі Мойсея» розповідаються відомі міфи про створення світу і людини, про вигнання Адама і Єви з раю, про потоп, а також легенди про предків (патріархів) і про самого Мойсея, який вивів євреїв з Єгипту, звільнивши їх від гніту фараона. Значну частину «П'ятикнижжя» складають жрецькі встановлення і релігійно-моральні приписи (зокрема, «десять заповідей»: не вбий, не вкради і т.д.). «П'ятикнижжя» остаточно склалося в середині I тис. до н.е., але окремі його фрагменти існували значно раніше або були записом найдавніших усних переказів.

У другу, менш авторитетну категорію старозавітних творів входять книги пророків, тобто релігійно-політичних проповідників, які діяли в Ізраїлі і Юдеї у VIII – VI ст. до н.е. (Ісайя, Єремія, Єзекііль та ін.). До них приєднуються за концепцією і часом складання т.зв. «історичні книги», що розповідають про війни, які єврейські племена вели зі своїми сусідами в Палестині, перших царів Саула, Давида, Соломона та їх наступників.

Староєврейська література, пов'язана з живими і впливовими релігіями (іудаїзм, християнство), збереглася до нашого часу значно повніше, ніж давньоєгипетська, вавилонська чи фінікійська. Релігійні мислителі протягом багатьох століть проводили величезну роботу з відбору пам'яток, їх редагування і інтерпретації виходячи зі смаків, ідей та уявлень свого часу. Саме ця обставина і змушує сучасних дослідників з особливою обережністю використовувати в якості історичного джерела той багатющий матеріал, який міститься у Біблії.

У XVII ст. Б. Спіноза здійснив перший крок у науковому вивченні Біблії,

вказавши на протиріччя та компілятивний характер окремих її частин. У XVIII і XIX століттях біблійна критика значно поглибилася, виділяючи різні частини Старого Заповіту та встановлюючи їхню відносну та абсолютну хронологію. Особлива увага була приділена найбільш авторитетній частині – П'ятикнижжю Мойсея.

Знахідки найдавніших пам'яток культури в Месопотамії і Єгипті породили питання про місце давньоєврейської літератури в історії Близького Сходу. Виявлено прямі запозичення ідей і сюжетів з Біблії, що могли бути запозичені в інших народів. Однак початкове захоплення цими впливами поступово змінилося на більш об'єктивну оцінку ступеня самостійності давньоєврейської культури.

2. Природа і населення. Східне Середземномор'я у ранній період своєї історії.

Регіон Східного Середземномор'я простягається від передгір'їв Тавра і середньої течії Євфрату до Єгипту. Він включає в себе Сирію, зокрема приморську смугу, яка відома грекам як Фінікія, а також Палестину. У минулому значна частина цієї території була відома як Ханаан.

Великих річкових артерій в цьому регіоні не було, і найбільш значними за місцевим масштабом річками були Йордан у Палестині, Оронт у Сирії і Фінікії. Дрібні річки і струмки набирали воду лише під час дощів, і врожаї на полях були невеликими та нестійкими. Примітивні системи іригації були лише місцевого значення і не сприяли об'єднанню різних областей в єдиний господарський організм. Гірські хребти, такі як Ліван і Антіліван, розділяли Східне Середземномор'я на кілька районів, що також сприяло їх роз'єднанню та ізоляції. Степові і пустельні області були давно місцем проживання скотарських племен, які часто вторгалися в оази. Все це пояснює порівняно повільні темпи історичного розвитку регіону.

У Східному Середземномор'ї були цінні сировинні ресурси, такі як мідні та залізні руди, а також великі ліси, зокрема ліванський кедр. Це привертало увагу могутніх держав Месопотамії та Єгипту, які направляли сюди торгові і військові експедиції. У «Епосі про Гільгамеша» збереглися відомості про походи за ліванським кедром. Вплив давньоєгипетської та месопотамської цивілізацій помітно відчутний на розвиток місцевих культур.

Дослідники розрізняють кілька семітомовних етносів Східного Середземномор'я (ханаанів, еблаїтів, сутіїв-амореїв, особливу гілку останніх – «ібри») або давньоєврейські племена, арамеїв і, можливо, інших). У середині III тис. до н.е. і в другій чверті II тис. до н.е. в Сирії та Палестині також поширилися хурритські племена. Нарешті, на початку XII ст. до н.е. група народів моря з егейського та анатолійського регіонів мігрувала до Палестини, але вона швидко була асимільована місцевим населенням.

З традиційних часів області Східного Середземномор'я були заселені палеолітичними мисливцями і збирачами. Деякі види диких тварин зникали, тому місцеві племена почали споживати рослинну їжу. Вже в IX – VIII тис. до н.е. племена мезолітичної натуфійської культури, що жили в печерах і стоянках уздовж берегів річок та озер, регулярно збирали дикий злак і використовували його як харчі. Широке поширення диких видів пшениці і ячменю сприяло швидкому переходу до землеробства.

Між VIII і VII тис. до н.е. на території Східного Середземномор'я сформувалася одна з найдавніших у світі культур землеробів і скотарів – культура Єрихону. Племена цієї культури вирощували ячмінь і два види пшениці, тримали кіз; для захисту зернових від гризунів вони навіть приручили кішку. Люди жили в невеликих селищах, що склалися з глиняних будинків. Деякі з цих селищ, зокрема Єрихон, були оточені стінами з облицювального каменю, оскільки накопичення багатств у землеробських

спільнотах і небезпечне сусідство з військовими степовиками вимагали надійного захисту.

Від VI до IV тис. до н.е. тривав розвиток осілого землеробства. Залишки невеликих поселень землеробів і скотарів цього періоду виявлені в багатьох місцях, включаючи нижні шари Бібла і Угарита, які стали пізніше важливими міськими центрами. Окрім пшениці і ячменю, тепер вирощувалася і сочевиця, а також почали розводити вівць, свиней та велику рогату худобу. Для приготування їжі використовували глиняний посуд, іноді прикрашений простими малюнками, нанесеними фарбою.

У цей ранній період Східне Середземномор'я вже починає відчувати вплив своїх високорозвинених сусідів. Так, у Північній Сирії в V тис. до н.е. з'являється святковий розписний посуд халафського типу. У IV тис. до н.е. халафський вплив змінюється впливом убейдської культури, основні центри якої знаходилися у Південному Двуріччі. Важливим нововведенням стало широке впровадження мідних виробів.

Подібні зміни відбуваються і в Палестині, де широко освоюється долина річки Йордан хліборобами. Відзначаються невеликі селища, що склалися з земляних і глиняних будинків, внутрішні стіни яких часто були прикрашені розписами у вигляді геометричних орнаментів, зображень людей і тварин. Розвивається металургія. Окремі поселення спеціалізуються на виробництві мідних виробів, таких як сокири, булави, голки, проколи. Знахідка цілого скарбу, що включає 630 мідних предметів, серед яких особливо виділяються скіпетри з головами козлів (імовірно, атрибути вождів племен або старійшин общин), свідчить про накопичення багатств деякими членами общини.

3. Фінікія у III – першій половині I тис. до н.е. Під Фінікією ми розуміємо вузьку прибережну частину Сирії, від Тіру на півдні до Угарита на півночі. На сході тягнуться Ліванські гори, вкриті густими лісами. Місцями гори підходять до самого берега і обриваються скелями, виступаючими в море. Землі, придатної для землеробства, було небагато, але ґрунт відрізнявся надзвичайною родючістю. На гірських схилах головним чином розвивалося садівництво. Тут у давнину було розташовано біля десяти приморських міст, кожне з яких було політичним центром.

Фінікійці славилися в античному світі як невтомні мореплавці і торговці. Прийнята в історичній науці грецька назва «фінікійці» умовна; сам народ, який жив у давнину в Фінікії, так себе не називав. Предки фінікійців жили до III тис. до н.е. у південних і західних областях Палестини. Вони поділялися на ряд племен, які спілкувалися семітськими мовами. У III тис. до н.е. розпочалося просування предків фінікійців на північ уздовж берега Середземного моря.

Ці племена заснували на сирійському березі Середземного моря свої перші поселення – майбутні міста Угарит, Бібл, Сідон. Трохи пізніше був заснований майбутній Тір. Ці поселення були, ймовірно, рибальськими общинними селищами; але незабаром ці селища перетворилися на міста та стали центрами прилеглих областей, де розселилося сусідськими общинами прийшло населення.

Прогрес у землеробстві і ремеслах, а також розвиток торгівлі, сприяли появі міських поселень у III тис. до н.е. Одним з таких центрів став Бібл – організоване поселення, обнесене кам'яною стіною, з вулицями, вкритими бруківкою, достатньо широкими для проїзду возів. У Біблі з'явилися монументальні споруди, такі як храми на кам'яному фундаменті. У храмі місцевої богині були знайдені вази з єгипетськими написами. Як і для інших міст фінікійського узбережжя, для Бібла був характерний значний розвиток торгівлі з Єгиптом. Бібл постачав єгиптян кедровим лісом і смолою, яка використовувалася для муміфікації. Ймовірно, також експортувалися вино і

оливкова олія. Глиняна посудина з цих товарів була виявлена під час розкопок деяких єгипетських пам'яток. З Єгипту до Бібла привозилися вироби художнього ремесла, такі як намиста, алебастровий і діоритовий посуд, коштовні скриньки, декоративна зброя із золота та срібла.

Початок II тис. до н.е. відзначається появою багатих гробниць, ймовірно, належали правителям міста. Це може свідчити про формування політичної структури, подібної до міст-держав ранньої Південної Месопотамії. Вплив Єгипту на Бібл завжди був значним. У XX – на початку XVIII ст. до н.е. Бібл навіть був частиною Єгипетської держави, а його правителі вважалися єгипетськими намісниками. Поступово інші фінікійські міста, такі як Угарит, Сідон і Тір, також почали займати важливе місце на узбережжі.

Легенда називає засновником і першим царем Сідону Керета, який мав своє військо. В Сідоні, згідно з легендою, знаходилися храми племенним богам. Невеликі фінікійські царства не об'єдналися в одну державу. Кожне царство жило самостійним політичним життям. У ході історичного розвитку висунулися чотири найбільш сильних, багатих і впливових центри: Угарит, Бібл, Сідон і Тір.

До завоювання Палестини і Сирії Тутмосом III фінікійські царства були самостійними. У цю епоху перше місце займали царства Бібл і Угарит. Бібл ще у III тис. до н.е. встановив торговельні зв'язки з Єгиптом. Угарит до кінця III тис. до н.е. з початкового невеликого селища перетворився на значне місто і мав торговельні зв'язки з Єгиптом та Критом. У першій половині II тис. до н.е. Угарит процвітав. Він був забудований храмами і палацами; купці і сановники жили в кам'яних будинках, мали родові усипальниці у підвалах. У місті був особливий критський квартал, де жили критські купці; велася торгівля також і з Кіпром.

З середини II тис. до н.е. розпочинається 300-літній період залежності фінікійських міст від Єгипту і від хеттів, які в першій половині XIV ст. до н.е. завоювали північну Сирію і тимчасово підпорядкували собі Угарит та Бібл. З цього часу і аж до кінця II тис. до н.е. Фінікія переживає період занепаду, спочатку у зв'язку із боротьбою проти Єгипту і хеттів, що відбувалася на її території, а потім у зв'язку із вторгненням «морських народів» з островів Егейського моря. На початку XII ст. до н.е. Угарит був повністю зруйнований. Сідон, за давніми звітами античних істориків, також був розорений у цей час, але відновлений досить швидко і кілька десятиліть пізніше, в середині XI ст. до н.е., став великим портом. Дві групи «народів моря» – філістимляни і чакара – оселились на узбережжі і частково змішалися з місцевим населенням. Назва «філістимляни» залишилася в сучасній назві Палестини.

Архів з Телль-Амарни відображає складну картину дисгармонії на Східному Середземномор'ї у XV – XIV ст. до н.е., з постійними конфліктами та війнами. На узбережжі Фінікії маленькі міста-держави ведуть війни одне з одним. Сідон атакує Тір і поставляє його під блокаду, а потім тисне на царя Бібла, перешкоджаючи йому отримувати з півночі морським шляхом хліб.

Ослаблення Єгипту і занепад Хеттського царства наприкінці XIII ст. до н.е. дали можливість фінікійським царствам повернути собі незалежність. Наприкінці II – на початку I тис. до н.е. фінікійці фактично панують в Середземному морі. Під їхній вплив потрапила практично вся зовнішня торгівля Єгипту. Високого рівня досягло в Фінікії і суднобудування. Розпочинається широка колонізація фінікійцями східносередземноморського басейну. Тір і Сідон були найактивнішими в колонізації. Фінікійці освоюють Західну Сицилію, Сардинію, Мальту і Балеарські острови.

Фінікійські міста проявляють тенденцію до об'єднання в одну державу.

Підноситься місто Тір, царі якого підпорядковують собі Сідон. Завдяки своєму розташуванню на острові Тір менше інших царств постраждав від воєн і вторгнень. З царів об'єднаного Тіро-Сідонського царства відомий *Хірам I Великий* (969 – 936 рр. до н.е.). Він мав великий торговий флот і вів жваву торгівлю в басейні Середземного моря, розширив та зміцнив царство, перетворивши його на неприступну фортецю, яка витримала навіть боротьбу з ассирійцями.

У X – IX ст. до н.е. царі Тіро-Сідонського царства утримувалися від війни на суходолі і зосереджували увагу на морських маршрутах. Схоже, що царі мали намір встановити деспотичне правління, що спричинило опір серед великих купців. Олігархічні тенденції перемогли, і наприкінці IX ст. до н.е. царська влада в країні почала слабшати. Роль купців посилювалася, і вони, на відміну від тамкарів Вавилонії і Угарита, діяли самостійно, висилали власні торгові флотилії. Основні міста Фінікії – Тір, Сідон і Бібл – збагачувалися завдяки транзитній торгівлі, перепродуючи товари з Єгипту і Вавилону в Грецію, а грецькі товари – на Схід.

Період відносної незалежності тривав до кінця VIII ст. до н.е., коли фінікійські царства стали підданими Ассирії. З того моменту Фінікія остаточно втратила свою самостійність. Тіро-Сідонське царство намагалося уникнути зіткнення з Ассирією, і цар Тіра навіть заплатив величезну данину Тіглатпаласару III, що склала 150 талантів золота. На деякий час ассирійці залишили Тір у спокої, але в 701 р. до н.е. знову напали на нього, захопивши всі його володіння на материку. Ассирійський цар Асархаддон також знищив Сідон. У кінцевому результаті вся материкова Фінікія стала провінцією Ассирії.

Соціально-економічний і суспільно-політичний розвиток Фінікії. Документи, знайдені під час розкопок в Угариті, дають можливість охарактеризувати деякі риси господарського та суспільного життя цього царства. Основними заняттями населення в царстві було землеробство і виноградарство. Цьому сприяв родючий ґрунт долини р. Оронт, за якою в прилеглих до пустелі місцевостях проходила східна межа царства. Земля давала хороші врожаї; надлишки зерна закупували в Угариті іноземні купці. Хлібороби жили обцинним побутом. Сусідські обцини утворилися з колишніх родових обцин, і деякі зберегли навіть колишні родові найменування. Це були обцини, обкладені царськими податками і зобов'язані споряджати своїх жителів на царські роботи. Кожна обцина мала відбувати в році певний термін роботи на будинок царя, від 13 днів до двох місяців, і поставляти воїнів-лучників. У прибережній частині царства збереглися також і рибальські обцини; матроси царських кораблів, ймовірно, походили з цих обцин.

Розквіт Угаритського царства припадає на період кінця XV – початку XII ст. до н.е. Все вільне населення країни було поділене на три стани: 1) «сини країни Угарит» – селяни-обцинники, чия роль поступово зменшувалась; 2) «царські раби» – близькі до царя особи, які отримували земельні наділи від нього. Багато з них зберігали свої родові наділи і залишались формально пов'язаними з колективом; 3) «раби царських рабів» – люди без власної землі, які працювали на землях службовців. Це були збіднілі землероби, які втратили свою землю та зв'язок з колективом, а також прибульці-ізгої (хапіру). Крім великих і середніх землевласників, на царській службі перебували також купці та посередники, які, як і у Вавилонії, називалися тамкарами.

Населення м. Угарит складалося з ремісників, купців, жерців і царських сановників; всі вони, крім ремісників, мали рабів. Деякі з них володіли невеликими ділянками землі з виноградниками. Рабство в Угариті носило домашній патріархальний характер. При перерахуванні майна в заповідальних розпорядженнях або в актах про

продаж раби фігурують поряд з худобою і з цінними матеріалами (бронзою, сріблом). Рабів було небагато; втрата двох-трьох рабів могла загрожувати їхньому господареві великими збитками та навіть розоренням. У царському господарстві рабів було більше. Там був численний штат палацової челяді; крім того, раби працювали в царських садах і виноградниках і були веслярами на кораблях. Раби переважно купувалися. Найбільший розвиток отримало рабство у I тис. до н.е. в Тірі. У царів Тіра був великий торговий і військовий флот, купці Тіра вели посередницьку торгівлю рабами, добуваючи рабів в тих країнах, де були засновані колонії Тіра.

Фінікійське рабство відрізнялося тим, що раби-військовополонені майже не використовувалися (оскільки фінікійці рідко вели завойовницькі війни). Не має даних і про використання рабів-боржників. Проте купівля-продаж іноземців і незаконне підкорення довірливих осіб, яких фінікійцям вдавалося привабити на свої кораблі, були поширеними практиками.

Уже в першій половині II тис. до н.е. у фінікійських царствах з'явився численний прошарок купців. Купці вели посередницьку торгівлю, яка служила для них засобом збагачення. В якості численних і найрізноманітніших товарів, що привозилися фінікійськими купцями для продажу або обміну в різні країни, з продуктів самої Фінікії згадується тільки хліб, вино, ліванський ліс і сушена риба, всі інші товари були іноземними, купувалися або вимінювалися в одних країнах та продавалися або вимінювалися в інших. Царі до кінця існування фінікійських царств залишалися найбільшими продавцями і покупцями.

У II тис. до н.е. фінікійські купці стали відомі як провідні торговці того часу. Угарит активно торгував з Двуріччям, Єгиптом, Малою Азією, Палестиною та іншими заморськими країнами. У місті існував окремий квартал, де торгували мікенські купці з Греції, через що мікенські товари потрапляли глибоко в середину країни.

За своїм політичним устроєм фінікійські царства були дрібними деспотіями. Нам невідомий устрій їх державного апарату, але добре відома ідеологія царської влади. Фінікійські царі вважали себе ставлениками богів. Так, царі Сідона зводили свій рід до богів (перший легендарний цар Керет був нібито богом); засновником Бібла вважався бог Ел, головний бог Тіра називався Мелькартом – ім'ям, що означає «цар міста». Цій теократичній ідеології відповідала також і організація офіційного культу: царі Бібла, Угарита, Тіра та Сідона одночасно були жерцями верховних міських божеств і особисто здійснювали найбільш важливі та урочисті обрядові церемонії. Але все ж фінікійські царі не були такими повновладними деспотами, як правителі Вавилонії чи Єгипту.

Суспільна нерівність, яка рано проявилася в багатьох фінікійських царствах, і зростання рабства були причинами постійних чвар та змов, а також династичних переворотів. Наприклад, такі смути відбулися в Тірі наприкінці IX ст. до н.е., проти тодішнього царя Тіра була організована його сестрою змова.

4. Сирія у III – першій половині I тис. до н.е. Спостерігаємо аналогічні процеси формування міських центрів, що перетворювались у міста-держави, та формування стратифікованого суспільства. Наприклад, містечко Алалах у Північній Сирії вже наприкінці IV – у першій третині III тис. до н.е. мало своїм центром храм, розташований на високій платформі. У XXVIII – XXIV ст. до н.е. поряд з храмом з'явився палац з парадною колонадою, який поступово збільшувався в розмірах, що свідчить про зростання могутності правителя Алалаха. Також почали з'являтися печатки з клинописними написами, а у XVIII ст. до н.е. – клинописні глиняні таблички з царського архіву.

Важливі дані про розвиток міст-держав у Сирії у другій половині III тис. до н.е.

були відкриті завдяки археологічним розкопкам стародавнього міста Ебла. Поселення тут з'явилося наприкінці IV тис. до н.е. і до середини III тис. до н.е. перетворилося на великий міський центр, площа якого становила близько 56 га з населенням приблизно від 20 до 30 тис. осіб. Розташоване віддалено від великих водних джерел, розвиток міста Ебла залежав у більшій мірі від розвитку ремісничої та торговельної діяльності, аніж поливного землеробства. У XXIV – XXIII ст. до н.е. в місті почали будувати монументальні споруди, які можна вважати палацовими комплексами. Вони використовувались для зберігання архівів, запасів сировини та цінних виробів. Тут знайдено єгипетський алебастровий посуд з іменами фараонів і близько 32 кг лазуриту. З південного сходу до міста постійно надходили різні тканини, а також широко велася обробка вовни, яку одержували з місцевих скотарських господарств. У торговельному обміні значну роль відігравали чужоземні купці. Через деякий час Ебла потрапила під владу аккадських правителів, які почали активну завойовницьку політику. Місто згадується як одне з підлеглих Саргонові Аккадському. Бл. 2225 р. до н.е. один з наступників Саргона, Нарам-Суен, захопив Еблу і завдав руйнувань, які помітно вплинули на розвиток міста. Однак до 2000 р. до н.е. спостерігається новий підйом, місто оточується могутньою глинобитною стіною висотою до 20 м і шириною до 40 м. Знову будується палац, поруч з яким знаходяться царські гробниці з багатими приношеннями, включаючи привізні єгипетські речі і художні вироби зі слонової кістки.

Місто Ебла в соціальному плані відповідало типовому місту-державі з високорозвиненою адміністративною системою управління. На вершині влади стояв цар, який, можливо, виконував також певні релігійні обов'язки. У царя були радники, відповідальні за різні сфери господарства, інформація про діяльність яких фіксувалася в спеціальних архівах. Наприклад, один архів містив документи перелік полів, облікові записи про сільськогосподарську продукцію і худобу. В іншому архіві зберігалися дані про розподіл продуктів і тканин згідно з певними нормами – в цьому аспекті управління сільськогосподарським сектором схоже на те, як це було в Стародавньому Шумері.

В документах зустрічаються різні терміни для позначення невільних працівників, які працювали у таких господарствах, і серед них згадується слово «раби». Ймовірно, це були військовополонені. Серед знайдених зображень є зображення в'язня із зв'язаними за спиною руками, що є типовим образом для мистецтва міст-держав, які активно вели війни за територіальні придбання.

У XVIII ст. до н.е. одна з племінних груп амореїв вторглася в Північну Сирію з метою створення великої держави, яка об'єднала кілька міст і областей. Це політичне утворення було відоме як Ямхад. Спочатку воно було союзом племен. Лідер Ямхаду навіть не мав постійного місця проживання, але він вважався рівним за статусом цареві Марі. Він контролював велику територію від Каркеміша на півночі до Катни на півдні. Наступний лідер, який був сучасником і союзником вавилонського царя Хаммурапі і царя Марі Зімріліма, прийняв царське звання і обрав столицею Халєб (сучасний Алеппо). Ямхад активно торгував з Марі, постачаючи сільськогосподарську продукцію (хліб, оливкова олія, вино, мед) та тканини, отримуючи взамін олово. Проте до кінця XVII ст. до н.е. Ямхад втрачає свою силу і незалежність.

На межі XVIII – XVII ст. до н.е. на південь від Ямхада сформувався могутній гіксоський союз, який об'єднував кілька держав-міст. Гіксоси мали потужну армію, основною силою якої були кінні колісники, що дозволило їм розповсюдити свою владу на Єгипет. Їхні царі, які встановили свою владу в дельті Нілу, також контролювали Палестину і Південну Сирію. До гіксоського союзу входили такі міста, як Кадеш, Мегіддо тощо.

Після вигнання з Єгипту гіксоси відступили в Палестину і Сирію, де протягом майже століття втримували свою владу. Проте на початку XV ст. до н.е. їх федерацію на чолі з містом Кадеш було остаточно розгромлено Тутмосом III, і в усьому Східному Середземномор'ї встановилося єгипетське панування. Незабаром, однак, частиною Сирії Єгипет поступився державі Мітанні, а пізніше, за правління Ехнатона та його наступників, втратив контроль над Сирією і Палестиною.

У першій половині I тис. до н.е. в Сирії особливо посилювався Дамаск, розташований на перехресті кількох караванних шляхів. Ковалі з Дамаска, отримуючи залізо із Каппадокії, виробляли високоякісну зброю. Також із степів сусідніх земель вони завозили шерсть, яку потім перепродавали в Тір.

Піднесення Дамаска пов'язане з переселенням арамейців наприкінці II тис. до н.е. Це була наступна хвиля семітських племен, які прибули з Аравії. Однією з відмінних рис їхньої культури було широке розведення верблюдів, що були незамінні для караванної торгівлі в степах і пустелях. До початку I тис. до н.е. арамейці практично повністю поглинули місцеве, аморейсько-хурритське населення Сирії та Північної Месопотамії. Незабаром арамейська мова стала широко поширеною як друга розмовна мова в багатьох державах Передньої Азії і використовувалася в офіційних асирійських документах.

У другій половині X ст. до н.е. Дамаск став головним центром арамейських племен в Сирії. У другій половині IX ст. до н.е. цар Дамаску здійснив захоплення Зайорданськими землями Ізраїлю, проникнув до Південної Палестини і змусив Іудею платити данину. **Бен-Хадад III** (808 – 770 рр. до н.е.) на деякий час зміг об'єднати 17 правителів Північної Сирії проти Хаматського царства на річці Оронт. Протягом певного часу все Східна Середземномор'я опинилося під контролем Дамаску. Однак Дамаське царство не атакувало приморські міста і обмежувалося торгівлею з ними. Гегемонія Дамаського царства виявилася тимчасовою, оскільки Хамат відбив напад Бен-Хадада III, і коаліція, очолювана Дамаском, розпалася.

З середини VIII ст. до н.е. у Північну Сирію почали проникати урарти, але Ассирія під керівництвом Тіглатпаласара III виступила проти них. Дамаське і Ізраїльське царства, забувши колишню ворожнечу, об'єдналися, але боротьба виявилася важкою. У 732 р. до н.е. і 722 р. до н.е. обидві держави зазнали руйнівної поразки. В центральній частині Палестини були засновані вавилонські колонії.

Поряд з великими державами, такими як Тіро-Сідонське і Дамаське царства, що часом претендували на гегемонію, у Східному Середземномор'ї тривалий час існували невеликі держави, наприклад Каркемиш у Північній Сирії, який був багатим торговельно-ремісничим центром. Після падіння Хеттського царства він став незалежним, але зберіг хеттську мову та культурні традиції.

5. Палестина у II тис. до н.е. Ізраїльсько-Юдейське царство. Країна, розташована на південь від Сирії, була названа греками Палестиною, на ім'я філістимлян, що мешкали з XII ст. до н.е. на південно-східному узбережжі Середземного моря. З півночі на південь по всій країні протікає р. Йордан, що впадає в Мертве море. Річка ділить Палестину на дві частини: на захід від долини Йордану лежать родючі землі, покриті багатою рослинністю, східний берег – скалистий і голий. На півночі Палестини лежать відроги гір Лівану і Антілівану, вкриті густим лісом, на південь від Мертвого моря розкинулися степи, квітучі в період дощів, що перетворюються на пустелю в період посухи.

У III тис. до н.е. невеликі міста Палестини, такі як Мегіддо, Єрусалим і Лахіш, були оточені стінами з овальними або прямокутними вежами. Розкопки показали, що ці

міста були добре укріплені і мали значну кількість зброї, що свідчить про напружену обстановку в країні. Перші походи єгипетських фараонів вже розпочалися. У містах також з'явилися резиденції місцевих правителів поряд із святилищами. На початку II тис. до н.е. ці процеси посилювалися. Найбільшим центром в долині Йордану став Хацор, площа якого досягала 50 га. Палаци збільшувалися, з'являлися монументальні храми. Різниця в поховальних обрядах і типах будинків свідчить про соціальну і майнову диференціацію суспільства. У порівнянні з високорозвиненим єгипетським суспільством, палестинські центри виглядали бідними і відсталими. Про це свідчить історія втечі в країну Ретену (район Палестини) єгипетського вельможі Сінухета в XX ст. до н.е., яка підкреслює значення архаїчних обрядів і звичаїв у житті палестинців.

У II тис. до н.е. Палестина (вона називалася в той час Ханаан) була населена хананеями, які говорили на одній із семітських мов, і хурритами. Ці родючі області вже з III тис. до н.е. стали об'єктом експансії єгиптян, а за фараонів XVIII династії перейшли, як і Фінікія, під владу Єгипту. Наприкінці II тис. до н.е. в результаті набігів «народів моря» Єгипет втратив Палестину, яка на деякий час стане об'єктом боротьби різних племен.

Наприкінці II тис. до н.е. в Палестину починають вторгтися з Зайордання єврейські племена, які об'єдналися в племінний союз під ім'ям Ізраїль. Рух ізраїльських племен не був організованим військовим походом. Він був розрізненим повільним проникненням окремих племен, які в одних випадках винищували або звертали в рабство населення окупованих ними областей, а в інших випадках займали вільні місця і оселялися пліч-о-пліч з хананеями.

Після переселення на перших порах в ізраїльських племен продовжував триматися колишній родоплемінний побут. Однак поступово відбувався перехід від скотарства до землеробства, яке в центральній і північній частині Ханаана вже в XI ст. до н.е. стало превалюючим. Разом з цим родові общини перетворювалися в сусідські, хоча і зберігали побутові та релігійні традиції родоплемінної епохи. Їх вплив позначався і на суспільно-політичній організації племен, що переселилися. Незважаючи на розселення племен на більш-менш значну територію і на перехід до осілого землеробства, племінна організація довго зберігалася: зберігалися загальноплемінні сходи і військова організація, загальноплемінні культу, влада племінних вождів і старійшин. Однак поширення рабства і майнової нерівності створювало вже наприкінці II тис. до н.е. економічні передумови для виникнення держави.

У XII – XI ст. до н.е. відбуваються нові вторгнення в Ханаан інших племен і зі сходу, і з заходу. Зі сходу прориваються в Ханаан семітські кочові племена з Зайордання; на заході через моря висаджуються на палестинському березі філістимляни – один з «морських народів». Із вторгненнями із Зайордання ізраїльські племена більш-менш справлялися кожне своїми силами. Але філістимляни виявилися дуже небезпечним ворогом. Озброєні залізними мечами, вони захопили узбережжя Палестини і почали завоювання внутрішнього Ханаана: побудували там укріплені міста (з них найбільшими були Ашдод, або Азот, і Газа) та утворили декілька князівств.

Боротьба з філістимлянами за незалежність сприяла об'єднанню ізраїльських племен в одну державу. Перша спроба об'єднання була зроблена одним із племінних вождів *Саулом* (1067 – 1055 рр. або бл. 1049 – 1007 рр. до н.е.), який, ставши царем, розпочав боротьбу з філістимлянами. У ній брали участь і південні ізраїльські племена (в т.ч. Юда). Саул призначав своїх наближених тисячаначальниками та сотниками армії, наділяв полями і виноградниками, що призводило до зародження служилої знаті. Однак Саул виявився зазнав нищівної поразки від філістимлян.

Після смерті Саула очолив боротьбу проти філістимлян *Давид* (бл. 1005 – 965 рр. до н.е.). Він проводив політику створення централізованої монархії, утворивши нове царство з Єрусалимом як столицею. Для управління країною був створений центральний державний апарат, очолюваний верховним сановником. Давид створив військову гвардію зі знайомими найманцями-чужинцями, такими як критяни і філістимляни, які були йому віддані. Його рішення про проведення загального перепису населення для збирання податків викликало значне невдоволення. Ще більше обурення викликало введення правила, згідно з яким всі, хто з'являвся перед царем, повинні були «падати обличчям своїм на землю», незалежно від свого статусу. Зовнішня політика Давида була успішною, оскільки він уклав мир з філістимлянами і розширив територію держави на південь до Акабської затоки.

Після Давида на трон вступив його син *Соломон* (бл. 965 – 928 рр. до н.е.). Традиція славить його за мудрість, зображає як проникливого і справедливого суддю, а також вважає його автором деяких літературних творів, які увійшли до Біблії. Правління Соломона було мирним; при ньому було завершено будівництво Єрусалиму. Царство Соломона було типовою давньосхідною деспотією. Населення царства було обкладене натуральними податками на користь царя. Судячи з повідомлень біблійної «Книги царів», царство Соломона було розділене на 12 округів (колін), з яких тільки п'ять збігалися з племінними областями. У кожен округ цар поставив начальника, який повинен був забезпечувати утримання «царя і його будинку», тобто царського роду і придворних, і для цього повинен був збирати та відправляти в Єрусалим натуральні податки зі своєї області. Для завідування роботами «на будинок царя» був призначений царем спеціальний сановник. Ці роботи повинен був нести «весь Ізраїль», виставляючи працівників чергами по 30 тис. осіб. Ці примусово зібрані люди збудували царський палац і храм Яхве.

Палац і храм, побудовані Соломоном, не відрізнялися грандіозними розмірами, але, судячи з їх опису, були художньо оформлені і зовні, і всередині, ймовірно, у фінікійському стилі, так як роботами керували фінікійські майстри. Крім будівництва храму і палацу, Соломон здійснював велике будівництво укріплень та укріплених міст. При розкопках в Палестині були знайдені залишки фортечних споруд Соломона в Єрусалимі і царських стаєнь в Мегіддо. Крім ізраїльтян, Соломон зганяв на роботи підкорених жителів Ханаана. Соломон зав'язав торгові стосунки не тільки з Фінікією, але також з Єгиптом, Сирією і Аравією. З цих країн він отримував коней, рабів, золото, срібло, дорогоцінні камені, пахучі олії та інші предмети розкоші.

Вся будівельна діяльність Соломона, утримання його численного двору, вся розкіш його побуту ґрунтувалися на тяжкій примусовій праці і пограбуванні підданих. Тому не дивно, що до кінця царювання Соломона в Палестині склалося досить напружене становище. Воно посилювалося також тим, що Соломон не зважав на інтереси жителів півночі і головну роль відігравала юдейська знать. Невдоволення особливо різко проявилось в одному з найбільших ізраїльських племен, в Ефраїмі, де спалахнуло повстання. Воно було придушене.

Під кінець правління Соломона зовнішньополітичне становище його держави ускладнилося через появу сильного царства Дамаску на північному кордоні. В результаті гострої внутрішньої боротьби після смерті Соломона держава розпалася на два самостійних царства – Царство Юдеї і Царство Ізраїлю. Столицею Ізраїльського царства стане м. Самарія. Династія Давида продовжувала правити у південній частині країни (в Юдейському царстві), зберігши столицю Єрусалим.

Єгипетський фараон Шешонк скористався ослабленням і роздробленням країни.

Бл. 930 р. до н.е. він здійснив спустошливий похід в Палестину, розоривши не тільки Юдейське, а й Ізраїльське царство. Проте ослаблення самого Єгипту при наступниках Шешонка завадило відновленню його колишнього впливу у Східному Середземномор'ї.

У джерелах VIII – VI ст. до н.е. зустрічається згадка про чотири соціальні групи, на які розділялося вільне населення країни: 1) світська аристократія (вельможі і князі); 2) духовна аристократія (жерці і професійні пророки); 3) т.зв. народ землі – вільне населення, що володіло общинними наділами і зобов'язане було служити в ополченні та сплачувати податки; 4) чужинці, обмежені в правах.

На найнижчому щаблі соціальної піраміди перебували раби. Незважаючи на те, що вони становили меншість серед працездатного населення, їхня кількість постійно зростала. Збільшення обсягів товарного землеробства і розвиток ремесла підвищували попит на підневільну працю не лише у мастках царів і знаті, але й у господарствах заможних общинників.

Джерела поповнення рабської сили були різноманітні. Перш за все, рабів поставляли завойовницькі війни, де дорослих чоловіків, зазвичай, вбивали, а в рабство забирали жінок та дітей. Проте іноді полонених воїнів залишали живими і використовували на важких роботах. Жінки і дівчата, захоплені в полон, часто ставали наложницями переможців. Діти вільних людей і рабинь залишалися в будинку батька як молодші, менш вільні члени сім'ї, їхнє становище нагадувало рабське, але забороняло їх продавати. Частково стан рабів поповнювався за рахунок поневолених злочинців.

З розвитком торгівлі стає важливим нове джерело поповнення підневільної робочої сили – купівля-продаж рабів. Розрізняють два типи рабів: тих, що «народжені в домі», і тих, що «куплені за срібло у якого-небудь чужинця». Також існують спроби звертати неплатоспроможних боржників у вічне рабство. Широке використання праці людей, які мали близьке до рабського становище (кабальних боржників і «синів рабині»), є характерною ознакою рабства на Стародавньому Сході. Раб розглядався як об'єкт, а не суб'єкт права, його часто прирівнювали до тварин.

Соціальні нерівності в ізраїльсько-юдейському суспільстві відображалися у пророчому русі (VIII – VI ст. до н.е.). Пророки, такі як Ісайя, гостро й образно виступали проти насильства та пороків урядовців, але не закликали до активного опору, покладаючи всі сподівання на бога Яхве, який, вони вважали, пошле на землю свого обранця (месію). Вони мріяли про відновлення патріархальних звичаїв і дрібної власності. Проповіді пророків і невдоволення соціальних груп змушували правлячу еліту Юдеї та Ізраїлю до маневрування та спроб проведення помірних реформ.

Царство Ізраїлю було неміцним, роздиралося внутрішньою боротьбою. Через 50 років після міжусобної боротьби царем в Ізраїлі став воєначальник народного ополчення **Омрі** (876 – 869 рр. до н.е.). Час династії Омрі був найблискучішою епохою в історії північного царства. Омрі побудував на горі Шомерон нову столицю з чудовим царським палацом і храмом, залишки яких були відкриті при розкопках, і назвав її за назвою гори – Шомерон (Самарія). Омрі та його наступники підтримували постійний зв'язок із Фінікією та успішно вели боротьбу з сирійськими царями Дамаска, що прагнули підпорядкувати собі Ізраїль. Але внутрішнє становище Ізраїлю було неспокійним. До тяжкості царських повинностей в Ізраїлі приєдналися лихі роки голоду (йому передувала тривала посуха). Розпочалися хвилювання серед селян і в царському війську. Династія Омрі була повалена, і царство Ізраїлю стало хилитися до занепаду. У VIII ст. до н.е. його роздирають внутрішні усобиці; одночасно з'являється грізний зовнішній ворог в особі Ассирії. Після запеклого, але безнадійного опору ізраїльтян в 722 р. до н.е. ассирійський цар Саргон захопив і зруйнував столицю Ізраїлю Шомерон. Царство

Ізраїлю припинило своє існування.

Юдейське царство проіснувало довше. У IX і VIII ст. до н.е. царі Юдейського царства не раз намагалися відновити свою владу над північними регіонами. Вести війни їм було не під силу; але вони опікувалися усім незадоволеним населенням північного царства, вели агітацію на релігійному ґрунті, проте успіху не мали. Після падіння і руйнування Самарії в Єрусалимі почалася паніка – чекали, що і Юдейське царство спіткає така ж доля. Ассирійські війська підійшли до Єрусалиму і взяли в облогу місто. Однак тривожні звістки з Ассирії змусили ассирійського царя зняти облогу. Юдейський цар *Єзекія* (бл. 715 – 687 рр.) повинен був заплатити величезну данину і визнати себе залежним від царя Ассирії. Після цього Юдейське царство зберігало своє існування ще протягом майже півтора століття.

Після падіння Ассирії Східне Середземномор'я стало ареною конфлікту між відродженим Єгиптом, в якому правила XXVI династія, та Нововавилонським царством. У 609 р. до н.е. цар Юдеї був розбитий при Мегіддо фараоном Нехо II. Країна підкорилася Єгипту і стала знаряддям у його боротьбі проти Вавилону. Те саме сталося дещо пізніше з Тіром. У 586 р. до н.е. вавилонські війська взяли Єрусалим.

Останній юдейський цар *Седекія* (бл. 597/596 – 587/586 рр.) був осліплений, і значна частина юдеїв була уведена в полон до Вавилонії. Після цього Навуходносор II направив свої основні сили проти Тіра. Конфлікт завершився угодою, за якою Тір визнавав верховну владу Вавилону (574 р. до н.е.).

Після появи великої Перської держави Ахеменідів становище у Східному Середземномор'ї зазнало змін. Фінікійські міста визнали перську владу як добровільні союзники. В обмін на це перські царі розширили територію Фінікії на півночі (до Ісської затоки) і на півдні (до Аскалона включно). Також була створена федерація трьох основних міст: Сідону, Тіра і Арваду. Їхні старійшини входили до загальнофінікійської ради, що збиралася у місті Тріполі, де кожен з представлених міст мав свій квартал.

Фінікійські міста стали важливим економічним центром Перської держави, вони контролювали значну частину зовнішньої торгівлі і навіть випускали власну срібну монету. Проте до кінця епохи Ахеменідів політична стабільність порушилася. Сідон повстав проти перського царя і був зруйнований (бл. 343 р. до н.е.).

Ахеменіди відновили Єрусалим як привілейоване храмове місто, що розташовувалося на важливих військових і торгових маршрутах до Єгипту. Під час правління Кіра II було видано наказ повернути юдеїв, що перебували у вавилонському полоні, на їх батьківщину, а також відновити місто. Також було відбудовано єрусалимський храм Яхве на пагорбі Сіон, який став не лише осередком культу, але й центром суспільного і політичного життя. Під владою перських царів у V – IV ст. до н.е. в Юдеї сформувалася громадянсько-храмова община, що складалася зі священників, левитів та інших привілейованих осіб, які займали важливе становище.

З середини V ст. до н.е. громадянсько-храмова община Юдеї отримала звільнення від податків і право самостійного проведення судових процесів. Первосвященики єрусалимського храму наголошували на строгому дотриманні ритуальних норм юдейського «Закону» і обмежували спілкування з «іноплеменниками», дозволяючи укладати шлюби лише в межах власної общини. Таким чином, община юдеїв ставала все більш відокремленою від інших народів.

КРАЇНИ ІРАНЬСЬКОГО НАГІР'Я У ІІІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ І ТИС. ДО Н.Е. АХЕМЕНІДСЬКА ДЕРЖАВА

1. Джерела вивчення історії Стародавнього Ірану.
2. Природні умови, населення та періодизація.
3. Виникнення і розквіт Еламської цивілізації (ІІІ тис. до н.е. – середина VI ст. до н.е.).
4. Мідійська епоха (VIII – сер. VI ст. до н.е.).
5. Ахеменідський період (550 – 330 рр. до н.е.).

1. Джерела вивчення історії Стародавнього Ірану. Джерела з історії Стародавнього Ірану можна поділити на три основні категорії: писемні документи, археологічні знахідки та згадки про давньоіранські держави у Біблії та творах античних авторів. Проте вони в неоднаковій мірі відображають історію цієї країни.

Інформація про найдавнішу іранську державу Елам є обмеженою в наявних джерелах. Більшість відомих еламських текстів представляють собою монотонні написи-посвяти. Мова еламців, порівняно з іншими стародавніми мовами, є найменш розшифрованою. Найціннішими джерелами для вивчення еламської цивілізації є 300 глиняних дощечок з царського господарського архіву в Сузах, які розкривають деякі аспекти життя Еламу в останні періоди його існування. Зображення на печатках дають уявлення про щоденне життя еламців. Також інформація про Елам міститься в шумерських, вавилонських та асирійських джерелах, а також у текстах Біблії (наприклад, П'ятикнижжя Мойсея, Книга Даниїла). Проте археологічні дослідження території Еламу були проведені в обмеженому масштабі.

Історія Мідії також мало відображена в писемних джерелах. Деякі згадки про неї можна знайти в іноземних текстах, зокрема асирійських і вавилонських, проте їхня об'єктивність часто піддавалася сумнівам. Також інформація про Мідію міститься в Біблії. Деякі античні автори, такі як Ктесій Кнідський, Ксенофонт, Полібій та особливо Геродот, також згадують про Мідію. Проте матеріал, зібраний Геродотом, часто базувався на усних джерелах, тому потребує уважної наукової перевірки.

Історія Ахеменідського Ірану найбільш повно відображена в джерелах. Понад 200 царських написів (таких як Бехістунський і Персепольський Дарія I, Сузькі Дарія I і Ксеркса), історичні хроніки, царські укази, розпорядження сатрапів, інструкції щодо управління маєтками вельмож, судові акти, господарські документи та листи представляють важливі відомості про цей період.

Цінним джерелом для вивчення історії і культури іранців є священні книги зороастрійців, відомі як «Авеста». Тексти «Авести» мають велике значення для розуміння релігійних, міфологічних та культурних аспектів життя стародавніх іранців, а також обрядів і звичаїв загальноарійської спільноти. Хоча «Авеста» також містить відомості про соціальну і політичну історію Стародавнього Ірану, слід підходити до цих даних з критичним ставленням, оскільки точна дата і місце її написання залишаються невідомими.

Фрагменти «Авести» були виявлені у книгозборищі Оксфордського університету на початку XVIII ст., але тоді їх ще не вміли читати. У другій половині XVIII ст. молодий французький сходознавець *Абрахам Гіацинт Анкетіль-Дюперрон* (1731 – 1805 рр.) виявив бажання перекласти «Авесту». Він витратив 7 років на вивчення

перської мови і наступні 9 років на переклад «Авести» французькою мовою, який був опублікований у 1771 р. Анкетіль-Дюперрон назвав священні книги зороастрійців «Зенд-Авестою» (насправді «Зенд» означає «пояснення», «коментар»). Сучасні іраністи просто називають їх «Авестою», а мову, на якій вони написані, – авестійською. Французький переклад «Авести» спочатку був сприйнятий науковим світом з певним скепсисом, і Анкетіля Дюперрона ганьбили за шарлатанство. Проте з часом науковий внесок цього французького вченого був визнаний належним чином.

Історія Ахеменідського Ірану також відображена у понад 2 тисячах еламських документів, які умовно називаються «табличками кріпосної стіни», а також в аккадських, арамейських та демотичних текстах. Біблія також розповідає про окремі події іранської історії, які пов'язані з минулим стародавніх євреїв, зокрема в Книгах Ісаї, Огія, Даниїла, Ездрита Неємії та Естер.

Багато грецьких авторів писали про дипломатичну та воєнну історію Перської держави, проте їхні тексти мали дещо упереджений характер через завоювання персами Греції. Першими, хто описали Ахеменідський Іран, були іонійські логографи VI – V ст. до н.е., такі як Гекатей із Мілета, Харон із Лампсака, Діонісій Мілетський та інші. Найбільш об'єктивно і докладно історію греко-перських воєн та придворне життя Ахеменідів висвітлив Геродот (між 490 і 480 р. до н.е. – бл. 425 р. до н.е.). Перський матеріал також присутній у творах інших авторів, таких як Ктесій Кнідський, Фулідід, Ксенофонт, Діон з Колофона, Плутарх, Страбон, Діодор Сицилійський, Арістобул, Птолемей, Онесікріт, Арріан, Курцій Руф.

Археологічні знахідки в Ірані, хоч і не такі сенсаційні, як ті, що зроблені в Нільській долині чи Месопотамії, однак збагачують наше розуміння давньоіранської історії та культури. Початки археологічних досліджень в Ірані пов'язані з французьким *подружжям Дьйолафуа*, які у середині 80-х рр. XIX ст. розкопали руїни еламської столиці Сузи, розташовані під 40-метровим глиняним пагорбом. Тут вони виявили палац царя Артаксеркса, великі мозаїчні панно (Лев'ячий та Стрілецький фризи), кілька величних колон, що відповідали «імперському стилю», та державну печатку Ахеменідів. Інші французькі археологи продовжували розкопки Суз з невеликими перервами протягом XX ст.

У 1950 – 1960-х рр. археологи з США та Ірану провели розкопки на території Стародавнього Еламу, виявивши священне місто еламців Дур-Унташ (сучасний Чога-Занбіль). Там вони знайшли оригінальний храм-зикурат та сліди найдавнішого («доісторичного») Еламу. У 1970-х рр. розкопки були продовжені в стародавньому Аншані, розташованому неподалік від Ширази.

На території Мідії особливий інтерес археологів викликала її столиця Екбатана, яку пізніше перські царі використовували як свою літню резиденцію. У середині 1970-х рр. тут був відкритий храм богині Анахіти. Проте широкомасштабні розкопки в Екбатанах не проводилися через те, що на її місці зараз розташоване місто Хамадан. Після Другої світової війни цінним відкриттям в Мідії вважаються Луристанські бронзи – різноманітні культові й побутові предмети, частини конного спорядження тощо. На початку 1960-х рр. був розкопаний царський некрополь Марлик, у якому знайдено численні прикраси з золота, керамічні культові статуєтки, золотий і срібний посуд, оздоблений зображеннями тварин та монстрів. Раніше американські археологи розпочали розкопки 25-метрового пагорба Хасанлу, де було виявлено поселення доісламської епохи. Англійські дослідники розкопали два мідійські поселення – Даба Джан-тепе, де виявлено залишки фортеці з розмальованим посудом, та Нуш-і Джан-тепе, де розкопано руїни фортеці та двох храмів.

На території Персії археологи зосередили увагу на розкопках двох важливих ахеменідських столиць – Персеполісу та Пасаргаду. Розкопки Персеполісу розпочав ще в 70-х рр. XIX ст. іранський губернатор, який велів розчистити тронний зал Ахеменідів. У 30-х рр. XX ст. експедиція Чиказького університету відкрила і дослідила приміщення, яке визначила як «гарем Ксеркса», східні сходи ападани (парадної зали), Брату всіх народів (Брату Ксеркса) та частину тронного порталу. Після Другої світової війни французькі археологи продовжили розкопки Персеполісу, супроводжуючи їх масштабними реставраційними роботами. Археологічні дослідження в Персеполісі вже завершені.

Учені з Чиказького університету розпочали розкопки у Пасаргадах – місці коронації перських царів – в 1930-х рр., а в 1960-х рр. роботу продовжили археологи Британського інституту. Недалеко від Персеполісу вони виявили палац і мавзолей засновника Перської держави Кіра II Великого та храм вогню. У 1947 р. на південний схід від озера Урмія у Північно-Західному Ірані було випадково знайдено так званий Саккизький скарб. Це були 1162 золоті та срібні жіночі прикраси, заховані, мабуть, їхньою власницею під час наближення армії Олександра Македонського. Багато предметів з цього скарбу потрапили до приватних та музейних колекцій за межами Ірану, а деякі зберігаються в Археологічному музеї в Тегерані.

Таким чином, Іран – країна давньої та високорозвиненої цивілізації. Її мешканці ще на початку III тис. до н.е. створили свою писемність та оригінальну культуру, яку потім вдосконалювали протягом багатьох тисячоліть.

Давньоіранські релігії (зороастризм, зерванізм і маніхейство) вплинули на розробку філософських поглядів античного світу та на виникнення есхатологічних учень в християнстві й ісламі. Багато творів давньої та ранньосередньовічної іранської літератури були переведені на арабську, сірійську, вірменську та інші мови, а потім – в епоху Відродження і пізніше – дали сюжети для літературних пам'яток Заходу і Сходу. Твори мистецтва, створені майстрами Стародавнього Ірану, міцно увійшли до скарбниці світової культури.

2. Природні умови, населення та періодизація. У давнину Іраном (від «Аріана» – країна арійів) іменувалася географічна область, що включала сучасний Іран, частини Пакистану, Афганістану та південь Середньої Азії. Вона була обмежена горами Загрос на заході, Вірменським нагір'ям на північному заході, Туркмено-Хоросанськими горами і Копет-Дагом, Каракумами, Кизилкумом, Сирдар'єю, Паміром і басейном Інду на сході. Центром тут було Іранське нагір'я.

На схід від Месопотамії тягнеться обширне Іранське плоскогір'я, облямоване з усіх боків гірськими хребтами, серед яких особливо слід відзначити вже не раз згадуваний Загрос, що відокремлює Іран від басейну Тигру і Євфрату. На півночі гірський ланцюг Ельбрус проходить уздовж південного берега Каспійського моря, а на північному сході Копет-Даг і Памір утворюють кордон між Іраном і Середньою Азією.

На півдні Іран омивається водами Перської затоки, через яку вже в III тис. до н.е., якщо не раніше, встановилися зв'язки Передньої Азії з Індією. Саме цим шляхом потрапляли у Двуріччя найдавніші художні вироби Індії, а пізніше (в I тис. до н.е.) «шерсть, зростаюча на деревах» (бавовна). Сухопутні зв'язки з Індією, а також Середньою Азією та більш віддаленими країнами по шляхах, які проходили через Іран, встановилися лише з середини I тис. до н.е. Але й раніше через «другі» – «треті» руки деякі матеріали потрапляли з глибини азіатського материка в середземноморський світ (наприклад лазурит з Паміру й нефрит із Забайкалля). Проте численні перешкоди заважали цьому обміну стати регулярним.

Кліматичні умови в цьому районі були важкими, зі значними коливаннями температури, обмеженими опадами та невеликою кількістю маловодних річок. Значна частина центрального Ірану і багато областей східного Ірану перетворювалися в степи, а місцями у безводні пустелі. Тут стало переважати кочове скотарство, причому особливого значення набуло розведення двогорбих верблюдів, які потрапляли звідси в І тис. до н.е. в Ассирію (правда, в обмеженій кількості). Землеробські осередки переважали на околицях Ірану, де можна було використовувати для зрошення води гірських струмків. У Середній Азії, на відміну від Ірану, на значні відстані простягалися низовини. У той час як річки Ірану вже в давнину були незначними і маловодними, Середню Азію перетинали такі потужні водні артерії, як Сирдар'я і Амудар'я. Однак освоєння вод Амудар'ї виявилось набагато важчим, ніж приборкання Тигру, Євфрату або Нілу. Іригаційні роботи почалися тут набагато пізніше (у І тис. до н.е.). Найдавніші осередки землеробської культури виявлені не в Приураллі, а значно південніше, в гірських районах на кордоні з Іраном. Тут вже в V тис. до н.е. засвідчені археологами зерна ячменю і пшениці, кістки домашніх тварин, у той час як в басейні Амудар'ї ще панували полювання і рибальство.

Для зрошення використовувалася вода, що текла з гір від танення снігів, з гірських озер і підземних водойм. Гірські схили і долини були вкриті лісами, а великі степові райони мізерною рослинністю, придатною лише для прокорму дрібної рогатої худоби. Іранське плоскогір'я зберігало багаті поклади нафти, залізної і мідної руди, олова, золота, срібла та свинцю.

Суворі природно-кліматичні умови регіону визначили можливості та межі розвитку цивілізації. Етнічний склад Ірану і Середньої Азії в найдавніші часи з'ясувати важко. Можна лише з упевненістю сказати, що до II тис. до н.е. тут звучали мови, які не мали нічого спільного ні з семітськими, ні з індоєвропейськими. З них добре відома нам тільки еламська мова, що переважала у південно-західному Ірані, але, ймовірно, в глибоку давнину поширена набагато далі на схід і північний схід.

Лише в II і особливо в I тис. до н.е. картина етногенезу все більш прояснюється. В Середній Азії та Ірані з'являються індоіранські племена, які прийшли, як припускають, з півночі. Вони виділилися з ширшого сімейства індоєвропейських племен і, у свою чергу, розпалися на індійську та іранську (точніше, іраномовну) групи. До початку I тис. до н.е. в західному Ірані вже панували іраномовні племена, про що свідчать ономастика і топоніміка ряду районів, збережені для нас ассирійськими літописцями.

Велику територію Іранського плато населяли племена касситів, еламітів і луллубеїв. Споконвічним населенням південно-західної частини Ірану були еламіти. У західних передгір'ях Загроса і на території північно-західного Ірану жили племена неіндоєвропейського походження, у т.ч. хуррити, луллубеї тощо. На межі XII – XI ст. до н.е. на території Західного Ірану стали селитися мідійські і перські племена, які згодом зайняли все Іранське нагір'я і асимілювали автохтонне населення.

Іранські племена, що входили до індоєвропейської гілки аріїв, з'явилися на цих землях на межі II – I тис. до н.е. Раніше вони проживали на просторах степів на північ від Чорного моря. Поступово, можливо, етапами, давні іранці мігрували через Кавказ та вздовж північного узбережжя Каспійського моря в Середню Азію (східні іранці) і на територію Іранського плато (західні іранці). Під час цих міграцій життя та обряди західних іранців змінювалися. Ці племена, предки персів та мідійців, поступово переходили до землеробства та осілости. Зберігаючи воєнні кочівницькі традиції та бажання до завоювань, вони набували нових аспектів осілого життя та цивілізаційної культури. Західні іранці займалися скотарством, конярством, землеробством, володіли

мистецтвом обробки металів. Пересуваючись по Іранському нагір'ю, вони оволоділи легкою кінною колісницею. Прибувши в регіони Західного Ірану, давні іранці вступили у взаємодію з місцевим населенням і, частково асимілювавши його, уже у VIII ст. до н.е. стали тут домінуючою етнічною групою. Незабаром вони поділилися на дві групи – мідійців, що населяли північно-західні райони Іранського плато, і персів, які жили на півдні в районі Аншана.

Періодизація історії Стародавнього Ірану:

I період – час виникнення і розквіту Еламської цивілізації (III тис. – середина VI ст. до н.е. (2700 – 549 рр. до н.е.);

II період – Мідійська епоха (VIII – середина VI ст. до н.е. (728 – 550 рр. до н.е.);

III період – Ахеменідський період (середина VI – IV ст. до н.е. (550 – 330 рр. до н.е.).

3. Виникнення і розквіт Еламської цивілізації (III тис. до н.е. – середина VI ст. до н.е.). Найдавнішим державним утворенням на території Ірану була держава Елам, що існувала з другої половини III тис. до н.е. до 549 р. до н.е., коли вона була підкорена персами. Хоча після захоплення персами Елам позбувся незалежності, його культурні досягнення справили великий вплив на матеріальну і духовну культуру персів. Столиця Еламу – місто Сузи.

Елам займав південно-західну частину Ірану, де були сприятливі умови для соціально-економічного розвитку. Рівнинна частина Еламу зрошувалася водами річок Карун і Кірха, які в давнину впадали у Перську затоку. Ця алювіальна долина – одна з найдавніших областей землеробської культури. Вже на межі IV – III тис. до н.е. тут збирали гарні врожаї ячменю і фруктів. Виникає і ремесло. Особливо значного розквіту досягло гончарство. Гірська частина Еламу (суч. Бахтіарські гори) була багата будівельним лісом і корисними копалинами (мідь, свинець тощо). Основним заняттям жителів гірських районів було скотарство.

Для Еламу протягом його історії характерним є тісний зв'язок з Месопотамією, що наклало відбиток на економічне та культурне життя еламців. Показово, що самотня система писемності Еламу (еламська ієрогліфіка) була витіснена наприкінці III тис. до н.е. клинописом, запозиченим у західних сусідів. Спершу клинописні тексти склалися аккадською мовою, а в II тис. до н.е. вже еламською.

Політичні стосунки Еламу з державами Месопотамії часом зазнавали змін. Елам час від часу опинявся під владою Аккада (XXIII ст. до н.е.) і Шумеру (за правління III династії Ура, у XXI ст. до н.е.). Проте існували періоди, коли еламські царі, скориставшись ослабленням західних сусідів, чинили зовнішню експансію. Так, у XX – XVIII ст. до н.е., в період роздроблення і міжусобних воєн, Елам встановив в басейні Тигру і Євфрату свій контроль. У другій половині II тис. до н.е. еламіти знову посилюються та здійснюють походи у Вавилонію. До середини XIV ст. до н.е. Елам зберігав свою незалежність, але потім на тривалий час був завойований вавилонянами.

У VIII – VII ст. до н.е. Елам вів напружену боротьбу з Ассирією, яка завершилася його поразкою перед військами Ашшурбаніпала. Після цього Елам втратив свою самостійну позицію, але еламська мова продовжувала існувати поряд з перською і вавилонською, як показує тримовний Бехістунський напис. Прихід нових іраномовних народів, зокрема мідійців і персів, спричинив занепад Еламу. Бл. 549 р. до н.е. Елам був завойований персами і втратив свою незалежність назавжди.

Державне управління та соціальний розвиток. Поряд з верховним правителем, який носив титул *суккалмах* («великий посланець») і перебував у Сузах, велику роль віграв його заступник, зазвичай молодший брат і майбутній наступник верховного

правителя. Він називався *суккалом* (посланцем) Сімаша. На третьому місці в державній ієрархії стояв намісник області Сузіана, який був старшим сином царя. Він займав місце суккала Сімаша в разі смерті останнього. Більш дрібними областями управляли особи місцевого походження, після смерті яких влада переходила до їх племінників (синів сестер).

Для царських сімей Еламу були характерні шлюби на сестрах і левірат, коли після смерті царя його брат і наступник одружувався на вдові померлого і тим самим отримував право на престол. Тому царі і спадкоємці престолу в Еламі спрадавна носили титул «сини сестри». Починаючи з XIII ст. до н.е. царський престол стали передавати у спадок по батьківській лінії, від царя до його старшого сина.

У соціальних відносинах в Еламі спостерігається багато спільного із сусіднім Двуріччям. Є, втім, і місцеві особливості. Тут в обстановці вже сформованого стратифікованого суспільства тривалий час, ніж у Двуріччі, зберігаються різні пережитки матрилінійності, що нагадує аналогічні явища в Стародавньому Єгипті. Зокрема, засвідчені випадки, коли земельні ділянки перебували у повному розпорядженні жінок. Показова також своєрідна система престолонаслідування: не від батька до сина, а від старшого брата до молодшого (фратріархат).

Особливості економічного розвитку. У III тис. до н.е. основною формою економічної та соціальної організації в Еламі були сільські общини, куди входили всі вільні люди незалежно від їх родинних зв'язків, колективно володіли землею і спільно обробляли її. Ці общини управлялися старійшинами, обраними народними зборами того чи іншого міста або селища. Народні збори і обрані ними посадові особи регулювали спірні питання, розбирали майнові тяжби та судили злочинців.

Однак з початком II тис. до н.е. стали інтенсивно розвиватися приватні господарства з використанням рабської праці. Це призводило до майнової диференціації, до розпаду сільських общин та розорення вільних общинників, які позбавлялися землі і знарядь праці. Земля стала зосереджуватися в руках окремих економічно впливових сімей. На зміну сільським общинам, які до кінця II тис. до н.е. перестали існувати, прийшли домашні общини. Виробники, які входили до них, були пов'язані родинними зв'язками. Домашні общини колективно володіли землею і спільно обробляли її, а потім ділили прибутки між собою.

З плином часу в домашні общини могли об'єднуватися і люди, які не були родичами. Для цього потрібно було укласти відповідний договір про «братерство» і передати свою землю в общинне користування. Однак поступово такі договори стали застосовувати для збільшення робочої сили за рахунок малоземельних вільних людей, які, вступивши в общину, втрачали свою власність і брали участь в обробці землі, отримуючи за це частину врожаю.

Малозабезпеченим людям доводилося вдаватися до позик зерном або грошима, віддавати в заставу свої будинки або сади. Окрім погашення позики кредитор вимагав також сплати відсотків. Тому багато незаможних селян опинялися в борговому рабстві. Поступово процеси майнової диференціації привели до розкладання сімейної общини, розпаду колективу сімей як єдиного господарського осередку, поділу общинного майна між окремими членами і навіть до оренди та продажу землі.

Поряд з общинними, а пізніше і приватновласницькими господарствами в Еламі були також царські і храмові господарства. Храми були власниками великих земельних володінь, займалися торговельними та лихварськими операціями, даючи в борг під відсотки зерно, гроші тощо. Частина храмових земель здавалася в оренду, решту угідь обробляли храмові раби, а також общинники.

Однак у I тис. до н.е. в результаті нескінченних війн і багаторазових нападів чужоземців на територію Еламу храмові господарства виявилися розореними і перестали відігравати провідну роль в економічному житті країни.

4. Мідійська епоха (VIII – сер. VI ст. до н.е.). Мідія розташовувалася у північно-західній частині Ірану. У другій половині II тис. до н.е. сюди вторглися іраномовні племена аріїв, які частково асимілювали, частково підкорили місцеві племена. З IX ст. до н.е. на територію Мідії стали здійснювати походи ассирійці, з кінця VIII ст. до н.е. – кіммерійці з Причорномор'я і скіфи з Середньої Азії. Війни Ассирії з Урарту, вторгнення кіммерійців і скіфів створили сприятливу ситуацію для консолідації мідійських племен. Різні племена Мідії об'єдналися в єдиний племінний союз, що охопив не лише саму Мідію, але й інші області Ірану, зокрема Персиду (Парсу) на півдні, яка згодом стала центром влади.

Проте справжній розквіт Мідії відбувся лише наприкінці VII ст. до н.е. Навіть у цей період вона не була справжньою державою, а скоріше союзом племен, де, окрім верховного правителя, згадувалися інші лідери, які перебували в підлеглому становищі (практично були племінними вождями).

Найвидатнішим правителем Мідії та справжнім засновником її державності був **Кіаксар** (625 – 585 рр. до н.е.). Він вдало скористався ослабленням Ассирії у протистоянні з Вавилоном та Еламом, а також наступом скіфів, що охопив усю Передню Азію. Кіаксару все ж вдалося підкорити скіфів і навіть залучити до себе на службу.

Поступово розгромлений Ассирією Елам, який переможці не мали сил і можливості освоїти, увійшов до мідійської сфери впливу. З Вавилоном Кіаксару вдалося налагодити союзні відносини. Створення регулярної армії замість колишнього збірного ополчення племінних контингентів вважається дослідниками головним досягненням політики Кіаксара. Боротьба з Ассирією закінчилася блискучим успіхом. У 612 р. до н.е. Кіаксар завоював столицю Ассирії Ніневією і поділив з вавилонським царем Набопаласаром ассирійську спадщину. До складу Мідійської держави увійшла також більша частина території Урарту і східна частина Малої Азії – Каппадокія.

Подальше поширення мідійських володінь на захід призупинилося. Війна з Лідійським царством виявилася для Кіаксара занадто важкою, і він волів (за вавилонського посередництва) піти на компроміс з цією могутньою та багатою державою, що тримала у своїх руках торговельні зв'язки між східним і грецьким світами. За угодою між Кіаксаром і лідійським царем Аліаттом кордоном між обома державами стала річка Галіс.

Після сина Кіаксара, останнього царя Мідії **Астіага** (585 – 550 рр. до н.е.), дружні відносини з Нововавилонським царством були порушені. Причиною конфлікту стало прикордонне місто Харран, на яке претендували обидві держави. Харран був важливим священним центром бога місяця Сіна для Вавилону. Коли мідійські війська вели війну з вавилонським царем Набонідом, південна частина Ірану – Персія, яка перебувала під верховенством мідійського царя, повстала проти Астіага. Лідером повстання став перський правитель з дому Ахеменідів Кір, який носив царський титул, як і інші піддані Мідії. За Геродотом, який мав доступ до достовірних джерел, Кір був онуком Астіага з боку матері. Варто зазначити, що мідійці і перси були спорідненими народами, і їхні мови та культури мали багато спільного. Повстання Кіра почалося у 553 р. до н.е. і тривало три роки. Астіаг проявив велику енергію в цій боротьбі, але відволікання частини армії на захід і зрада в його власних рядах вирішили конфлікт. У 550 р. до н.е. Астіаг був повалений і пізніше вбитий, а Мідія підкорилася персам.

5. Ахеменідський період (550 – 330 рр. до н.е.). У результаті перемоги Кіра над Астіагом було утворено давньоперську державу, яку називають державою Ахеменідів за назвою царського дому, родоначальником якого вважався Ахемен. Ця держава існувала понад два сторіччя, до 330 р. до н.е. Історія об'єднання персів має напівлегендарний характер. Засновником династії вважається Ахемен. У період з 675 по 650 рр. до н.е. персів очолював син Ахемена Чішпіш, а пізніше – Кір I (бл. 640 – 600 рр. до н.е. або бл. 610 – 585 рр. до н.е.). Ассирійські написи свідчать про існування у VII ст. до н.е. держави Парсумаш, яку очолював Кураш (Кір), сучасник ассирійського царя Ашшурбаніпала.

У 558 р. до н.е. **Кір II Великий** (559 – 530 рр. до н.е.) об'єднав перські племена, серед яких виділялися Пасаргади. Ці племена, ймовірно, об'єдналися на території Пасаргад, що стала центром консолідації персів. Тут відбулася вирішальна битва з мідійцями, після якої було засновано місто Пасаргади («Фортеця Персії»), що стало першою столицею Перської держави.

З початком розгрому Мідії в 550 р. до н.е., перська експансія розпочалася у багатьох напрямках з метою створення великої імперії. Кір II Великий спрямовував увесь свій політичний курс на реалізацію цієї стратегії. Це зайняло приблизно 20 років, щоб здійснити свої імперські плани. Поміж тих, хто цікавився створенням великої держави, були не лише перси. Жителям Передньої Азії це принесло відносний спокій і стабільність, особливо купцям, які мали практично монополію на торгівлю Сходу.

Можливо, саме тому Перській імперії вдалося за такий короткий проміжок часу підкорити Елам, Парфію, Гірканію, Вірменію (549 – 548 рр. до н.е.), Лідійське царство (547 р. до н.е.), підпорядкувати собі територію Плато (сучасний Іран і Афганістан) та кілька оаз Середньої Азії. Кір II досяг північно-західних кордонів Індії, південних відрогів Гіндукушу і басейну річки Яксарт.

Єдиним серйозним противником Перської імперії залишався Вавилон, який, однак, був завойований без особливих зусиль восени 539 р. до н.е., на що знадобилося 2 місяці. При цьому Кір II проявив себе здібним політиком та дипломатом. Жителі Вавилону побоювалися, чи не розправиться з ними цар персів так само, як їхній правитель Навуходоносор II з Єрусалимом? Навпаки, Кір II виступив у ролі захисника Вавилону, покровителя релігії та культури. При завоюванні Вавилонії цар персів спирався на підтримку впливового вавилонського жрецтва. Формально була збережена самостійність Вавилонського царства, народу обіцяна недоторканність. Відомий світовий центр став однією з царських резиденцій, а Кір II прийняв титул «цар всесвіту, великий цар, сильний цар, цар Вавилону, цар Шумера і Аккада, цар чотирьох сторін світу».

Економічна роль Вавилону в другій половині VI ст. до н.е. залишалася значною. Місто було вузловим пунктом торгових маршрутів, тому мирне включення його до складу Перської держави відкривало широкі перспективи. Правитель Персії розумів, що для реалізації своїх імперських планів краще використовувати високий авторитет Вавилону в Передній Азії, ніж намагатися знищити його. Перси, створюючи свою велику імперію, увібрали в себе спадщину багатьох культур і держав, відчуваючи привабливість вавилонської цивілізації. Хоча перси мовою спілкування використовували індоєвропейську, вони сприяли розвитку і арамейської мови, якою користувалися у Вавилоні.

Після захоплення Вавилону персами, Сирія, Палестина і Фінікія добровільно підкорилися їм. Перед військовою експансією в Єгипет, Кір II вирішив захистити

середньоазіатські кордони своєї держави від кочівників. У 530 р. до н.е. перси зазнали поразки в битві з массагетами, втративши свого великого правителя.

Таким чином, за Кіра II Великого перси створили велику державу, що формувалася не лише за допомогою зброї, але також за рахунок політики м'якого та доброзичливого ставлення до населення завойованих територій, їхніх божеств та традицій. Перси, залишаючи вірність своїм іранським богам, вшановували також і богів підкорених народів, шанували їх та зверталися за підтримкою. Кір II дозволив народам, які були примусово вигнані в Месопотамію, повернутися у свої рідні місця. Великі групи євреїв відразу ж повернулися до Єрусалиму, де їм було дозволено відновити Єрусалимський храм.

Вже на початковому етапі становлення давньоперської держави важливу роль відігравала армія, ядро якої склали перси. Вони ж займали і вищі командні посади. Кавалерія формувалася зі знаті, а піхота – з хліборобів. Перські воїни були озброєні і екіпіровані луками, залізними списами, бронзовими щитами, залізними касками та панцирами.

Син Кіра II, *Камбіс II*, продовжував політику свого батька. Його похід до Єгипту в 525 р. до н.е. був спрямований на зміцнення держави та відзначення власної слави і доблесті. Перські війська розгромили єгипетську армію і захопили країну, припинивши тим самим загрозу для Ахеменідської держави. Камбіс II був проголошений фараоном. Фараон Псамметіх III (син Амасіса), який правив лише декілька місяців, потрапив у полон (пізніше його стратили). Спроба Камбіса підкорити також Ефіопію завершилася невдачею через природні перешкоди та опір місцевого населення, що стояло на захисті своєї незалежності.

За відсутності Камбіса у Персії на трон зійшов мідійський жрець Гаумата, який прийняв ім'я *Бардія*. Камбіс повертався до Персії у 522 р. до н.е., але загинув при загадкових обставинах (ширилася чутка, що він випадково напорівся на свій кинджал і загинув). Серед перської військової еліти почали ширитися чутки про те, що новий цар є шахраєм. 7 вельмож змовилися проти Гаумати, що призвело до його вбивства. Трон був переданий Дарію, сину Гістаспа з молодшої гілки династії Ахеменідів. Для закріплення своєї влади він одружився на дочці Кіра II, Атоссі.

Дарій I Великий (522 – 486 рр. до н.е.) не належав до царської родини, хоча й походив з роду Ахеменідів. Піднесення Дарія вразило багатьох. Хвиля невдоволення прокотилася не лише Вавилоном, Мідією, Еламом, Парфією, Єгиптом і Середньою Азією, але й охопила саму Персію, де з'явилися самозванці, почалися повстання. Розпочалася тривала і жорстока війна за відновлення держави Ахеменідів. Дарію довелося заново створювати державу, в якій через внутрішні проблеми стан справ дійшов до хвилювань, що загрожували розпадом. Рік з невеликим він витратив на зміцнення своєї влади як єдиного перського правителя і на відновлення Ахеменідської держави у колишніх межах.

Дарій I Великий велів виконати на Бехістунській скелі, що знаходиться в 30 кілометрах на схід від міста Керманшаху на давньому караванному шляху між Вавилоном і Екбатаною, рельєф та напис як символ його успіхів. На рельєфі було зображено перського царя, до якого підходить довгий ланцюг людей різного статусу, з'єднаних між собою за шию та з руками за спиною. Над цією групою видно крилату фігуру божества. Грандіозний напис (400 рядків), написаний перською, вавилонською та новоеламською мовами, сповіщав про принесення миру країні та відновлення державної єдності під керівництвом Дарія I.

Молодий правитель персів не був так стурбований завоюваннями. Всі гідні завоювання вже здійснили його попередники. Кордони держави він лише розширив на південному сході аж до річки Інд і на заході до Егейського моря. Велику частину часу Дарій I присвятив закріпленню успіхів своїх попередників і перетворенню імперії в ефективний державний механізм. У 519 р. до н.е. він приступив до здійснення своїх знаменитих реформ, які повинні були створити, по-перше, стійку систему державного управління і контролю над завойованими країнами, по-друге, впорядкувати збір податків і, по-третє, збільшити армію.

Адміністративна реформа. Дарій I розділив імперію на 20 адміністративно-податкових провінцій – сатрапій, частково відповідних кордонам країн, що підлягали персам (таких як Єгипет, Мідія і т.д.). Перси не вводили нові назви для сатрапій і не змінювали територіальних кордонів, ставлячи на перше місце етнічні межі та способи життя. Сатрапи, які призначалися зазвичай з персів, стояли на чолі своїх провінцій і були відповідальними перед центральною владою. Вони контролювали адміністративну систему свого регіону, надходження податків, забезпечували безпеку та керували місцевими чиновниками. Сатрапи також вирішували судові справи, маючи практично необмежену владу над життям і смертю своїх підданих.

Окрім сатрапій, імперія була поділена на 5 військових округів, керівники яких, незалежно від сатрапій, підпорядковувалися царю безпосередньо. Сатрапи і військові командири перебували під подвійним контролем царя та таємної поліції. Щоб запобігти зловживанням владою сатрапів, Дарій I встановив систему поділу влади на місцях. Керівництво життям Ахеменідської імперії здійснювалося через центральний апарат, що перебував в Сузах – адміністративній столиці персів.

Для швидкого розпорядження царськими дорученнями Дарій I запровадив систему державної пошти. Були побудовані нові дороги та організована служба зв'язку, включаючи кур'єрів, які доставляли царські розпорядження в усі куточки країни. Для забезпечення безпеки на дорогах, у гірських перевалах та на річкових переправах були встановлені вартові пости, будувалися фортеці та розміщувалися гарнізони. Офіційні документи склалися арамейською мовою, яка стала державною мовою багатонаціональної держави Ахеменідів.

На керівні посади державного апарату переважно призначали персів, яким допомагали численні чиновники також з персів і мідійців. В управлінні сатрапіями були залучені місцеві чиновники, а на периферії продовжувала функціонувати традиційна система управління, очолювана місцевими вождями. Крім персів, управління державою, особливо на місцевому рівні, включало в себе вавилонян, єгиптян, еламітів, іудеїв, арамеїв та представників інших етнічних груп у складі Ахеменідської держави.

Податкова реформа. Стійкість і процвітання Перської імперії в значній мірі залежали від фінансів, торгівлі та податкових надходжень. Дарій I впорядкував систему збору податків, що було важливим кроком. Сатрапії мали обов'язковий і фіксований податок, визначений залежно від площі оброблюваної землі та її родючості. Ремісники сплачували певний відсоток від виробленої продукції, а торговці – від обсягів товарообороту (загальна сума складала 232 таланти срібла на рік). Персида (Парса), як родова область, і перси, як титульний народ імперії, не платили грошового податку, обмежуючись натуральними поставками. Також існувала система подарунків, яка майже завжди виконувалася.

Монетна реформа спрямована на створення єдиної грошової одиниці – золотого дарика вагою 8,4 грама – стала важливим кроком для країни. У центрі виготовляли золоті монети, а на місцях – срібні сиклі (5,6 грама) та мідні. Зазвичай на монетах

зображувався перський царь. Гроші від податків вилучалися з обігу й зберігалися у царських скарбницях. Недостачу срібла компенсували міноювою торгівлею та наданням кредиту під відсоток. Хоча перси не схильні до торгівлі, вони створювали умови для її розвитку. Перські дороги були добре обслуговані, з готелями кожні 20 кілометрів. Особливо важливі були царська дорога, що з'єднувала Ефес у Малій Азії з Сардами та Сузами, і дорога, яка з'єднувала Вавилон із Екбатанами, а потім доходила до кордонів Бактрії та Індії.

Військова реформа. Перська держава приділяла велику увагу підготовці своїх чиновників і воєначальників. Хлопчиків зі знатних родів від 3 до 15 років навчали верховій їзді, стрільбі з лука та навичкам завжди говорити правду. Після цього їх освіта продовжувалася при царському дворі або під керівництвом сатрапів, де вони виховувалися в дусі самовладання, простоти, правдивості та хоробрості.

Оскільки влада персів ґрунтувалася на військовій силі, була проведена реорганізація армії та військових справ. Елітою армії була царська гвардія з 10 тисяч «безсмертних» піхотинців. Перша тисяча з них, що складалася з представників знатних родів, становила особисту охорону царя. Розмір війська в сатрапіях та чисельність гарнізонів у фортецях визначалися особисто царем, який також проводив щорічні огляди. Під час війни формувалася велика армія, частину постійного війська розселяли по межах різних областей, де воїни виконували військову повинність та обробляли землю, яку отримували в наділ. З часом ці наділи стали відчужуватися (застава, оренда тощо). Коли власники наділів знаходилися на військовій службі, їхню землю обробляли члени їхньої родини. Ті, хто виходив у відставку, повинні були сплачувати податки. Поступово в армії персів стали набирати вояків-найманців.

У сфері релігії відбулися зміни, які привели до нової релігійної системи – зороастризму, яка з'явилася ще у VII ст. до н.е. в Середній Азії (названа за іменем засновника пророка Зороастра). Ця система віри віддавала шану Ахура-Мазді (підтвердження цьому можна знайти на Бехістунській скелі). Однак дозволялося і проведення культів традиційних іранських божеств.

Таким чином, завдяки послідовному проведенню реформ Дарієм I, Ахеменідська імперія швидко стала централізованою бюрократичною деспотією, яка більше наслідувала традиції Вавилонської та Єгипетської держав, ніж відкривала шлях у нову історичну епоху. Цар персів мав абсолютну владу, який вважався найвищою та священною особою, що уособлювала Бога на землі. Лише сім осіб з шляхетного кола мали право вступати до царя без попередньої доповіді. Ніхто не міг з'являтися перед ним без дарунків. Біля царя завжди перебували його особистий секретар, що складав укази, а також маги-жерці, заратуштри, які виступали радниками у духовних і світських питаннях. Цар управляв країною за допомогою письмових наказів, які залишалися законом завдяки царській печатці і не підлягали скасуванню. Він контролював управління країною також через царських суддів, яких призначав довічно, і які вирішували правові питання. У великій імперії, як Перська, царі мали кілька резиденцій. Основними столицями були Сузи, Екбатана (колишня столиця Мідії), та Пасаргади.

У часи свого розквіту перська цивілізація під керівництвом Дарія I почала будівництво нового міста, Персеполя, розташованого за 32 кілометри від міста Пасаргади. Персеполь служив не лише царською резиденцією, але й місцем, де знаходилася царська усипальниця, в якій пізніше був похований сам Дарій Великий. Це місто також стало місцем коронацій, прийому високопосадовців з різних країн, таких як Єгипет, Вавилонія, Лідія, Індія тощо, а також святкування нового року, яке відбувалося у день зимового сонцестояння.

Для суспільного ладу держави Ахеменідів характерим є:

- поєднання величезного сектора царської землі, на якій сиділи дрібні залежні землекористувачі та орендарі;
- великі, звільнені від податків вотчини, що роздавалися царем у повну приватну власність членам династії, вельможам і т.д.;
- землеволодіння автономних міських общин і храмових корпорацій;
- приватне рабовласництво великої ролі у виробництві не відіграло;
- у великих міських общинах бурхливо розвивалися приватновласницькі і товарно-грошові відносини, наслідком яких ставали лихварство, боргова кабала і боргове рабство, причому найактивнішу роль тут відігравали великі землевласники, які жили у містах. Їх приватні володіння могли бути розкидані по всій імперії.

У 500 р. до н.е. почалися **греко-перські війни** (500 – 449 рр. до н.е.), конфлікт між Персією та давньогрецькими містами-полісами. Причиною конфлікту стала допомога військовими кораблями, яку Афіни та Еретрія надали повсталим грецьким полісам у Малій Азії проти перського панування, що почалася з острова Евбеї.

Основні етапи греко-перських воєн:

1) повстання Мілета та інших малоазійських грецьких міст-держав проти перської влади (500 – 494 рр. до н.е.) (повстання підтримали деякі міста Балканської Греції): місто зруйноване вщент, чоловіків стратили, а жінок та дітей продали в рабство;

2) вторгнення Дарія I на Балканський півострів: закінчилося його поразкою при Марафоні (490 рр. до н.е.) (загинуло 6400 персів і їх союзників та 192 афінянина);

3) похід **Ксеркса I** (син Дарія I, 485 – 465 рр. до н.е.):

- спочатку він у 484 р. до н.е. придушив повстання в Єгипті, 481 р. до н.е. – у Вавилоні;

- середина вересня 480 р. до н.е. – битва при Фермопілах: цар Леонід на чолі 300 спартанців у протистоянні із армією Ксеркса I загинув;

- 28 вересня 480 р. до н.е. – битва при Саламіні: перський флот був скований у вузькій затоці і його кораблі заважали один одному. Греки отримали повну перемогу, більша частина перського флоту була знищена (бл. 1000 кораблів);

- 27 серпня 479 р. до н.е. – морська битва біля мису Мікале у берегів Малої Азії: перси зазнали повної поразки. Ця поразка послужила сигналом до повстань грецьких держав Малої Азії проти перського панування. Тепер Спарта і Афіни перенесли воєнні дії на територію противника, у Малу Азію. Поступово грекам вдалося вигнати перські гарнізони із Фракії і Македонії. Війна між греками і персами тривала до 449 р. до н.е. і закінчилася перемогою греків.

У 449 р. до н.е. Афіни і Персія уклали мирний договір – **Калліїв мир**:

1) малоазійські грецькі міста залишались під верховною владою перського царя; 2) афіняни отримували фактичне право управляти цими територіями; 3) Персія зобов'язувалася не посилати армію на захід від р. Галіс, по якій за цим договором повинна була проходити прикордонна лінія; 4) зі своєї сторони, Афіни залишили Кіпр і зобов'язувались у майбутньому не надавати допомогу єгиптянам у їхній боротьбі проти персів.

Греко-перські війни підкреслили слабкість імперії персів, яка зменшувалася на очах. Після смерті Дарія I перси все частіше стикалися з політичним фактором – наявністю вільних грецьких міст на Заході. Навіть залишаючи за собою плани на завоювання Греції і придушення повстань та заколотів у сатрапіях (Єгипет, Вавилон, Мідія, Сирія, Мала Азія та ін.), перси не змогли уникнути розпаду Ахеменідської держави.

Улітку 465 р. до н.е. Ксеркс I був убитий в результаті змови, і царем став його син *Артаксеркс I* (465 – 424 рр. до н.е.). Йому довелося вести боротьбу із повсталими сатрапіями, зокрема Єгиптом. Палацові інтриги дестабілізували центральну владу. Все важче і важче було утримувати сатрапії під владою. Почали відпадати території: 360 р. до н.е. – Кіпр, потім – Карія, Кілікія, Лідія і індійські володіння.

З середини V ст. до н.е. Персія почала втрачати свої провінції одну за одною. Весною 334 р. до н.е. проти перської імперії з 35-тисячною армією рушив молодий та енергійний правитель Македонії Олександр. Малоімовірно, що жителі великої держави Ахеменідів розуміли, що їхнє майбутнє тепер залежить від результатів цієї кампанії. Олександр Македонський швидко захопив Малу Азію, міста Фінікії, Палестини, увійшов до Єгипту, пройшов через Месопотамію і в нижній частині Тигру розгромив перську армію у битві при Гавгамелах 1 жовтня 331 р. до н.е. Останній цар персів *Дарій III* втік до Бактрії, де його було вбито. Зустрівши мінімальний опір, Олександр Македонський захопив Вавилон, Персію, де знищив царський палац у Персеполі, Мідію, Парфію, Бактрію, підкорив собі Дрангіану, Гедрозію, Арахозію, Согдіану. Так завершила свій історичний шлях перська імперія Ахеменідів.

Тема 12

СТАРОДАВНЯ ІНДІЯ

1. Джерела вивчення історії Стародавньої Індії.
2. Природа, населення, періодизація.
3. Індська (Хараппська) цивілізація (XXIII – XVIII ст. до н.е.).
4. Ведійський період (XIII – VII ст. до н.е.).
5. Буддійський період (VI – III ст. до н.е.).
6. Класичний період (II ст. до н.е. – V ст. н.е.).

1. Джерела вивчення історії Стародавньої Індії. Писемність Індської цивілізації досі залишається нерозшифрованою. Тому багата матеріальна культура, що виявляється в процесі археологічних розкопок – єдине джерело наших знань про історію Індії цього періоду.

Кочові індоарійські племена – творці «класичної» індійської культури – у Ведійський період володіли досить примітивною матеріальною культурою. Ніяких точних її слідів досі не знайдено. Найважливішим джерелом залишаються ведійські тексти. Найдавніші з них – самхіти («збірки»), що складаються з «Рігведи» – зібрання гімнів богам, «Самаведи» – зібрання гімнів, положені на певну мелодію і частіше повторюють «Рігведу», «Яджурведи» – збірка формул, які використовувалися під час ритуалів жертвопринесення (яджус – жертвна формула), і «Атхарваведи» – зібрання магічних формул (Атхарва – магічна формула).

До усної творчості індійського народу відносяться також дві грандіозні поеми, які можна порівняти за літературною цінністю і історичним значенням із всесвітньо відомим гомерівським епосом. Першою з цих поем була «Махабхарата», а друга називалася «Рамаяна» (сказання про діяння Рами). Як джерело з історії Ведійського періоду частково може використовуватися епічна поема «Махабхарата» (досл. «Сказання про велику битву нащадків Бхарати»), яка відображає процес поширення і

утвердження індоаріїв на території Гангської рівнини. Проте остаточно її текст оформився тільки в перші століття нашої ери. «Махабхарата» містить більше 75 тис. двовіршів (шлок) у 18 книгах. Це українською мовою приблизно 7-8 тис. друкованих сторінок звичайного формату. В основі оповідання – сварка між двома групами двоюрідних братів – п'ятьма Пандавами (сини царя Панду і цариці Кунти) і ста Кауравів (сини царя Дхритараштри і цариці Гандхарі). Драматичні події між ворогуючими гілками роду Бхаратів завершилися 18-денною битвою, в якій взяли участь усі народи, відомі на той час. Страшний бій закінчився перемогою Пандавів і винищенням Кауравів, але у битві загинули майже всі воїни. Історики не можуть прийти до єдиної думки, коли саме відбулися ці події, що лежать в основі «Махабхарати». Індійська традиція відносить їх до глибокої давнини – до середини II або навіть до кінця IV тис. до н.е.

Письмове оформлення «Махабхарати» в одне зв'язне сказання відбулося приблизно в VI – V ст. до н.е. В описаних подіях разом з людьми беруть участь боги і демони, а деякі з людей здатні здійснювати надприродні подвиги, непосильні простому смертному (переноситися з землі на небо, в одну мить покривати величезні відстані, спілкуватися з богами). Ці подвиги нині відомі як сидхі, що з'являються при певному етапі духовного розвитку особистості.

У «Рамаїні» розповідається про мандрі царевича Рами, який покинув через переслідування мачухи рідне місто Айодхью. Його дружину Сіту викрадають велетні з острова Ланка (Цейлону). Щоб виручити її, він переправляється на чолі армії з ведмедів і мавп на цей острів та перемагає ворогів. На закінчення йому вдається повернутися на батьківщину і утвердитися на престолі свого батька. Крім сюжетної канви, у поемі піднімаються теми людського існування і пояснюються принципи дхарми.

Давньоіндійський епос «Рамаїна» на санскриті тепер доступний на сайті Британської бібліотеки. Британська бібліотека відсканувала манускрипт, що складається із 176 барвистих ілюстрацій. Робота по скануванню зайняла 3 роки. Тепер епічна поема «Рамаїна» викладена на сайті Британської бібліотеки – бажаючі зможуть вивчити епос у збільшеному дозволі, прослухати аудіосупровід, прочитати коментарі істориків-експертів, зробити власні записи і поділитися ними.

У Маурійський (Буддійський) період з'являється відразу кілька нових видів джерел. Так, основним внеском археології у поповнення джерельної бази з давньоіндійської історії є величезна колекція написів, більша частина яких, однак, відноситься вже до середніх віків. Для Маурійського періоду найважливіше значення мають едикти царя Ашоки Маурья, висічені на скелях, каменях і колонах письмом брахмі. Відсутність певного автора у величезній кількості ведійських текстів, епосів і творів інших жанрів (оформлення їх остаточно тексту займало багато століть) зумовило складність датування староіндійської історії I тис. до н.е. У зв'язку з цим едикти Ашоки набувають особливого значення, так як це перші точно датовані джерела з історії Стародавньої Індії.

Крім міфічних і епічних творів, збереглася також збірка «Законів Ману», хронологічна фіксація яких також представляє значні труднощі. Припускають, що вона складалася від III ст. до н.е. до III ст. н.е. Це типовий пам'ятник сакрального права (на зразок законів П'ятикнижжя), в якому цивільні та кримінальні встановлення тісно переплітаються з ритуальними приписами і заборонами та доведена до крайності соціальна нерівність, повністю освячена авторитетом релігії.

Археологічні відкриття Індської (Хараппської) цивілізації стало можливим завдяки роботам з прокладання залізниці між містами Карачі і Лахор у 1856 р. *А. Кеннінгхем* – невомний мандрівник і в той час директор Археологічної служби Індії

– виявив у «каменоломні» неподалік від маленького селища Хараппа в Пенджабі печатку із зображенням єдинорога і написом на невідомій мові. У 1906 р. *Дж. Маршалл* виявив в Британському музеї печатку, дуже схожу на знахідку А. Кеннінгхема. Як тільки Дж. Маршаллу представилася можливість, він купив землю в Хараппі з тим, щоб розпочати там розкопки. Роботи розпочалися у 1921 р. У той же самий час співробітник Археологічної служби Індії *Р.-Д. Банерджі* проводив розкопки буддійської ступи в 600 км від Хараппи – в Мохенджо-Даро, розташованому в Сінді. Під шарами, сучасними часу побудови ступи, він виявив шари, що належали цивілізації, аналогічній Хараппській. У Мохенджо-Даро археологічні розкопки розпочалися у 1922 р.

2. Природа, населення, періодизація. Один з найдавніших центрів розвитку цивілізації знаходився в Індії. У стародавньому світі Індією називали землі на схід від р. Інд, які становили територію нинішніх Індії, Пакистану, Непалу і Бангладеш. Тут в долині Інду в IV – III тис. до н.е. виникла високорозвинена цивілізація, яка збігалася за часом із появою землеробських цивілізацій Єгипту та Месопотамії, виявляючи схожість з ними.

Індія за розмірами своєї території і за кількістю населення вже в далекому минулому належала до числа найбільших країн Азії. Різкі грані, створені самою природою, відрізали її від зовнішнього світу і ускладнювали зв'язки з іншими країнами та народами. Розвиток стародавньої цивілізації в Індії відбувався у відносній ізоляції від решти світу при різноманітні кліматичних та географічних умов.

Індостан межує з Аравійським морем на заході, з Бенгальською затокою на сході, з Індійським океаном на півдні. З північного сходу його обмежують непрохідні гори Гімалаї. На північному заході природним кордоном між Індією і Іранським плато є річка Інд, яка протікає через територію сучасного індійського штату Пенджаб (в перекладі «П'ятиріччя»). Санскритська назва Інду – *sindhu* (річка), що потрапила в давньогрецьку мову через перську у формі *Indos*, і дала Індії її сучасну європейську назву.

На безкрайніх просторах Індії можна знайти надзвичайну розмаїтість природних умов. Долини повноводних річок змінюються степами і пустелями. Покриті снігами гори півночі контрастують з тропічними лісами на півдні. Протягом століть клімат країни змінювався, що відбивалося на характері рослинного і тваринного світу. У багатьох місцях (особливо на північному заході) він ставав більш посушливим. Лісові масиви в давнину були набагато більшими, ніж тепер.

На північному сході протікає річка Ганг – найбільша річка Південної Азії, що формує дельту в гирлі Бенгальської затоки. Індо-Гангська рівнина, яка простягається між Індією та Гангом, вважається «серцем» класичної Індійської цивілізації. Пустеля Тар відділяє її від річки Інду на заході, а на півдні річка Нармада служить межею між нею та Деканським плато – плоскогір'я, що тягнеться до найпівденнішої точки Індії – мису Кумарі. Це плато перетинають численні річки, які впадають в море як на захід, так і на схід від нього. Уздовж Малабарського узбережжя на сході Декана розташовані гори Гхаті.

Індія була багата на природні ресурси, необхідні для життя, і не мала великої потреби в іноземних товарах. Різноманітність природних умов створила сприятливі умови для появи цивілізації на Індостані. Великі річки використовувалися як природні шляхи сполучення. У лісах, що покривали Індо-Гангську рівнину, було багато видів тварин; доступ до моря сприяв ранньому розвитку мореплавства та рибальства.

Виключно багаті та різноманітні були флора і фауна країни. Крім пшениці і ячменю, тут вже в давнину вирощували рис, який саме з Індії вперше потрапив до Західної Азії, Африки та Європи. З інших культурних рослин, знайомством з якими

західні країни були зобов'язані Індії, слід зазначити цукровий очерет і бавовник, не кажучи вже про прянощі. У стародавній Індії були одомашнені місцеві породи худоби (наприклад, горбатий бик зебу, що потрапив звідси у Двуріччя і Єгипет). В Індії вперше були приручені слони, які використовувалися головним чином у військовій справі. З часу походів О. Македонського і західні народи стали вчитися в індійців застосуванню в битві могутніх бойових слонів.

Індія володіла невичерпними джерелами всілякої цінної сировини (каменем, металевими рудами, свинцем, оловом, залізом, лісоматеріалами). Все це давало можливість продуктивно розвиватися, значною мірою самостійно, що, звичайно, не виключало проникнення інших племен і народностей, а також зовнішньої торгівлі (в основному через Іран і Середню Азію). Стародавня Індія була багата золотом, сріблом, алмазами, беріллами. Це сприяло швидкому розвитку технічних навичок і торгівлі дорогоцінними металами та камінням.

Найдавнішими землеробськими зонами Індії були басейни двох великих річок: Інду з його п'ятьма притоками (Пенджабом) і Гангу, також приймає в себе ряд приток. Пізніше розвинулося сільське господарство у південній частині країни, на півострові Декхан. У долинах Інду і верхнього Гангу рано стало процвітати іригаційне землеробство. В інших місцях хлібороби залежали від атмосферних опадів, особливо рясних в низов'ях Гангу. Особливе значення для країни мали літні мусони, що дули з південного заходу і приносили велику кількість вологи. Коли вони затримувалися або ставали менш інтенсивними, наставала посуха.

Сприятливі для життя і господарської діяльності природні умови поєднувалися з високою концентрацією населення в цьому регіоні. Серед цивілізацій стародавнього світу Індійська відрізнялася численністю і щільністю населення. Індія – одна з найбільш населених країн стародавнього світу. В етнографічному відношенні її часто порівнюють з Африкою. Етнічний склад її жителів неоднорідний. Строкатість племінного складу пояснюється схрещуванням на величезній території безлічі племен і народів. Можливо, корінним народом Індії були дравіди, які становили більшу і змішану етнічну групу, що населяли головним чином середню і південну частини півострова Індостан.

У II тис. до н.е. в Індії починають поширюватися племена, що говорили на мовах індоєвропейської сім'ї народів. На основі цих мов виробилася літературна мова, що отримала назву санскриту.

Давньоіндійська цивілізація говорила на численних мовах, які в основному становили дві групи: індоєвропейську і дравідську. Відомо, що носії індоєвропейських мов (арії) проникли до Індії у II тис. до н.е. Це етнічне найменування отримало пізніше значення «шляхетні», бо завойовники дивилися на підкорене місцеве населення зверхньо і претендували на верховенство. Однак про переваги тієї чи іншої етнічної групи (расової чи мовної) говорити не доводиться. Все залежало від конкретних умов розвитку у той чи інший історичний момент.

Історію Стародавньої Індії прийнято ділити на наступні періоди:

1) найдавніша цивілізація Індська або Хараппська датується приблизно XXIII – XVIII ст. до н.е. (виникнення перших міст, утворення ранніх держав);

2) до другої половини II тис. до н.е. відноситься поява індоєвропейських племен, т.зв. аріїв. Період з кінця II тис. до середини I тис. до н.е. іменується «ведійським» (за створеною в цей час священною літературою вед). Можна виділити два його основні етапи: ранній (XIII – IX ст. до н.е.) характеризується розселенням племен аріїв у Північній Індії, пізній – соціальною та політичною диференціацією, що призвела до утворення перших держав (VIII – VII ст. до н.е.), головним чином в долині Гангу;

3) «буддійський період» (VI – III ст. до н.е.) – час виникнення та поширення буддійської релігії. З погляду соціально-економічної та політичної історії він відзначений початком урбанізації і появою великих держав – аж до створення загальноіндійської держави Маур'їв;

4) II ст. до н.е. – V ст. н.е. можна визначити як «класичну епоху», час становлення найбільш характерних особливостей соціально-політичного ладу і культури Стародавньої Індії. Утвердження династії Гуптів.

Між Маурійським і Гуптським періодами Індія переживала тривалу епоху нашестя могутніх завойовників – греко-бактрійців, саків, парфян, кушан. Їхню культуру не можна назвати власне індійською, тому цей період можемо розглядати як перехідний період або назвати його періодом завоювань.

3. Індська (Хараппська) цивілізація (XXIII – XVIII ст. до н.е.). Індську цивілізацію прийнято називати Хараппською за назвою першого міста, в якому були розпочато систематичні розкопки, – Хараппа. Однак, Хараппа більш пізніє за інший важливий центр цієї цивілізації – Мохенджо-Даро. Те, що долина Інду була колискою цієї цивілізації, виправдовує її назва – Індська. На даний час відомо близько 300 городищ, прямо або побічно пов'язаних зі світом Індської цивілізації. Місто Мохенджо-Даро («Пагорб Мертвих»), розташоване на правому березі Інду в 320 км від берега Аравійського моря, і Хараппа, що стоїть на березі річки Рави в Пенджабі, в 600 км від Мохенджо-Даро, – головні центри Індської цивілізації.

Дослідження Індської цивілізації ускладнюється рядом обставин: самі нижні шари (15 м в глибину!) найдавнішого її міста – Мохенджо-Даро – затоплені ґрунтовими водами, і дата його заснування залишається ймовірною. Розкопки, що проводилися у 20 – 30-ті рр. XX ст., не були належним чином задокументовані. Датування Індської цивілізації надзвичайно ускладнюється й тією обставиною, що досі не розшифровано її писемність. Нема можливості встановити послідовність подій, культурних шарів на основі власне хараппських письмових документів.

Археологічні сліди Індської культури виявлені як в долині Інду, так і у верхній частині долини Гангу. Територія, яку займала ця цивілізація, значно більша за територію одночасних Єгипетської і Месопотамської цивілізацій. Вона тягнулася більш ніж на 1100 км з півночі на південь і на 1600 км із заходу на схід. Хараппську культуру можна датувати часом бл. 2500/2300 – 1800/1700 рр. до н.е.

На межі III – II тис. до н.е. зафіксовано розквіт культури, який підтверджується суворим плануванням міст, монументальною архітектурою, наявністю писемності, систем мір і ваг, а також творів мистецтва. Поселення надають найбільш повну і різноманітну інформацію про цю культуру. Деякі міста, такі як Хараппа і Мохенджо-Даро, мали великі розміри, з площею 2-2,5 кв. км і населенням від 35 до 100 тис. осіб. Були також містечка розміром від 5 до 12 га і дрібні селища до 1 га. Зазвичай міста оточувалися потужними стінами і складалися з двох частин – цитаделі і нижнього міста. У цитаделі знаходилися зерносховище, палац правителя, адміністративні та торгові будівлі, басейн для релігійних обрядів і культові споруди. Доступ до цитаделі був обмежений спеціальними воротами.

У нижньому місті проживала основна частина населення. Планування забудови міст відрізнялося чіткістю: мережа вулиць розділяла місто на прямокутні блоки-квартали. Центральні вулиці, досить широкі, часто до 10 метрів, перетиналися під прямим кутом. На великих перехрестях кути будинків були округлені, щоб не заважати руху возів. Заможні мешканці міста зазвичай проживали у дво- або триповерхових будинках з обпаленої цегли, які складалися з декількох приміщень, що об'єднувалися

навколо внутрішнього дворику, де було вогнище для готування їжі та місце для дитячої гри. Плоскі дахи цих будинків були покриті утрамбованою землею і, можливо, використовувались як місце для сну в спекотні літні ночі. Хоча будинки не були прикрашеними і не мали вікон, вони були досить організованими. У кожному будинку зазвичай була кухня та туалетна кімната. Для забезпечення приміщень свіжим повітрям у верхній частині стін робилися отвори. Місто мало мережу колодязів, викладених цеглою, та розвинуту на той час систему каналізації. Бідніша частина населення мешкала за міськими стінами, де першими зазнавали наслідків повеней або ворожих нападів.

Населення Індської цивілізації займалося землеробством, вирощуючи такі культури, як пшениця, ячмінь, просо, польовий горох, дині, кунжут і гірчиця. Велика увага приділялася також вирощуванню рису й садівництву. Бавовну також виробляли. Немає даних про наявність великих зрошувальних споруд у цей період, але відомо, що водочерпальне колесо використовувалося. Ймовірно, поля зрошувалися природними розливами річок. Хараппці використовували воду з повеней, будуючи місця для збереження води. В цей час вони вже практикували систему двох врожаїв – весняного і літнього, яка залишилася в аграрній традиції Індії й досі. Землеробство хараппців було досить технічно розвиненим, використовували дерев'яні плуги, кам'яні лемеші, дво- і чотириколісні вози. Скотарство також розвивалося, зокрема, були одомашнені корови, буйволи, вівці, кози, свині, віслюки. Роль полювання та рибальства була мінімізована.

Ремесло в Хараппській культурі, що відображало епоху бронзового століття, було надзвичайно важливим компонентом. Воно відзначалося наростаючим прогресом у металургії та металообробці. Ремісники вміло створювали різні сплави, включаючи мідь з миш'яком, свинцем і оловом, які використовувалися для виготовлення інструментів, зброї та прикрас. Золото також піддавалося обробці, але в меншій мірі використовувалися свинець і срібло. У містах Хараппської культури не було застосування заліза. Ювеліри виробляли витончені вироби, поєднуючи золото з напівдорогоцінним камінням, а виготовлення бус стало налагодженим виробництвом. Особливо популярними були сердолікові намиста з травленим орнаментом.

Особливим видом промислу, що поєднував майстерність ремісника з витонченим художнім смаком, було виготовлення печаток-амулетів. Вони вироблялися із стеатиту і зазвичай містили зображення тварин та піктографічні знаки. Гончарі та різьбярі по каменю й слонової кістці відзначалися чудовою майстерністю. Велику роль відіграло також прядіння і ткацтво, які прикрашали різні види тканин, зокрема бавовняних, що підтверджувало перевагу Індії у бавовняному промислі як спеціалізованій галузі.

Великі міста Індської цивілізації були не лише центрами ремесла, але і важливими торговельними вузлами, обслуговуючи як зовнішню, так і внутрішню торгівлю. Торгівля по морю і суші розширювала контакти Індської цивілізації з Месопотамією. Один з ключових торгових пунктів, де відбувалися торгові операції, – острови Бахрейн. Велика кількість кубоподібних кам'яних гир зі стандартною вагою свідчить про важливість торгівлі в цьому регіоні.

Розбудова поселень, розвиток ремесел і торгівлі є лише частиною успішного розвитку Індської культури. Іншим важливим аспектом було зростання інтелектуального рівня, розквіт художньої культури та створення оригінальної системи писемності. Писемність широко використовувалася, проте грамотність була обмежена переважно столичними центрами. До наших днів збереглось близько 2500 написів на кераміці, металевих виробах і печатках-амулетах. Вчені ідентифікували понад 400

рисуноків, але розшифрувати їх досі не вдалося. Відомо лише, що хараппці писали зправа наліво і їхня писемність належить до протодравідської мови.

Високий рівень розвитку виробничих сил, наявність великих міст, писемності свідчать про те, що суспільство Хараппської культури далеко пішло від первісної доби. Різниця у рівні облаштування будинків, а також між багатими і бідними похованнями передбачають значну майнову диференціацію. Такі роботи, як виробництво у великій кількості цегли, будівництво великих споруд і фортечних укріплень, спорудження дренажної системи і її обслуговування, роботи у величезних зерносховищах і на причалах тощо вимагало великої кількості робочих рук, які напевно були підневільними.

Точні дані про соціальну структуру хараппського суспільства відсутні. Можна передбачити схожість у суспільному устрої з цивілізаціями Тигру та Євфрату. Добре налагоджене міське життя, яким могла керувати тільки сильна адміністрація. Можемо припустити про існування достатньо сформованого державного апарату. Величезні зерносховища, що будувалися в цитаделях, дають підставу деяким дослідникам припускати наявність державних централізованих господарств.

У релігійних поглядах населення Індської цивілізації спочатку важливе значення мала богиня-мати, але пізніше центральним став культ верховного чоловічого божества. Його зображували сидячим на низькому троні, у рогатому головному уборі, іноді трилике, часто оточеного різними тваринами, що нагадувало образ бога Шиви. Також важливою була традиція анімізму, коли деякі види тварин (слони, мавпи, собаки, бики, птиці) вважалися священними, і досі мають цей статус.

В цілому, Хараппська культура відображає новий спосіб життя її населення, який вже має ознаки міського способу життя порівняно з ранньоземлеробською епохою. Це проявляється у цегляних будинках з кімнатами для обмивання, системі криничного водопостачання та увазі до санітарії і гігієни. Хараппці перебували на початковому етапі урбанізації, коли значний людський потенціал і відповідний спосіб життя сконцентровані у великих центрах. Внутрішнє оздоблення будинків було досить скромним. Приділяється увага кулінарії, з використанням кам'яних і глиняних ступок для приготування тіста. Буденне життя жінок було прикрашене використанням престижних речей, таких як особисті прикраси, зокрема браслети. Серед них були браслети із золота, срібла, міді, раковин і теракоти, а також з ниток золотих бус. Їх носили не лише на руках, але й на ногах, і мода на багатоярусні прикраси, що покривали практично всю руку, стала популярною.

З XVIII ст. до н.е. Індська цивілізація почала поступово згасати. Міста занепадали, поступово втрачалися навички містобудування, ремісничої майстерності та художнього смаку. Ймовірно, також була забута писемність. Причини цього регресу досі залишаються невідомими. Занепад може бути пов'язаний зі зміною клімату, розливами річок, тектонічними поштовхами або епідеміями. Однак однозначно визначити основну причину краху такої яскравої і унікальної цивілізації наразі неможливо.

4. Ведійський період (XIII – VII ст. до н.е.). Після зникнення Індської цивілізації пройшло майже тисячу років, перш ніж на території долини річки Ганг розвинулася нова цивілізація. Цей період історії часто називають «темними століттями». Якщо про Індську цивілізацію можна скласти уявлення на підставі археологічного матеріалу, то про «темні століття» можна судити тільки за літературними пам'ятками. Ці давні тексти, які складаються з релігійних гімнів, тлумачень священних текстів, описів ритуалів та магічних формул, відомі під назвою Веди («знання»), є найдавнішими релігійними

творами Індії. Період їх створення, що припадає на першу половину I тис. до н.е., відомий як «ведійська епоха».

Приблизно у 1800 р. до н.е. у долині річки Інду з'явилися нові напівкочові племена, які називали себе аріями. Вони спілкувалися мовою, що належить до індоєвропейської мовної сім'ї. Попередники цих племен проживали в степах Євразії між сучасною Південною Росією та Західною Туреччиною. Частина цих племен почала мігрувати на південний схід і, перетнувши Іранське нагір'я, дісталася до східних меж долини Інду. Коли арії, рухаючись по гірських стежках, досягли півострова Індостан, першими місцевими жителями, кого вони зустріли, були хараппці, які мешкали в долині Інду. Хоча проникнення арійських племен в Індостан відбувалося повільно й поступово, їхні взаємини з хараппцями залишалися конфліктними. Арії, ймовірно, не підкорили хараппців, але здебільшого були поглинуті корінним населенням Індії, передавши їм свою мову.

У результаті міграцій і контактів населення почало заселяти і господарювати в долині Гангу. Тут вже існували деякі поселення мисливців і фермерів, але з середини II тис. до середини I тис. до н.е. ці регіони зазнали суттєвих змін. Розвиток металургії заліза дозволив швидше освоювати нові території і перетворювати лісові угіддя на поля та пасовиська.

Основним заняттям населення у Ведійський період було землеробство. Кочові скотарські племена, що поступово осідали в долині Гангу, розширювали орні землі. Облaсті, що були вкриті густою рослинністю, швидко перетворювалися на польові угіддя і пасовиська. Землю, яка була очищена від джунглевої рослинності, обробляли важким плугом, який зазвичай тягли бики. Також застосовували штучне зрошення. Було вирощено багато видів злаків, включаючи ячмінь, пшеницю та бобові. У результаті освоєння долини Гангу був винайдений рисівник. Крім землеробства, велике значення мало скотарство, особливо розведення корів та коней, яких вважали важливою складовою військової сили.

Спочатку племена Ведійської цивілізації не мали таких великих міст, як у хараппців. Проте з часом їх невеликі поселення почали перетворюватися на міста, які ставали адміністративними та ремісничими центрами. Також почали формуватися верстви професіональних купців і лихварів. Грошову одиницю представляли корови, а також найбільш уживані золоті шийні прикраси.

Одночасно відбувалися процеси соціального розшарування, з'явилися рабів. Першими рабами (*даса*) ставали військовополонені і мирне населення переможених племен. У початковій стадії рабство мало патріархальний характер. Раби працювали разом із членами родини під пильним наглядом її голови. Їхню працю застосовували на найважчих роботах. Рабів розглядали як частину майна, і їхня кількість свідчила про багатство їхнього власника.

Унікальна риса Ведійського періоду виявляється в утворенні соціального розшарування населення у формі варн – станів, які мали закритий характер. Хоча станові відмінності були притаманні більшості стародавніх цивілізацій, в Індії вони набули систематизованого вигляду завдяки стійкості общини та залишкам родової організації. Система варн виникла в суворій відповідності до поділу за видами праці і розділяла суспільство на чотири стани:

1) **брахмани** – представники жрецьких кланів, вважалися посередниками між людьми та богами. Їх вважали уособленням вищої досконалості і представниками людства перед божествами. Після тривалого навчання під керівництвом вчителя або гуру, брахмани ставали хранителями давніх знань, експертами у священних текстах.

Білий колір відображав чистоту та бездоганність цієї варни. Убивство брахмана вважалося найбільшим гріхом;

2) варну **кшатріїв** представляла військова знать, яка мала реальну владу і відповідальність за військові дії та управління. Цій варні належали також царі, або **раджі**. Кшатрії змалку навчалися мистецтву війни, володінню зброєю, рішучості та енергії. Символічний колір цієї варни – червоний, що асоціюється з вогнем та війною;

3) варна **вайшіїв** складалася з вільних общинників, які займалися землеробством, скотарством, ремеслом і торгівлею. Їх уявляли як втілення жовтого кольору, що символізує землю;

4) ці три вищі варни виступали проти четвертої – **шудр**, які вважалися менш рівноправними членами суспільства і були зобов'язані служити першим трьом варнам. Шудри вважалися нащадками підкореного населення, а не аріїв, і символізували чорний колір.

Кожна варна була закритим станом, приналежність до якого визначалася при народженні. Перехід з однієї варни в іншу був заборонений, а шлюби між представниками різних варн вважалися неприпустимими. Перші три варни мали привілеї, які підкреслювалися спеціальним обрядом посвячення, що символізував друге народження людини (тому їх ще називали «двічі народженими»). Цей обряд проводився для дітей брахманів у віці 8 років, кшатріїв – 11 років, вайшів – 12 років. Передбачалося, що життя «двічі народжених» складалося з чотирьох етапів: навчання, свідоме сімейне життя, відлюдництво та життя бродячого аскета.

До середини I тис. до н.е. в долині Гангу відбулося перетворення органів племінного самоврядування на державні. Такі інститути родового ладу, як племінні збори, народний суд і рада старійшин, втратили свою вирішальну роль або зникли зовсім. Поступово встановилася царська влада, яка передавалася від батька до сина і вважалася священною, бо вважалося, що царі (раджі) володіють оком знання і є втіленням божества. Раджа вважався головним захисником дхарми – правил добродесного життя. Особистість царя була недоторканною. Управління державою раджа здійснював разом з жерцями і воїнами. У державах Ведійської епохи було виділено посади придворного жерця, який був однією з головних фігур поряд з правителем, воєначальником, скарбника та збирача податків.

Ще однією відмінною рисою цивілізації Ведійської епохи було повільне утворення державності. Кілька десятків невеликих держав виникали та розпадалися, змінюючи свою назву та території. Під кінець Ведійської епохи, бл. у 600 р. до н.е., в долині Гангу існувало 16 держав, які конкурували між собою як торговельно-економічними, так і військовими методами. З часом у Північній Індії почали набирати силу і стали виділятися дві держави – Магадха і Кошала.

Якщо цивілізація долини Інду дала півострову назву Індія, то цивілізація долини Гангу дала релігію – ведизм. Це віровчення не було загальноіндійським, але відносилось до вірувань давніх арійських племен. Однією з відмітних рис ведизму було поклоніння багатьом богам. Серед них виділяли трьох головних: Індру – бога грому та грози, який очолював індійський пантеон, Агні – бога вогню, що беріг домашнє вогнище, і Сурью – бога Сонця. Людина ведійської епохи вважала, що життя керується волею богів девів, які ставилися до людини доброзичливо. Але водночас люди вірили, що існують й демонічні божества асури, які приносять лише хвороби і нещастя (варто зауважити, що в перській міфології ці божества мали протилежні характеристики). Вважалося, що боги живуть жертвопринесеннями, тому віруючі постійно повинні їх обдаровувати. Хоча храмів, вівтарів і священних зображень богів не існувало, центральним елементом

культової практики було принесення в жертву тварин. Ці церемонії проводилися в сутінках біля вогнищ на спеціально підготовлених місцях і могли тривати кілька днів. На честь богів жертвували тварин, клали в багаття хлібні зерна, лили олію, топлене масло і сому (сік однієї з гірських рослин). Жерці, які мали спеціальну підготовку, були відповідальні за правильність проведення церемоній.

Людям цієї епохи були властиві міркування над загадками світу, причинами його виникнення і таємниць Всесвіту. Вони розвинули концепцію переселення душ, за якою поза Всесвітом існує загальна душа, абсолют, яка перебуває у всьому та керує ним. Після смерті людська душа переходить в інше тіло, яке народжується, і цей процес триває, поки вона не звільниться від своїх гріхів. Ці погляди також пов'язані з вченням про карму, згідно з яким усі дії і вчинки людини залишають певний слід. Карма визначає не лише рок і долю людини, але і суму її добрих та поганих вчинків. Лише роблячи добрі вчинки, можна очікувати на рай. Вчення про карму стало основою морально-етичного розвитку у всіх індійських релігіях і покладено в основу кругообігу життя всіх живих істот, що пов'язані загальним ланцюгом перероджень.

Менталітет людей Ведійського періоду залишався переважно релігійним, але почали з'являтися й перші промені наукового мислення. Тут вже була сформульована теорема Піфагора, почала розвиватися медицина і лінгвістика, почав формуватися багатий літературний доробок. Веди ще не були писемно зафіксовані і передавалися усно. Розпочався розвиток епічної поезії, з'явилися два важливі цикли сказань – поеми «Махабхарата» і «Рамаєна». Ці поеми пізніше стали священними текстами індуїзму, втіленням його культури і знань.

5. Буддійський період (VI – III ст. до н.е.). У середині II тис. до н.е. на півночі Індії настає епоха відносної стабільності. До цього часу міграції племен майже припинилися, держави в долині Гангу переживають підйом, з'являються нові міста, посилюється влада царів, розвиваються землеробство і торгівля. З цього часу ця частина Індії стає найбільш населеною.

У VI – IV ст. до н.е. між північно-індійськими державами посилюється боротьба за політичне переважання. У результаті висунулися дві держави – Кошала і Магадха. Після завзятої багаторічної боротьби Магадха стає найсильнішою державою Північної Індії, а її столиця Паталіпутра найбільшим і найбагатшим містом. Коли на престолі запанувала династія Нандів, завершилося підпорядкування всієї долини Гангу. Далі з кінця IV ст. до н.е. на престолі запанувала **династія Маур'їв** (322 – 185 рр. до н.е.), при якій було створено першу державу загальноіндійського характеру – Маурійську імперію, а в області ідеології оформився буддизм.

У 327 р. до н.е. О. Македонський на чолі великої армії приступив до завоювання Індії. Деякі області йому вдалося підпорядкувати, але племена Північно-Західної Індії чинили опір. Одержавши ряд блискучих перемог, О. Македонський відмовився продовжити східний похід і в 325 р. до н.е. пішов з Індії. Зустріч давньогрецької цивілізації з цивілізацією між Гангом і Гімалаями сприяла не тільки зближенню Індії з елліністичним світом, коли грецький і почасти перський вплив стали проникати в західні райони Північної Індії. Індійська цивілізація також зробила деякий вплив на розвиток культури елліністичних країн, зокрема в області медицини і філософії.

Династія Маур'їв з'явилася в період греко-македонських завоювань, коли молодий раджа **Чандрагупта** зумів підкорити Північну Індію, перемігши Селевкідів, і бл. 317 року до н.е. започаткував династію Маур'їв, що отримала назву за його родовим ім'ям. Чандрагупта, його син **Біндусара** і особливо його онук **Ашока**, розширили владу майже на всю Індію, а також частину Пакистану та Афганістану. Особливо славився

Ашока, який зміцнював державу, розвивав господарське життя і активно сприяв релігійному розвитку своєї держави.

Відмінні особливості державного устрою Маур'їв порівняно добре відомі головним чином завдяки твору «*Артхашастра*» («*Наука про політику*»), написаному, як вважають, вірним сподвижником і радником Чандрагупти брахманом Чанакья. Також завдяки написам-едиктам, які висікалися на камені за наказом Ашоки, ми багато знаємо і про систему управління імперією. Маурійська держава очолювалася царем (раджа), чия влада була абсолютною і відображала типову деспотію. Культ царя підтримувався також ідеєю про божественне походження влади. Імперія Маур'їв була поділена на п'ять великих областей (намісництв), які, як правило, керувалися членами царської родини (царевичами) та вищими чиновниками. Кожне намісництво ділилося на менші адміністративні одиниці, що робило царський палац осередком всього управління.

За царя існував *парішад* – рада найбільш приближених сановників. Рада мала дорадчий характер, але до її думки цар прислухався. Для управління великою імперією потрібний був міцний бюрократичний апарат. Великий штат чиновників обслуговував царський палац, податкове і військове відомство, а також забезпечував владу на місцях. Особливу роль при царському дворі відігравали *пурохіта* – головний жрець, і *сенапати* – командувач військами. Раджа, як головнокомандувач, особисто керував військом, яке складалося з піхоти, кінноти, колісниць і бойових слонів. Основною зброєю для всіх родів військ був лук, який виготовляли з бамбука або рогових пластин. Утримання війська та армії чиновників вимагало величезних витрат, які збирали з населення у вигляді різних податків.

Цивілізація імперії Маур'їв відрізнялася великою кількістю багатолюдних, порівняно впорядкованих міст, серед яких були столиця Паталіпутра (нин. Патна), Раджагріху (суч. Раджгір), Варанасі (суч. Бенарес), Шравасі (нин. Савватхі). Міста не відрізнялися помпезною пишністю, навіть будинки багатіїв будувалися в основному з дерева. Міста були з'єднані караванними шляхами та річками, що сприяло розвитку торгівлі. Основними товарами були предмети розкоші: прикраси, пахощі, прянощі, дорогоцінні камені, бавовняні і шовкові тканини.

Стрімко розвивалися ремесла. Вільні ремісники об'єднувалися в групи, де передавали й навички своєї майстерності. Ремесла ставали все більш спеціалізованими, з'являлися такі галузі як ковальство, виробництво зброї, ювелірне мистецтво, різьблення по дереву, каменю і кістці, виробництво парфумів та інші. Незважаючи на це, головним заняттям в імперії Маур'їв залишалося землеробство. Розвивалося штучне зрошення, освоювалися нові землі, і рис став основною культурою, що оброблялася.

Релігійним фундаментом різноманітної імперії Маур'їв стала нова державна релігія – буддизм. У середині I тис. до н.е. відбувався бум релігійної та філософської думки, з якого виник і розвинувся буддизм. Його філософія мала глибокі корені у вже існуючих традиціях і звичаях. Протягом багатьох століть буддизм мирно існував поряд з ведійською релігією, від якої він запозичив деякі обряди та божества. Буддизм, що зародився в долині Гангу, почав ставати масовою релігією, оскільки був спрямований до кожної людини.

На восьмий рік свого правління Ашока особисто прийняв буддизм і, проявляючи повагу до інших віровчень, активно сприяв його поширенню. Він закликав дотримуватися дхарми або морального закону, що базувався на принципах буддизму, таких як ненасильство по відношенню до всіх живих істот, релігійна терпимість та підтримка жебракуючих монахів. Під його керівництвом були розроблені канонічні основи буддизму, збудовані численні монастирі і 84 тисячі ступ, які відтворювали події

з життя Будди та зберігали його реліквії. Ченці були відправлені по всьому Індостану і на острів Цейлон для поширення буддизму. Дотримуючись дхарми, Ашока сприяв будівництву лікарень для людей і тварин, підтримував вирощування лікарських рослин та покращення доріг для мандрівників.

Якщо ведійська релігія ґрунтувалася на традиції, що передавалася з покоління в покоління в строго обмеженому колі жрецького стану, то тепер висунулося вчення окремо взятої особистості, мислителя, вчителя, який шляхом довгих роздумів виробив своє бачення світу і, мандруючи, ділився ним зі своїми учнями. Один з таких вчителів **Будда Гаутама** проповідував у містах долини Інду, і його вчення перетворилося на одну зі світових релігій – буддизм. Релігійна політика Ашоки відповідала новим умовам і потребам, коли релігія поступово ставала визначальним компонентом цивілізаційного розвитку.

Незважаючи на згадану міцність, імперія Маур'їв почала розпадатися на окремі держави після смерті Ашоки в 322 р. до н.е. Занадто сильними були відмінності економічного і суспільного розвитку окремих частин Індії, населеної до того ж різними племенами. Колишню могутність Маур'їв підривали також і вторгнення сусідів греко-бактрійців і парф'ян. Бл. 185 р. до н.е. династія Маур'їв була повалена, подальшим правителям не вдалося відновити колишню могутність Маур'їв і політична гегемонія Магадхі припинилася. Північна Індія знову перетворилася на мозаїку незалежних держав.

6. Класичний період (II ст. до н.е. – V ст. н.е.). З II ст. до н.е. центр цивілізаційного розвитку Індостану змістився у північно-західні райони. Саме тут відбувалася взаємодія різних народів, які несли з собою свої мови, культуру. Спочатку у II ст. до н.е. сюди вторглися бактрійці, які через сторіччя були переможені скіфами, а останніх на початку нашої ери витіснили парф'яни.

У I ст. н.е. у північно-західних районах Індостану з'явилися кушани – народ, що прийшов сюди з Китаю. Кушани включили Північно-Західну Індію у свою велику імперію, яка досягла розквіту за царя **Канішки** (II ст. н.е.). З його ім'ям пов'язаний підйом економіки величезної території. Коли Канішка зійшов на престол, межі його імперії сягали від Центральної Індії, включаючи райони сучасних Афганістану і Пакистану, до долини Гангу. Його володіннями проходили вигідні торговельні шляхи. Так, на північ йшов Великий шовковий шлях, торгова артерія між Китаєм і Римською імперією. Морські шляхи зв'язували дельту Інду з Перською затокою, із західних індійських портів відправлялися кораблі, прямуючи в Олександрію. Правління Канішки відзначене миром і політичною стабільністю, піднесенням культури та розповсюдженням північного буддизму. У таких умовах індійське мистецтво процвітало. Видатні твори мистецтва скульптури створювалися в Гандхарі і Матхурі – основних культурних центрах ери Канішки.

Канішка прийняв буддизм і був ревним його покровителем. У кушанську епоху буддизм почав перетворюватися на світову релігію. Ще з епохи Маур'їв намітилися розбіжності між вченнями різних шкіл буддизму, що зайшли так далеко, що вже можна говорити про два напрями – Махаяна (Велика колісниця або широкий шлях) та Хінаяна (Мала колісниця або вузький шлях). Бурхливий процес буддійської експансії був пов'язаний з проголошенням широкого шляху порятунку. При Канішці відбувся Буддійський собор, який визначив основи віровчення реформованого буддизму і остаточно оформив принципи Махаяни. З ім'ям Канішки пов'язують заснування знаменитих монастирів, зведення багатьох священних для буддистів споруд ступ і буддійських храмів.

Влада кушан на індійських територіях виявилася недовговічною. Вже до кінця II ст. н.е. від імперії відійшли області в долині Гангу, а до кінця III ст. н.е. під владою кушан в Індії залишалася лише невелика територія по середній течії Інду.

У IV ст. н.е. в долині Гангу знову виникла велика імперія на чолі з **династією Гуптів** (IV – VI ст. н.е.). Область Магадхі, як і в часи Маур'їв, стає центром цивілізаційного розвитку. З'являються умови для виникнення нової держави загальноіндійського масштабу зі столицею Паталіпутра. Першим великим правителем нової імперії став **Чандрагупта I** (320 – 330 рр. н.е.), який в 320 р. н.е. прийняв імператорський титул правителя великих царів. За роки свого правління він виправдав свій титул, бо до моменту його смерті (бл. 335 р. н.е.) гупти володіли всією територією басейну Гангу.

Але тільки при сині Чандрагупти I **Самудрагупті** (350 – 375 рр. н.е.) династія придбала дійсно імператорський статус. У результаті 15 років жорстоких завойовницьких війн спритний і удачливий полководець Самудрагупта перетворив державу Гуптів у найпотужнішу силу. Встановивши мир, цей грізний завойовник останні роки свого життя прожив як інтелектуал, художник і покровитель мистецтв, як стійкий і послідовний захисник віри.

При Гуптах роль буддизму помітно знизилася. Самудрагупта і більшість інших імператорів династії поклонялися індуїстському богові Вішну. З часу Гуптів можна вже говорити про сформований індуїстський культ, про комплекс релігійних вірувань, який називають **індуїзмом**. При цьому всіх імператорів династії відрізняли віротерпимість і тепле ставлення до буддизму.

Найвищого розквіту імперія Гуптів досягла у правління **Чандрагупти II** (380 – 415 рр. н.е.), якого давньоіндійська традиція називає «Сонцем могутності». Роки його царювання – роки миру, стабільності і процвітання, золотий вік цивілізації, що знайшов прояв у найвищому розквіті мистецтва, літератури та релігії. Виникла вишукана і глибоко духовна найбільша культура класичної Індії, яка справила вплив на розвиток інших народів, а її спадщина актуальна і в наші дні.

Китайський мандрівник із захопленням писав про державу Гуптів: «Народ тут багатий і задоволений, не обтяжений подушним податком або іншими обмеженнями. Тільки ті, хто обробляють царську землю, сплачують за неї податок, і вони вільні залишатися або йти, як їм подобається. Цар править, не застосовуючи смертної кари, злочинців піддають невеликому легкому штрафу. Навіть тих, хто вчиняє державну зраду, карають лише відсіканням правої руки ... Народ процвітає і щасливий ...».

Золотий вік тривав з IV по V ст. н.е., а потім настав час внутрішніх чвар і відновилися військові вторгнення, але вже нових завойовників – гунів-ефталітів. Не витримавши виснажливих воєн кінця V – початку VI ст., найбільша імперія давнини розпалася, і її кінець завершив історію Стародавньої Індії.

Тема 13

СТАРОДАВНІЙ КИТАЙ

1. Джерела вивчення стародавньої китайської цивілізації.
2. Природа, населення, періодизація.
3. Ранньоземлеробські культури Стародавнього Китаю.

4. Період Шан (Інь) (XVI – XI ст. до н.е.).
5. Епоха Чжоу і Чжаньго (XI – III ст. до н.е.).
6. Імперія Цін у 221 – 206 рр. до н.е.
7. Розвиток Китаю за правління династії Хань (206 р. до н.е. – 220 р. н.е.).

1. Джерела вивчення стародавньої китайської цивілізації. Вивчення стародавнього Китаю полегшується тією обставиною, що писемність цієї країни, яка виникла у II тис. до н.е., ніколи не забувалася і, хоча зазнавала різних змін та піддавалася неодноразовим реформам, зберегла свої основні риси і, передаючись із покоління в покоління, дійшла до наших днів. Таким чином, для її використання були не потрібні такі відкриття, які зробили Ж.-Ф. Шампольйон чи Б. Грозний для прочитання і розуміння письмових систем цивілізацій Близького Сходу. Звичайно, багато китайських ієрогліфів протягом століть і тисячоліть змінили своє накреслення і значення, але певний генетичний зв'язок між давньою і сучасною писемністю Китаю зберігся, так само як і сучасна китайська мова за своєю лексикою і граматику сходить до давньокитайської мови, в той час як більшість мов Близького Сходу повністю змінилися арабською чи турецькою.

Деякі тексти Стародавнього Китаю дійшли до нашого часу в справжньому вигляді. Правда, вони за своїми розмірами невеликі. Це в першу чергу написи на кістяних пластинках (або на панцирах черепах), за змістом своїм є запитами до оракула (т.зв. хенаньські гадальні кістки). Вони відносяться до II тис. до н.е. (час Шан-Інь). До більш пізнього часу відносяться короткі дарчі записи на бронзовому посуді (кінець II і поч. I тис. до н.е., епоха Чжоу). Тексти більш значного обсягу писалися на крихкому матеріалі, наприклад, на дерев'яних пластинках («Бамбукові аннали») або на шовковій матерії. Вони переписувалися з покоління в покоління, і частина їх дійшла до нас.

У I ст. н.е. в Китаї було винайдено папір, і багато давніх записів на найрізноманітніших матеріалах були розширені, заново відредаговані і перенесені на папір. Таким чином, доводиться рахуватися з численними свідомими змінами і пристосуваннями стародавніх документів до умов нової епохи, не кажучи вже про мимовільні описки і помилки при знятті копій. Незважаючи на все це, збереглися (хоча і з спотвореннями) численні записи глибокої давнини.

На відміну від Індії ми маємо у своєму розпорядженні літописні зводи історії Китаю. У першу чергу це вищезгадані «Бамбукові аннали». Для їх хронологічної фіксації є точка опору: згадка сонячного затемнення, яке за обчисленнями сучасних астрономів відбулося у 776 р. до н.е.

Пізнішим твором був твір «Чуньцю» («Весни і осені»), що представляв хроніку однієї з областей Китаю (царства Лу). Автором її був, за переказами, відомий китайський філософ Конфуцій (VI ст. до н.е.).

У II ст. до н.е. була написана ґрунтовна історична праця «Шицзі», автором якої є державний сановник Сима Цянь.

Для подальшого часу особливо важливим джерелом служить «Історія Першої (Старшої) династії Хань», складена в I ст. н.е. цілою родиною літописців: Бань Бяо, його сином Бань Гу і дочкою Бань Чжао. Участь останньої для нас дуже цікава. Це єдиний в історії Стародавнього Сходу випадок діяльності жінки-літописця, хоча і в якості другорядного автора.

Коллективний твір цього сімейства містить не тільки політичну, а й соціальну історію. У ньому описані потужні народні рухи, що вразили Китай на межі I ст. до н.е. – I ст. н.е. Особливо показово те, що звертається увага на повстання рабів. Звичайно, вони

оцінюються з погляду їхнього соціального стану як виступи розбійників, і ніякої соціальної закономірності автори, цілком природно, не шукають, але саме змалювання подій з низкою подробиць є для нас винятково цінним. Не треба забувати, що літописці інших східних країн пропускали подібні факти, як такі, що не заслуговують уваги, а якщо і згадували про народні повстання, то у двох словах, як про бідування, про які краще не згадувати.

Крім літописів, важливими джерелами з історії стародавнього Китаю є народні пісні. Особливо цікава збірка «Ши Цзін» («Книга пісень»), в якій містяться яскраві описи побуту і звичаїв рядових хліборобів. Слід також зазначити «Книгу документів» («Шу Цзин»), в якій викладаються старовинні оповіді. Багато відомостей, що характеризують різні сторони суспільного життя Стародавнього Китаю, міститься у різних трактатах (про військово мистецтво, про економіку тощо).

2. Природа, населення, періодизація. Давньокитайська цивілізація сформувалася в умовах, що загалом були менш сприятливими, ніж, наприклад, в Єгипті чи Месопотамії. Проте величезна територія в Азії від Тибету до Східно-Китайського моря і від пустелі Гобі і степів Монголії до берегів Тихого океану характеризувалася вражаючою різноманітністю ландшафтів та природних умов.

На заході, потужні хребти Гімалаїв утворювали природний бар'єр між Індією і Китаєм. Більша частина східних територій Китаю складалася з низовин, які прилягали до гір середніх розмірів і гірських плато. На сході клімат був достатньо м'яким і більш сприятливим для появи перших цивілізацій. Великі водні артерії, такі як Хуанхе і Янцзи, протікали в широтному напрямку, перетинаючи різні природно-кліматичні зони. Особливо важливою була долина річки Хуанхе, яка сприяла появі китайської цивілізації. Китайська держава спочатку виникла в басейні річки Хуанхе і поступово розширилася до своїх сучасних меж.

Хуанхе згадується в китайській літературі як «річка, що надриває серце». Вона часто змінювала русло, прориваючи пухкий ґрунт берегів, і затоплювала цілі місцевості. Тільки наполеглива праця людини могла її приборкати і забезпечити родючу долину від повеней шляхом спорудження гребель. У нижній течії річки переважали родючі алювіальні ґрунти, утворені з річкового мулу. Через мусонні вітри в долину Хуанхе потрапляло від 400 до 800 мм опадів, що робило іригацію не обов'язковою для землеробства, за винятком районів лесових плато.

Долина Хуанхе була вкрита широколистяними лісами, бамбуковими заростями, озерами і болотами, і мала жаркий і вологий клімат, що дозволяв отримувати один-два врожаї на рік. Лісовий покрив забезпечував можливість полювання та давав матеріал для ремесел. Бамбук, який ріс у великій кількості, служив харчовим, будівельним та побутовим потребам, так як з нього виготовляли будинки, циновки, корзини та інші предмети.

У долині також зустрічалися різноманітні тварини, такі як слони, носороги, буйволи, тигри, антилопи, леопарди, бамбукові щури, які були типові для тропічних та субтропічних регіонів.

Разом з тим, людина, яка мешкала в басейні Хуанхе, постійно залежала від непередбачуваної і ненадійної погоди. Тайфунні вітри, які приносив океан, часто спричиняли повені, а великі катастрофічні підвищення рівня води в річці Хуанхе були серйозною загрозою для сільського господарства.

Басейн найбільшої річки Китаю, Янцзи протяжністю більше ніж 5000 км створював сприятливі умови для формування цивілізації.

У давнину на території Китаю існувало багато різних народів, які спільними зусиллями створили надзвичайне культурно-історичне явище – китайську цивілізацію. Етнічний склад цього регіону був дуже різноманітним, і до формування китайської цивілізації належали численні племена Східної Азії. У басейні річки Хуанхе мешкали племена, які називали себе шан і чжоу. Тільки наприкінці давнини вони отримали загальну назву – ханьці. На кожному етапі розвитку цивілізації у цих племен виникали різні взаємини з племенами на півночі, які належали до монгольської і тюркської мовних груп, а також з тибетськими племенами на півдні і південному заході. Серед іноземних народностей, з якими китайці вели тривалу боротьбу, особливо важливими були сюн-ну, які в IV ст. н.е. проникли в Європу і стали відомі під назвою гунів.

Як і в інших країнах стародавнього світу, в Китаї не існувало єдиної системи літочислення. Починаючи з I тис. до н.е. дати позначалися по роках правління вана (верховного правителя), тому встановлення абсолютної хронології наражається інколи на значні труднощі. Так, сучасні дослідники по-різному датують чжоуське завоювання, що призвело до падіння держави Ін: ця подія відноситься одними істориками до 1122 р. до н.е., іншими – до 1066 р. до н.е., 1050 або до 1027 рр. до н.е. Лише з 341 р. до н.е. в історії Стародавнього Китаю розпочинається цілком достовірна хронологія.

З I ст. н.е. стародавні китайці почали використовувати для позначення років особливі знаки шестидесятирічного циклу. Шестидесятирічний цикл, що використовується з тих пір в Китаї безперервно, повністю усунув можливість скільки-небудь серйозних помилок в датах. Для уточнення хронології більш раннього періоду на даний час використовуються нові методи обчислення абсолютних дат, зокрема записи про сонячні і місячні затемнення тощо.

Основні епохи в історії Стародавнього Китаю традиційно відомі за назвами династій і царств:

I – династія Шан-Інь (XVI – XI ст. до н.е.).

II – династія Чжоу і царство Чжаньго (XI – III ст. до н.е.).

III – Цінь (221 – 206 рр. до н.е.).

IV – династія Хань (206 р. до н.е. – 220 р. н.е.).

3. Ранньоземлеробські культури Стародавнього Китаю. Ранньоземлеробська культура на території Китаю виникла у VI – V тис. до н.е. в басейні р. Хуанхе. Тут на базі місцевого палеоліту і мезоліту склалася неолітична ранньоземлеробська **культура Яншао**, яка відрізнялася розписною керамікою і навичками вирощування зернових культур, насамперед чумизи (китайський сорт проса). Будинки являли собою квадратні або круглі напівземлянки з невеликим вогнищем і зверненим на південь входом. Підлога і стіни будинку ретельно покривалися глиняною обмазкою, змішаною з рубаною соломною. У центрі селища на платформі розташовувалася будівля, яка відрізнялася своїм розміром і призначенням. Вона була своєрідним святилищем, ритуально-культурним общинним центром, будинком загальних зборів. Подібні будинки типові для поселень ранньоземлеробських культур, являючи матеріальний символ їх організаційної та духовної єдності.

На зміну Яншаоської культури мальованої кераміки в другій половині III тис. до н.е. приходить **культура Луншань**, яку називають культурою чорної кераміки. Вона проіснувала в басейні Хуанхе до рубежу III – II тис. до н.е., відрізняючись великими укріпленими поселеннями, більш осілим мотичним землеробством, великою роллю скотарства, спеціалізацією ремісничої діяльності і зачатками обробки металу. Можливо, деякі інновації луншаньського періоду були результатом культурних впливів ззовні, опосередкованих проникнень в басейн Хуанхе різного роду мігрантів. З'явився і став

упроваджуватися в технологію гончарний круг швидкого обертання, що призвело до масового виробництва стандартних виробів і зміні естетики керамічної продукції. Тепер головна увага приділялася витонченості і досконалості форми посуду, а не розпису, над яким в колишні часи трудилися общинні ремісники. Кераміка Луншань стає еталоном свого часу і зразковою моделлю, широке поширення якої сприяло процесам культурної інтеграції.

4. Період Шан (Інь) (XVI – XI ст. до н.е.). Початковим етапом цивілізаційного розвитку Південно-Східної Азії була поява міської цивілізації Шан (Інь) (XVI – XI ст. до н.е.), яка відзначалася будівництвом міст з величними палацами і храмами. До цього часу досягнення в гончарній справі вже призвели до виникнення металургії. Поява бронзи і початок епохи металу ішли поруч з урбаністичною цивілізацією, одним з перших центрів якої був утворений в середині II тис. до н.е. в басейні річки Хуанхе.

Як відомо, перші урбаністичні центри склалися з комплексів родинно-сусідських общин. Такі міста-держави будувалися за певним планом, включаючи палацово-храмовий комплекс, ремісничі квартали і бронзоліварні майстерні. Одним з найвидатніших прикладів такого міста є Аньян (сучасна назва Сяотунь), відоме як Велике місто Шан в старокитайській традиції. Воно очолювало великий етнічно однорідний конгломерат міських общин, який отримав назву Шан-Інь за ім'ям правлячої династії.

Політичне об'єднання і політичний центр цивілізації, що виникла, позначалися терміном Шан, тоді як її оракульний культовий комплекс (Іньський оракул), розташований в Аньяні, носив назву Інь.

Адміністративно-політична структура держави Шан-Інь складалася з трьох неоднакових частин:

I – перша внутрішня, столична частина, де розташовувався всемогутній правитель – ван. Ван мав надзвичайні військові повноваження, функції верховного жерця і в особливих випадках був організатором виробництва. Його владу обмежувала рада старійшин, до якої входили родоначальники і племінні вожді (рада великих і малих), а також народні збори. Ван символізував сакральну єдність шанської спільноти. У столичному центрі були палаци, майстерні, комори, склади та казарми, де також проживали наближені вана, чиновники, воїни та ремісники.

II – внутрішню територію оточували великі поля і мисливські угіддя, які фактично відокремлювали її від другої частини Шанської держави. Тут знаходилися володіння васалів вана, які захищали столицю від нападів варварських племен.

III – далі розташовувалася третя, зовнішня частина міста-держави, де проживали нешанські племена, з якими відносини коливалися від союзницьких до ворожих. Ця територія була полем взаємодії Шанської цивілізації з варварським світом племен, які не лише воювали з шанцями, але й переймали від них багато цінних цивілізаційних нововведень.

Шанська культура формувалася завдяки праці 150-200 тисяч осіб, які жили осілим способом. Землеробство не потребувало штучного зрошення, оскільки мусонні вітри приносили достатню кількість опадів для вирощування таких культур, як просо, пшениця, чумиза та гаолян (сорго). Основний акцент був зроблений на дренаванні зайвої вологи та захисті полів від стрімких паводків за допомогою дамб, величезних обвідних стін та каналів. Крім злаків, вирощували садові та овочеві культури, а також тутове дерево для розведення шовкопряда.

Оброблювана земля перебувала в руках общин. Існувала «колодязна система», яка полягала в тому, що територія, яка належала селищу, ділилася на 9 частин (схема цього

поділу нагадувала обриси ієрогліфа, так називали «колодязь»). З цих ділянок 8 віддавалися в наділи різним сім'ям, а 9 (центральна) оброблялася ними спільно, і врожай вносився старості на загальні потреби (пізніше він став присвоюватися царем).

Шанське скотарство, яке було життєво важливою галуззю господарської діяльності, включало в себе основний асортимент домашніх тварин, таких як вівці, бики і упряжні коні. Конфлікти з сусідами через пасовища були розповсюдженим явищем. Важливою допомогою у забезпеченні продуктів харчування були риболовля і полювання.

Вже у Шанський період ремесла були відокремлені від землеробства як територіально, так і організаційно.

У цей період відбувався розвиток монументального будівництва, зокрема містобудування, яке було під контролем вана і вимагало значних матеріальних та людських ресурсів. Однією з характерних особливостей цього періоду була наявність монументальних комплексів у центральній частині столиці. Вже в той час склався певний архітектурний стиль для столиці. Великі споруди будувалися на платформах, а їх основу складали дерев'яні колони з міцними підкладками з каменю або металу, між якими ставилися стіни. В будівлях палацового типу переважали прямокутні форми.

Однак найбільших досягнень шанці досягли у виробництві бронзових виробів, зокрема виготовленні предметів озброєння (списи і наконечники стріл), інструментів (тесла, сокири, ножі, мотики), деталей колісниць і посуду для ритуальних цілей. Відливалися понад 30 типів бронзового посуду, які служили для приготування, зберігання і споживання жертвовної їжі. Через шар зеленої патини (нальоту на поверхні виробу) вони отримали назву зеленої бронзи і пізніше вельми високо цінувалися.

Регулярна торгівля призвела до виникнення засобу платежу, для якого використовували раковини каури або їх бронзові імітації. Щоб було зручніше їх переносити, в раковинах робили отвори і нанизували на нитку. Ці раковини, ймовірно, мали значну вартість. Ставши мірилом вартості, вони стали символом дорожчості і багатства. Зав'язалися торговельні зв'язки з різними країнами: Східної Азії, зокрема з басейном Янцзи (який не входив ще в межі Китаю), звідки доставлялися мідь і олово. З гірських місцевостей і степових просторів, розташованих на півночі і заході від басейну Хуанхе, доставлялися худоба, шкури, хутро і камінь (яшма, нефрит та ін.). Взамін надходили китайські ремісничі вироби, що доходили до берегів Єнісею.

Шанська цивілізація являла приклад мілітаризованого суспільства, в якому війна була нормою життя. Армія Шанської держави налічувала 10 тисяч воїнів-професіоналів, які були добре забезпечені відмінною бронзовою зброєю, а також включала військові підрозділи кінноти і колісниць, які були запряжені парами коней. Головною метою військових походів було захоплення худоби, зерна і, особливо, полонених, яких потім використовували для масових обрядів жертвоприношень.

Військовий настрій шанського суспільства відобразився на його соціальній структурі, де групи конкурували за соціальний статус і матеріальне благополуччя. Існувало кілька кланів, близьких до владного будинку, які спиралися на родинні зв'язки та на вождів племен, що перебували в їх номінальному підпорядкуванні і отримували різні почесні титули. Бюрократичний апарат був розгалуженим і складався з вищих адміністраторів, нижчих чиновників, розпорядників та осіб, відповідальних за військову підготовку та полювання.

Обрядова культова практика відіграла важливу роль у їхньому згуртуванні, зокрема обряди, пов'язані з віруваннями в переселення душі після смерті. Ритуальні ворожіння стимулювали розвиток писемності, що стала одним із головних досягнень

Шанської цивілізації. Ще з епохи неоліту в Стародавньому Китаї існувала віра в переселення душі після смерті. Однак обряди, пов'язані з цим культом, сформувалися лише в епоху Шан, що, ймовірно, сприймалося як важливий спосіб забезпечення благополуччя громади. Шанці надавали велику увагу обряду спілкування з померлими правителями, які вважалися найвизначнішими та найшанованішими божествами. Під час ритуальних обрядів ворожіння виникла найдавніша піктографічна писемність, що стала прототипом сучасної китайської ієрогліфічної писемності та ключем до її розшифрування. Шанська цивілізація, заснована на вірі у гадальні кістки понад 3 тисячі років тому, стала символом стародавньої історії Китаю та його «золотим віком».

5. Епоха Чжоу і Чжаньго (XI – III ст. до н.е.). Епоха династії Чжоу (XI ст. – 256 р. до н.е.) представляє собою новий етап у цивілізаційному розвитку Стародавнього Китаю. Плем'я Чжоу, що мешкало на річці Вей, притоці Хуанхе, на захід від Шанської протодержави, було відоме своєю воєнною силою. Об'єднавши племена, Чжоу у II – I тис. до н.е. завоювали територію шанців і закріпили своє панування в басейні Жовтої ріки. Вирішальні події відбулися під час правління *Вень-вана* і його сина *У-вана*, який у 1027 р. до н.е. переміг в битві при Мує військо останнього шанського вана Чжоу-сіня і остаточно підкорив велике місто Шан. Після Шанської цивілізації естафета переходить до цивілізації епохи Чжоу, яку традиційно розглядають у двох періодах: Західна Чжоу (XI ст. – 771 р. до н.е.) зі столицею в м. Хао, і Східна Чжоу (771 – 221 рр. до н.е.) зі столицею в м. Лої.

Після знищення Шанської держави нові чжоуські правителі стали правити новою державою, маючи такий же статус, як колишні шанські володарі. Вони прийняли титул ван, який колись належав тільки шанському правителю, але їхнє правління не вважалося легітимним. Для обґрунтування своєї законності чжоуські володарі винайшли вчення про божественне походження царства, відоме як теорія Мандата Неба. Згідно з цією теорією, легітимність правителя була підтримана богом Шанді, який уособлював небо. Оскільки Шанді був богом шанського народу, а небо належало всім, то саме небо робило правління цього правителя законним. Лише правитель, який володів добродієністю, мудрістю і справедливістю, міг отримати мандат на владу від Неба, на управління всім, що перебувало під небом. Чжоуський ван був визнаний Сином Неба і Єдиним земним втіленням неба, наділений магичною силою Де. І вважалося, що Небо передало йому землю і підданих, тому він мав право панувати над ними. Старший Син Неба вважався родоначальником Піднебесної, а всі інші правителі того ж роду надавали йому вищі почесті.

Отже, в період Західної Чжоу почала формуватися особлива китайська державність, яка базувалася не стільки на релігійних, скільки на ідеологічних принципах. Божественний характер влади вана зовні виражався у тому, що навіть вищі чиновники перед обличчям правителя повинні були здійснювати триразовий земний уклін. Стародавні легенди несли уявлення про надприродне походження правителів, що живуть в іншій сфері, ніж звичайні люди. Ідеологія обожнення влади правителів знайшла прояв у культурі предків вана, а також у пишних формах придворного етикету.

Після завоювання Шан протягом перших 75 років чжоуські правителі намагалися створити сильну централізовану державу. Спочатку їх зусилля були спрямовані на максимальне засвоєння спадщини шанців, яких вони переселили в район Лої. Тут шанські майстри побудували для чжоуських правителів нову столицю, яка стала місцеперебуванням численної чжоуської адміністрації та головним військовим центром, хоча ван зі своїм двором продовжував жити на заході, в районі родових поселень.

Використовуючи досвід шанських чиновників, вони успішно впровадили ефективну централізовану адміністрацію, що базувалася на 14 арміях центру. Навколо вана виникла велика група титулованого аристократичного чиновництва, яке займало вищі посади в управлінні державою. Було встановлено п'ять вищих титулів: гун, хоу, бо, цзи, нань.

Вищими сановниками і найближчими радниками вана вважалися 3 гуни, які стояли на чолі трьох найважливіших відомств. Один з них, начальник множин, керував господарським життям Чжоу, включаючи сівозміну, жнива, торгівлю, встановлення цін і порядок на ринках. Військовий начальник відповідав за військові набори, навчання, постачання військ та командування армією під час війни. Третій гун, начальник громадських робіт, відповідав за земельний фонд та керував системою водопостачання держави.

Виділення фінансових, військових і судових відомств, а також розподіл посад свідчать про зміцнення чжоуської державності, яка, однак, для такої великої території була недостатньо міцною та стабільною. Сама Західночжоуська держава не набула деспотичної форми правління. Владу вана обмежувала сановна рада та чжоуська аристократія.

Надії на створення централізованої держави руйнувала і система спадкових частин, яка згодом зіграла фатальну роль у долі цивілізації Західної Чжоу. Чжоу, крім міст і областей, що безпосередньо підпорядковувалися вану і його намісникам, включало величезну околицю, населену різними племенами. Ця територія не примикала до резиденцій-столиць, але перебувала під безпосереднім політичним контролем чжоусців. Була поділена на уділи, які надавались в спадкове володіння родичам чжоуського будинку, радникам вана та великим сановникам. Усі вони складали присягу вірності ванові. Власники наділів, кількість яких майже досягала тисячі, повинні були подавати дари чжоуському правителю, надавати йому військову підтримку і регулярно відвідувати двір. В іншому вони були цілком самостійні, могли навіть передавати частину своїх володінь в управління своїм підлеглим. Вищим посадовим особам при дворі вана доручалося стежити за виконанням правителями цих напівнезалежних областей їх зобов'язань перед чжоуським будинком.

Був розроблений спеціальний церемоніал, який проходив в урочистій обстановці. Неправильне дотримання етикету при піднесенні дарів означало неповагу й образу династії. Згодом утвердилася тенденція скорочення кількості уділів з їх одночасним укрупненням та посиленням. Поступово вони перетворювалися на напівнезалежні утворення, чия залежність від вана ставала все менш відчутною.

Введення системи наділів спричинило соціальну диференціацію чжоуського суспільства на п'ять груп:

- 1) правитель (*ван*);
- 2) представники вищої аристократії (*чжухоу*);
- 3) глави родоплемінних груп (*дафу*), які представляли населення спадкових володінь аристократії;
- 4) глави великих сімей (*ши*);
- 5) *прості люди*, найбільш численна група.

Сільські общини та спільна власність на землю, заснована на особливій системі колодязних полів, становили основу соціальної системи і господарської організації.

Відносно спокійна епоха Західної Чжоу тривала всього 340 років, коли, змінюючи один одного, правили 12 ванів. У басейні р. Хуанхе склалася єдина цивілізаційна спільність Чжунго (серединні держави). Сто родів власне чжоуського населення,

запозичивши у шанців культуру і пройшовши через створення більш досконалої державності, до VIII ст. до н.е. опинилися перед катастрофою розпаду. У міру зміцнення влади удільних правителів, посилювалося їх прагнення до незалежності. Становище погіршували вторгнення в Західну Чжоу кочових племен гунів. Не зумівши витримати натиск племен, Західна Чжоу стала відступати зі своїх споконвічних земель. Ван переніс свою резиденцію в м. Лої, Західна Чжоу розпалася на ряд самостійних держав, і розпочався новий етап китайської цивілізації – епоха Східної Чжоу (VIII – III ст. до н.е.). У 771 р. до н.е. внаслідок повстання місцевих намісників проти свавілля імператора **Ю-вана** влада Західної Чжоу була повалена. Трон перейшов до **Пін-вана**. Останній переніс столицю до м. Лої (сучасний Лоян).

Період Східної Чжоу поділяють на три періоди: збереження правління династії, період Чуньцю («Весни і осені», 771 – 481/403 рр. до н.е.) та період Чжаньго («Воюючих царств», 403 – 221 рр. до н.е.).

Поступово відбувається розпад держави на окремі князівства. Незабаром їхня кількість становила 25. З 722 р. до н.е. вони стали майже незалежними. Разом із тим володарі Чжоу зберігали формальний статус голови держави з огляду на те, що його визнавали первосвященником (головним жерцем). З 685 р. до н.е. фактична влада над Китаєм була втрачена з боку династії Східна Чжоу. Після цього управління перебирали на себе наймогутніші князівства, яких називають гегемонами (ба 霸): царства Чу, Цінь, Вей, Чжао, Хань, Ці і Янь.

В подальшому почергово гегемонами ставали 5 найпотужніших князівств. Приблизно у 606 р. до н.е. князі оголосили себе ванами, що дорівнювало титулу представників династії Східна Чжоу. Після цього влада Чжоу обмежилася невеликим власним доменом. Остаточоно вона була повалена під час періоду Чжаньго, коли її армія була розбита, а землі захоплені державою Цінь.

Політичне життя епохи Чуньцю було напруженим через конфлікти, інтриги та постійну внутрішню боротьбу. Це було частково спричинено багатоступеневою ієрархічною соціально-політичною структурою:

- 1) на вершині ієрархії стояв глава Піднебесної, ван;
- 2) після нього правителі царств, які розподіляли уділи серед своїх родичів і прибічників, утворюючи могутні клани спадкових володарів. Ці клани очолювалися титулованими аристократами, відомими як ціни. Між удільними аристократами-цінами завжди відбувалась боротьба за високе положення та вплив;
- 3) дафу, або давньокитайські лицарі, займали третє місце на цій ієрархічній драбині. Вони не мали власності і підтримували себе за рахунок служби;
- 4) наступна група складалася з людей без титулу чи посади, але з освітою та зв'язками. Сюди входили і ті, хто раніше був у низах суспільства, але зумів кар'єрно зрости. Цей прошарок людей, вірних та відданих правителю, називався ши. Дафу і ши жили за принципами аристократичної честі, яка включала строге дотримання ієрархії, врахування ступеня спорідненості з кланом, відданість владі та точне виконання норм поведінки, відповідно до їх статусу. Дафу і ши можна вважати своєрідною верствою китайської дворянської еліти, яка відігравала ключову роль у зміцненні влади правителів;
- 5) на нижчому рівні ієрархії перебував простий народ, який складався з селян, ремісників, торговців, а також слуг і рабів. Умови політичної нестабільності сильно впливали на життя цих людей. Під час Чуньцю про Піднебесну переважало уявлення, що це країна для всіх, де влада і простий народ утворюють одну велику родину, де

кожен має свої обов'язки. Цей погляд на суспільство нагадував про нерозривний зв'язок між верхівкою і низами як частини єдиного організму. Ця концепція, діючи неявно, запобігала утворенню в Китаї замкнених каст і сприяла просуванню розумних, амбіційних та здібних людей.

Період «Весни та осені» характеризувався зростанням багатства спадкової знаті, їхнім прагненням до розкоші у щоденному житті і поховальних обрядах.

Третій період епохи Східної Чжоу, відомий як період Чжаньго або «Воюючі царства» (403 – 221 рр. до н.е.), відзначився значними змінами в китайській цивілізації як ідеологічно, так і соціально-політично. Широке використання технології обробки заліза суттєво змінило ландшафт і дозволило ефективніше використовувати нові землі для сільського господарства, що призвело до значних змін у розвитку ремесел і сільського господарства. Впровадження залізних інструментів, таких як плуг з залізним лемешем, сприяло глибшій обробці ґрунту і збільшенню врожаю. Залізна лопата спростила будівництво каналів, гребель і дамб. З середини V ст. до н.е. почалася активна робота з дренажу та зрошення земель. Також почали будувати великі водосховища і регулювати водні шляхи шлюзами. Ці зміни стали ключовим фактором у прогресі китайської цивілізації, зокрема в розвитку культури поливного землеробства.

Ремесла та торгівля стали дуже прибутковими видами занять. У містах, колишніх адміністративних центрах, з'явилися відкриті ринки, де вперше почали використовувати металеві монети як загальний засіб обміну. Ці монети мали різні форми. Між царствами були встановлені митні кордони. Це призвело до розвитку лихварства. У деяких царствах вже дозволялося купувати і продавати землю, що сприяло виникненню великих приватних господарств, орієнтованих на ринок. Також саме в цей період сформувалася концепція, що визнавала землю єдиним джерелом багатства.

Під час цих змін виникла нова верства, що в основному складалася з новачків з низів суспільства. Цей комерційний клас, який не мав родового походження або титулів, ставав все впливовішим у суспільстві, тиснучи на спадкову аристократію. Нова верства купувала посади урядовців і, отримавши доступ до державного апарату, домагалася реформ для зміцнення свого становища і розвитку приватного підприємництва.

Чжаньго – це період тривалістю майже два століття, що ознаменував заключний етап правління Чжоуської династії, в якому відбувалася активна боротьба між різними царствами за контроль над Піднебесною. Цей період також відомий під назвою «Воюючі царства». У результаті жорсткої конкуренції понад двохсот державних утворень зменшилися до менше ніж тридцяти, серед яких виділяються сім наймогутніших: Хань, Вей, Чжао, Цзі, Чу, Ян та Цінь. Централізовані форми управління, професійна бюрократія та система оподаткування, запроваджені державою, підірвали відносини, що ґрунтувалися на родових зв'язках і традиціях.

Під час конфліктів за владу та намагань знайти рішення існуючих протиріч між окремими царствами виникав новий порядок, формувалася своєрідна свідомість серед людей у китайському суспільстві. Формувалася система соціальних, етичних і духовних цінностей. Інтелектуали шукали відповіді на питання: як об'єднати країну, як зберегти мир, якою має бути держава, якими якостями повинна володіти людина для зміцнення та процвітання країни. Свої відповіді на ці питання давали представники різних напрямів суспільної думки.

Цінну систему переконань та вирішення актуальних проблем для китайської цивілізації пропонувала школа книжників, що виникла наприкінці VI – на початку V ст. до н.е. Її засновник, *Конфуцій (Кун-цзи)* (бл. 551 – 479 рр. до н.е.), сформулював етико-політичне вчення про морально досконалу людину та управління державою на основі

моральності і дотримання ритуалу (правил поведінки). Конфуцій не вважав знатність і багатство найважливішими цінностями, він наголошував на моральній чесності, досягнутій власними зусиллями. Він закликав до самовдосконалення, розвитку моралі в родині, а потім – в державі, яку він порівнював з великою родиною. За Конфуцієм, від правителів вимагався найвищий ступінь моральності, який разом із розумним управлінням мав створити етично бездоганне і соціально гармонійне суспільство. Конфуціанство підкреслювало важливість дисципліни та соціальної підпорядкованості, вважаючи, що структура світу і суспільства є вічною та незмінною, і кожна особа повинна знати своє місце в ній.

Структура суспільства, яка була встановлена «з неба», вважалася основою високоморального управління. Мудре керівництво створює гармонію між Небом, Землею і людьми. Це досягалось через дотримання Лі – етикету, ритуалу, обрядів і церемоній. Для індивіда і суспільства було обов'язковим мати Лі. Тільки завдяки Лі людина могла вважатися гідною звання людини. Вчення про Лі визначало обсяг прав і привілеїв кожного. Дотримання 5 принципів або 5 установлень (у цзяо) сприяло збереженню патріархального укладу. 5 установлень – це батьківські і синівські родинні почуття, виконання боргу правителем і підданими, розподіл обов'язків між чоловіком і дружиною, повага молодших до старших, щирість серед друзів. Конфуціанство орієнтувало людину на минуле, надаючи величезне значення культу предків, посмертна слава яких обіцяла піднесення їхнім нащадкам. Конфуціанство, що виправдовувало соціальну нерівність і нагадувало про обов'язки людини перед державою, піддалося різкій критиці і осміянню в даосизмі.

Даосизм як система світогляду виник у VI ст. до н.е. і пов'язаний з ім'ям *Лао-цзи*. Якщо конфуціанство, пам'ятаючи про Небо, спрямовує всі помисли на Землю, то даосизм, пам'ятаючи про Землю, спрямовував всі помисли на Небо. Основна концепція даосизму полягає у вченні про Великий Абсолют – дао (шлях). Дао розглядається як початковий принцип, основа і джерело всього існуючого, загальний закон розвитку природи. Даосизм стверджував, що Всесвітом, природою і людиною керує якась божественна сила, що спрямовує життя людини в потрібне русло, і їй залишається лише дотримуватися певного космічного порядку, жити згідно дао. При цьому, перш за все, маються на увазі простота, скромність і природність.

Один з важливих принципів даосизму – недіяння як вища майстерність життя, тобто вміння відповідно до ходу речей налагодити життя таким чином, щоб усе йшло природнім шляхом без втручання людини. Якщо людина відступала від дао, то порушувалася природна гармонія, що вело до конфлікту душі і тіла та збудження непотрібних пристрастей. Як ідеологія даосизм висловлював неприйняття диференційованого суспільства Чжаньго, засуджував пригнічення простого народу багатими і знатними, проголошував утопічний ідеал повернення до первісної простоти і рівності.

Легізм, що сформувався майже одночасно з конфуціанством і даосизмом, був ученням, яке наголошувало на об'єднанні Піднебесної. Легісти висунули свою теорію політичного і державного устрою, ставлячи фа (закон) як ключовий елемент державного управління. Вони, як правило, були міністрами-реформаторами і вважали, що покладання на закон і встановлення системи заохочень та покарань сприятиме зміцненню держави і збільшенню особистої влади правителя. Легісти виступали за етатизм, тобто посилення ролі держави в усіх аспектах життя, і підтримували природний розподіл обов'язків і занять. Легісти закликали, щоб «у державі освіченого правителя всіх навчали закону».

б. **Імперія Цінь у 221 – 206 рр. до н.е.** У процесі нового об'єднання країни головну роль зіграло царство Цінь (778 – 221 рр. до н.е.), що охоплювало західні райони Китаю та поширило своє панування на південь, аж до берегів Янцзи. Найвидатнішим правителем царства Цінь був **Шан Ян** (390 – 338 рр. до н.е.), відомий своїми реформами:

1) *земельна реформа*: землю можна було вільно продавати і купляти. Необроблені ділянки землі, перетворені ким-небудь на поля, ставали його приватною власністю;

2) *адміністративна реформа*: територія країни поділялася на уїзди (сян), які в свою чергу поділялися на менші адміністративні одиниці. Очолювали їх державні чиновники. Найбільш дрібними адміністративними одиницями стали об'єднання із 5 та 10 сімей, пов'язані круговою порукою. Шан Ян скасував родову аристократію як стан, ліквідувавши усі спадкові привілеї (за винятком царського роду). Соціальне становище індивіда («ранги знатності») має визначатися тільки особистими досягненнями на службі державі. Шан Ян встановив 18 «рангів знатності», враховуючи насамперед бойові заслуги людини на службі державі. Всі альтернативні способи підвищення особистого статусу (торгівля, мистецтво, заняття науками тощо) були оголошені «паразитами держави», числом від 6 до 12, і стали фактично переслідуваними;

3) *податкова реформа*: замість старого земельного податку в 1/10 частину врожаю введено новий податок, що відповідав кількості оброблюваної землі;

4) *військова реформа*: ціньська армія переозброєна і реорганізована. Бронзова зброя замінювалася залізною. Родова потомствена аристократія (бойові колісники) виключалась зі складу армії. Армія поділена на «5» і «10», пов'язані круговою порукою.

Подальші завоювання Царства Цінь, що завершилися утворенням імперії, пов'язані з ім'ям **Ін Чжєна** (246 – 221 рр. до н.е.). В результаті багаторічної боротьби він підкорив одне за одним всі царства Стародавнього Китаю: у 230 р. до н.е. царство Хань, у 228 р. до н.е. царство Чжао, у 225 р. до н.е. царство Вей, у 222 р. до н.е. царство Чу і Царство Янь, у 221 р. до н.е. царство Ці.

Ціньський ван, підкоривши собі усі держави, у 221 р. до н.е. прийняв титул **хуанді** (*імператор*). Імператор **Цінь Ши Хуан-ді** приступив до управління державою. Щоб ефективно управляти великою і завоюваною в боях імперією, була впроваджена система централізованого управління і повної підпорядкованості кожного підданого державі, що базувалася на принципах легізму. Введення обов'язкової для всіх жителів імперії назви «чорноголові» підкреслювало їх громадянське підданство.

Імперія Цінь була поділена на 36 областей, керованих губернаторами. Всю владу утримував верховний правитель – імператор, який був могутнім деспотом і керував країною через чиновників. Чиновники імперії діяли в рамках жорстко встановлених законів і були зобов'язані дотримуватися взаємного контролю та суворо карати за порушення.

Було введено єдине писемне законодавство, яке суворо карало порушників (за 12 видів злочинів передбачалася смертна кара). Для жителів імперії настав час терору, оскільки титули і привілеї спадкової аристократії були скасовані. Тепер рівень знатності людини визначався її багатством і особистими заслугами перед імператором. Близько 120 тисяч аристократичних сімей були примусово переселені до нової столиці Сяньян (на території сучасної провінції Шеньсі). Бронзова зброя у приватних осіб конфісковувалася і переплавлялася у дзвони.

Поміж заходів, спрямованих на розвиток економіки і зміцнення державної влади, таких як уніфікація мір і ваг, введення єдиної грошової системи і малого спрощеного письма (яке стало основою сучасної китайської писемності), імператор Цінь Ши Хуан-ді

наказав зводити храми і палаци по всій імперії. Він витрачав значні кошти на благоустрій столиці і імператорських палаців, розташованих в її околицях.

Для захисту північних кордонів імперії від вторгнень кочових племен, сюнну активно будувався ланцюг потужних оборонних споруд, відомий як Велика китайська стіна. Стіна, завдовжки 750 км, тягнулася від містечка Ліньтао в провінції Ганьсу до узбережжя Ляодунської затоки. Вона була складена з кам'яних плит, пересипаних утрамбованим лесом. Ця споруда не лише виконувала оборонну функцію, але також сприяла налагодженню торговельних зв'язків з іншими народами і стала своєрідним символом цивілізаційного прогресу першої імперії Китаю.

Сліди змін в країні були помітні й відчутні, проте порядок та процвітання досягалися занадто радикальними заходами, що викликало відчай серед жителів Цінь. У 213 р. до н.е. Цінь Ши Хуан-ді наказав спалити всі приватні бамбукові книги, крім гадальних текстів, книг з медицини, фармакології, агрономії та математики. Більшість стародавніх джерел з історії та літератури Китаю зникли у вогні. Також був виданий указ, який забороняв приватне навчання та критику уряду. Після його смерті в 210 р. до н.е. на тлі загальної політичної нестабільності і невдоволення спалахнули повстання, які призвели до ліквідації династії в 206 р. до н.е., а імперію – до загибелі.

7. Розвиток Китаю за правління династії Хань (206 р. до н.е. – 220 р. н.е.).

Епоха династії Хань в історії Китайської цивілізації ділиться на 2 етапи:

- 1) Західна Хань (Старша/Рання Хань, 206 р. до н.е. – 24 р. н.е.);
- 2) Східна Хань (Молодша/Пізня Хань, 25 – 220 рр. н.е.).

Династія Хань отримала свою назву від місцевості, де відбулася перемога *Лю Бана*, одного з вождів повстання, у боротьбі за імператорський престол. У період Західної Ханьської династії столицею стала Чан'ань, де проживало до півмільйона людей. У Пізній Ханьський період столиця була перенесена до міста Лоян. У I ст. н.е. провели перепис, який показав, що за чисельністю населення Ханьська імперія наближалася до Римської, нараховуючи близько 60 млн осіб.

Наприкінці 207 р. до н.е. Китай став свідком серйозної кризи, політичний хаос охопив країну, адміністративна система була на межі розпаду, поля залишалися необробленими, поглиблювався голод. Проте, Китай встояв. Для епохи династії Хань характерними є реформи, конфуціанство як домінуюча релігія і зовнішня політична експансія.

Лю Бану, колишньому старості маленького села, вдалося відновити порядок у виснаженій багатомільйонній країні, ставши імператором «Синього неба», як називали Хань, не без зусиль. Діючи гнучко і обережно, він послідовно скасовував закони Цінь, оголосив амністію та знизив податок для селян. Однак адміністративно-бюрократична система Цінь і основні економічні встановлення продовжували існувати. Лю Бан спирався на землевласників, проголосивши землеробство основою господарства імперії та найбільш шанованим заняттям. Голови сімей отримали повноправне громадянство, при цьому залишаючись на нижчому рівні з 18-ти станових рангів.

Багатьом ватажкам повстанських загонів, які допомогли Лю Бану прийти до влади, були подаровані спадкові володіння. Частина земель, як прояв вищого благовоління імператора, була віддана деяким представникам знаті. Ця практика пожалування наділів створила загрозу сепаратизму, з яким боролися наступники Лю Бана, у тому числі *У-ді* (141 – 87 рр. до н.е.). Роки правління У-ді стали часом розквіту китайської цивілізації епохи Хань, «золотим віком». Центральній владі вдалося остаточно підпорядкувати собі нову помісну аристократію, налагодити економіку країни і підняти суспільний добробут. Зростає кількість міст з населенням до 50 тис. осіб,

небувалих розмірів досягла работоргівля. Монополія на сіль, залізо і вино приносила дохід імперії. Винятково великий розвиток отримала зовнішня торгівля. Північний торговий шлях, що зв'язував Китай з країнами Заходу, отримав назву Великий шовковий шлях. З часів правління У-ді Ханьська імперія перетворилася на сильну централізовану державу. Центральному уряду, який складався із різних відомств, підпорядковувалися області (83), в які, у свою чергу, входили округи, потім повіти і волості.

Країною управляв апарат чиновників, їхня кількість перевищувала 130 тис. осіб. Ці чиновники, або вчені, були розділені на 9 рангів залежно від їхньої кваліфікації, яку вони здобували після складання іспитів. Система цих іспитів була запроваджена в 136 р. до н.е. Переможці провінційних етапів іспитів збиралися у столиці раз на три роки, щоб скласти іспит перед самим імператором. Під час цих іспитів їм доводилося писати твір на задану тему та демонструвати знання книг, що утворювали основу конфуціанського канону П'ятикнижжя. Проходження цих іспитів відкривало можливість отримати посаду в органах центральної та місцевої влади. Чиновники мали можливість змінювати місце служби кожні 5 років, отримувати платню або земельні наділи за свою роботу. Вони не могли передавати свої звання, ранги або землю у спадок, але мали можливість дати освіту своїм дітям, щоб ті здавали іспити і отримували посади. Ці вчені-чиновники були ключовим елементом консолідації стародавньої китайської нації (ханьців) і в утворенні особливої моделі державного управління та станової ієрархії в Китаї.

У II ст. до н.е. Ханьська імперія визнала конфуціанство як офіційну ідеологію держави. Порушення конфуціанських принципів каралися смертю як серйозний злочин. На основі конфуціанства була розроблена всебічна система способу життя та організації управління.

Сила Китайської цивілізації проявилася і в зовнішній політиці, у боротьбі з зовнішніми противниками, насамперед з об'єднанням кочових племен сунну, які мешкали на великій території на північних кордонах Китаю. Однією з найважливіших рис цивілізації Ханьського Китаю була безперервна інтенсивна взаємодія з навколишнім світом, з варварською периферією, населеною степовими кочівниками. Північні сусіди ханьців постійно становили загрозу для безпеки імперії, але війська Ханьської імперії здебільшого успішно стримували їхні натиски, поступово відтіскаючи від Великої Китайської стіни. Однак коли ханьці не змогли захистити свої кордони від набігів, кочівники не лише вторгалися на їхню територію, плундруючи міста і села, а й захоплювали частину території Ханьської імперії. Кочівники часто перевершували ханьців у військовій силі, але завжди відставали в культурному плані. Вони були змушені використовувати досвід і закони ханьців, а також переймати їхню мову, традиції і релігію.

Після розвідувальної місії Чжан Цяня в Середню Азію (138 – 125 рр. до н.е.) ханьці розпочали завоювання Західного Краю (Східного Туркестану). Вони витіснили сунну, підпорядкували кілька міст-держав і налагодили контакти з Середньою Азією, заволодівши таким чином Великим шовковим шляхом, що сполучав Китай із Заходом. Розвиток регулярної торгівлі між двома великими цивілізаціями стародавнього світу, китайською і римською, значно вплинув на культурний обмін. Китайські товари, такі як шовк, лакові вироби, дорогоцінні метали, залізо і нікель, проникли далеко на захід через Передню і Середню Азію, по торговим маршрутам Римської імперії, аж до Риму. За своїми кордонами Китай імпортував скляні вироби з Середземномор'я, нефрит з Хотану, коней і хутра від кочівників. Торгові відносини відкрили Китаю такі

сільськогосподарські культури, як виноград, гранат, горіх, квасоля, шафран і люцерна, які постачалися з Середньої Азії.

Майже одночасно Ханьська імперія почала розширення на південний захід і схід. Вона підкорила давньокорейську державу Чосон і активно розширювалася на південь від Китаю та в Південно-Східній Азії, захоплюючи давньов'єтнамські держави Аупак і Намвьєн.

Експансія Ханьської імперії призвела до виснаження державних ресурсів, збільшення податків, поборів і примусових робіт, що погіршило становище населення. Вплив євнухів і родичів дружин імператора посилювався при дворі. Країна потерпала від послідовних хвиль повстань серед бідних верств населення. Виникали конфлікти між сільськими жителями і чиновниками. Коротке правління **Ван Мана** (9 – 23 рр. н.е.), родича дружини одного з імператорів, завершило епоху Старшої династії Хань. Прийшовши до влади, Ван Ман спрямував зусилля на відновлення давніх порядків. Його реформи були спрямовані на використання державної влади для контролю над економікою країни: передача землі у власність державі, заборона торгівлі землею і рабами, ліквідація приватного рабства, монополія на вино, сіль, залізо. Проте конфлікти та швидкість реформ призвели до загострення соціальних протиріч.

Повстання «Червоних брів» (18 – 25 рр.) та громадянська війна в країні призвели до кінця правління Ван Мана, який загинув у 23 р. Повсталі, які фарбували свої брови в червоний колір, виступали проти імператорської влади. До того ж великомасштабний розлив в 11 р. річки Хуанхе призвів до смерті сотень тисяч людей.

У 25 р. **Гуан У-ді**, член імператорської родини, захопив владу і відновив династію Хань, вживаючи відчайдушних заходів для подолання кризи в країні. Вдалося відновити вплив у західних регіонах. Ханьці активно розвивали зовнішню торгівлю. Розповсюдження економічно замкнутих маєтків сильних родин призвело до зниження державних доходів.

У III ст. офіційно припинився обіг монет, що було замінено шовком і зерном. Населення скоротилося, а кількість міст зменшилася удвічі. Це разом із постійною боротьбою при дворі призвело до ослаблення центральної влади, соціальної нестабільності (**повстання «Жовтих пов'язок» у 184 р.**) і занепаду династії. Лідером повстання «Жовтих пов'язок» був визначний вождь Чжан Цзяо та його два брати. Уряд не мав достатньо сил для придушення повстання, тому наймогутніші аристократи створили армії для цієї мети. Після придушення повстання влада перейшла до командирів цих армій, що спричинило боротьбу за престол. У 220 р. імперія Хань розпалася на три царства – Вей, У і Шу, завершивши своє існування.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ З МЕТОДИЧНИМИ РЕКОМЕНДАЦІЯМИ

Тема 1

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ АНТРОПОГЕНЕЗУ

Проблеми для обговорення:

1. Основні проблемні питання вивчення антропогенезу: загальна характеристика.
2. Виникнення теорій про антропогенез як частини біологічної еволюції («Система природи» К. Ліннея, «Філософія зоології» Ж.Б. Ламарка; відкриття Ж. Б. де Перта).
3. Теорії та фактори антропогенезу.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

Перше питання семінарського заняття вимагає від здобувачів чіткого уявлення картини антропогенезу як сукупності ряду дискусійних питань. У першу чергу, варто зупинитись на наступних проблемах: критерії людини, прабатьківщина людства, проблема відсутніх ланок в еволюційному ряді, місце, роль і значення австралопітеків в еволюції людини, *Homo habilis* та його місце в антропогенезі. Щодо визначення критеріїв людини як основного фактору процесу антропогенезу, то варто звернутись також до їхньої інтерпретації в біології, соціології, філософії та релігії.

Вивчаючи друге питання, здобувачі повинні познайомитись із першими раціоналістичними ідеями про еволюцію людини як біологічного виду, зокрема систематика К. Ліннея; зі становленням ідей про антропогенез як раціональний процес розвитку людини (Ж.Б. Ламарк). Зробити висновок, яким чином вплинули на уявлення про походження людства перші знахідки кісткових решток первісних людей. Становлення палеоантропології.

Питання про теорії антропогенезу є важливим питанням палеоантропології. У третьому питанні до семінарського заняття перераховуються найбільш відомі з них: теорія природнього відбору Ч. Дарвіна та її недоліки; «трудова теорія» Ф. Енгельса та її недоліки; кліматичні теорії факторів антропогенезу (теорія «саванни» Р. Дарта; теорія прибережного проживання архантропів); теорія радіоактивних мутацій Г.Н. Матюшина і її сучасне значення; синтетична теорія еволюції та її основні представники за кордоном і в Україні; нейтральна теорія молекулярної еволюції; концепція М. Кімури. Завдання здобувачів – проаналізувати кожну теорію та зробити висновок про їхнє значення у вирішенні найбільш проблемних питань у вивченні первісної історії.

У процесі вивчення сучасних концепцій походження людини здобувачі мають з'ясувати ряд запитань. Яким чином вчені використовують сучасні досягнення палеоантропології? Чи спираються на застарілі дані? На які види людиноподібних предків найбільше звертається увага сучасних дослідників і чому? Кого вважають нині центральною ланкою еволюції людини? Яка теорія антропогенезу є найбільш правомірною?

Тема 2

ПЕРВІСНА РОДОВА ОБЩИНА ТА ЇЇ ЕВОЛЮЦІЯ

Проблеми для обговорення:

1. Біологічні та соціальні передумови формування первісної родової організації, її періодизація.
2. Характеристика ранньої родової общини мисливців, рибалок і збирачів.
3. Характеристика пізньої родової общини землеробів і скотарів.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

Під час вивчення першого питання семінарського заняття спочатку потрібно дати визначення поняттям «первісна родова община», «рід», «екзогамія», «ендогамія», коротко їх проаналізувати. У подальшому визначити, які причини спричинили перехід від епохи праобщини до первісної родової общини. Навести внутрішню періодизацію даної епохи.

Друге питання присвячене вивченню особливостей розвитку первісного людства в період ранньої родової общини. По-перше, варто зазначити хронологічні і географічні рамки даного етапу. Проаналізувати особливості економічного розвитку. Наступним кроком є характеристика шлюбно-сімейних відносин: статевікова організація ранньородового суспільства, шлюб і сім'я, парний шлюб, локалізація шлюбу, особливості шлюбу в ранньородовому суспільстві (кросс-кузенний шлюб, полігінія, поліандрія тощо). Насамкінець приділіть увагу системі управління в ранній родовій общині.

При вивченні третього питання потрібно проаналізувати спочатку економіку епохи пізньородової общини за наступними критеріями: а) причини та наслідки Неолітичної революції; перший великий поділ праці, причини появи відтворюючого господарства; б) господарсько-культурні типи пізньої родової общини, міжобщинний поділ праці; в) ранні форми власності; г) престижна економіка, бігмени; д) формування давніх землеробських осередків. Потім охарактеризувати шлюбно-сімейні відносини (статевікова організація, шлюб і сім'я: форми парного шлюбу, шлюбний викуп та весільна обрядовість, локалізація, трудовий поділ, зміцнення сім'ї, особливості ведення рідства та право успадкування). Насамкінець приділіть увагу формам соціалізації та управління первісного суспільства епохи пізньої родової общини.

Тема 3

РОЗКЛАД ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА І ВИНИКНЕННЯ РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Проблеми для обговорення:

1. Передумови та причини розкладу первісних відносин.
2. Соціально-економічні відносини у первісній сусідській общині.
3. Суспільно-політичні процеси у пізньопервісних суспільствах.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

Перше питання семінарського заняття вимагає від здобувачів визначення передумов та причин розкладу первісного суспільства: розвиток землеробства та скотарства, поява металургії, виникнення ремесел, інтенсифікація товарообміну, зростання надлишкового продукту та його перетворення у додатковий, поява приватної власності тощо.

Друге питання багато в чому перетинається із першим питанням семінарського заняття. У першу чергу, потрібно охарактеризувати соціально-економічні відносини в сусідській общині: особливості поділу праці і парцелізації господарства, виникнення приватної власності, землеробські культури тощо. Становлення сусідської общини. Майнова і соціальна диференціація. Визначити ранні форми експлуатації: внутрішньообщинна (кабала), міжобщинна (воєнний грабіж, контрибуції, сплата данини), патріархальне рабство. Детальну увагу приділіть питанням еволюції шлюбно-сімейних відносин: патріархальна сім'я, перетворення сім'ї у міцний, стійкий економічний соціальний інститут, весільна обрядовість, форми шлюбу тощо.

Під час вивчення третього питання зосередьте увагу на наступних проблемах: 1) початок і особливості процесу політогенезу; 2) потестарні відносини; 3) влада і лідерство; 4) війна як фактор розкладання первісних відносин – військова демократія та її приклади; вождизм; 5) становлення соціально-стратифікованих систем; 6) основні ознаки держави; природні умови як фактор розкладання первісних відносин – «річкові цивілізації»; становлення перших державних утворень на Близькому Сході.

Тема 4

РЕЛІГІЯ ТА КУЛЬТУРА ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Проблеми для обговорення:

1. Поняття про культуру первісного суспільства, основні етапи її розвитку.
2. Світосприйняття первісної людини, еволюція форм людської свідомості в епоху первісності.
3. Форми первісної релігії та їх розвиток.
4. Накопичення практичних знань. Зародження писемності.
5. Виникнення і розвиток первісного мистецтва: походження і ранні форми художньої діяльності, орнамент, наскальний живопис верхнього палеоліту, еволюція первісної скульптури.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

Розглядаючи перше питання семінарського заняття, потрібно зазначити, що первісна культура – це історично перша форма соціального буття людини. Характерною її особливістю є синкретизм – всі сторони духовного життя існують в синтезі і дуже тісно переплетені. Зверніть увагу на те, що історія культури первісного суспільства охоплює величезний проміжок часу. Розкриваючи основні періоди розвитку первісної культури, більш детально зупиніться на кожному, особливу увагу приділяючи періоду пізнього палеоліту. Необхідно показати послідовність пізньопалеолітичних культур, характер знахідок. Відзначте роль Неолітичної революції, яка заклала фундамент зародження перших енеолітичних цивілізацій.

Відповідаючи на друге питання, з'ясуйте особливості мислення первісної людини. Зверніть увагу на те, що світ для первісної людини був живою істотою. Це життя проявлялося в людині, тварині, рослині, у кожному явищі, з яким людина стикалася. Необхідно відзначити роль міфу в первісній культурі. Поміркуйте, чому саме міф був активною соціальною силою, формою прояву творчих людських здібностей?

Третє питання семінарського заняття вимагає від здобувачів прослідкувати еволюцію релігійних уявлень первісних людей. У даному випадку доцільно скористатися наступним планом: а) тотемізм, анімізм, фетишизм, магія; б) космогонія періоду ранньородової общини; в) зародження міфологічних уявлень; г) уявлення про смерть; д) еволюція релігійних уявлень епохи пізньородової та сусідської общини: релігійні культу землеробів-скотарів (культ вогню, родючості і т.д.), релігійні уявлення мисливців, збирачів і рибалок (шаманізм), початок становлення «світових» релігій; поява жрецтва.

Четверте питання присвячене проблемі накопичення практичних знань первісних людей. Прослідкуйте еволюцію зародження математичних, біологічних, медичних, географічних, астрономічних знань і календаря. Яким чином відбувалося зародження писемності? Проаналізуйте розвиток піктографії (використання малюнків з метою фіксації і передачі інформації).

У п'ятому питанні особливу увагу приділіть особливостям первісного мистецтва, причинам його виникнення, функціям і змісту. Обов'язково зазначте, що художня діяльність з'явилася в епоху верхнього палеоліту. У чому, на вашу думку, проявлявся зв'язок найдавнішого мистецтва з міфологією, магією, ритуалами? Необхідно звернути увагу на те, що головною художньою особливістю первісного мистецтва був синкретизм. У первісному мистецтві були виражені світоглядні установки і цінності людей, що визначали культурну діяльність. Що Вам відомо про печерний живопис, мистецтво епохи верхнього палеоліту? Що з себе представляють «палеолітичні Венери»? Розкажіть про мегалітичні споруди епохи неоліту. Чим зумовлена поява кераміки, ткацтва, плетіння? У висновку відзначте, у чому полягає значення художньої спадщини первісного суспільства.

Тема 5

ЕКОНОМІКА СТАРОВАВИЛОНСЬКОГО ЦАРСТВА ЗА «ЗАКОНАМИ ХАММУРАПІ»

Проблеми для обговорення:

1. «Кодекс законів царя Хаммурапі» як історичне джерело.
2. Розвиток землеробства та форми земельної власності за «Законами Хаммурапі».
3. Розвиток скотарства за «Законами Хаммурапі».
4. Розвиток ремесла за «Законами Хаммурапі».
5. Розвиток торгівлі за «Законами Хаммурапі». Кредит та лихварство.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

Основним джерелом з даної теми є закони вавилонського царя Хаммурапі (1792 – 1750 рр. до н.е.). Підготовку до семінарського заняття доцільно розпочати з уважного вивчення тексту «Законів Хаммурапі», методично вибираючи з нього відомості, що

відносяться до поставлених питань. Характеризуючи «Закони Хаммурапі» як головне історичне джерело, необхідно розглянути обставини його відкриття, встановлення авторства, визначити час складання документу, його структуру та особливості. Прочитайте «пролог» і «епілог» та задумайтеся, в якій мірі обов'язковим могло бути застосування царського писаного законодавства в суспільстві, наскільки дієвими були «Закони Хаммурапі».

Розглядаючи питання про рівень розвитку сільського господарства, з'ясуйте вплив географічного середовища на розвиток землеробства Месопотамії, умови землеробських робіт, назвіть знаряддя праці, визначте, які сільськогосподарські культури були найбільш поширеними, а які вважалися особливо цінними. Що можна сказати про будівництво іригаційних споруд? Зверніть увагу на статті про оренду землі: про які види земельної оренди йдеться в них мова?

Визначте особливості умовного тримання землі від царя, ступінь свободи розпорядження цією землею для різних категорій держателів. Чи можливо за «Законами Хаммурапі» визначити розміри таких земельних ділянок. Зверніть увагу на ділянки воїнів (редум і баірум). Як називається майно, отримане від царя за службу?

Виділіть статті про общинне землеволодіння. Подумайте, чи стала земля у цей період об'єктом купівлі-продажу, чи склалася приватна власність на землю?

Вивчення третього питання про скотарство розпочніть з аналізу видів вирощуваної худоби, її утримання, догляду та використання. Прослідкуйте правове регулювання скотарства у «Законах Хаммурапі».

Четверте питання починайте вивчати із визначення ступеню відокремлення ремесла від сільського господарства (працювали ремісники на замовлення чи на ринок). Знайдіть відповідні статті, в яких мова йде про галузі ремісничого виробництва, його організацію та сплату праці ремісникам різних професій. Зверніть увагу на організацію ремісничого виробництва у царсько-храмових господарствах. З'ясуйте, чи існувала традиція передачі знань та досвіду в ремеслі. Наскільки «Закони Хаммурапі» захищали інтереси ремісників?

Визначте об'єкти купівлі-продажу за «Законами Хаммурапі». Що було еквівалентом при обміні? Особливу увагу приділіть зовнішній торгівлі та її значенню для існування Вавилонської держави. Знайдіть відповідні статті у «Законах Хаммурапі», де мова йде про права та обов'язки торгових агентів – тамкарів і шамаллумів. З'ясуйте причину слабого розвитку внутрішньої торгівлі (формалізм торговельного права, обмеженість товарно-грошових відносин, втручання держави). Визначте особливості товарно-грошових відносин у Старовавилонській державі. Проаналізуйте роль кредиту та лихварства з аналізу правових взаємовідносин між боржником і кредитором: обмеження лихварських угод, встановлення максимального проценту по займу, забезпечення кредиту шляхом закладання нерухомості боржника чи членів його родини, боргова кабала. Проаналізуйте правовий стан боржників.

Тема 6

ВАВИЛОНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ДЕРЖАВА ЗА «ЗАКОНАМИ ХАММУРАПІ»

Проблеми для обговорення:

1. Суспільний устрій Вавилону. Община і її роль у старовавилонському суспільстві.
2. Становий поділ вавилонського суспільства: категорії вільного і залежного населення.
3. Особливості рабства у Старовавилонському царстві.
4. Соціальні функції храму.
5. Сімейні відносини за «Законами Хаммурапі».
6. Право і судочинство у Вавилоні.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

При аналізі першого питання дуже важливо з'ясувати тип общини, її функції, права та обов'язки членів общини, причини стійкості общинної організації, ставлення до неї держави. З'ясуйте, до чого вела втрата зв'язку з общиною.

Вивчаючи друге питання, необхідно визначити становище вільних категорій населення у Старовавилонський період. Слід пам'ятати, що головна відмінність авілумів (вільних общинників) від мушкенумів (зайнятих у царському господарстві) полягала у відриві останніх від общини. Необхідно прослідкувати, як у тексті «Законів Хаммурапі» визначаються права і відповідальність мушкенумів і авілумів. Хто такі тамкари і як судейник визначає їхнє становище? Хто такі вардуми? Становище воїнів – редумів і баірумів – у Вавилоні визначається 16 статтями «Законів Хаммурапі». Як, від чого і від кого закони захищали воїнів? Які були обов'язки воїнів?

Розглядаючи третє питання, покажіть на основі конкретних статей судейника, якими були джерела рабства; покарання рабів за втечу і відповідальність тих, хто допомагав рабам-утікачам. У чому специфічні риси вавилонського рабства? Які майнові та сімейні права рабів? Для кого боргова кабала обмежувалась 3-річним строком і чому? Спробуйте встановити приблизну вартість раба. Чия праця – рабів чи вільних – відігравала більш суттєву роль у виробництві?

Аналізуючи четверте питання, пам'ятайте, що розвиток культури і релігії зокрема у Стародавній Месопотамії носив поліетнічний характер. Визначте характер релігійних уявлень жителів Межиріччя. Яка соціальна роль жрецтва?

П'яте питання присвячене аналізу сімейних відносин у Вавилоні, які носили патріархальний характер. Яким чином уклалися шлюби? Як в «Законах Хаммурапі» представлені права і обов'язки жінки, дітей? Яким був порядок успадкування майна?

Розберіть статті, присвячені організації судового процесу, та визначте, що приймалося у суді в якості доведення провини. Визначте види злочинів та покарання за них. Знайдіть пережитки звичаєвого права.

Тема 7

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК АССИРІЇ ЗА «СЕРЕДНЬОАССИРІЙСЬКИМИ ЗАКОНАМИ»

Проблеми для обговорення:

1. «Середньоассирійські закони» як історичне джерело.
2. Економічний розвиток Ассирії за «Середньоассирійськими законами»: сільське господарство, ремесло, торгівля, лихварство.

3. Соціальна структура асирійського суспільства за «Середньоасирійськими законами».
4. Шлюбно-сімейні відносини за «Середньоасирійськими законами».
5. Особливості системи судочинства.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

«Середньоасирійські закони» є найбільш цінним джерелом з історії Ассирії, оскільки відображають практично всі сфери життя асирійського суспільства того часу. Характеризуючи «Середньоасирійські закони», як головне історичне джерело, необхідно розглянути обставини його відкриття, визначити час складання документу, його структуру та особливості. При цьому слід звернути увагу на те, що ступінь збереження «Середньоасирійських законів» набагато нижчий, ніж, наприклад, «Законів Хаммурапі», і тому цілісне вивчення даного джерела є неможливим. Крім цього, у збереженій частині «Середньоасирійських законів» значне місце (більше, ніж в інших давньосхідних правових джерелах) приділено сімейним відносинам, що дозволяє скласти досить детальну характеристику цієї сфери життя асирійського суспільства.

Розглядаючи друге питання семінарського заняття приділіть увагу земельним відносинам. З'ясуйте, чи існували державний сектор в економіці Ассирії, великі іригаційні споруди, приватне землеволодіння. Необхідно визначити роль в асирійській економіці її окремих секторів (общинного, державного, храмового, приватного). Детально зупиніться на характеристиці общинної власності на землю. Чи існували переділи такої землі? На яких умовах надавався общинний наділ? Подумайте, який висновок можна зробити із таблиці «В+О» параграфу 6 «Середньоасирійських законів».

При вивченні соціальних відносин за «Середньоасирійськими законами», зупиніться на питанні про общину і її ролі в господарському та соціальному житті асирійського суспільства. Найбільш важливо при цьому простежити місце общини в системі землеволодіння.

Знайдіть статті в «Середньоасирійських законах», які стосуються шлюбно-сімейних відносин. Порівняйте їх із «Законами Хаммурапі». Охарактеризуйте владу чоловіка в родині. Визначте, чи володіла жінка майновими правами. В яких випадках вона могла стати юридично самостійною? З'ясуйте правила та умови успадкування.

Характеризуючи систему судочинства, необхідно визначити як загальні, так і специфічні риси. Однією з найбільш яскравих особливостей «Середньоасирійських законів» є жорстокість передбачених ними покарань, яка, що особливо яскраво показали завоювання асирійців у II – I тис. до н.е., взагалі була характерною для асирійського суспільства.

Тема 8

СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ у 3100 – 1750 рр. до н.е.

Проблеми для обговорення:

1. Джерела з історії Стародавнього Єгипту.
2. Проблема періодизації історії Стародавнього Єгипту.
3. Раннє і Давнє царства Єгипту: особливості суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку.

4. Середнє царство Стародавнього Єгипту.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

На семінарському занятті необхідно дати комплексну характеристику розвитку Єгипту у період Раннього, Давнього і Середнього царств, спираючись на основні групи джерел. Необхідно згадати, яку періодизацію історії Єгипту дає Манефон. Які династії правлять в Єгипті цього часу?

У третьому питанні варто зробити наголос на правління III і IV династій, їх ключових представниках, найбільш відомих пірамідах епохи. З чого їх будували, яким чином було організоване будівництво? Яку роль вони відігравали та яку ідею повинні були нести такі грандіозні споруди?

Зверніть увагу на політичні інститути, що складаються в епоху Давнього царства. Яке значення номового сепаратизму? Як формується політична еліта єгипетського суспільства? Характеризуючи економічний розвиток країни, потрібно показати, яким чином було організовано працю, хто обслуговував гігантські іригаційні споруди. Які соціальні групи виділяють історики в Єгипті Давнього царства? Яким був характер рабства?

Розкрийте причини падіння Єгипту наприкінці Давнього царства. На Вашу думку, воєнні походи фараонів послабили чи послабили могутність держави?

Під час розгляду четвертого питання варто пам'ятати, що перехідний період (2250 – 2050 рр. до н.е.), який тривав майже чверть тисячоліття, – це час серйозних соціальних потрясінь, суперництва номових еліт, занепад іригаційної системи. Характеризуючи період, покажіть, які джерела дозволяють судити про розвиток Єгипту. Лейденський папірус і «Пророцтво Неферті» – історичні джерела, які описують реальні події, або літературні твори? На боці яких соціальних сил знаходяться автори папірусів?

Аналізуючи соціальну структуру Єгипту в період Середнього царства, зверніть увагу на те, наскільки стійким було становище фараонів. Яким чином був влаштований адміністративний апарат? Наскільки міцними були позиції правителів номів? Яка соціальна верства була основним виробником матеріальних благ? Як організувалася праця «царських людей»? Кому належала земля і хто її обробляв? Які ремесла розвиваються в Середньому царстві? Які основні напрямки торгових експедицій єгиптян? Яким було становище баку – рабів? Чи можемо ми ототожнювати хемуу нісут і рабів? Охарактеризуйте основні джерела рабства.

Чим закінчується історія Середнього царства? Чому Єгипет опинився беззахисним перед нашествиям кочівників? Яка етнічна приналежність гіксосів і чому їм швидко вдалося захопити країну?

Тема 9

НОВЕ ТА ПІЗНЄ ЦАРСТВО СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Проблеми для обговорення:

1. Нове царство: особливості суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку, зовнішня політика.
2. Третій перехідний період в історії Стародавнього Єгипту. Правління XXI династії.

3. Пізнє царство Стародавнього Єгипту: особливості суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

Перше питання варто вивчати з ознайомлення з історією звільнення Єгипту від гіксов. Яким чином розгорталася ця боротьба? Охарактеризуйте основні риси періоду Нового царства. Які зміни відбулися в металургії? Яким чином реорганізовується військова справа? Визначте роль завоювань фараонів Нового царства, зокрема XVIII династії. Чим визначалися напрямки походів фараонів?

Аналізуючи релігійну реформу Ехнатона (Аменхотепа IV), слід показати, як змінився культ, наскільки були пов'язані релігійні і соціально-економічні причини реформи. Яка роль служивої верстви немху? Назвіть основні наслідки релігійної реформи. Визначте причини згортання культу Атона і реставрації старих культів.

Визначте основні джерела ресурсів для розвитку Єгипту за часи правління фараонів XIX династії. Основний конкурент для країни – це Хеттська держава. Де розгортається їхнє протистояння? Яке значення битви при Кадеші? Чи був готовий Єгипет до навали «народів моря»?

Період правління XX династії – це час занепаду Нового царства. В середині XI ст. до н.е. єдина Єгипетська держава припиняє своє існування. Охарактеризуйте внутрішні і зовнішні проблеми Єгипту, в контексті яких закінчилася епоха Нового царства.

У другому питанні охарактеризуйте особливості суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку Єгипту у Третій перехідний період. Визначте особливості правління фараонів XXI династії.

Останнє питання присвячене вивченню єгипетської історії в епоху Пізнього царства. Зокрема, приділіть увагу таким основним моментам, як суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток Єгипту під владою іноземних династій (XXII – XXV династії, IX – VIII ст. до н.е.), відродження країни за часи правління Саїської династії (XXVI династія, VII – VI ст. до н.е.). З'ясуйте, чому політика Псамметіха I була орієнтована на грецький світ.

У 525 р. до н.е. Єгипет було захоплено персами. Перський цар Камбіс II став засновником нової XXVII Перської династії. За його наступника Дарія I Єгипет увійшов до складу Перської держави, як одна із її сатрапій. Визначте основні риси розвитку Єгипту у цей період. У 332 р. до н.е. в Єгипет вступили війська О. Македонського. Його прийняли як визволителя від перського панування, коронували як єгипетського фараона, оголосили сином бога Амона. Єгипет увійшов до складу його світової держави, а після її розпаду опинився під владою греко-македонської династії Птолемеїв і вступив в епоху еллінізму.

Тема 10

ХЕТТСЬКЕ ЦАРСТВО: ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ. «ХЕТТСЬКІ ЗАКОНИ»

Проблеми для обговорення:

1. Археологічні відкриття в країні хеттів. Дешифровка хеттського клинопису. Періодизація хеттської історії.

2. Утворення Давньохеттського царства. Внутрішня і зовнішня політика правителя Телепіну.

3. Особливості соціальної структури. Економічні відносини у Давньохеттському царстві за «Хеттськими законами».

4. Новохеттський період: особливості політичного та економічного розвитку, боротьба за гегемонію в Передній Азії.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

Вивчення хеттської історії розпочніть із знайомства з основними історичними джерелами. Основну увагу приділіть аналізу «Хеттських законів», що дійшли до нас в одній давньохеттській копії бл. кінця XVI – початку XV ст. до н.е. і в декількох більш пізніх (новохеттських) копіях (бл. XIII ст. до н.е.). «Хеттські закони» являють собою одне з найбільш важливих джерел для реконструкції економічної і соціальної структури хеттського суспільства, а також його правових постанов. Назвіть періодизацію хеттської історії.

У процесі вивчення другого питання семінарського заняття з'ясуйте етнічний склад Малої Азії бл. 2000 р. до н.е. Які точки зору існують в науковій літературі щодо походження і напрямків міграції племен хатті, касків, хурритів, лівійців, палійців, хеттів? Визначте, яку роль у розвитку Анатолії відіграли ашшурські торгові поселення.

Кого вважають засновником Хеттської держави? У чому полягала специфіка царської влади в Давньохеттський період у XVIII – XVI ст. до н.е.? Охарактеризуйте внутрішню і зовнішню політику Хаттусіліса I і Мурсілі I. Розкажіть про діяльність царя Телепіну. Проаналізуйте закон Телепіну про престолонаслідування.

За «Хеттськими законами» дайте характеристику соціальної структури хеттського суспільства наприкінці XVI – на початку XV ст. до н.е. Назвіть усі соціальні групи, які згадуються в законах, відмітьте особливості їх правового становища. Назвіть джерела хеттського рабства, порівняйте їх із вавилонськими та асирійськими. Охарактеризуйте специфіку становища хеттських рабів. При вивченні сімейних відносин проаналізуйте статті, що характеризують правове і майнове становище жінки, порядок укладання і розірвання шлюбу. Зверніть увагу на юридичні норми, пов'язані зі шлюбом вільного та рабині і їх розлученням.

Визначте основні риси економічного розвитку Хеттської держави. Аналізуючи форми землеволодіння, зупиніться на питанні існування у хеттів царського земельного фонду. Розгляньте особливості землекористування ремісників і воїнів. З якими державними повинностями було пов'язане користування землею? Порівняйте вартість землі і вартість худоби. Чи можна знайти в джерелах факти, що свідчать про соціальну і майнову диференціацію в сільській общині?

Четверте питання розпочніть вивчати з аналізу змін, які відбулися в становищі царя в Новохеттський період. Визначте принципову різницю форми організації державної влади в Новохеттський період від Давньохеттського царства. Приділіть увагу економічному розвитку Хеттської держави в цей період, спираючись на статті «Хеттських законів» («Новохеттські копії», бл. XIII ст. до н.е.). Прослідіть основні напрямки завойовницьких походів царя Суппілуліуми I. Визначте за джерелами основні риси хетто-міттанийських і хетто-єгипетських відносин. У чому полягали зовнішньополітичні успіхи Хаттусіліса III? Охарактеризуйте становище Хеттської держави при останніх правителях (XIII – XII ст. до н.е.). Назвіть причини загибелі Новохеттської держави.

Тема 11

ДЕРЖАВА УРАРТУ (ВАНСЬКЕ ЦАРСТВО)

Проблеми для обговорення:

1. Джерела вивчення історії Урарту.
2. Виникнення держави Урарту.
3. Політична історія Урарту періоду розквіту.
4. Економіка і соціальна структура держави Урарту.
5. Занепад Урарту та його причини.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

Найбільш ранні тексти урартською мовою, які нам відомі, відносяться до кінця IX ст. до н.е., а найбільш пізні – до початку VI ст. до н.е. Клинописне письмо, на якому написані ці документи, урартійці запозичили від сусідів асирійців, хоча дещо спростили його (менша кількість знаків, є відмінності у їх кресленні). Жителі Урарту писали на різних матеріалах: на будівельному камінні, на стелах, колонах і скалах. Маються написи на глиняних табличках, предметах із бронзи. Більша кількість царських написів, які розповідають про воєнні походи правителів, будівництво міст, фортець, різноманітних культових споруд, каналів тощо. Значна кількість написів присвячені релігійному культу.

Намагайтеся на основі перелічених у джерелах подій виділити найбільш суттєве у політичному житті Урарту. Проаналізуйте зовнішню політику, завойовницькі походи урартських царів. Подумайте про їхні причини. Охарактеризуйте ставлення урартських царів до підкорених областей. Чи змінювалось воно?

Знайдіть в джерелах відомості про господарство Урарту, про характер скотарства і землеробства. Визначте форми землеволодіння: чи існували царські землі, храмові володіння. Яке ремісниче виробництво отримало найбільшого розвитку і чому? З'ясуйте рівень торговельних відносин.

Якою є соціальна структура суспільства Урарту? Охарактеризуйте сфери застосування рабської праці, джерела рабства, становище рабів.

Назвіть причини занепаду Урарту.

Тема 12

СТАРОДАВНІЙ ІРАН у III – I тис. до н.е.

Проблеми для обговорення:

1. Джерела вивчення історії Стародавнього Ірану.
2. Стародавній Елам.
3. Мідія у VIII – VI ст. до н.е.
4. Перська держава у роки правління Кіра II та Камбіса II.
5. Імперія Ахеменідів часів Дарія I.
6. Причини занепаду Перської держави.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

Основними джерелами для вивчення питань семінарського заняття є Бехістунський напис Дарія I, уривки з «Історії» Геродота, «Економіки» Ксенофонта, написи перських царів, які дозволяють розібратися в особливостях управління Перською державою, методах і формах експлуатації підкорених народів.

Вивчаючи перші держави на іранській території, з'ясуйте основні моменти політичної історії Еламу: виникнення ранньодержавних об'єднань, залежність від держав Месопотамії, періоди незалежності і розквіту Еламської цивілізації, відносини із Вавилоном та Ассирією, завоювання Еламу персами. При аналізі економічної історії Еламу обґрунтуйте наявність чи відсутність царського і храмового господарств, приватної власності на землю. Сформулюйте особливості становища рабів, специфічні риси у сфері шлюбно-сімейних відносин.

Вивчення історії Мідії розпочніть із аналізу джерел, на основі яких складіть уявлення про важливі віхи політичної мідійської історії: залежність від Ассирії, повстання 673 р. до н.е. проти ассирійців та створення незалежної держави, об'єднання царем Кіаксаром мідійських племен, союз Мідії і Вавилону проти Ассирії, активна зовнішня політика Мідії, підкорення Еламу царем Астіагом, захоплення Мідії персами у 550 р. до н.е.

Важливе значення має вивчення процесу виникнення держави у перських племен, її піднесення і розширення території у ході завоювань Кіра II та Камбіса II, а також особливостей Перської держави, пов'язаних із економічними, етнічними, релігійними та іншими відмінностями включених до неї областей.

При аналізі п'ятого питання визначте характер перевороту Гаумати, цільову спрямованість його діяльності. Важливим представляється аналіз подій, пов'язаних із царюванням Дарія I Великого та причини успіхів останнього у відновленні цілісності Перської держави. Використовуючи дані Геродота, Ксенофонта, уривки з написів і указів охарактеризуйте організацію управління державою Ахеменідів, сутність і зміст адміністративної та монетної реформ, нову систему податей і повинностей, військову справу тощо. На закінчення обов'язково зробіть висновок про значення перетворень, реалізованих Дарієм I, для подальшого розвитку держави Ахеменідів.

Насамкінець з'ясуйте особливості розвитку Перської держави після Дарія I (Греко-перські війни 500 – 449 рр. до н.е.; правління Ксеркса I (486 – 465 рр. до н.е.); причини занепаду Перської держави; завоювання О. Македонським).

Тема 13

СТАРОДАВНЯ ІНДІЯ

Проблеми для обговорення:

1. Джерела з історії Стародавньої Індії.
2. Індська цивілізація. Мохенджо-Даро і Хараппа.
3. Ведійський період в історії Індії.
4. Імперія Маур'їв і утвердження буддизму в Індії.
5. Класичний період в історії Стародавньої Індії (II ст. до н.е. – V ст. н.е.).
6. Суспільні відносини за «Законами Ману» (II ст. до н.е. – II ст. н.е.).

Методичні рекомендації до вивчення теми:

Вивчення теми семінарського заняття розпочніть з характеристики індійських і давньогрецьких джерел. Значну увагу приділіть писемним джерелам. Що таке «Веди», «Рігведи», «Самаведи», «Яджурведи», «Агхараведи», «Архашастра», «Закони Ману»? Визначте, які сторони життя індійського суспільства дані джерела найкраще висвітлюють, наскільки достовірними є їхні свідчення.

Розглядаючи друге питання, з'ясуйте яким чином була відкрита Індська цивілізація. У чому полягає унікальність міст Хараппа і Мохенджо-Даро? Назвіть припущення вчених щодо походження носіїв Хараппської культури та її зовнішніх зв'язків. Охарактеризуйте організацію економічного і політичного життя Індської цивілізації.

Пристаючи до вивчення третього питання семінарського заняття зверніть увагу на те, з чим сучасні вчені пов'язують занепад Індської цивілізації. Чи було це причиною приходу індоєвропейських племен? Ведійський період займає важливе місце в історії Індії. Саме у цей час складаються основні соціальні і економічні умови для розвитку цивілізації. Визначте технологічний рівень цивілізації, її соціальну структуру. Описуючи походження системи варн, необхідно підкреслити принципову різницю варн від каст. Скільки було варн? Як еволюціонували соціальні відносини в аріїв? Визначте специфіку рабства у Ведійський період, його основні джерела. Де використовувалася рабська праця?

При вивченні четвертого питання слід враховувати те, що в IV ст. до н.е. відбувається зустріч двох світів – Сходу і Заходу. Походи О. Македонського об'єднують ойкумену в єдину політичну і культурну систему. Проаналізуйте процес становлення імперії Маур'їв. Дайте характеристику соціально-економічним і суспільно-політичним відносинам в державі Маур'їв. Ашока – одна із видатних постатей Стародавньої Індії. Розкажіть про основні напрямки його внутрішньої та зовнішньої політики, законодавчу діяльність. Чому Ашока стає більш схильним до буддизму?

Проаналізуйте релігійні системи Стародавньої Індії. Визначте, в якому контексті формується індуїзм, яким чином він був пов'язаний із соціальною й політичною структурою суспільства. Розповідаючи про буддизм, зупиніться на особистості Будди. Проаналізуйте основні пункти його вчення. Розкажіть про Махаяну і Хінаяну – якими шляхами буддизм поширюється на Сході. Чому буддизм став світовою релігією?

Визначте особливості суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку Стародавньої Індії у класичний період (II ст. до н.е. – V ст. н.е.).

У процесі вивчення «Законів Ману» дайте даному джерелу загальну характеристику. Проаналізуйте, в якій мірі статті «Законів Ману» відображають право власності, шлюбно-сімейні відносини, кримінальне право і судочинство.

Тема 14

СТАРОДАВНІЙ КИТАЙ

Проблеми для обговорення:

1. Джерела вивчення історії Стародавнього Китаю. Періодизація історії Стародавнього Китаю.
2. Політична історія Китаю у II тис. до н.е. Епоха Шан-Інь (XVI – XI ст. до н.е.).

3. Китай в період Чжоу і Чжаньго (XI – III ст. до н.е.).
4. Царство Цінь та реформи Шан Яна.
5. Імперія Цінь у 221 – 206 рр. до н.е. Реформи Цінь Ши Хуан-ді. Причини падіння імперії Цінь.
6. Імперія Хань у III ст. до н.е. – III ст. н.е. Реформи Ван Мана. Повстання «Червонобрових». Повстання «Жовтих пов'язок». Падіння імперії Хань.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

Вивчаючи перше питання семінарського заняття, зверніть увагу на різні за характером і жанрами джерела з історії Стародавнього Китаю, доступні дослідникам. Особливу увагу приділіть записам на гадальних кістках, панцирах черепах тощо. Основними джерелами з даної теми є уривки з «Історичних записок» Сима Цяня, з «Ранньої Ханьської історії» Бань Гу, «Пізньої Ханьської історії» Фань Е, господарських документів і т.д. Зазначте основні періоди розвитку цивілізації Стародавнього Китаю.

Характеризуючи правління династії Шан-Інь, розгляньте формування інститутів цивілізації, соціально-економічних відносин. Основою економіки Китаю в цей період було сільське господарство.

Епоха Чжоу – це ще один важливий етап, у ході якого формуються основи давньокитайської цивілізації. У цей час були зроблені важливі досягнення в різних областях матеріальної і духовної культури. Особливий акцент слід зробити на розвитку в цей період трьох найбільш важливих релігійно-філософських систем (конфуціанства, даосизму і легізму) та їх специфіки.

У ході аналізу четвертого питання варто пам'ятати, що царство Цінь існувало з 778 р. до н.е. до 221 р. до н.е. в епоху формального правління династії Чжоу в періоди «Весни і осені» і «Воюючих царств». Особливу увагу приділіть правлінню Шан Яна. Визначте його роль у реформуванні царства Цінь. Які реформи були ним проведені? Назвіть позитивні і негативні сторони даних реформ.

Вивчаючи причини виникнення першої централізованої держави в Китаї слід звернути увагу на серйозні зміни, що відбулися в усіх сферах життя давньокитайського суспільства до середини III ст. до н.е.: розвиток товарно-грошових відносин, налагодження сталих господарських зв'язків між окремими царствами, процес подальшої консолідації етнічної спільності стародавніх китайців і т.д. Прослідкуйте процес об'єднання території Стародавнього Китаю під владою династії Цінь. Проаналізуйте реформи Цінь Ши Хуан-ді, спрямовані на ліквідацію політичної та економічної роздробленості. Охарактеризуйте зовнішньополітичний курс Цінь Ши Хуан-ді. З'ясуйте причини різкого загострення соціально-політичних протиріч і антиціньський народний рух в останні роки існування Ціньської імперії.

Назвіть обставини приходу до влади правителів династії Хань, заходи перших ханьських правителів у сфері внутрішньої політики та їх цільову спрямованість, причини деяких поступок на користь селянства, знаті та їх наслідки. Знайомлячись із «Золотим століттям» У-ді, потрібно визначити сутність реформ, пов'язаних з подальшою централізацією управління державою; досягнення у зовнішній політиці, які сприяли розширенню території імперії Хань і налагодженню зв'язків з іншими цивілізаціями. На закінчення слід розібратися в особливостях соціально-економічних відносин в Китаї в I ст. до н.е. – на поч. I ст. н.е.

Реформи Ван Мана необхідно розглядати як спробу пом'якшити наростання соціальних протиріч шляхом проведення окремих перетворень. Ознайомившись із змістом реформ і ставленням до них різних верств населення, визначте причини невдач,

які спіткали реформатора. З'ясуйте причини повстання «Червонобрових» 18 – 25 рр. н.е., встановіть, коли і за яких обставин розпочався цей рух, склад його учасників, хід боротьби між представниками різних загонів за оволодіння столицею і право зведення на престол свого ставленика, результати повстання.

Знайомлячись із особливостями соціально-економічного розвитку Китаю у Пізньоханьський період особливу увагу зверніть на процес феодалізації суспільства, подальше погіршення становища незахищених верств населення, підготовку і хід повстання «Жовтих пов'язок» у 184 р. н.е., вимоги повсталих. Бажано порівняти основні моменти у розвитку повстань «Червонобрових» і «Жовтих пов'язок», з'ясувати риси, властиві обом рухам та їх специфічні особливості.

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА ДО КУРСУ

Первісна доба

1. Баженов О.Л. Історія первісного суспільства. Практикум. Кам'янець-Подільський, 2015. 124 с.
2. Баженов О.Л. Дискусійні проблеми походження людини сучасного типу. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2016. Вип. 16. С. 16-23.
3. Баженов О.Л. До проблеми заселення найдавнішими людьми території України (доба раннього палеоліту). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2018. Вип. 11. С. 116-124.
4. Баженов О.Л. Історія первісного суспільства: Навч.-метод. посіб. для студентів істор. ф-у. Кам'янець-Подільський, 2014. 296 с.
5. Баженов О.Л. Сучасна візія походження людини і людського суспільства в сучасній українській історіографії. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 13-20.
6. Білик В.А. Основні напрями сучасних досліджень з історії первісного суспільства в Україні. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. Луцьк, 2011. № 10. С. 93-98.
7. Гладких М., Рижов С. Екологічні чинники розвитку первісного суспільства в преісторії. *Vita Antiqua*. 2021. № 13. С. 31-42.
8. Голованов С.О. Історія стародавнього світу. Всесвітня історія: в 5 т. К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. Т. 1. 472 с.
9. Горбик О.О. Феномен первісної архітектури: її генезис та історичні наслідки. *Містобудування та територіальне планування*. 2016. Вип. 62 (1). С. 169-172.
10. Залізняк Л.Л. Доба катастроф у первісній Європі та її історичні наслідки. *Кам'яна доба України: зб. наук. праць*. К., 2008. Вип. 11. С. 96-115.
11. Залізняк Л.Л. Заселення півночі Східної Європи за даними археології. *Етнічна історія народів Європи*. К., 2000. Вип. 5. С. 4-9.
12. Залізняк Л.Л. Первісна історія України: Навч. посібник. К.: Вища школа, 1999. 262 с.
13. Історія первісного суспільства: підручник / В.В. Скирда, Б.А. Шрамко. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2018. 172 с.
14. Кепін Д.В. Техніка первісної доби на теренах України. *Історичні нариси з розвитку техніки в Україні: колективна монографія / За заг. ред. Гріффена Л.О.; кол. авт.: Гріффен Л.О., Деркач О.П., Держинський В.О. [та ін.]*. К.: Талком, 2023. С. 29-44.
15. Курзенков М.С. Кінь на петрогліфах бронзового віку Центральної Азії. *Донецький археологічний збірник*. 2018. № 21. С. 67-76.
16. Леві-Строс Клод. Первісне мислення. К.: Український Центр духовної культури, 2000. 322 с.
17. Манько В.О. Ідеї Г. Чайлда та їх застосування для вивчення неоліту Східної Європи. *Археологія*. 2013. Вип. 1. С. 16-32.
18. Михайлова Н.Р. Культ оленя у стародавніх мисливців Європи та Північної Азії : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 / Інститут археології Національної академії наук України. Київ, 2016. 374 с.

19. Мороз В.Я. Історична комунікація первісної доби. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. 2013. № 3-4. С. 29-34.
20. Москаленко О.Ю. Про виникнення астрономічних знань у пізньому палеоліті. *Література та культура Полісся: зб. наук. праць*. Ніжин, 2009. Вип. 56: Проблеми філології, історії та культури XIX – XX ст. в сучасному науковому контексті. С. 136-150.
21. Огінова І.О. Теорія еволюції (системний розвиток життя на Землі): підручник / І.О. Огінова, О.Є. Пахомов. Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2011. 540 с.
22. Патерикіна В. Міф – первісна спроба сакралізації Всесвіту. *Гілея: Науковий вісник*. 2013. № 75. С. 226-228.
23. Поцулко О.А., Конарєва О.О. Історія зародження медицини в первісну добу. *Дослідження проблем гуманітарних наук: збірник наукових праць / ред.: А.В. Сакун, Т.І. Кадлубович, Д.С. Черняк*. К.: КНУТД, 2019. С. 72-77.
24. Сапожникова Г.В. Кістяні знаряддя неандертальців Криму. *Кам'яна доба України: зб. наук. праць*. К, 2008. Вип. 11. С. 52-58.
25. Ситник О.С. Культурна антропологія: походження людини і суспільства. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2012. 179 с.
26. Скирда В.В., Шрамко Б.А. Історія первісного суспільства. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2018. 172 с.
27. Смесова В.Л. Генеза економічних уявлень щодо господарчих інтересів від первісної доби до етапу формування світових цивілізацій. *Економічний вісник*. 2016. № 1. С. 9-20.
28. Станко В.Н. Історія первісного суспільства. К.: Либідь, 1999. 239 с.
29. Степанчук В.М. Розвиток техніки в кам'яному віці. *Археологія*. 2002. № 1. С. 51-56.
30. Харарі Ювал Ной. Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього. Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2020. 543 с.
31. Чмихов М. Астрономія в житті первісного суспільства (до питання про час утвердження астрономічних знань). *Українське небо: студії над історією астрономії в Україні. Збірник наукових праць*. Львів: Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я.С. Підстригача НАН України, 2014. С. 20-30.
32. Шидловський П. Пам'ятки первісності: суспільна користь чи гальмо інвестиційного процесу? *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Історія. 2016. № 4 (131). С. 85-89.
33. Шидловський П.С. Культурна адаптація первісних мисливців Східної Європи (18 – 10 тис. років тому): Дис... канд. наук: 07.00.02 – всесвітня історія. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2008.
34. Chris Scarre. *The Human Past: World Prehistory and the Development of Human Societies*. Thames & Hudson, 2013. 784 p.
35. Gordon Childe V. *The Prehistory of European Society*. Penguin Books, 1958. 185 p.
36. Haas Jonathan. *The Evolution of the Prehistoric State*. Columbia University Press, 1982. 251 p.
37. Megarry T. *Society in Prehistory. The Origins of Human Culture*. Washington Square, New York: New York University Press, 1995. 400 p.
38. Renfrew Colin. *Prehistory: The Making of the Human Mind*. Modern Library, 2009. 240 p.

39. The human past: world prehistory and the development of human societies / Chris Scarre, ed., Thames & Hudson. London and New York, 2005. 784 p.

Цивілізації Стародавнього Сходу

1. Білик В.А. Роль релігійного фактору в історії старосхідних цивілізацій: до історіографії питання. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. Луцьк, 2012. № 11. С. 140-145.
2. Голованов С.О. Історія стародавнього світу. Всесвітня історія: в 5 т. К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. Т. 1. 472 с.
3. Голоси Стародавньої Індії: Антологія давньоіндійської літератури / упоряд., перекл. з санскриту П. Ріттер. К.: Дніпро, 1982. 351 с.
4. Гурак Р.В. Аналіз політико-правових учень країн Стародавнього Сходу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2014. № 10-2. Т. 1. С. 21-23.
5. Гусаков В.В. Східна політика держави Ахеменідів (передумови, стратегія, результати). *Східний світ*. 2010. № 1. С. 49-55.
6. Державне управління в країнах Стародавнього Сходу / В. Омельчук, автор передмови Ю.С. Шемшученко. Вид. 2-е, доповнене. К.: Золоті ворота, 2015. (Серія: Світові традиції державного управління. Вип. IV). 624 с.
7. Дьяконов И.М. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства. *Вестник древней истории*. 1952. № 3. С. 225-303.
8. Закони Хаммурапі: текст. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Закони_Хаммурапі
9. Історія європейської цивілізації. Близький Схід / За ред. Умберто Еко. Х.: Фоліо, 2016. 1310 с.
10. Кіктенко В.О. Історія українського китаєзнавства (XVIII – початок XXI століття). Київ, 2018. 388 с.
11. Ковальська Я.О. Внесок Стародавнього Києва у культурно-цивілізаційний розвиток людства. *Українська орієнталістика: [збірник наукових праць]*. 2007-2008. Вип. 2-3. С. 85-90.
12. Конфуцій. Бесіди і судження. К.: Арій, 2022. 224 с.
13. Кошовий С. Періодизація періоду Чжаньго: дискусійні питання. Етнічна історія народів Європи. 2014. Вип. 43. С. 137-141.
14. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Курс лекцій. К.: Либідь, 2002. 592 с.
15. Левченко Л. Дипломатичні архіви Давнього світу. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Levchenko_Larysa/Dyplomatychni_arkhivy_Davnoho_svit_u.pdf
16. Логвиненко І.А., Логвиненко Є.С. Статус жінки на Стародавньому Сході: особливості шлюбно-сімейних відносин у Месопотамії. *Право і безпека*. 2022. № 2 (85). С. 91-106.
17. Орлова Т.В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій: навч. посіб. К.: Знання, 2012. 446 с.
18. Романова О.О. Історія розвитку єгиптологічних досліджень в Україні. *Східний світ*. 2003. № 4. С. 82-87.
19. Романова О.О. Взаємозв'язок жрецьких посад з професійною діяльністю в Єгипті Давнього царства. *Східний світ*. К., 2000. № 1-2'97. С. 98-105.

20. Романова О.О. Історичні факти та релігійні аспекти в «автобіографіях» єгипетських вельмож. *V Сходознавчі читання А. Кримського*. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ, 10-12 жовтня 2001 р.). К., 2001. С. 70-71.
21. Романова О.О. Культ фараона у стародавньому Єгипті. *УІЖ*. К., 2000. № 4. С. 58-65.
22. Савельєв В. Соціально-економічне життя у Вавилоні за царя Хаммурапі. *Старожитності Лукомор'я*. 2020. № 3 (3). С. 5-14.
23. Ткачук Д.М. Особливості військового мистецтва стародавнього Китаю (за трактатом Сунь-цзи «Військове мистецтво»). *Історіосфера: матеріали Чотирнадцятої наукової конференції викладачів, здобувачів вищої освіти та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*. Одеса: Університет Ушинського, 5-6 квітня 2019. С. 98-106.
24. Урусов В.Б. Виникнення і розвиток системи державних іспитів Стародавнього Китаю. *Китаєзнавчі дослідження*. 2018. № 2. С. 52-60.
25. Утвенко В., Лазаренко Ю. Особливості державної служби в економічній сфері в країнах Стародавнього Сходу. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 3. С. 105-111.
26. Шама О.І. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. 488 с.
27. Щербатюк В.М., Крижна В.В., Сокур Ю.В. Суспільний та державно-правовий розвиток Стародавнього Вавилону: сучасна вітчизняна історіографія. *Сторінки історії: Збірник наукових праць*. 2022. Вип. 54. С. 9-25.
28. Яворська А.О. Мирний договір між Рамсесом II та хетським царем Хаттусілі III. *Історіосфера: матеріали Шістнадцятої наук. конф. викладачів, здобувачів вищ. освіти та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського*, [7-8 квітня 2017 р.] / Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського, Рада молодих учених та спеціалістів; [редкол.: Ю.А. Добролюбська (відп. ред.) та ін.]. Одеса: ПНПУ ім. К.Д. Ушинського, 2017. С. 83-88.
29. Яновська Г.П. Людина між Сходом і Заходом. Історія стародавніх цивілізацій. Х.: Антіква, 2001. 308 с.
30. *Ancient Near Eastern History and Culture* / William H. Stiebing Jr., Susan N. Helft. New York: Routledge, 2017. 486 p.
31. Hans J. Nissen. *The Early History of the Ancient Near East, 9000 – 2000 B.C.* University of Chicago Press, 1990. 224 p.
32. Kulykova L.V. *World History. Ancient World. Lecture Course. Volume II*. Odessa: Helvetica, 2020. 436 p.
33. Liverani M. *The Ancient Near East: History, Society and Economy*. London and New York, 2014. 648 p.
34. *The Oxford History of the Ancient Near East. Volume I: From the Beginnings to Old Kingdom Egypt and the Dynasty of Akkad* / Edited by Karen Radner, Nadine Moeller, Daniel T. Potts. Oxford University Press, 2020. 804 p.
35. *The Oxford History of the Ancient Near East. Volume II: From the End of the Third Millennium BC to the Fall of Babylon* / Edited by Karen Radner, Nadine Moeller, and D.T. Potts. Oxford University Press, 2022. 976 p.

36. The Oxford History of the Ancient Near East. Volume III: From the Hyksos to the Late Second Millennium BC / Karen Radner, Nadine Moeller, and D.T. Potts. Oxford University Press, 2022. 1000 p.
37. The Oxford History of the Ancient Near East. Volume IV: The Age of Assyria / Edited by Karen Radner, Nadine Moeller, and D.T. Potts. Oxford University Press, 2023. 1288 p.
38. The Oxford History of the Ancient Near East. Volume V: The Age of Persia / Edited by Karen Radner, Nadine Moeller, and D.T. Potts. Oxford University Press, 2023. 1088 p.
39. Van De Mieroop. A History of the Ancient Near East, ca. 3000 – 323 B.C. Wiley-Blackwell. 2015. 436 p.

Інформаційні ресурси

1. 3-D сцени. Історія Стародавнього світу. Mozaik education. URL: https://ua.mozaweb.com/uk/lexikon.php?cmd=getlist&let=3D&sid=TOR&group_azon=okor
2. 3-D сцени. Передісторія. Mozaik education. URL: https://ua.mozaweb.com/uk/lexikon.php?cmd=getlist&let=3D&sid=TOR&group_azon=oskor
3. Dawn of the Stone Age. Homo habilis. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=xgd5Mt25koI>
4. Печера Альтаміра (Іспанія). URL: https://www.youtube.com/watch?v=J6nXtJdA_K0
5. Печера Ласко (Франція). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wbh2v8eBYpw>
6. Homo erectus. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=9k5UEFFGpfU>
7. The Journal of World Prehistory. URL: <https://www.jstor.org/journal/jworlprehist>

РОЗДІЛ 2

ІСТОРІЯ АНТИЧНИХ ГРЕЦІЇ І РИМУ

Тема 1

ПРЕДМЕТ ТА ОСОБЛИВОСТІ АНТИЧНОЇ ІСТОРІЇ. НАЙДАВНІША ГРЕЦІЯ III – II ТИС. ДО Н.Е. ГРЕЦІЯ В XI – IX СТ. ДО Н.Е.

1. Предмет, періодизація, основні джерела та історіографія.
2. Природні умови і населення стародавньої Греції.
3. Критська та мікенська цивілізації: спільне та відмінне у розвитку.
4. Гомерівське питання: унітарії та аналітики. «Темні віки» в історії стародавньої Греції. «Іліада» та «Одиссея» як основні джерела з історії економічного та соціального розвитку Греції.

1. Предмет, періодизація, основні джерела та історіографія. Давня Греція посідає унікальне місце в історії людства. Саме тут, у східному Середземномор'ї, у тісному контакті з найдавнішими цивілізаціями Сходу, тисячі років тому зародилася європейська цивілізація. Стародавня Греція характеризувалася безпрецедентно високим рівнем розвитку в усіх сферах життя суспільства - соціальної, економічній, політичній та культурній. А видатні досягнення цього регіону багато в чому визначили хід історії людства в цілому.

Історія Стародавньої Греції вивчає процес виникнення, розвитку та функціонування давньогрецьких цивілізацій на територіях Балканського півостров, островів Малої Азії, Південної Італії, Сицилії та Причорномор'я.

Періодизація. Хронологічні рамки курсу: XXX ст. до н.е. – кінець I ст. до н.е. від виникнення перших державних утворень на Криті на рубежі III – II ст. до н.е. і до II – I ст. до н.е., коли грецькі та елліністичні держави Східного Середземномор'я були захоплені Римом і включені до складу Римської середземноморської держави.

Тому історію Стародавньої Греції зазвичай поділяють на кілька етапів і періодів: 1) перші держави II тис. до н.е. (історія Криту та Ахайї); 2) становлення і розквіт полісу як незалежного міста-держави та створення передової культури (XI – IV ст. до н.е.); 3) завоювання греками Перської держави, формування елліністичного суспільства і держав.

Хронологія критського (мінойського) періоду:

1. Нанній мінойський період (XXX – XXIII ст. до н.е.) – домінування родових відносин.
2. Середньомінойський період, або період старих палаців (XXII – XVIII ст. до н.е.) – формування державного устрою, поява різних соціальних груп, писемності.
3. Об'єднання Криту і створення критської морської держави, розквіт критської держави і культури, завоювання Криту ахейцями та його занепад.

Хронологія елліністичного періоду на материковій Греції (Ахайя):

1. Ранньоелладський період (XXX – XXI ст. до н.е.) – первісні відносини, панування догрецького населення.
2. Середньоелладський період (XX – XVII ст. до н.е.) – розселення ахейців на півдні Балкан після розпаду родоплемінних відносин.

3. Пізньоелладський або мікенський період (XVI – XII ст. до н.е.) – виникнення ранньокласових суспільств і держав, поява писемності, розквіт і занепад мікенської цивілізації.

Хронологію полісного етапу давньогрецької історії можна поділити на три періоди за ступенем соціально-економічного, політичного та культурного розвитку:

1. Гомерівський, темний або дополісний період (XI – IX століття до н.е.) – грецькі родоплемінні відносини.

2. Архаїчний період (VIII – VI ст. до н.е.) – формування полісного суспільства і держави. Розселення греків (колонізація Великої Греції) на берегах Середземного та Чорного морів.

3. Класичний період грецької історії (V – IV ст. до н.е.) – розквіт давньогрецької цивілізації, раціональної економіки, політики та грецької культури.

Хронологію елліністичного етапу давньогрецької (і давньосхідної) історії також можна поділити на три періоди:

1) Східний похід Олександра Македонського і формування елліністичного державного устрою (30-ті роки IV ст. – 80-ті роки III ст. до н.е.).

2) Функціонування елліністичного суспільства і держави (80-ті роки III ст. до н.е. – середина II ст. до н.е.).

3) Криза елліністичної системи та завоювання елліністичних держав Римом на заході та Парфією на сході (середина II ст. до н.е. – I ст. до н.е.). Завоювання Римом останньої елліністичної держави - Єгипетського царства під владою Птолемеїв – у 30 р. до н.е. ознаменувало не лише кінець елліністичного етапу давньогрецької історії, а й завершення тривалого розвитку давньогрецької цивілізації.

Завдання курсу:

1) виявити особливості та закономірності формування античних цивілізацій у двох варіантах: елліністичному і римському;

2) вивчити умови формування та розвитку громадянської общини-полісу та основні етапи розвитку античного державного устрою;

3) сформулювати уявлення про античну особистість та вивчити основні досягнення культури, творчий потенціал суспільства і прояви активності античних громадян;

4) дослідити особливості економічного і соціального розвитку античних суспільств та проблеми власності в античності;

5) проаналізувати першоджерела, критично ставитися до наявних літературних та історичних джерел, вміти формувати самостійні висновки та аргументацію на основі вивчення творів античних авторів.

Історія Стародавньої Греції – одна зі складових стародавньої історії, яка вивчає стратифіковані суспільства і держави, що виникли і розвивалися на території Стародавнього Сходу та країн Середземномор'я.

Географічні рамки давньогрецької історії не були постійними, а змінювалися і розширювалися в ході її історичного розвитку. Основною територією давньогрецької цивілізації був регіон Егейського моря. Між VII і VI століттями до н.е., після потужного колонізаційного руху з Егейського регіону, відомого як Велика грецька колонізація, греки оселилися на Сицилії і в південній Італії (Велика Греція), а також на узбережжі Чорного моря. Після експедиції Александра Македонського наприкінці IV століття до н.е. і завоювання перських земель, на Близькому Сході та в Індії утворилися елліністичні держави, і ці регіони стали частиною давньогрецького світу. Однак у всі періоди давньогрецької історії Егеїда вважається центральним регіоном, з якого виникла і досягла свого розквіту грецька держава і культура.

Джерела з історії Стародавньої Греції. Це переважно писемні джерела (історичні твори, художня, науково-популярна, публіцистична література та ораторські промови, юридичні документи, листи, ділова документація тощо) та пам'ятки матеріальної культури. Це здебільшого залишки матеріальної культури, знайдені під час археологічних розкопок (міські городища, руїни фортець, громадські будівлі, житла, поховання, храми, знаряддя праці, зброя, предмети побуту тощо), матеріали етнографічних спостережень (дослідження давніх звичаїв та обрядів), численні та різноманітні написи, монети тощо. Інформацію про далеке минуле можна отримати, аналізуючи лексичний склад давньогрецької мови та усні перекази (записаний фольклорний матеріал).

Нечисленні джерела з історії Криту та Ахейської Греції цього періоду можна розділити на три основні категорії: письмові, написані складовим письмом, джерела з археологічних розкопок міст і поселень та відомості з історії II тис. до н.е., що збереглися у творах пізніших грецьких авторів.

Таблички, написані складовим письмом, були виявлені А. Евансом у 1901 році під час розкопок на Криті, але розшифровані британським вченим М. Вентрісом лише у 1953 році. Зараз відомі тисячі табличок, написаних складовим письмом. Вони були виявлені під час розкопок палаців Кносса, Пілоса, Мікен, Фів і Тірінфа на Криті, але більшість (понад 90% всіх текстів) були знайдені в архівах Кносса і Пілоса. Більшість табличок датується XIV – XII століттями до н.е. Написи дуже короткі і в основному є зразками економічних звітів. Вони містять інформацію про оренду землі, підрахунок поголів'я худоби, розподіл їжі серед робітників і слуг, а також часто включають списки рабів і рабинь, зайнятих на придворній службі, списки ремісників, списки сировини, списки солдатів і матросів, які підлягають мобілізації, та описи конфіскованого майна. Ці джерела надають інформацію про функціонування придворного господарства, взаємовідносини між центром і підлеглими адміністративними одиницями, про загальне державне управління Ахейського царства в другій половині II тисячоліття до н.е.

Поєми Гомера «Іліада» та «Одіссея», написані між IX і VIII століттями до н.е., зберігають не лише яскраві спогади про минуле, особливо про події Троянської війни, а й усі пісні та оповіді, створені в ахейський період. Поєми відображають політичну ситуацію в Греції напередодні Троянської війни, зокрема мікенське панування, головних союзників і супротивників Греції, хід цієї війни та її результат. Поєми Гомера описують реалії ахейського періоду, зокрема багато предметів побуту (наприклад, кубок Нестора), види зброї, облаштування колісниць та бойові прийоми.

Твори пізньогрецьких (V – IV століття до н.е.) авторів, таких як Геродот, Фулідід і Аристотель, містять пам'ять про грецьке минуле, могутність царя Міноса, заснування великих держав і високу культуру того часу. Складний для дослідження матеріал про історію, культуру, звичаї та релігію греків II тисячоліття до н.е. міститься в численних оповідях і міфах про богів та героїв. Однак лише критичне вивчення змісту цих історій і міфів дозволяє відрізнити правдиві факти від вигадок і поглибити наші знання про історію Греції в II тисячолітті до нашої ери.

Загальна кількість і різноманітність джерел для вивчення грецької історії між VIII і IV століттями до н.е. з часом різко зростає. Особливо повно і всебічно представлені літературні джерела різних жанрів.

Найдавнішими джерелами з цього часу є вже згадувані епічні поєми «Іліада» та «Одіссея» сліпого оповідача Гомера. Ці твори вважаються найкращими зразками епічного жанру у світовій літературі і були створені на основі численних оповідань, легенд, пісень та усних народних переказів, що сягають ахейського періоду.

Цінну інформацію про сільське господарство, важку працю селян і сільське життя можна знайти в поемі «Труди і дні» беотійського поета Гесіода (VIII – VII століття до н.е.). Він також написав поему «Теогонія», в якій детально описує релігійні вірування греків, походження богів, їхню генеалогію та взаємозв'язки.

Одним з найважливіших джерел є праці давньогрецьких істориків. На відміну від поетів, у яких важко відокремити художній вимисел від реальності, історики обирають реальні факти і прагнуть розповісти правдиві історії. Першими грецькими істориками були так звані логографи, найвідомішими з яких були Гекатей Мілетський (540 – 478 рр. до н.е.) та Еллін Мітіленський (480 – 400 рр. до н.е.). Картографи описували давню історію своєї батьківщини. Через брак даних вони зверталися до міфів і намагалися раціоналізувати інформацію, що містилася в них. Однак критичний аналіз міфів був поверхневим, а багато наведених у них фактів – недостовірними.

Першим серйозним історичним дослідженням стала праця Геродота Галікарнаського (485 – 425 рр. до н.е.), відомого з античності як «батько історії». Праця Геродота присвячена історії греко-перських воєн і складається з дев'яти книг, названих на честь дев'яти муз. Останні п'ять книг присвячені історії самих воєн (зі свідченнями, що доведені до 479 року до н.е.), тоді як перші чотири книги описують історію окремих країн, народів і міст, включаючи Малу Азію, Вавилонію, Мідію, Єгипет, скіфів і поліси балканських греків.

Іншим видатним твором грецької історичної думки є праця Фукідіда (бл. 460 – 396 рр. до н.е.), сина Олора, афінського історика, присвячена подіям Пелопоннеської війни (431 – 404 рр. до н.е.).

Він мав достатній дохід і вільний час, щоб зібрати і критично обробити величезну кількість фактичного матеріалу з історії Пелопоннеської війни. У той час як Геродот іноді використовував легендарну інформацію для своєї історії, Фукідід ретельно відбирав факти, перевіряв їх і відкидав будь-яку сумнівну інформацію. Його метод критичного ставлення до матеріалу був видатним досягненням античної історіографії.

Жанр історичної прози набув значного поширення в IV столітті до н.е. Грецький історик Ксенофонт (бл. 430 до н. е. – бл. 355 до н. е.) залишив кілька історичних праць, одна з яких, «Історія Греції», стала продовженням перерваної роботи Фукідіда. На відміну від свого попередника Фукідіда, Ксенофонт не був прихильником афінської демократії. Навпаки, він брав участь в олігархічному перевороті 404 року до н.е., який встановив в Афінах тиранію, а згодом став прихильником Спарти. Історія Греції охоплює завершальні події Пелопоннеської війни, аж до 362 року до н.е. (битва при Мантінеї). Праці Ксенофонта набагато слабші, ніж у Фукідіда. Перш за все, він намагається описати перевагу Спарти та її державного устрою над Афінами. Загалом, історія Ксенофонта – це історія окремих полководців. Водночас вона містить достовірні дані і написана в легкій і простій манері. Інші праці Ксенофонта, такі як «Кіропедія» («Виховання Кіра»), «Анабасис» («Сходження»), «Політика Спарти», «Про доходи» та «Спогади про Сократа», містять важливі дані з історії грецької дипломатії, економіки, соціального, політичного та культурного життя.

У IV столітті до н.е. філософ Аристотель (384 р. до н.е. – 322 р. до н.е.) написав важливу працю «Афінська політія». Разом зі своїми учнями він описав 158 політій, тобто політичних систем окремих держав того часу. До наших днів дійшла лише «Афінська політія», яку було знайдено на грецьких папірусах епохи еллінізму під час археологічних розкопок у Єгипті. «Афінська політія», опублікована наприкінці XIX століття, складалася з двох основних частин. У першій частині представлено історію Афін з VII століття до н.е., а в другій – огляд афінського врядування. Завдяки

ретельному і критичному аналізу величезної кількості фактичного матеріалу, твір є дуже важливим джерелом з історії афінської демократії з V по IV століття до н.е., а також з історії Афін часів архаїки.

Відомий історик Ефор жив наприкінці IV століття до нашої ери. Він написав «Загальну історію Греції». Його праця не збереглася в повному обсязі, відомі лише частини, які цитують інші автори. Він описав всю історію Греції, починаючи з дорійського вторгнення.

Грецький історик Полібій (200 – 120 рр. до н.е.) жив у II столітті до н.е. Час Полібія був дуже сумним періодом для Греції. Це був час Македонських воєн і римського завоювання Греції. Полібій також написав «Загальну історію» (історію Середземномор'я), але до нас дійшла лише третина цієї праці. Історія Полібія є дуже важливим історичним документом. Вона відображає боротьбу елліністичних держав проти Риму під час римського завоювання Середземномор'я і є джерелом для вивчення елліністичної Греції, Македонії та східно-елліністичних країн, а також джерелом римської історії, що описує внутрішні справи елліністичних країн та їхню боротьбу проти Риму.

Сицилійський історик Діодор (бл. 80 р. до н.е. – 29 р. н.е.) жив у I столітті до н.е. Він народився на Сицилії і провів там більшу частину свого життя. Діодор залишив по собі велику працю, загальну компіляцію всесвітньої історії під назвою «Історична бібліотека». На жаль, більшість праць Діодора, написаних на Сицилії, було втрачено, але вцілілі частини мають велику цінність (з 40 книг повністю збереглися 18-20). Використовуючи достовірні джерела, Діодор висвітлює економічне становище ворогуючих сторін (боротьба діадохів), а також військові та політичні події, коротко повідомляє про соціальні конфлікти того періоду.

Праці Плутарха датуються I і початком II століття н.е. Плутарх (46 – 127 рр. н.е.) народився в Херонеї, в той час, коли Греція вже була римською провінцією. Найвідомішою його працею є «Порівняльні життєписи», в яких він спочатку написав біографії відомих грецьких діячів, а потім подібних до них римських діячів. Нарешті, він зробив порівняння між ними. Його праці є незамінним історичним джерелом, оскільки він використовував твори античних авторів, біографії яких не збереглися до наших днів.

Важливим джерелом грецької історії, починаючи з архаїчного періоду, є твори ліричних поетів (Архілоха, Алкея, Сапфо, Солон, Феогніда, Піндара та ін.). Твори великих трагічних поетів Есхіла, Софокла та Евріпіда дуже важливі як історичні джерела, оскільки їхні трагедії, засновані на міфологічних сюжетах, відображають складне суспільно-політичне життя Греції класичного періоду. Комедії Арістофана яскраво змальовують політичне та повсякденне життя в Аттиці наприкінці V – на початку IV століття до н.е. Важливою частиною історичного матеріалу є промови ораторів. Промови Демосфена (384 – 322 рр. до н.е.), як судові, так і політичні, описують економіку Афінської держави та політичні події в Північному Причорномор'ї, містять дані про торгівлю, імпорту та експорт товарів, рабство та рабовласницькі майстерні. Промови Демосфена та Лісія є важливими джерелами для вивчення економіки.

Дуже важливим джерелом є праці античних географів. Праці географа Страбона містять багато даних з історії. Його праця «Географія» містить не тільки природні дані про різні країни, а й про життя та історію їхніх народів II століття н.е. Ця енциклопедична праця дає уявлення про географічне розташування, особливості економічного життя, державні інституції та культурні пам'ятки різних регіонів.

Унікальним джерелом для вивчення історії грецької культури є твір Павсанія «Опис Еллади» (II ст. н.е.). У десяти книгах Павсаній детально описує храми, святилища, будівлі, статуї та картини, даючи історичні відомості про їхніх авторів та історичні обставини, за яких вони були встановлені.

Серед римських істориків, які виявляли інтерес до грецької історії (особливо в елліністичний період), можна назвати Помпея Трога («Історія Філіппа», 44 томи), Курція Руфа («Історія Александра Македонського») і Флавія Арріана («Анабасис Александра»).

Аппіан, римський історик II століття н.е., написав історії Селевкідського, Македонського та Понтійського царств, описуючи події пізнього елліністичного періоду та римського завоювання елліністичних країн.

Наукові та літературні твори є цінними джерелами з різних аспектів життя елліністичного суспільства. Серед перших – трактат «Економіка» Філодема та трактат «Про рослини» Теофраста, учня Аристотеля. Важливими художніми творами, що містять інформацію про повсякденне життя та побут кінця IV – III ст. до н.е., є комедії афінського драматурга Менандра та поезія Феокрита.

Численні тексти на папірусі стали новою категорією історичних матеріалів у цей період. Це були царські укази, закони, літературні твори, бухгалтерські книги, ділові та шлюбні контракти, листи, учнівські вправи та релігійні тексти. Завдяки цим джерелам ніде більше не можна знайти таку точну характеристику елліністичної держави та її внутрішнього життя, як у Птолемеївському Єгипті.

Основні етапи вивчення історії Стародавньої Греції. Вивчення історії стародавнього світу було започатковано ще істориками Стародавньої Греції та Риму. Початок цьому поклав відомий вчений V століття до н.е. Геродот і його молодший сучасник Фулідід.

Праці істориків відображають не лише їх майстерність у реконструкції далекого минулого на основі ретельного аналізу джерел, а й рівень розвитку історичної думки, історичних, філософських і політичних концепцій та соціальних ідей, що панували в тогочасному суспільстві. Весь масив досліджень, присвячених давньогрецькій історії, є напрочуд великим і багатогранним.

Перші наукові дослідження з давньогрецької історії датуються кінцем XVIII – початком XIX століть. У той час провідні західні дослідники античності, такі як Ф. Вольф, Б. Нібур та Р. Бентлі, розробили історико-критичний метод історичних досліджень.

На початку XIX століття німецький вчений А. Бек вивчав економічну історію Афін на основі зібраних написів, що значно вплинуло на розвиток античної історії. Німецький історик В. Дройзен першим дослідив історію грецького світу після експедиції Александра Македонського і назвав цей період «еллінізмом». Його «Історія еллінізму» є першим систематичним дослідженням останніх трьох століть давньогрецької історії.

Важливим явищем в антикознавстві стала «Історія Греції» англійця Дж. Грота – 12-томне дослідження, в якому історія афінського поліса і зародження демократії розглядалися як центральні події в загальній історії Стародавньої Греції. Цей підхід став основним для більшості дослідників давньогрецької історії.

Французький історик Н. Фюстель де Куланж у книзі «Давня громадянська община» (1864) першим показав, що формування грецького громадянського суспільства і поліса обумовило більшість особливостей античної цивілізації.

Праця швейцарського історика Й. Буркхардта «Історія грецької культури» стала основою для подальших історико-культурних досліджень античного світу.

У Російській імперії критичне використання античних джерел започаткував професор Санкт-Петербурзького університету М.С. Куторга, який досліджував афінське суспільство. Історіографічно-бібліографічний напрям розвивали Ф.Ф. Соколов та С.С. Латишев, які заклали основи вивчення соціально-політичної історії країн Північного Причорномор'я. Культурно-історичний напрям очолював Ф.Ф. Зелінський. Соціально-економічні питання вивчали М.І. Ростовцев та М.М. Хвостов. Початок соціально-політичному напрямку в антикознавстві поклали праці В.П. Бузескура з історії афінської демократії.

Кінець XIX-початок XX століття стали періодом, коли окреслилися нові методологічні підходи до античної соціальної історії: у XIX столітті К. Маркс і Ф. Енгельс заклали основи матеріалістичного викладу історії, виходячи з формаційного підходу, згідно з яким спосіб виробництва та експлуатації визначали всі інші аспекти життя суспільства. Як наслідок, історія людства була представлена як ланцюг формацій, де одна формація з часом змінюється іншою, більш прогресивною. Формаційний підхід також вперше проаналізував античні форми власності як основу економічного життя поліса і висунув концепцію античного способу виробництва, заснованого на експлуатації рабів.

Водночас з'явився і модернізаційний підхід до античної історії. Цей погляд на античну історію найяскравіше проявився у працях німецького історика Ед. Мейера. Він вважав, що Стародавня Греція і Стародавній Рим «розпалися» на межі середньовічної і капіталістичної фаз свого розвитку. Потім людство повинно було поетапно знову пройти через ці дві стадії свого розвитку.

Майже в усіх галузях антикознавства були отримані важливі результати. Наприклад, успіх британських вчених М. Вентриса і Д. Чедвіка в розшифровці лінійного письма Б, яке виявилось писемністю греків-ахейців, сприяв розвитку досліджень мікенської доби.

Поглиблено вивчати гомерівський період, визнаний нині особливою історичною епохою, почали лише у XX столітті. Новаторський підхід до цієї проблеми представив М. Фінлей у своїй книзі «Світ Одиссея» (1954). Він переконливо показав, що гомерівська поезія здебільшого відображала дійсність початку I тисячоліття до н.е., коли ще зберігалися багато рис первіснообщинних відносин, а не ахейської Греції, як вважалося раніше.

Новий підхід до проблеми грецької античності запропонував американський історик Ч. Старр. На відміну від багатьох вчених, він заперечував, що основним змістом античності була гостра соціальна боротьба між старою знаттю, демосом і торгово-промисловими групами. На думку Старра, Греція між VIII і VI століттями до н.е. все ще була простим суспільством без глибокої соціальної ієрархії і без яскраво вираженої матеріальної нерівності. Це суспільство розвивалося майже мирним, еволюційним шляхом. Ідеї Старра мали великий вплив на подальшу історіографію.

В історії класичної Греції афінська демократія, безсумнівно, викликала найбільший науковий інтерес: П. Роуз, М. Хансен, Ж. Обер і Р. Осборн написали цікаві праці з історії класичних Афін. Вчені також цікавилися Афінською морською державою, яка була найбільшим військово-політичним об'єднанням у давньогрецькій історії (Р. Магус).

До середини ХХ століття історики почали розглядати еллінізм не як певний набір історичних подій (як вважав Дройзен), а як єдність цивілізації, що характеризується інтеграцією античних і східних елементів у ключових сферах життя (С. Тарн).

У другій половині ХХ століття зросла потреба в новому методологічному підході до давньогрецької історії, який дозволив би по-новому оцінити величезний обсяг матеріалу, що накопичився. У цей час значного поширення в історичних дослідженнях набув історіографічний та антропологічний підхід, розроблений школою «Анналів». Під впливом цих ідей французькі вчені (Л. Жерне, Ж.П. Вернан, П. Відаль-Наке, М. Детьєнн) створили низку цікавих праць, які по-новому поглянули на проблеми античності. Вони розглядали різні аспекти стародавніх цивілізацій у системі взаємозв'язків, а не ізольовано один від одного, і намагалися відмовитися від детерміністського уявлення про те, що суспільство має первинний «базисний» елемент і вторинну «надбудову», яка жорстко ним детермінована.

Особливістю радянської науки було широке використання марксистської методології, заснованої на виокремленні різних форм виробництва та притаманної їм класової структури (праці А.В. Тюменєва, С.В. Ковальова, В.С. Сергєєва та К.М. Колобова). Такий розгляд давніх суспільств зумовив великий інтерес радянських істориків до проблем соціально-економічного розвитку і, не в останню чергу, використання марксистської термінології (С.Я. Лур'є).

У 60-90-х роках ХХ століття вийшла серія монографій «Дослідження з історії рабства в Стародавньому світі» (автори Я.А. Ленцман, К.К. Зелін, М.К. Трофімова, А.В. Доватур, А.В. Павлівська та ін.), що стали важливим внеском у світову античну історію.

Пострадянських істориків цікавили різні аспекти давньогрецької історії. Традиційно багато робіт присвячено вивченню грецького полісного питання (Р.А. Кошеленко, Д.Е. Фролов, Л.П. Маринович, Л.М. Глускіна, С.Н. Андрєєв). Крит мікенського періоду зацікавив Ю.В. Андрєєва, А.А. Молчанова, а історія елліністичних держав - К.К. Зельїна, Е.С. Голубцову, Р.А. Кошеленко, А.С. Шоффмана, Б.В. Кащєєва.

В останні роки історики все більше уваги приділяють цивілізаційному, історіографічному та антропологічному підходам до давньогрецької історії.

Поняття античності. Поняття античності з'явилося в європейській історії значно пізніше, у ХV столітті.

Термін «античність» (лат. antiquus - давній) означає не просто далеку давнину, а особливий період у розвитку греко-римського світу. Греки і римляни належать до однієї індоєвропейської мовної сім'ї і характеризуються історичною близькістю. Вони створили схожі соціальні інститути, мали спільні культурні традиції і залишили по собі майже однакові пам'ятки матеріальної та духовної культури. Антична цивілізація зародилася в Стародавній Греції і досягла там свого розквіту. Досягнення Греції були розвинуті Стародавнім Римом, а з падінням Римської імперії антична доба завершилася. Таким чином, історія Стародавньої Греції є першим етапом в історії стародавніх античних цивілізацій.

Головним явищем, яке відрізняло цивілізацію античного світу від інших давніх цивілізацій, було виникнення міської громадянської общини як основної соціально-економічної, політичної та соціокультурної структури. У Стародавній Греції держава, яка існувала в рамках громадянської общини, називалася полісом.

Цінності громадянської общини були гуманістичними. Інтереси громади, цивільного колективу були першочерговими. Іншими словами, колективне суспільне благо переважало над індивідуальними приватними інтересами. Водночас, однак, в епоху розквіту античної цивілізації громадянам були створені всі умови для всебічного

розвитку їхньої особистості та реалізації всіх їхніх здібностей. Це забезпечувало гармонію між індивідом і колективом.

Уособленням і носієм античної цивілізації були громадяни полісу, які виступали одночасно як вільні дрібні виробники (переважно селяни - власники і працівники), як носії вищої державної влади і як воїни, захисники полісних інститутів і цінностей.

Однак, окрім повноправних громадян, яких заборонялося поневолювати, в античному полісі були і підневільні працівники, які стояли поза громадянською групою як антипод вільних громадян. Античне суспільство породило найповнішу і найрозвиненішу форму залежності і примусу - класичне рабство. Рабів ніколи не визнавали за людей, а розглядали як знаряддя праці, що розмовляють. Однак саме завдяки рабській праці стало можливим багато досягнень античної цивілізації.

Отже, антична цивілізація - це цивілізація полісів. Всі злети і падіння цієї унікальної цивілізації античного світу пов'язані з історією поліса та його цивільного колективу.

Якщо грекам вдалося створити образ абсолютно вільної людини, то римляни були прикладом повної протилежності. Їхнє життя ґрунтувалося на душі суворого послуху: батьківській владі в сім'ї, державі в колективі та богам у громаді. Дух римлян був більш раціональним і приземленим.

З іншого боку, вторинність римської цивілізації по відношенню до грецької була доповнена національним генієм Риму, який реалізував мрію греків про політичну єдність. У той час як грекам був притаманний дух роздробленості, як через їхню географію, так і через любов до міської свободи, римська держава з моменту свого заснування суворо ставилася до завоювання земель, особливо в епоху ранньої республіки. Римська імперія не розпалася одразу після смерті свого творця, а протягом століть зуміла об'єднати величезну кількість територій та їхніх народів. Однак у культурному плані римляни не змогли зрозуміти Середземномор'я і були змушені продовжувати користуватися ретельно переробленим грецьким культурним багажем.

2. Природні умови та населення стародавньої Греції. Природні, кліматичні умови та географічне розташування територій завжди впливали на спосіб життя народів, на їхній суспільний розвиток і, зрештою, на своєрідність цивілізацій, що виникали в різних регіонах. Море відіграло важливу роль у розвитку давньогрецької цивілізації. Регіон мав м'який субтропічний клімат, придатний для сільського господарства. У прибережних водах відбувалося каботажне судноплавство, що створювало ідеальні умови для контактів між середземноморськими народами і сприяло швидкому культурному розвитку.

Греки довгий час жили на суші і не стикалися з великими водними просторами, поки не прийшли на Балкани. Перші невеликі човни вони навчилися будувати у місцевих племен.

Однак це підкорення моря мало дуже важливі наслідки для розвитку грецької цивілізації. Море допомогло грекам розвинути мужність, відвагу, безстрашність і підприємливість. Спосіб життя, пов'язаний з численними морськими подорожами, розширював кругозір людей, стимулював їхнє пізнання навколишнього світу і допомагав засвоювати культурні досягнення сусідніх країн. Море, яке з'єднувало Елладу та острови Малої Азії, відіграло важливу роль у засвоєнні досягнень східних культур і формуванні давньогрецької цивілізації.

Географічне положення та природний світ Стародавньої Греції. Греція включала три регіони: Балкани, що включали більшу частину Балканського півострова; західне узбережжя Малої Азії та острови Егейського моря.

Балканський півострів, або материкова Греція, з трьох боків оточений морем і природно поділяється на Північну, Центральну і Південну Грецію.

За таких природних умов кам'янисті, неродючі ґрунти використовувалися переважно для вирощування оливок і винограду, які давали найвищі врожаї. Мешканці Аттики не могли мати достатньо власного хліба і покладалися на імпортування.

Західне узбережжя Малої Азії також було важливим регіоном Стародавньої Греції, де виникли грецькі регіони Іонія та Еолія. З цих регіонів з їхніми густонаселеними містами грецька культура і цивілізація поширилася по всьому Середземномор'ю, далі на схід і в Індію.

Проте всі річки, окрім чотирьох (Пена, Ахелой, Алфей і Паміс), були маловодними і пересихали під час літньої спеки. Копання трудомістких колодязів і дренажів для постачання води на поля було одним з найважливіших завдань для селян.

Нестача родючих земель і зростання населення призвели до розвитку ремесел і торгівлі. Розвитку ремесел і торгівлі сприяв і той факт, що в Греції можна було видобувати широкий спектр корисних копалин, зокрема залізну руду, свинець, срібну руду, золоту руду і мармур.

Природні умови Егейського моря змушували хліборобів постійно шукати найкращі форми ведення сільського господарства, формуючи такі риси, як працьовитість, підприємливість і наполегливість.

Давньогрецькі народи та мови. Греки належали до індоєвропейської мовної сім'ї і були одним з багатьох народів, які розселилися на великих територіях Європи та Азії. Егейське море населяли переважно чотири племінні групи, які розмовляли різними діалектами давньогрецької мови: ахейці, дорійці, іонійці та еолійці. Крім греків, Егейське море населяли пеласги, лелеги та карійці (догрецькі дрібні племена), македонці та фракійці на півночі Балкан та іллірійці на північному заході. Однак у процесі історичного розвитку склалася єдина загальногрецька мова - койне, в якій зникли всі давньогрецькі діалекти.

3. Критська та мікенська цивілізації: спільне та відмінне у розвитку. Для величезної території Егейського басейну бронзовий вік був періодом переходу від первісного суспільства до цивілізації.

В останні роки набув поширення поділ цього періоду за етапами розвитку критських палаців, які відігравали важливу роль у житті мінойського суспільства:

- 1) допалацовий період (2600-2000 рр. до н.е.);
- 2) період «старих палаців» (1900-1700 рр. до н.е.)
- 3) період «нових палаців» (1700 р. до н.е. - 1450 р. до н.е.).

Після закінчення цивілізації «нових палаців» (бл. 1450 р. до н.е.) на Крит переселилися ахейські греки, і острів став частиною ахейського грецького культурного ареалу.

Крит у епоху бронзи. Крит став центром першої європейської цивілізації в період її славного розквіту. Вигідне географічне положення острова багато в чому визначило своєрідність його історичного шляху і сприяло високому рівню суспільного розвитку та морському домінуванню. Крит - найсхідніший регіон Європи, де на перехресті трьох континентів зустрілися різні етнічні та культурні елементи Азії, Африки та Європи.

Населення Криту вступило в епоху ранньої бронзи в III тисячолітті до н.е. Ремісники, які освоїли виробництво бронзового посуду, постійно розширювали сферу його застосування. Потім, на початку II тисячоліття до н.е., з'явилося колесо. З ослабленням кровноспоріднених зв'язків різко змінилися умови життя суспільства.

У цей час критські хлібороби освоїли найбільш родючі долини в східній і центральній частинах острова і почали вирощувати традиційні «середземноморську тріаду» - зернові (пшеницю і ячмінь), виноград і оливки.

Сільське господарство, скотарство, мореплавство і торгівля були високо розвинені в критському суспільстві, де домінували родоплемінні відносини.

Таким чином, критське суспільство досягло прогресу в усіх сферах життя і діяльності і наблизилося до епохи цивілізації.

Епоха «старих палаців». Народження держави. До 1900 року до н.е. життя мінойського суспільства змінилося і воно вступило в епоху палацової цивілізації. Перші так звані старі палаци з'явилися на місці кількох стародавніх фортець у Кносі, Фесті, Малії та Като-Закро і проіснували приблизно до 1700 р. до н.е. Влада в цих палацах перебувала в руках царя, а самі палаци слугували центрами, що об'єднували десятки сусідніх поселень разом з їхнім населенням і всіма матеріальними ресурсами.

Дороги були ретельно вимощені, а під плитами були знайдені сліди дренажної системи.

Однією з найважливіших функцій царя була організація управління великим палацовим господарством з численними майстернями, що задовольняли потреби мешканців палацу. У 2000-1700 роках до н.е. в цих майстернях виготовляли поліхромну кераміку в стилі Камарес (названому на честь печери біля села Камарес, де були знайдені перші вази в цьому стилі).

Окрім палаців, культові центри та святилища на Криті розташовувалися на вершинах гір і пагорбів. Поклоніння жіночим божествам поступово стало основним.

Критське суспільство мало ієрархічну структуру: аристократи, вільні общинники, ремісники, моряки і, на найнижчому рівні, раби. До кінця «старого» палацового періоду різні форми гентильних об'єднань (від племен до великих сімей) продовжували відігравати провідну роль у суспільстві, а критська культура залишалася архаїчною.

Близько 1700 року до н.е. страшний землетрус перетворив на руїни палаци Кносса, Феста, Малії та Като-Закро, а також багато поселень на Криті.

Розквіт мінойської цивілізації в період «нових палаців». Період «нових палаців» (1700-1450 рр. до н. е.) був періодом розквіту мінойської цивілізації, яка значно випередила решту країн Егейського моря.

Центральний двір був місцем релігійних святкувань на честь богів, від прихильності яких залежало благополуччя суспільства.

Іншою важливою частиною палацу була анфілада залів для прийомів, церемоній, бенкетів та резиденція правителів і придворної знаті. Палац мав водопровід, каналізацію та ванні кімнати. Всі приміщення були з'єднані численними переходами і сходами, обладнані вентиляційними отворами і світловими колодязями.

У будівлях за межами палацу були знайдені численні глиняні таблички, написані досі нерозшифрованим лінійним письмом А.

Царська влада на Криті. У цей час у мінойському суспільстві встановилася монархія із спадковою царською владою. Критське суспільство очолював цар, влада якого передавалася по чоловічій лінії,

Згідно з античною традицією, критський цар Мінос прийняв перші закони.

Соціально-економічні відносини в мінойському суспільстві. Період «старих палаців» був часом економічного процвітання та формування соціальної структури мінойського суспільства. Головними дійовими особами тут були члени общини, і статус вільних членів мінойського суспільства значно покращився.

Розвиток сільського господарства призвів до збагачення землеробської аристократії, що знайшло відображення у появі багатих садиб.

Палаци, зацікавлені в експорті ремісничих виробів і сільськогосподарської продукції, мали власні великі порти.

Згідно з античною традицією, Мінос провів низку реформ, які змінили критське суспільство. Він відокремив воїнів від селян і зробив новий стан опорою царської влади. До оточення царя, окрім членів сім'ї, входили вищі військові командири та управлінська аристократія.

Жерці відігравали важливу роль у мінойському суспільстві, особливо найстаріша категорія жерців - курети. За часів Міноса на острові була велика кількість рабів з числа іноземців, яких привозили на острів як військовополонених або як данину. Їх переважно привозили до палаців і вони ставали «царськими рабами».

Морське панування Критської держави. Економічна могутність держави дозволила правителям Криту мати сильний флот, а також армію і встановити «таласократію Міноса», тобто морське панування Криту в Егейському морі. На Криті швидко розвивалося суднобудування, і був побудований новий тип невеликих швидкісних кораблів - епакриди. Епакриди могли ходити під вітрилами і з веслами, а також були кращими в бою, ніж будь-який ворожий корабель.

Завдяки цьому флоту критські правителі змогли не лише панувати на островах, але й завоювати більшу частину Балканського півострова і навіть вторгнутись у південну Італію.

Могутність критської морської держави знайшла відображення і в її культурі. Мінойське мистецтво характеризується явним впливом жіночого смаку. Фрески в палацах Криту і Фери зображують мирні сцени, без сцен полювання, битв і кровопролиття.

Однак катастрофа, спричинена жахливим виверженням вулкану на Санторіні (Фера, бл. 1450 р. до н.е.), принесла загибель всім палацовим центрам Криту.

У 1900 році організовані розкопки Кносського палацу розпочав А. Еванс, британський археолог і директор Оксфордського музею. Дослідження тривали до трагічної загибелі експедиції у 1941 році. Глибокі наукові знання та гостра інтуїція Еванса дозволили йому відкрити мінойську цивілізацію, раніше відому лише з грецької міфології та античної історичної традиції.

Ахейське царство на материку. Мікенська Греція. Грецьке суспільство ранньоелладського періоду. Цивілізації розвивалися по-різному в прибережних районах і в глибоких гірських районах Балкан. Сільське населення проживало в прямокутних будинках з грубого каменю. Будинки були згруповані в квартали, розділені вузькими вуличками.

Кераміка в цей період все ще виготовлялася вручну і вимагала великої майстерності.

Більшість невеликих сільських поселень на Балканах часто не мали навіть оборонних стін. Ці поселення населяли общинники-землероби, які утворювали соціально однорідне суспільство.

Наприкінці III тисячоліття до н.е. хвиля міграцій племен на Балкани призвела до військових конфліктів. Приблизно в цей час з'являється гончарне коло, а коней використовують для сільських робіт.

Розселення ахейських греків на Балканах. Новий етап в історичному розвитку Стародавньої Греції вчені пов'язують з міграцією на Балкани між 2200 і 2000 роками до н.е. з півночі на південь ахейських греків, які належать до індоєвропейської мовної

групи. Це стало початком важливого періоду в історії материкової Греції, відомого як середньоелладський період.

Вторгнення грецьких народів супроводжувалося витісненням місцевого населення з родючих рівнин, спустошенням земель, зайнятих пеласгами, і пожежами. З розвитком економіки та політики племінні центри змінювалися, а навколо них зводилися оборонні стіни. У центрі міста знаходився будинок вождя племені.

У процесі зміцнення грецького етносу та збереження консервативного способу життя з'явилася племінна аристократія. У племінних центрах, що розвивалися навколо Пелопоннесу, почався процес формалізації царської влади і виникнення держави.

Між XVII і XVI століттями до н.е. утворилися ранні ахейські держави.

Цивілізація материкової Греції формувалася під безпосереднім і потужним впливом мінойського Криту.

Честь дешифрування лінійного письма Б належить британському досліднику М. Вентрісу (1922-1956). Він спростував помилкове твердження великого Еванса про зв'язок між лінійним письмом А і Б та разом з лінгвістом Чедвіком переконливо довів, що лінійне письмо В - це вже грецька писемність.

У 1870 році Г. Шліман почав розкопки пагорбів Гіссарлик на узбережжі Малої Азії на основі текстів поем Гомера.

У 1874 році, керуючись гомерівською поемою, Шліман розпочав розкопки в Мікенах в Ахайї, столиці Агамемнона.

Подальші розкопки на острові Тірінф також принесли приголомшливі відкриття, які засвідчили існування багатой та розвиненої ахейської культури.

Розквіт бронзової цивілізації на Балканах. Наявність палаців і потужних фортець свідчить про те, що в пізньоелладський період на Балканах існувала цивілізація, яка вже перетворилася на державу. Кожен палац був центром невеликої держави.

Згідно з написами, найвищою посадовою особою був ванака (або анакт) - цар, який був найбільшим землевласником. Ванака також виконував судові та жрецькі функції.

Другою найважливішою особою в державі був керівник царського війська, лавагет (воєвода). Як і цар, він володів землею. Далі в соціальній ієрархії були жерці (і жриці), які володіли половиною землі. Окремими областями королівства управляли басилеї.

Придворна адміністрація була організована головним чином для забезпечення ефективного функціонування палацового господарства. Судячи з написів на табличках, у палаці широко використовувалася праця рабів.

Община була зобов'язана сплачувати на користь палацу натуральні податки у вигляді продуктів харчування (розмір яких встановлювався залежно від кількості та якості землі, якою володіла община).

Основне населення жило за межами палацу. Нижнє місто розташовувалося впритул до палацових стін, а основними заняттями його мешканців були ремесла, торгівля та забезпечення потреб королівської адміністрації. Частина землі перебувала у приватній власності, але основні земельні фонди все ж належали общині. Земля поділялася на земельні наділи, які надавалися для виконання державних функцій, і ділянки, що здавалися в оренду.

Орендарями «землі, отриманої від народу» або приватних ділянок були безземельні робітники, так звані «раби Божі» (і рабині). Хоча вони не були рабами в повному розумінні, але, ймовірно, були пов'язані з храмовою адміністрацією.

Приватні домогосподарства відігравали другорядну роль і також залежали від палацу. Все це свідчить про те, що в ахейській державі була розвинена централізована економіка, заснована на палацовому або храмовому господарстві, типовому для Середземномор'я та Близького Сходу бронзового віку.

Культура ахейського суспільства. Ахейці навчилися у мінойців створювати водопровідно-каналізаційні системи та фрески, запозичили зброю, мистецтво та ремесла, наслідували їхній одяг та зачіски. Мінойські релігійні культи, ритуали та лінійне письмо увійшли в життя ахейців.

Ахейські палаци не були наслідуванням мінойських. Палац став меншим за розмірами, а його центром став не двір, а мегарон - крита зала з центральним вогнищем, що слугував вітарем. Унікальними є також укріплення з масивних брил (8-17 метрів завтовшки).

Мікенський період характеризувався розвитком релігійних вірувань. Грецька релігія ґрунтувалася на силі природи та обожнюванні всіх рослин і тварин. У бронзовому віці ахейці також поклонялися таким тваринам, як леви, кози та птахи. Однак поклоніння богам-тваринам не поширилося серед ахейців і було замінено поклонінням антропоморфним богам у бронзовому віці.

Для поклоніння цим богам були розроблені ритуали, які збереглися і розвинулися в класичній грецькій релігії. Сакральні ритуали були засновані на жертвоприношеннях. Загалом релігійні дійства супроводжувалися молитвами, різноманітними процесіями та ритуальними танцями. Поховальні обряди супроводжувалися змаганнями зі стрільби з лука, кулачними боями та перегонами на колісницях.

Греки-ахейці також створювали святилища. Спочатку це були домашні святилища (у палацовому мегароні). Однак наприкінці мікенського періоду була зведена перша сакральна споруда, прообраз майбутнього храму.

Занепад бронзової цивілізації на Балканах. З невідомих причин народи-сусіди ахейців мігрували з півночі на південь Балканського півострова. Ці народи все ще перебували на стадії первіснообщинного ладу. Більшість з них були племенами греків, які були споріднені з ахейцями і розмовляли дорійським діалектом.

Навіть у вцілілих укріплених містах палацове господарство занепадає. Кількість поселень зменшується в кілька разів, населення скорочується, ремісниче виробництво занепадає, а про грецьке пам'яткобудування, фрески та писемність згадують лише через століття. Починається тривалий період ізоляції грецького світу від давньосхідних цивілізацій.

Однак занепад цивілізації був зумовлений і внутрішніми кризовими процесами. Палацові господарства, які жили за рахунок праці рабів і підвладних двору місцевих жителів, змушена була постійно розширювати свій штат, що, в свою чергу, збільшувало витрати на його утримання. Це призвело до зниження ефективності виробництва, і врешті-решт палац перетворився з центру виробництва на центр споживання, що призвело до економічної стагнації та кризи.

Єдиними носіями цивілізації та її культурних досягнень була знать, що жила в палацах, і чиновники, задіяні в палацовому господарстві. Таким чином, із загибеллю аристократії на полі бою загинула і сама цивілізація. Вичерпавши свій історичний потенціал, ослаблені протиріччями, ахейські держави стали легкою здобиччю для войовничих племен.

4. Гомерівське питання: унітарії та аналітики. «Темні віки» в історії стародавньої Греції. «Іліада» та «Одиссея» як основні джерела з історії економічного та соціального розвитку Греції. Період після падіння Крито-мікенської

цивілізації, з XI по IX століття до н.е., називають по-різному. Традиційно його називають гомерівським, оскільки поеми Гомера «Іліада» та «Одіссея» є основними джерелами з історії цього періоду.

Дорійське переселення було останнім великим переселенням народів на Балкани в давньогрецькій історії. Після цього розселення грецьких народів і поширення їхніх діалектів в басейні Егейського моря завершилося.

Це був період максимального відтоку людей з балканської Греції, але завдяки цьому були освоєні нові території: острови Малої Азії, Егейського та Іонічного морів. У XI столітті до н.е. греки, що розмовляли на іонічному діалекті, заселили більшу частину західного узбережжя Малої Азії та прилеглі до нього острови: наприклад, Хіос і Самос. Цей процес масового розселення іонійських греків на узбережжі Малої Азії відомий як іонійська колонізація. Люди, що розмовляли еолійським діалектом, населяли північне егейське узбережжя Малої Азії та сусідні острови (найбільший з них - Лесбос). Захопивши Пелопоннес, дорійці шукали зручні місця для поселення і зайняли Крит, Родос і південно-західне узбережжя Малої Азії. В результаті греки розселилися по всьому басейну Егейського моря.

Дорійці зробили непотрібними палаци, писемність і багато інших досягнень мікенської культури. Немов на знак розриву з мікенським суспільством, далеко від руїн палаців виникли нові племінні поселення.

Однак найважливішим нововведенням після дорійського вторгнення було поширення заліза. Масове використання заліза призвело до технологічної революції у виробництві.

Між X і IX століттями до н.е. військові обладунки і зброя в основному виготовлялися із заліза. До X століття до н.е. Греція стала провідним виробником залізних виробів у Східному Середземномор'ї, усунувши також необхідність використання бронзи для виготовлення предметів повсякденного вжитку.

Археологічні знахідки та тексти поем Гомера чітко свідчать про тогочасну реальність.

«Гомерівське питання». Гомерівський епос створювався ніби на межі двох великих історичних епох. Він відображає кінець мікенського періоду і розпад суспільства бронзового віку, і в той же час грецькі держави стають на новий шлях розвитку. Згідно з традицією, Гомер жив між IX і VIII століттями до н.е., а «Іліада» та «Одіссея» стали широко відомі грецькому світові невдовзі після їх створення. Їхні тексти тривалий час передавалися з уст в уста. Перші записи епічної поезії відносяться до часів правління афінського тирана Пістрата.

У 1795 році німецький філолог Ф. Вольф (1759-1824) опублікував свій знаменитий «Вступ до Гомера», який започаткував наукову дискусію, що не припиняється донині. Вольф вказав на численні невідповідності в рукописах гомерівських поем і стверджував, що єдиного тексту гомерівської поезії не існує (аналітики).

Німецький вчений Р.В. Ніч (1790-1861) довів неспроможність гіпотези Вольфа і Лахмана, які заперечували авторство Гомера. Він був переконаний, що суперечності притаманні будь-якому великому твору і що у Гомера вони настільки незначні, що не порушують художньої єдності поеми. Прихильників, які визнавали авторство Гомера і розглядали його поезію як єдине художнє ціле, називали унітаріями (тобто прихильниками теорії об'єднання).

Так звана теорія основного ядра Р. Германа (1772-1848) намагалася гармонізувати ці два протилежні погляди. Він вважав, що Гомер створив дві невеликі поеми, «Пра-Іліаду» та «Пра-Одіссею», тексти яких були розширені та доповнені іншими поетами.

Хоча ця дискусія досі не вирішена, більшість вчених сходяться на думці, що кожна поема є творінням великого Гомера і виступає як художнє ціле.

Економічне життя грецького суспільства. Гомерівське суспільство не демонструє централізму, притаманного мікенському. Повсюдно встановилися примітивні патріархальні відносини, засновані на родоплемінних і родинних зв'язках. Рід як самостійний осередок суспільства вже зійшов з історичної сцени, а провідна роль перейшла до первісних сільських громад, які називалися демосом.

Однак економічне життя гомерівського суспільства було далеким від примітивної організації життя за родоплемінного ладу.

Греки вирощували більшість польових, садових і городніх культур, поширених у Середземномор'ї. На вміло оброблених ґрунтах хлібороби вирощували пшеницю, ячмінь і полбу, які складали основу давньогрецького раціону.

У гомерівський період на додаток до землеробства поширилося садівництво.

Займалися також скотарством, яке відіграло важливу роль в економічному житті давніх греків. Гомер неодноразово говорить про отари овець, стада кіз і свиней, з яких отримували м'ясо, молоко, сир і вовну. Більше того, в період до винайдення грошей худоба була мірилом багатства.

У той же час є мало згадок про ремесла і ремісників, таких як ковалі, гончарі, теслі, шкіряники і ткачі. Більшість ремісників не мали постійних поселень. Вони переїжджали з одного поселення до іншого в пошуках роботи, отримуючи замовлення від землевласників на виготовлення інструментів та приладдя для їхніх господарств. Однак селяни в цей період вважали за краще виготовляти основні знаряддя праці та прості меблі самостійно, а общинники використовували працю інших лише в разі крайньої необхідності.

За таких обставин торговельні відносини в грецькому суспільстві залишалися нерозвиненими. Відбувався прямий обмін одного товару на інший. Як правило, ремісники отримували або їжу, або шматки бронзи, міді чи заліза.

Земля, яка традиційно була общинною власністю, регулярно перерозподілялася. Право на отримання ділянки мали лише вільні та повноправні члени громади. Виділена земля розподілялася за жеребом, звідси і походить назва клери (жереб). До часів Гомера практика перерозподілу вже вийшла з ужитку, а приватна власність на землю закріплювалася. В результаті з'явилися заможні землевласники. У цей період басилеї (знать) вже володіли теменами (великими земельними ділянками). В результаті деякі общинники втратили свою землю.

Між басилеями та общинниками було багато спільного, головним чином у їхній господарській діяльності та повсякденній поведінці. На щиті Ахілла зображено басилея, який оре поле. Як і селяни, басилевс веде своє господарство самостійно, без адміністраторів, наглядачів чи переписувачів, як ахейські царі. Басилевс бере участь у праці нарівні з робітниками.

Селяни, які втрачають свої наділи, або наймаються до заможного члена громади, або стають бідними бродягами. Гомер згадує поденників, фетів, які працюють за наймом на полях басилея. Вони зберігають особисту свободу, але знаходяться внизу соціальної ієрархії гомерівського суспільства. У гомерівському суспільстві рабство все ще перебуває в зародковому стані і є патріархальним. Раби ще не були задіяні у виробничому процесі і в основному були зайняті в домашньому господарстві,

працюючи разом зі своїми господарями як допоміжні працівники. Раби також були молодшими членами сімейної громади, хоча й втрачали особисту свободу.

Грецьке суспільство. У межах сусідської громади окремі сімейні групи об'єднувалися у філи та фратрії, основні військові та політичні одиниці громади. Фратрія була військовою одиницею, що об'єднувала кілька родин членів громади. Кілька фратрій утворювали філу.

Соціальна структура гомерівського суспільства була дуже складною. Основу грецького суспільства в цей період складали члени єдиної громади, яким протистояли ті, хто з тих чи інших причин опинився поза общинною організацією. Общинні групи тоді поділялися на аристократів і рядових членів общини. Поза общиною перебували поденники-фети та раби. У гомерівському суспільстві вже існувала майнова нерівність, яка ускладнювала соціальні відносини всередині общини.

Реальна влада зосереджувалася в руках наймогутніших представників племінної знаті (які в гомерівському епосі фігурують як вожді племен, але цей титул зазвичай перекладають як «царі»), названих у поемі басилеями. Басилеї переважають серед знаті, але все ще ділять владу зі старійшинами різних родів.

І в ахейських народних зборах тільки басилеї беруть участь в обговоренні та прийнятті рішень з усіх питань.

Зі словом «поліс», вперше вжитим Гомером, пов'язана вся історія Стародавньої Греції і своєрідність досягнень грецького суспільства.

Так з розрізнених осередків первісного родоплемінного суспільства поступово сформувався новий тип громади, і грецьке суспільство вступило в стадію цивілізації.

Тема 2

АРХАЇЧНА ГРЕЦІЯ. СТАРОДАВНЯ СПАРТА. СТАНОВЛЕННЯ АФІНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ (VIII – I СТ. ДО Н.Е.)

1. Економічний розвиток Греції у VIII-VI ст. до н.е. Поява майнової нерівності та приватної власності на землю.
2. Велика грецька колонізація: причини, характер та напрямки.
3. Античний поліс як особлива форма державної організації та суспільних відносин: основні риси. Ранньогрецька тиранія.
4. Розвиток стародавньої Спарти
5. Становлення демократичних Афін

1. Економічний розвиток Греції у VIII – VI ст. до н.е. Поява майнової нерівності та приватної власності на землю. VIII-VI століття до н.е. були періодом найбільш інтенсивного розвитку давньогрецької цивілізації. У цей період зміни в усіх сферах життя Стародавньої Греції, від економіки до культури, були настільки масштабними і швидкими, що їх сукупність часто називають «архаїчною революцією». На грецькій землі знову були закладені основи держави. Однак нова форма держави набула вигляду поліса (громадянської общини), а не палацового царства, як у мікенські часи.

В результаті демографічного вибуху в деяких регіонах Греції виникло явище, відоме як стенохорія («земельний голод») через аграрне перенаселення). Стенохорія

була найгострішою на Істмі (перешийку, що з'єднує Пелопоннес з центральною Грецією) та прилеглих територіях, на островах Егейського моря (особливо на Евбеї) та в Іонії в Малій Азії. У цих густонаселених районах розмір хори (сільськогосподарських земель) був незначним.

Важливим процесом, що визначив розвиток Стародавньої Греції, була урбанізація, тобто формування міського планування та міського способу життя. Невеликі держави з центром у місті, що утворилися в Греції в цей період, називалися полісами.

Давньогрецькі міста слугували адміністративними центрами для навколишніх територій. Водночас міста були також важливими економічними центрами, осередками ремісничого виробництва і торгівлі. Таким чином, давньогрецькі міста мали певну подвійність. Це відображається в тому, що майже кожне місто мало два центри. Одним з них був акрополь (акрос - вершина + поліс - місто), який був фортецею. Другим міським центром була агора - головна площа, на якій розташовувався ринок і де збиралися люди на сход. Агора, як і акрополь, вважалася священною. Навколо агори жили ремісники і купці (які, однак, становили меншість населення), а також селяни, які щодня ходили на роботу на свої землі неподалік від міста.

З часом акрополь втратив свою оборонну функцію, що було наслідком іншої особливості того часу: загального підвищення рівня безпеки в місті. Стрімкий розвиток військової техніки зумовив необхідність побудови системи укріплень, що охоплювала не лише цитадель Акрополя, а й усю територію міста.

Спарта, найбільший центр Південного Пелопоннесу, є особливим випадком того, що античні автори називали «несинейкізованим полісом». Не тільки в античні часи, але й пізніше (до епохи еллінізму) цей поліс взагалі не мав оборонних стін. Більше того, Спарта не була містом, а являла собою сукупність кількох сільських поселень.

У військовій справі відбулися надзвичайно важливі зміни. Між VIII і VI століттями до н.е. військові єдинокорства аристократичних героїв, описані в поезії Гомера, відійшли в минуле. Відтепер військо мистецтво ґрунтувалося на групових принципах, а найважливішу роль на полі бою відігравали загони гоплітів - добре озброєної піхоти. Обладунки гоплітів склалися з бронзового шолома, панцира (виготовленого з бронзи або шкіри і покритого бронзовими пластинами), бронзових поножів, що захищали гомілку воїна, і круглого щита (зазвичай покритого бронзовими пластинами), виготовленого з декількох шарів бичачої шкіри на дерев'яній рамі. Гопліти були озброєні коротким (приблизно 60 см завдовжки) залізним мечем і довгим дерев'яним списом із залізним наконечником.

Під час війни бідні громадяни, які не могли дозволити собі обладунки та зброю гоплітів, формували допоміжні підрозділи - гімнетів, що склалися з легкоозброєних воїнів. Серед них були лучники, металники каміння, металники булави та дротиків. Кіннота повинна була захищати фаланги переважно зліва і справа та уникати оточення.

Разом з військовою технікою розвивалася і морська справа. В архаїчний період греки розробили військові кораблі, які являли собою поєднання вітрильних і весельних суден. Найпершим типом такого судна була пентеконтера - дуже великий корабель з вітрилами і близько 50 веслами, кожне з яких приводилося в рух силою весляра. У VI столітті до н.е. на зміну пентеконтері прийшла трієра - човен з трьома рядами весел з кожного боку (загалом до 170 весел).

Сільськогосподарське виробництво базувалося на вирощуванні так званої «середземноморської тріади» (зернових, винограду та оливок) і скотарстві, яке відігравало переважно допоміжну роль.

Між VIII і VI століттями до н.е. відбулися значні зміни в ремісничому виробництві, яке вже було відокремлене від сільського господарства.

Технологічний прогрес торкнувся багатьох галузей виробництва, включаючи суднобудування, видобуток і обробку металів. Греки почали будувати шахти, відкрили зварювання та паяння заліза, розробили нові методи лиття бронзи. Все це сприяло розвитку військової справи. У сфері керамічного виробництва на особливу увагу заслуговує розширення асортименту посуду. Елегантне і стильне оздоблення за допомогою розпису перетворювало ці утилітарні предмети на справжні витвори мистецтва. У найбільш розвинених грецьких полісах з'являється монументальна кам'яна архітектура релігійного та громадського призначення. Це були храми, вівтарі, будівлі для роботи органів влади, портові та гідротехнічні споруди.

Економічні досягнення були б неможливі без подолання ізоляваності грецької общини, характерної для гомерівського періоду. Торгівля, в тому числі зовнішня, допомогла відновити зв'язки з давніми цивілізаціями Сходу. Грецька економіка була менш товарною, тобто менш орієнтованою на ринок. Зовнішня торгівля була спрямована не стільки на продаж давньогрецької продукції, скільки на отримання з інших країн того, чого не було на власній території, а саме сировини, ремісничих виробів і продуктів харчування, особливо хліба, якого греки завжди потребували.

Гроші стали дуже важливим елементом в економічному житті грецького світу. На початку архаїчного періоду в деяких частинах Греції (особливо на Пелопоннесі) грошима слугували оболі - злитки заліза або міді. Шість оболів становили одну драхму (тобто жменю, суму, яку можна було тримати в одній руці). У VII столітті до н.е. з'явилися карбовані монети. Перші грецькі монети карбувалися з електруму, природного сплаву золота і срібла.

Наприкінці архаїчного періоду срібло стало основним матеріалом для монет. Лише в класичний період дрібні монети почали виготовляти з міді. Золоті монети карбували у вкрай рідкісних випадках. Характерно, що нова монета зберігала свою стару назву. Основною валютою в більшості полісів була драхма (6 оболів). Афінська срібна драхма важила приблизно 4,36 грама.

Оскільки кожен поліс був незалежною державою, він випускав власну монету. Влада підтверджувала свій державницький статус, зображуючи на монетах емблему поліса. На афінських монетах зображено голову Афін та сову, яка вважається священним птахом богині, на монетах Егіни - черепаха, а на монетах Беотії - щит.

2. Велика грецька колонізація: причини, характер та напрямки. Архаїчний період ознаменувався дуже важливою подією в історії Греції: Великою грецькою колонізацією, коли греки заснували багато міст і поселень на берегах Середземного і Чорного морів. Таким чином, грецька цивілізація поширилася на велику територію Південної Європи.

Процес колонізації був зумовлений економічними та політичними факторами. Це був гострий «земельний голод» і прагнення отримати доступ до джерел сировини, а також жорстока боротьба за владу в різних античних полісах. Групи, які програвали цю боротьбу, не мали іншого вибору, окрім як покинути свої батьківщини і перебратися на нові землі.

Перші колонії були засновані на заході та північному сході у VIII столітті до н.е. На заході греків особливо приваблювали родючі землі Апеннін і Сицилії.

Найбільшим і найважливішим полісом у цьому регіоні були Сіракузи, побудовані коринфянами у 734 році до н.е. Сіракузи процвітали економічно і політично настільки, що їх можна вважати найвідомішою колонією Греції. Серед інших міст Великої Греції -

Гела, Сібаріс і Кротон на Сицилії (побудовані вихідцями з Ахайї), Тарент (чи не єдина спартанська колонія, заснована в результаті політичної боротьби всередині спартанського поліса) і Регій (халкідська колонія).

Північно-східний напрямок приваблював мешканців грецьких полісів корисними копалинами (поклади золота і срібла на північному узбережжі Егейського моря), родючими землями (переважно на узбережжі Чорного моря) і можливістю налагодити вигідні торговельні відносини. Тому греки досліджували фракійське узбережжя Егейського моря (включно з півостровом Халкідіки), де була особливо густа мережа грецьких поселень, а потім чорноморські протоки.

Логічним завершенням міграції греків на північний схід стало освоєння чорноморського узбережжя, яке вони називали Понт Евксинський (тобто Гостинне море). Мілет відіграв особливо активну роль у колонізації узбережжя Понту, заснувавши тут більшість своїх колоній.

Найважливішими колоніями в Південному Причорномор'ї були Синопа і Гераклея Понтійська, Діоскуриада і Фазіс на сході, а також Істрія і Одес на заході. Мабуть, найбільша кількість елліністичних колоніальних поселень була в Північному Причорномор'ї. Наприкінці VII століття до н.е. мілетці оселилися на невеликому острові Березань біля гирла Дніпра. Потім вони зробили «стрибок на материк», побудувавши місто Ольвію. Пантікапей (нині Керч) став найбільшим центром античної цивілізації в регіоні.

Усі грецькі поліси відповідально ставилися до виведення своїх колоній. Перш ніж відправити колонізаторів, вони розвідували місце майбутнього поселення, щоб побачити, чи є там родючі землі, зручний порт і, якщо можливо, оцінити доброзичливість місцевого населення. Міська влада дуже часто зверталася за порадою до оракула у Дельфах, жерці якого стали справжніми експертами в таких питаннях. Потім складався список бажаючих вирушити до колонії і призначався керівник експедиції - ойкіст (після прибуття він, як правило, ставав головою нового міста). Нарешті, майбутні поселенці вирушали в плавання на човні зі священним вогнем, який запалювали з рідного вівтаря.

Відносини з аборигенами склалися по-різному. Коли колонізатори перемагали, місцеві мешканці потрапляли в політичну та економічну залежність від греків. Однак грецькі колонії також могли потрапляти в залежність від місцевих правителів. У V столітті до н.е. Ольвія опинилася під протекторатом скіфських царів.

Важко переоцінити наслідки великої грецької колонізації, яка розпочалася в архаїчний період і продовжилася в класичний, хоча й не в таких масштабах. В ході своєї колонізації греки освоїли величезні території. Вони дуже раціонально підходили до вибору колоній, враховуючи всі позитивні та негативні фактори, і в більшості випадків нові поселення швидко ставали процвітаючими містами. Зберігаючи активні зв'язки зі «старими» грецькими місцями, колонії самі почали впливати на розвиток метрополії.

3. Античний поліс як особлива форма державної організації та суспільних відносин: основні риси. Ранньогрецька тиранія. На початку архаїчного періоду провідними силами грецького суспільства були аристократи, нащадки гомерівських басилевсів та інші представники знаті. Вони тримали в руках усі інструменти влади. Представники знаті призначалися до керівних органів полісу. Народні збори, в яких брали участь пересічні громадяни, скликалися рідко і здебільшого лише затверджували рішення зборів.

Представники знаті мали й інші засоби здійснення влади, окрім економічних. Одним з них був традиційний авторитет знаті, який ніколи не ставився під сумнів

народом, особливо в селах. Аристократи домінували в релігійному житті поліса і займали посади священиків. За відсутності писаного права вони також були суддями і тлумачили норми усного права на власний розсуд.

Аристократи також відігравали домінуючу роль у війську. Нарешті, оскільки вони не повинні були займатися фізичною працею, вони мали вільний час для освіти, що робило їх інтелектуальною елітою суспільства.

Становище решти населення, демосу (грец. *demos* - народ), було досить незavidним. Демос перебував в різному ступені політичної та економічної залежності від знаті. У другій половині архаїчного періоду ситуація кардинально змінилася. З появою фаланги роль знаті у війську зменшилася, а гопліти зробили аристократичну кавалерію практично непотрібною. З розвитком ремесел і торгівлі та появою грошей з демосу виділилася торговельно-ремісничка еліта, яка все більше конкурувала зі знаттю.

Проте вже наприкінці VII-на початку V століття до н.е. у низці полісів демос домігся заборони боргової кабали для громадян. Відтоді поняття «громадянин» увійшло в протиріччя з поняттям «раб», що стало надзвичайно важливим досягненням давньогрецької цивілізації.

Давньогрецька політична ситуація була дуже напруженою, і внутрішні конфлікти різного роду були інтенсивними, іноді призводячи до громадянських воєн. Знатні угруповання конкурували між собою. Тим часом заможні купці та власники ремісничих майстерень з простолюду прагнули політичної рівності зі «старою» знаттю.

Лише з моменту появи кодифікованого закону можна сказати, що держава остаточно сформувалася. Більше того, в міру того, як патріархальна аристократія була позбавлена можливості тлумачити закон на власний розсуд, її значення в житті полісу зменшувалося, а роль демосу зростала. Історичними передумовами появи архаїчних кодексів, як видається, було прагнення встановити певні «правила гри» у боротьбі за владу між грецькими аристократами і зробити цю боротьбу менш жорстокою та безкомпромісною. Однак не можна заперечувати, що загалом запровадження писаного права було вигідним для всіх верств населення, в тому числі й для демосу.

Протиріччя були настільки гострими, що громадянські війни тривали десятиліттями і часто призводили до встановлення режимів особистої влади. У багатьох найрозвиненіших грецьких полісах на Істмі, в Іонії та Великій Греції, встановилася диктатура «сильних особистостей» (здебільшого аристократичного походження), які захопили владу силою і правили, не зважаючи на закони чи керівні органи (народні збори чи ради). Таких правителів називали тиранами. Слово «тиран», яке прийшло до Греції з Малої Азії, спочатку не мало негативного значення. Воно означало правителя (і його нащадків), який, на противагу базилевсу (царю) захопив владу, а не успадкував її.

Стародавні тиранічні режими у Греції відомі в науці під назвою Старшої тиранії.

Коли тирани приходили до влади, вони часто починали з розправи над своїми політичними опонентами, особливо над іншими аристократами. Останні були змушені тікати за кордон разом зі своїми сім'ями або ж бути страченими без суду і слідства.

Однак спочатку, коли тирани захоплювали владу, вони часто підтримувалися демосом, який сподівався, що вони покращать ситуацію. Тирани, які втрачали народну підтримку, зазвичай скидалися народом або, в кращому випадку, виганялися з міста чи вбивалися під час державного перевороту.

Втім, діяльність представників Старшої тиранії не варто оцінювати виключно негативно. Тирани залишили значний слід в історії Греції. Під їхнім правлінням багато полісів стали багатими і процвітаючими містами.

Загалом, антична тиранія була, безумовно, закономірним етапом становлення грецького поліса. Але не менш закономірним був і перехід до більш демократичної форми управління. Як правило, поліс звільнявся від тиранічного правління і ставав більш політично стабільним, ніж був до встановлення тиранії.

4. Розвиток стародавньої Спарти. У II тисячолітті до н.е. на Пелопоннесі знаходився найбільший центр мікенської цивілізації. Згодом ця частина Балканського півострова суттєво постраждала від вторгнень дорійців. Дорійці оселилися на сході та півдні півострова, а саме в Арголіді, Лаконії та Мессенії. Залишки мікенців були витіснені в Аркадію, суворий гірський регіон у центральній частині Пелопоннесу.

Однак навіть в окупованих дорійцями районах півострова корінне населення не було повністю винищене або вигнане, але було змушене визнати владу загарбників і потрапило в повну або часткову політичну та економічну залежність від них.

На початку архаїчного періоду Аргос був найважливішим центром Пелопоннесу.

Однак він зазнав важких поразок у війнах зі Спартою, втратив більшу частину своєї території і, що найголовніше, перестав бути найсильнішою державою на Пелопоннесі, поступившись місцем спартанському полісу. Однак повністю розгромити Аргос і підпорядкувати його своєму впливу Спарті так і не вдалося.

Спарта в архаїчний період. У Спарті, найважливішому полісі південного Пелопоннесу (античні автори називали його Лакедемон), розвиток суспільства і держави йшов своїм шляхом, на відміну від того, що відбувалося в багатьох інших частинах Греції. Войовничі дорійці, які завоювали регіон Лаконія на Пелопоннесі між II і I століттями до н.е., зробили його центр, Спарту, своєю базою. Вони підкорили місцевих ахейців, позбавивши їх усіх політичних і громадянських прав і перетворивши на державних рабів, ілотів.

На захід від Лаконії знаходилася не менш велика і родюча грецька територія Мессенія. Мессенія була окупована дорійцями в той самий час, що й Лаконія.

Починаючи з VIII століття до н.е. вони розпочали інтенсивний наступ, щоб взяти Мессенію під свій контроль, що призвело до так званих Мессенських війн. Перша Мессенська війна, яка відбулася наприкінці VIII століття до н.е., закінчилася перемогою спартанців, і більша частина Мессенії була приєднана до спартанського полісу. Не маючи змоги покинути свою батьківщину, мессенці перетворилися на ілотів.

У середині VII століття до н.е. спалахнула Друга Мессенська війна. Спарті протистояли повсталі мессенці з раніше завойованих територій, яких підтримували дорійці та інші поселення з мессенських областей, ще не приєднаних до Спарти. Війна була затяжною, але закінчилася перемогою спартанців.

Після Мессенської війни остаточно сформувалося спартанське суспільство - поліс, яке характеризувалося надзвичайно жорсткою структурою. Найвищим станом були спартанці, які були нащадками дорійських завойовників і жителями Спарти. Спартанці були звільнені від фізичної праці і становили військовий прошарок держави. Нижче спартанців були мешканці інших лаконських міст (окрім Спарти), так звані періеки. Періеки зберігали особисту свободу, але не мали прав громадянства і були позбавлені можливості брати участь в управлінні полісом. Найнижчою і найчисленнішою групою були ілоти - залежні селяни. Вони повинні були утримувати спартанців своєю працею.

Важливо підкреслити, що ілоти не були класичними рабами. Вони вважалися власністю не одного господаря, а держави в цілому. Щороку спартіати оголошували війну ілотам і санкціонували жорстоке поводження з ними (так звані криптії).

Тому більшість ілотів завжди були готові до повстання. Після Мессенської війни сільськогосподарські землі Лаконії та Мессенії були розділені між 9 000 спартанських родин на рівні ділянки, які обробляли ілоти. За приблизними підрахунками, населення ілотів становило 100 000-150 000 осіб, що в десять-п'ятнадцять разів перевищувало чисельність правлячого класу.

Цивільне населення спартанських полісів довелося перетворити на постійний військовий табір, щоб протистояти ворожим ілотам. З цією метою в Спарті було проведено низку дуже радикальних реформ, авторство яких антична традиція приписує напівлегендарному законодавцю Лікургу.

Майже всі відомості про Лікурга не дуже достовірні. Зокрема, діяльність Лікурга датують IX століттям до н.е. (в такому випадку він був першим грецьким законодавцем). Він приймав закони у формі документа, який отримав назву «Велика ретра».

Однак на сьогоднішній день можна стверджувати, що Лікург ніколи не існував як реальна історична особа (хоча не можна виключати можливість того, що якийсь прототип міг існувати). Перетворення, які йому приписує спартанська традиція, насправді були результатом діяльності низки реформаторів і тривали кілька століть, починаючи з середини VII століття до н.е.

Реформи, що проводилися спартанцями протягом кількох поколінь, були спрямовані на сувору регламентацію всіх аспектів життя і діяльності громадян поліса. Метою було об'єднати населення, запобігти внутрішнім конфліктам і гарантувати безумовне підпорядкування індивідів воєнізованій державі. Спартанське суспільство було перетворено на «спільноту рівних», і відтепер вони з гордістю називали себе «рівними». Щоб уникнути майнової нерівності, всі спартанці були зобов'язані вести дуже простий спосіб життя. Спартанцям заборонялося займатися ремеслами і торгівлею (діяльність у цій сфері була залишена навколишнім народам) і користуватися предметами розкоші, але вони були зобов'язані брати участь у сіссітиях (громадських трапезах) і надавати продукти зі своїх господарств як частку на них.

На відміну від інших полісів, Спарта не перейшла до карбування монет і (свідомо) зберегла використання оболів.

Слід сказати, що реформи Лікурга, ким би і коли б вони не були проведені, досягли своїх цілей. Вони «законсервували» соціально-економічний, суспільно-політичний і культурний розвиток Спарті на тривалий час, згуртували цивільне населення і визначили унікальний статус цього поліса в грецькому світі.

Однак ціною їх військової та політичної могутності стало значне відставання від передових грецьких полісів в економічному та культурному розвитку. Закони Лікурга стали «залізною завісою», яка відокремила Спарту від решти Греції і перетворила її на абсолютно унікальну соціокультурну організацію.

Спартанський державний устрій. У грецькому світі архаїчного періоду Спарта була першою повністю сформованою державою. При цьому, на відміну від багатьох інших держав, вона обрала власний шлях розвитку, а її державний устрій не мав грецького аналога. Дійсно, спартанська держава була створена зусиллями поколінь реформаторів і являла собою складне поєднання монархії, олігархії і навіть інститутів, характерних для демократії.

Спарта, мабуть, єдиний грецький поліс, де царська влада не була скасована в архаїчний період. Вищим органом влади в державі залишався цар, причому одночасно існувало два царі. Іншими словами, правила два царські роди (особливість, притаманна лише Спарті) - Агіади та Евріпontiди. Їх влада була спадковою. Царі були оточені великими почестями, які надавали їм громадяни (навіть за обідом цар мав право на

вдвічі більшу порцію їжі). Однак слід підкреслити, що спартанські царі аж ніяк не були повноправними правителями. Їхня влада обмежувалася функціями верховного головнокомандувача держави і верховного жерця.

Насправді вищим органом управління Спарти була герусія - рада старійшин. Її члени називалися геронтами. Герусія складалася з 30 членів: царів, обраних згідно їх посадам, і 28 громадян (віком від 60 років), обраних довічно. Вона розробляла закони і постанови, керувала фінансами поліса і виконувала функції верховного суду.

Як і в інших грецьких полісах, народні збори (апелла) були вищим органом влади у спартанській державі. Вона оголошувала війну, укладала мир, приймала закони та обирала посадових осіб (окрім, звісно, царя). На практиці, однак, народні збори скликалися рідко, збиралися нерегулярно (зазвичай з ініціативи геронтів) і мали обмежені повноваження. Влада виносила на розгляд народних зборів конкретні питання, і спартанці мали голосувати за або проти них, без жодних дебатів чи обговорень. У Спарті царя називали не басилевсом, як в інших державах, а архагетом.

Трохи пізніше (ймовірно, у VI столітті до н.е.) серед державних інституцій з'явилася колегія з п'яти ефорів (наглядачів). Ефорів обирали терміном на один рік. Посада була відкрита для будь-якого спартанця, незалежно від знатності чи багатства. Роль ефорів полягала в тому, щоб контролювати діяльність інших вищих посадових осіб і стежити за тим, щоб вони слідували інтересам цивільного населення. Ефори мали настільки широкі повноваження, що могли не лише усунути царя від влади, а навіть стратити його.

Військова організація Спарти була тісно пов'язана з державним устроєм країни. Основу армії становила фаланга голплітів. Добре озброєна піхота Спарти справедливо вважалася найкращою в грецькому світі. Фалангу супроводжував легкоозброєний допоміжний загін, що складався з переіків та іноді ілотів. Армія перебувала під верховним командуванням царя, але наприкінці VI століття до н.е., щоб уніфікувати субординацію, було вирішено, що в майбутньому військовими операціями буде керувати один цар, а інший залишатиметься в Спарті. Геронти і ефори приймали рішення або розпочати кампанію, або припинити військові дії.

Пелопоннеський союз. Територіальна експансія Спарти не завершилася завоюванням Мессенії. Спарта прагнула до гегемонії над сусідніми державами.

У VI столітті до н.е. на Пелопоннесі під керівництвом Спарти почалося створення Пелопоннеського військово-політичного союзу.

Першими союзниками Спарти стали поліси сусідньої Аркадії. У VI столітті до н.е. Пелопоннеський союз продовжував розширюватися. До нього входили багатий і могутній Коринф (завжди другий у союзі після Спарти) і менші поліси - Мегари, Еліда та малі поліси Арголіди. До кінця архаїчного періоду до Пелопоннеського союзу увійшли майже всі поліси півострова (за винятком Аргоса, який традиційно вороже ставився до Спарти).

Пелопоннеський союз не мав спільної структури управління, впорядкованої системи грошових внесків на армію та єдиної зовнішньої політики (наприклад, союзні режими могли легко воювати один з одним). Тривалий час існувала повна свобода виходу з союзу.

Пелопоннеський союз був створений як військовий, політичний і оборонний союз, а не експансіоністський і наступальний. Держави-члени воювали лише тоді, коли зовнішня загроза була абсолютно певною або коли на гегемонію Союзу відкрито зазіхали.

5. Становлення демократичних Афін. Афінський поліс, один з найбільших у Греції, включав всю Аттику у східній частині давньої Греції. Окрім «столиці» Афін, відомої ще з мікенських часів, тут було кілька менших міст (Елевсін, Марафон, Бравроній та ін.) і багато демів (сільських поселень). Афіняни приписують заснування поліса Тесею, легендарному царю і герою, який, згідно з міфологією, жив до Троянської війни.

Природні ресурси в Аттиці не були ані багатими, ані обмеженими. Ґрунт не дуже добре підходив для вирощування зернових, тому афінянам завжди не вистачало хліба, і вони змушені були імпортувати зерно. Оливки (маслини) були одним з головних джерел багатства Афін. Найважливішими і найбільшими одиницями були чотири філи (племена), до яких належав кожен громадянин Афін. Філи поділялися на об'єднання культового характеру, які називалися фратріями. Фратрії склалися з родин. Кожна філа поділялася на три тритті, а кожна триттія - на чотири навкрарії. Всього нараховувалося 48 навкрарій, і ці невеликі округи були найменшими територіальними одиницями.

Афіни, столиця поліса, були розташовані в центрі Аттики. Акрополь, головний пагорб Афін, був релігійним центром поліса та його цитаделлю.

Зростанню ролі Афін сприяли самі дорійців, які зруйнували мікенську цивілізацію і практично оминули Аттику.

Знать, або евпатриди (сини знатних батьків), відігравали ключову роль у всіх сферах афінського життя.

Вони поступово зменшували владу басилевсів і врешті-решт ліквідували їхнє правління. Термін повноважень царя був обмежений десятьма роками, пізніше скорочений до одного року. Посада царя була змінена зі спадкової на виборну.

На початку VII століття до н.е. сформувався політичний устрій Афінського поліса як аристократичної республіки. Державою керувала колегія з дев'яти магістратів (вищих посадових осіб, які обіймали посаду протягом одного року). Вони називалися архонтами і виконували певні функції. Перший архонт, епонім, вважався найвищою цивільною посадовою особою в полісі і його ім'ям називався рік. Другий архонт, басилевс, був спадкоємцем давнього царського роду, але в архаїчний період зберіг за собою лише повноваження верховного жерця поліса, керівника релігійного життя громади. Третій архонт, полімарх, був верховним головнокомандувачем армії. Інші шість архонтів, фесмофетів, контролювали дотримання усного закону (писаного закону в Афінах ще не було).

Рада ареопагу була головним оплотом аристократичної влади і відігравала ключову роль в управлінні. Рада ареопагу складалася з архонтів, термін повноважень яких закінчився, і вони залишалися членами ареопагу довічно. Колегія здійснювала вищий контроль над усім життям держави, а також була вищим судовим органом, який розглядав найважливіші справи.

Афінські народні збори не відігравали важливої ролі до VI століття до н.е. Вони були повністю підпорядковані знаті, більше того, економічно залежні від неї, і їхня залежність постійно зростала.

Перша спроба встановити тиранію відбулася в Афінах у 636 році до н.е. Молодий аристократ Кілон, який незадовго до цього переміг на Олімпійських іграх, спробував захопити владу. Він очолив своїх друзів, які захопили Акрополь. Однак народ не підтримав Кілона, і його повстання було відносно легко придушене полісною владою. Однак повстання Кілона загострило конфлікт серед знаті.

Перший грецький кодекс, складений законодавцем Драконом у 621 році до н.е., був покликаний покласти край громадянській ворожнечі. Найважливішою частиною цього кодексу був закон про вбивство.

Таким чином, між VI і V століттями до н.е. в житті афінського поліса намітилися два основні процеси: постійна боротьба між аристократичними кланами і поневолення демосу. Обидва ці процеси серйозно підривали стабільність держави.

Реформи Солона. У 594 році до н.е., в умовах громадянської війни, громадяни Афін обрали Солон першим архонтом і наділили його особливими повноваженнями для прийняття нових законів і проведення реформ. По-перше, Солон здійснив принципово важливу економічну реформу (вона отримала назву «сісахфія», що буквально означає «струшування тягарів»). Ця реформа полягала в повному списанні всіх боргів, які існували на той час. Але найголовніше - вона заборонила громадянам надалі фізично поневолювати себе борговими зобов'язаннями.

Солон також вжив низку інших заходів для прискорення економічного розвитку і стимулювання економічного життя в Афінах. Наприклад, він проводив політику економічного протекціонізму, тобто захисту афінських виробників.

За часів Солон уряд сприяв розвитку ремесел і, більше того, заохочував приплив до Афін ремісників і купців з інших частин Греції, надаючи їм громадянство. Були врегульовані відносини власності. Було запроваджено більш зручну систему мір і ваги.

Повне панування знаті в суспільному житті було послаблене як економічними, так і політичними реформами Солон. Всі громадяни поліса були поділені на чотири категорії відповідно до їхнього багатства, яке вимірювалося кількістю натуральних продуктів, отримуваних з землі (зерно, вино, оливкова олія) (грошей в Афінах на той час не було). Одиницею виміру був медімн - міра об'єму сипучих і рідких речовин (приблизно 52 літри). До першої категорії належали найзаможніші громадяни (з річним доходом 500 медімнів і більше), яких називали пентакосіомедімнами (тобто п'ятисотмірниками). До другої категорії - вершників - належали ті, хто мав дохід від 300 медімнів і більше, тобто дуже заможні громадяни. До третьої категорії належали громадяни з доходами від 200 медімнів і більше, тобто зевгіти, і це був досить численний середній клас афінян, який становив основу афінського війська. Четвертим і найнижчим класом були бідні громадяни з річним доходом менше 200 медімнів. Їх називали фетами (тобто батраками).

Надалі роль кожного афінського громадянина в житті поліса і обсяг його політичних прав визначалися категорією, до якої він належав. Тільки пентакосіомедімни могли обіймати найвищі державні посади (архонта, скарбника). Інші політичні посади могли обіймати представники вершників та зевгів. Фети мали право лише брати участь у народних зборах та судах присяжних. Таким чином, головним чинником, що визначав статус громадян у суспільстві, стало багатство (а не походження).

Варто зазначити, що державний устрій було демократизовано. Окрім аристократичної Ради ареопагу, було створено ще один орган управління - Раду чотирьохсот. Рада чотирьохсот - це рада, до якої входило по 100 осіб, обраних від кожної афінської філи. Рада чотирьохсот певною мірою дублювала функції ареопагу, і саме її існування применшувало його роль. Одним із ключових завдань Ради чотирьохсот була підготовка проєктів рішень для винесення на розгляд народних зборів.

Найголовніше, Солон заснував гелією (суд присяжних). Ця гелією була чи не найдемократичнішою державною інституцією, оскільки навіть найбідніші афіняни могли бути обрані до неї за жеребом.

Реформи Солона мали компромісний характер і сприяли створенню політичної системи, в якій широкі верстви населення могли брати активну участь в управлінні полісом, а не лише аристократична еліта, як у попередній період (хоча на практиці цього ще не було).

Тиранія Пісістрата та династії Пісістратів. Одразу після їхньої впровадження громадянські заворушення не вщухли, а, ймовірно, посилювалися.

У першій половині VI століття до н.е. політична боротьба набула форми протистояння між потужними угрупованнями, що базувалися в різних регіонах Аттики і очолювалися місцевою знаттю. Одне з них (члени якого називали себе педіеями) діяло поблизу Афін. Представники іншого угруповання (під назвою паралії) спиралися на жителів узбережжя Аттики. Нарешті, третя група (діакрії) базувалася на північно-східному кордоні Аттики.

У 60-х роках VI століття до н.е. Пісістрат (роки правління 560-527 до н.е.) очолив партію діакріїв. Представник давнього аристократичного роду і далекий родич Солона, Пісістрат користувався величезною популярністю серед демосу. Своїми популістськими гаслами Пісістрат успішно боровся зі своїми суперниками і в 560 році до н.е. очолив війська, які захопили афінський акрополь і проголосив себе правителем держави. Однак лише у 546 році до н.е. Пісістрат остаточно утвердився як тиран. Він правив до самої смерті, а коли помер, передав владу своїм синам Гіппію та Гіппарху, які заснували династію Пісістратидів.

При ньому продовжували функціонувати афінські республіканські установи. Обирався архонт (хоча тиран завжди прагнув, щоб цю посаду обіймали його ставленики), засідала Рада ареопагу (діяльність якої, звісно, перебувала під контролем Пістрата) та народні збори (хоча правитель наказав демосу роззброїтися і відтепер йому допомагали загони найманців з інших міст); він заявив, що сам забезпечить безпеку своїх громадян з їхньою допомогою. Проте всі політичні адміністративні органи були поставлені під контроль однієї людини.

Пісістрат проводив антиаристократичну політику, спрямовану на послаблення старої знаті. Він заснував виїзні судові колегії і надавав кредити бідним на пільгових умовах.

Він також проводив активну зовнішню політику. Підтримував дружні відносини зі Спартою, Аргосом, Фессалією та грецькими островами.

Пістрат наказав записати гомерівські поеми.

Старший син Пістрата, Гіппій, який став його наступником, спочатку продовжував м'яку і коректну політику батька. Ситуація змінилася у 514 році до н.е., коли двоє афінських вельмож, Гармодій та Арістогітон, через особисту ворожнечу, змовилися скинути Гіппія. Однак в результаті їхніх дій загинув лише брат тирана Гіппарх. Змовників схопили і стратили.

Зрештою, афінська тиранія була повалена, хоча й проіснувала з перервами близько півстоліття.

Перетворення Клісфена. З падінням тиранії відновилося політична боротьба представників знаті. На тлі активної діяльності аристократії афінський демос мовчав і залишався пасивною більшістю. У 507 році до н.е. один з аристократичних лідерів, Клісфен, представник роду Алкмеонідів, за підтримки демосу, переміг усіх своїх супротивників.

По-перше, Клісфен запровадив новий адміністративний поділ афінського поліса. Він був заснований на територіальному принципі, а не на попередньому родо-племінному. Увесь поліс було поділено на десять приблизно рівних за розміром філ, які

вже не були племінними (як попередні чотири філи), а територіальними одиницями. Кожна філа складалася з трьох частин - триттій - і всі триттії були розташовані в різних частинах Аттики. Триттії поділялися на деми - найменші адміністративні одиниці. Таким чином, афінські деми стали єдиною «змішаною» державою, так би мовити, вільною від старих родинних традицій та аристократичного політичного впливу.

У ході реформ Клісфена було запроваджено новий комітет з десяти посадових осіб, відомих як стратеги (воєначальники). Стратегів обирали відкритим голосуванням (підняттям рук) строком на один рік. Спочатку стратеги відповідали за військову організацію держави, але з часом вони стали відповідати за всі функції і витіснили архонтів із системи державного управління. Поступово архонти стали вважатися вищими посадовими особами суто формально. До кінця VI століття до н.е. народні збори остаточно стали вищим органом державної влади в Греції. Роль президії народних зборів взяла на себе Рада п'ятисот, створена Клісфеном (замість солонівської Ради чотирьохсот). Ця рада складалася з 50 членів від кожної території, які обиралися щорічно жеребкуванням. Цей орган готував проекти резолюцій для внесення на розгляд народних зборів і займався повсякденними питаннями, пов'язаними з політичним управлінням.

Щоб запобігти можливому захопленню влади певними особами, був прийнятий закон про остракізм. Згідно з цим законом, будь-який політик, який вважався надмірно впливовим і тому небезпечним для демосу, міг бути вигнаний з міста на десять років без будь-якої провини за рішенням народних зборів.

У результаті реформ Клісфена формування демократії в Афінах було практично завершено. Іншими словами, було завершено формування політичного устрою, за якого влада в полісі повністю належала народу, тобто колективу громадян. Основними її прихильниками були зевгіти - заможні селяни, які служили у війську як гопліти. Однак ще майже століття аристократія продовжувала займати провідне становище в полісі.

Тема 3

ГРЕЦІЯ В КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ГРЕЦІЇ У V СТ. ДО Н.Е. ТА ПЕЛОПОННЕСЬКА ВІЙНА

1. Греко-перські війни: основні етапи протистояння.
2. Зовнішня політика Афін, Афінський морський союз.
3. Відновлення демократії в Афінах: Фемістокл, Ефіальт та Перікл. Прогресивність і обмеженість афінської демократії.
4. Розпад Афінського морського союзу, тиранія «30 тиранів».

1. Греко-перські війни: основні етапи протистояння. Наприкінці VI століття до н.е. Персія під владою Ахеменідів після низки успішних завоювань перетворилася на гігантську державу, що простяглася від північно-західної Індії до Єгипту.

У 513 році до н.е., під час правління Дарія I, одного з найвидатніших ахеменідських правителів, Персія зробила перші кроки в напрямку Європи. Провівши потужну армію через чорноморські протоки, Дарій розпочав похід проти скіфів, які жили в степах Північного Причорномор'я. Військова кампанія проти скіфів зазнала невдачі. Однак перське панування поширилося на території, що знаходилися в

безпосередній близькості до Греції на Балканах, і Греція стала наступною жертвою династії Ахеменідів.

Військовий конфлікт між Грецією та Персією став абсолютно неминучим. Відповідно, розпочалася серія греко-перських війн (500-449 рр. до н.е.). Проти могутньої імперії Ахеменідів довелося протистояти розрізним і постійно воюючим грецьким полісам, які були ослаблені внутрішніми конфліктами.

Іонійське поліси Малої Азії, які потрапили під владу Персії у VI столітті до н.е., невдовзі опинилися у скрутному становищі, особливо за правління Дарія I. Режим Ахеменідів у Малій Азії на чолі з сатрапом (правителем), який оселився в Сардах, втручався у внутрішні справи грецьких полісів.

У 500 році до н.е. грецькі поліси повстали проти перського панування. Це було так зване Іонійське повстання, яке вважається початком Греко-перської війни. Повстанці уклали союз для боротьби та організували спільну армію під єдиним командуванням.

Однак повсталі добре розуміли, що без суттєвої допомоги балканських греків у них немає шансів на перемогу. Тому вони відправили послів до найбільших міст материкової Греції з проханням про військову допомогу. Спарта, місто з найсильнішим військом, на яку особливо розраховували іонійські повстанці, відмовилася надати допомогу, посилаючись на відсутність у неї досвіду військових операцій на морі.

Коли іонійський посол прибув до Афін, його прохання викликало палкі дебати в народних зборах. Зрештою, до Іонії було відправлено флот з 20 афінських кораблів.

Спочатку іонійське повстання було досить успішним. Однак, як тільки Дарій I усвідомив масштаби кризи і зібрався з силами, він відправив на придушення повстання флот з 600 кораблів, наданий фінікійцями, і велику армію. Перси скористалися своєю перевагою і завдали нищівної поразки союзному грецькому флоту біля острова Лада, біля узбережжя Малої Азії в Егейському морі, у 495 році до н.е.

У 494 році до н.е., після тривалої облоги, центр повстання, Мілет, був захоплений. Однак їхні дії мали й позитивні наслідки. Зокрема, перси вважали за краще відновити традиційні політичні структури управління, аніж запровадити тиранічний режим у грецьких містах, що перебували під їхнім контролем.

Марафонська битва. Придушивши грецьке повстання на власній території, перси могли вільно рушити на Балкани. Відповідний привід знайшовся: цар Дарій I оголосив про намір «покарати» Афіни та Еретрею за надання військової допомоги своїм бунтівним підданам.

Приблизно в цей час до Афін після тривалої відсутності повернувся відомий політичний діяч Мільтіад, який кілька десятиліть правив у Херсонесі Фракійському. Він об'єднав антиперські сили в Афінах і заявив про необхідність протистояти перській агресії.

У 492 році до н.е. Дарій I відправив до Греції потужну армію і флот під командуванням свого зятя Мардонія, найкращого перського полководця того часу. Однак перський флот, який обігнув півострів Халкіду, був майже повністю знищений штормом біля мису Афон. Проте в результаті цієї кампанії персам вдалося встановити протекторат у Македонії.

Через два роки (490 р. до н.е.) до Греції була відправлена нова каральна експедиція на чолі з перськими вельможами Датісом і Артаферном. Перська армія перетнула Аттику і отаборилася біля Марафона, приблизно за 42 км від Афін.

Афіняни терміново закликали всіх працездатних чоловіків приєднатися до ополчення. Афіньська армія також покликала на допомогу інші поліси. Однак перський наступ застав усіх зненацька, і мало хто відгукнувся на заклик афінян.

На чолі з Мільтіадом афіньське ополчення рушило на Марафон. Мільтіад виявився чудовим полководцем, оскільки греки здобули безумовну і повну перемогу над персами в битві при Марафоні 12 вересня 490 року до н.е.

Вцілілі перські війська поспішно завантажилися на кораблі і попливли навколо Аттики, щоб окупувати незахищені Афіни. Армія Мільтіада здійснила форсований марш до Афін, прибувши туди раніше за перський флот. Переконавшись, що Афіни надійно захищені, перси повернулися додому.

У Марафонській битві грецька фаланга з честю пройшла випробування на міцність, довівши, що на той час це був найефективніший метод побудови війська. Битва також довела, що голіти перевершують перських воїнів. Марафонська битва підняла бойовий дух афінян і залишилася в пам'яті як символ афіньської величч.

Дарій I сприйняв поразку персів як особисту образу і почав готувати новий похід проти греків. Однак він помер у 486 році до н.е., а його син і наступник Ксеркс довго консолідував владу і придушував повстання, що спалахували в різних частинах країни (так зазвичай бувало в Персії, коли влада переходила від царя до його спадкоємця). Греки отримали десятиліття мирного перепочинку.

В Афінах Мільтіада дискредитували і віддали під суд. Незабаром після цього Мільтіад помер від ран. Його політичним наступником став Арістід, який був відомий своєю справедливістю і чесністю.

Фемістокл виступив проти фракції Мільтіада і закликав до створення в Афінах справді сильного і боездатного флоту.

Іншим ключовим пунктом морського плану Фемістокла було будівництво нового порту, який би відповідав розмірам флоту. Морськими воротами Афін було обрано Пірей на узбережжі Егейського моря.

У 481 році до н.е. на загальногрецькому конгресі в Коринфі було створено Еллінський союз 31 поліса для протидії перському вторгненню. Спарта очолила конфедерацію як найсильніша грецька держава, Афіни були другими за значенням. Було сформовано об'єднану армію і єдине командування на чолі з царем Спарти.

Експедиція Ксеркса. Навесні 480 року до н.е. перська армія перетнула протоку Геллеспонт (нині Дарданелли) з Азії до Європи.

Армія Ксеркса мала флот, що налічував близько 1200 кораблів.

Щоб уникнути катастрофи під час обходу мису Афон, перси прорили канал у 2-кілометровому перешийку, через який проходили їхні кораблі. Велика армія Ксеркса вдерлася до Фракії, Македонії і до Фессалії в Греції. Фессалійські міста в переважній більшості здалися перській армії.

Фермопільська ущелина, природний кордон між Північною та Середньою Грецією, була обрана місцем для нової лінії оборони. Саме за наполяганням афінян Спарта погодилася відправити до Фермопіл невеликий союзний загін на чолі з царем Леонідом. Загін складався з близько 7 000 чоловік, з них 300 спартанців - елітних воїнів.

У той же час грецький флот зайняв позицію біля Фермопіл у північній частині Евбеї, щоб перехопити перську армію.

Битва при Фермопілах стала однією з найславетніших сторінок військової історії Стародавньої Греції. Укріпившись у вузькій ущелині, грецька армія під командуванням спартанського царя Леоніда кілька днів відбивала атаку набагато потужнішої перської армії. Один з місцевих жителів показав персам таємну стежку в скелях, що оточували

Фермопіли. Перси змогли піти цією стежкою і напасти на грецьку армію ззаду. Відчайдушна ситуація змусила греків відступити, але тільки спартанцям законом було заборонен це робити. У нерівному бою загинули майже всі 300 спартанців, включно з Леонідом.

Ксеркс пішов до Аттики, і Афіни стали наступною жертвою. На народних зборах лунали різні пропозиції. Кинути все і тікати якнайдалі, або ж захищати Акрополь до останнього і чесно загинути в бою з ворогом. Лише завдяки організаторському таланту Фемістокла паніку вдалося стримати і розпочати термінову евакуацію людей та майна з міста. Важливу роль в евакуації відіграла також Рада ареопагу. Незадовго до цього було прийнято рішення про дострокове повернення всіх тих, хто був вигнаний.

Перська армія окупувала Афіни, спаливши і зруйнувавши беззахисне місто. Однак Фемістоклу вдалося розпочати морську битву проти персів у протоках між Саламіном та Аттикою. Наприкінці вересня 480 року до н.е. відбулася знаменита битва при Саламіні, яка стала кульмінацією греко-перської війни.

У вузьких протоках перський флот не міг використати свою перевагу. Більш спритний і маневрений грецький флот тараном тиснув, брав на абордаж і топив ворожі кораблі. Битва закінчилася повною і беззастережною перемогою греків, але, безсумнівно, саме кораблі афінського флоту зробили великий внесок у цю перемогу.

Після поразки при Саламіні Ксеркс із залишками свого флоту був змушений повернутися додому. Однак досить сильна (десятки тисяч) перська сухопутна армія на чолі з досвідченим полководцем Мардонієм залишилася в Греції. Битва з перським військом відбулася на півдні Беотії, поблизу міста Платеї, і була важкою для обох сторін. Під командуванням спартанського полководця Павсанія грецьке військо вкотре показало свою перевагу, завдавши остаточної поразки перській армії. Мардоній загинув, а залишки його армії втекли з Греції.

Делоський союз. Починаючи з 479 року до н.е. більшість військових конфліктів між Грецією та Персією відбувалися на морі. Однак між Афінами та Спартою, найсильнішою грецькою державою і лідером опору проти експансії династії Ахеменідів, виникли серйозні розбіжності.

Афіни прийняли на себе основний тягар війни. У 478 році до н.е. Афіни сформували новий військовий союз з іншими державами для продовження боротьби проти персів. Номінальним центром цього союзу став невеликий острів Делос, де зберігалася спільна скарбниця альянсу. В історіографії, однак, Делоський союз часто називають Першим Афінським морським союзом.

Саме афінський флот складав основу альянсу. Деякі держави доповнювали коаліційний флот власними флотами. Більшість держав, які приєдналися до об'єднання, були зобов'язані щороку сплачувати спеціальний податок і вносити грошові внески.

У 454 році до н.е. скарбниця союзу була перенесена з острова Делос на афінський Акрополь. З часом афінська гегемонія в сіммахії (морському союзі) ставала дедалі повнішою, а сам союз втрачав характер федерації рівноправних членів. Делоський союз став найбільшим об'єднанням полісів у давньогрецькій історії.

З 70-х до 60-х років V століття до н.е. Кімон, син Мільтіада, здібний полководець і державний діяч, вийшов на авансцену афінської державної політики.

Найвидатнішу перемогу Кімон здобув у битві при Евримедонті (південно-західне узбережжя Малої Азії) у 466 році до н.е. Битва при Евримедоні стала однією з найславетніших подій греко-перських воєн. Новий правитель династії Ахеменідів Артаксеркс I (син Ксеркса, вбитого під час придворного заколоту) був змушений укласти мир з Афінами на вигідних для греків умовах.

Однак у 461 році до н.е. Кімона спіткала доля багатьох видатних афінських державних діячів: він втратив прихильність демосу і був вигнаний з рідного полісу.

У 460 році до н.е. спалахнула війна зі Спартою. Водночас, у 459 році до н.е. Афіни зважилися на авантюру і відправили потужний флот з 200 кораблів на допомогу Єгипту в його повстанні проти правління Ахеменідів; п'ятирічна єгипетська експедиція закінчилася нищівною поразкою: афіняни втратили більшу частину свого флоту.

Внаслідок вкрай невдалих дій афінської армії хід греко-перської війни переломився. Ситуація стабілізувалася лише після повернення Кімона з вигнання. У 450 році до н.е. він очолив військову експедицію на острів Кіпр, яка стала великим успіхом для Греції.

Подальші військові дії ставали обтяжливими як для Делоського морського союзу, так і для Персії. У 449 році до н.е. воюючі сторони уклали мир. Оскільки афінську делегацію очолював видатний дипломат Каллій, договір отримав назву Калліїв мир.

Основними умовами миру було розмежування перської та афінської сфер впливу в Егейському морі. Морські кордони були встановлені на півдні біля південно-західного узбережжя Малої Азії і на півночі біля входу в Чорне море. Сухопутні кордони були визначені менш точно і становили близько 75-90 км від моря. Договір мав на меті примусити Персію визнати незалежність грецьких міст Малої Азії і підпорядкувати їх Афінам.

Успіх греків був зумовлений перевагою їхньої полісної організації та визвольною боротьбою, а також досконалістю грецької військової організації і тактичною майстерністю їхніх полководців.

У результаті греко-перських війн полісний тип розвитку, характерний для грецького світу, здобув остаточну перемогу на території Еллади та в Егейському морі.

Економіка класичної Греції. Класична Греція характеризувалася прогресом у всіх сферах життя, в тому числі і в економіці. Успішна війна з Персією принесла Греції не лише жертви і руйнування, але також і великі прибутки.

У класичний період сільське господарство, переважно землеробство, традиційно залишалось основою економічного життя грецького світу. Лише в деяких регіонах більш-менш важливу роль в економіці відігравало скотарство.

Сільськогосподарські землі в Аттиці були поділені на ділянки, що належали окремим громадянам (лише громадяни мали право володіти землею). Переважали малі (3-5 га) та середні (15-20 га) сільськогосподарські угіддя.

Економічне життя поліса визначали не великі господарства заможних, а малі та середні господарства звичайних общинників. Кожне господарство було передусім спрямоване на забезпечення виживання його власника. Селянські господарства зазвичай включали невеликі поля для вирощування зернових (переважно сіяли ячмінь, оскільки пшениця в Греції погано росла), виноградники, оливкові гаї, фруктові сади, городи і стайні для коней.

Основою сільськогосподарського виробництва була знаменита «середземноморська тріада». При цьому досить примітивний набір сільськогосподарських знарядь залишався незмінним протягом століть.

Багато грецьких полісів займалися вирощуванням винограду та оливок. Найкращий виноград (а отже і добре вино) виробляли на островах Егейського моря. Аттика славилася своїми оливками і була першим містом, де почали виробляти оливкову олію.

Тваринництво було далеко не провідною господарчою галуззю. Вони тримали овець і кіз (для отримання вовни і молочних продуктів), свиней (для отримання м'яса), ослів і волів (орали на биках, перевозили вантажі на мулах і віслюках).

Сільське господарство вважалося найпрестижнішим заняттям для вільних людей, і в більшості полісів займатися ним дозволялося лише громадянам.

Ремесла були важливим і високорозвиненим сектором грецької економіки, але в класичний період вони поступалися сільському господарству. У цей період ремесло остаточно відокремилося від сільського господарства і стало спеціалізованою сферою діяльності (V-IV століття до н.е.). Греція була однією з провідних країн світу в розвитку ремесел.

Видобуток і обробка металів були на високому рівні. Руду видобували в шахтах глибиною 120 м. Хороших результатів досягли складні інтегровані ремесла, такі як будівництво (в основному будівництво храмів та інших громадських будівель) і суднобудування.

Винятково добре було розвинене гончарство. Керамічні вироби грецьких гончарів і вазописців користувалися великим попитом не тільки в Середземномор'ї, а й за його межами. Центрами ремісничого виробництва були ергастерії - порівняно невеликі майстерні, а в будівництві - артілі. Там працювали як вільні, так і раби, часто пліч-о-пліч.

У грецькому світі також дедалі більше розвивалася торгівля. Через недостатню зручність і безпеку сухопутних шляхів зовнішня торгівля відбувалася переважно морем. Тому найбільшими торговими центрами були прибережні поліси (наприклад, Коринф, Егіна, Хіос, Самос, Сіракузи), які мали порти і великі флотилії кораблів. Однак до середини V століття до н.е. Афіни з їхнім портом Пірей стали найбільшим центром морської торгівлі. Торгівля грецьких полісів, як між собою, так і з негрецькими державами та племенами, була зосереджена переважно на імпорті товарів.

Поряд із зовнішньою торгівлею існували й місцеві ринки. В Афінах головним місцем торгівлі була площа агора. На місцевих ринках продавалися майже всі продукти харчування і всі основні види ремісничих виробів.

Порівняно з економічними системами Стародавнього Сходу, давньогрецька економіка була незрівнянно інтенсивнішою та динамічнішою і тісно пов'язаною з морем.

Характерною рисою античної економіки був розвиток класичного рабства. Праця рабів широко використовувалася, головним чином, у ремеслах і торгівлі. Однак, хоча з'явилися елементи товарного виробництва, основною господарською одиницею все ще залишалося домогосподарство (ойкос), яке було значною мірою самодостатнім. Головною метою виробництва було не отримання прибутку, а забезпечення існування ойкосу.

Структура грецького суспільства. Класичне рабство. Найбільш повне і всебічне уявлення про структуру античного суспільства можна отримати на прикладі Афін - великого демократичного поліса з розвиненою економікою.

У 432 році до н.е. афінський поліс, який об'єднував всю Аттику, налічував від 35 000 до 45 000 громадян. Якщо рахувати жінок і дітей, то поліс налічував десь 170 000. У V столітті до н.е. суспільство зберегло чотири майнові стани, запроваджені Солоном, які вже не мали значення для політичного життя. Перші дві категорії, пентакосіомедимни і вершники, представляли переважно «стару» знать. В Афінах була значна кількість аристократів. За законом вони не мали жодних привілеїв. Однак високий статус і авторитет аристократії, успадкований від попередніх епох, чудова освіта та значні

статки дозволяли їм відігравати важливу роль у суспільному житті. Майже завжди саме представники знаті обиралися на вищі посади або очолювали військові експедиції. До перших двох категорій належали, окрім перших, дуже заможні громадяни нешляхетного походження, які зробили свої статки в торгівлі та ремісничому виробництві (великі купці, власники майстерень).

До третьої категорії - зевгітів - належали селяни середнього достатку. Вони були найчисленнішими і спочатку становили головну соціальну опору демократії.

Однак поступово все більшу роль почав відігравати четвертий клас - фети, який об'єднував найбільш бідних селян, ремісників, поденників і людей без певних занять. Роль фетів у житті поліса зростає, особливо під час греко-перських війн, коли вони вперше приєдналися до екіпажу трієр.

Крім громадян, в Афінах існувала ще одна велика категорія населення - метеки (близько 250 000-350 000). Статус метеків отримували ті, хто переїхав до Афін з інших міст на постійне місце проживання, та їхні нащадки. Метеки не мали громадянства, не могли брати участь в управлінні державою і не могли володіти землею на правах приватної власності, але, на відміну від громадян, вони платили податки.

Нарешті, внизу соціальної ієрархії знаходилися раби, одна з найчисленніших груп населення. У класичний період в афінському полісі налічувалося від 80 000 до 115 000 рабів. Це пояснюється тим, що, на відміну від громадян і метеків, рабів не враховували під час перепису населення. У будь-якому випадку, раби становили близько третини всього населення Афінської держави.

У V столітті до н.е. конфлікт між правовим статусом рабів і вільних людей досяг максимуму в розвинених грецьких державах, включаючи Афіни, де до рабів ставилися як до речі. Греко-перські війни були одним з найважливіших чинників розвитку рабовласницьких відносин.

Іншим джерелом поповнення рабів було захоплення вільних людей піратами. Рабів також поповнювали діти, народжені від рабів. До того ж, такі раби зазвичай користувалися величезною довірою своїх господарів. З розвитком рабства неминуче виникали ринки рабів. Найбільші з них існували в Ефесі та на островах Хіос, Самос і Делос.

2. Зовнішня політика Афін, Афінський морський союз. Період з 479 р. до н.е. (вигнання перських орд з Греції) до 431 р. до н.е. (початок Пелопоннеської війни) був найбільш процвітаючим періодом для грецького світу. Античні письменники дали цьому періоду образну назву Пентеконтаетія (П'ятдесятиріччя). У політичному плані цей період характеризувався так званим афінсько-спартанським дуалізмом, тобто зразковим балансом сил між двома основними грецькими режимами, напруженим і гострим протистоянням.

Втім, афінсько-спартанські відносини чергувалися періодами відносного зближення та інтенсивної конфронтації.

Зрештою, плани афінських політиків ставали все більш експансіоністськими і включали створення нового потужного «сухопутного» союзу під афінською гегемонією. Спарта також вживала недружніх заходів у відповідь. Результатом став початок війни, відомої в історіографії як Перша Пелопоннеська війна (459-446 рр. до н.е.). Характер війни був досить повільним, з чергуванням жорстоких зіткнень і тривалого перепочинку.

Під час війни Афіни збудували потужні оборонні укріплення, так звані Довгі стіни. Ці дві стіни утворили коридор довжиною близько 5 км між Афінами і портом

Пірей. Афі́нський флот домінував у цьому коридорі, оскільки через нього завжди був забезпечений доступ до моря, де був постійний запас продовольства.

У 446 році до н.е. між Афінами та Спартою було укладено так званий Тридцятирічний мир. Цей договір встановив баланс сил між Афінами і Спартою та обмежив сфери впливу обох полісів. Однак мир тривав недовго, оскільки існуючі джерела протиріч не були усунуті. Рано чи пізно мали виникнути нові конфлікти за провідне становище в грецькому світі.

Афі́нська морська могутність. Успіх Афін у зміцненні Делосського (Першого Афі́нського морського) союзу був, безумовно, значним. У міру подальшого розвитку цього союзу полісів і перетворення афі́нського домінування на більш повне і безконтрольне, союз поступово трансформувався в абсолютно новий тип структури - Афі́нську морську державу (Афі́нську Архе). Вважається, що це сталося в 454 році до н.е., коли афі́нська скарбниця, після поразки афі́нського флоту від перського, була перенесена з острова Делос до Афін під приводом перської небезпеки. Відтоді афі́няни часто розпоряджалися величезними сумами грошей, принесеними союзниками, виключно на власну користь.

Офіційною метою об'єднання полісів була боротьба з персами, але Афі́нська архе не зникла навіть після закінчення греко-перської війни. Її завданням було протистояти Пелопоннеському союзу та врешті-решт встановити афі́нську гегемонію в Греції.

Переважаюча більшість членів Афі́нської архе щороку сплачували до союзної скарбниці форос.

Поліси-члени не мали права проводити незалежну від Афін зовнішню політику. Близько 446 року до н.е. їм заборонили карбувати власні монети і наказали використовувати лише афі́нські. Судові процеси між громадянами союзних полісів мала розглядати афі́нська геліея. Згодом на землях союзних полісів почали з'являтися клерухії (військово-землеробські поселення афі́нських громадян).

Величезні фінансові ресурси, накопичені в Афінах завдяки виплаті союзниками форосу, не тільки перетворили столицю союзу на найбагатше і найпроцвітаюче місто Греції, дозволивши прикрасити його величними будівлями, але й сприяли стабільному функціонуванню афі́нської демократії.

3. Відновлення демократії в Афінах: Фемістокл, Ефіальт та Перікл. **Прогресивність і обмеженість афі́нської демократії.** Афі́нська демократія, що стала результатом реформ Клісфена на рубежі архаїчного і класичного періодів, постійно розвивалася і модифікувалася протягом наступних десятиліть.

Важливу роль у зміцненні демократичного ладу відіграли реформи, проведені у 80-х роках V ст. до н.е. Морська програма Фемістокла включали створення потужного флоту. В якості веслярів на афі́нські трієри були залучені насамперед найбідніші громадяни, доходи яких не дозволяли їм придбати гоплітські обладунки і битися в рядах фаланги. В результаті військові моряки стали тією силою, яка зіграла вирішальну роль у звільненні всього грецького світу від загрози поневолення. Відповідно зросла і політична роль цієї частини цивільного колективу. В результаті демократія стала орієнтуватися на найбідніші верстви населення, а не на середні класи. У 487 році до н.е. з ініціативи Фемістокла була проведена реформа влади (архонтата). До цього часу архонтів обирали всенародним голосуванням на народних зборах, але тепер їх призначали за жеребом. Це зменшило значення архонтів, оскільки на найвищу посаду у полісі часто призначався не підготовлений політичний лідер, а зовсім випадкова людина.

У 461 році до н.е. демократичну фракцію очолили Ефіальт і Перікл. Перікл був ще молодим, але вже користувався популярністю завдяки своєму видатному ораторському таланту. Між 462 і 461 роками до н.е. за пропозицією Ефіальта були проведені ключові реформи ареопагу.

Незабаром після цього Ефіальт загадково помер, але демократичні реформи були продовжені Періклом у 50-х роках V ст. до н.е. Вирішальне значення мало запровадження містофорії (виплата зарплати чиновникам). Так, у 457 році до н.е. в архонти були обрані зевгіти, хоча до цього часу ця посада була доступна лише для пентакосіомедімнів та вершників (представників перших двох класів).

Одночасно відбулися демократичні зміни в судовій системі. Відбувся перехід від відкритого до таємного голосування у гелієї, що не дозволяло знаті суттєво впливати на винесення вироків через контроль над пересічними громадянами. Члени судових колегій тепер обиралися шляхом жеребкування, що на той час вважалося суто демократичним методом.

У 60-50-х роках V століття до н.е. народні збори стають більш активними. Вони почали збиратися частіше, ніж раніше. Для проведення народних зборів було зведено спеціальну будівлю на пагорбі Пнікс в центрі Афін, обладнану лавками для громадян і трибуною для ораторів. У 453 році до н.е. роз'їзні судові колегії, запроваджені Пістратом і згодом скасовані, були відроджені і розглядали спори між сільськими мешканцями з метою обмеження влади місцевої знаті.

Завдяки реформам Ефіальта і Перікла демократична система афінського поліса стала класичною до середини V століття до н.е.

Основні принципи античної демократії. Антична демократія передбачала те, що всі громадяни брали практичну і безпосередню участь в управлінні державою. Це відображалось в суверенітеті демосу, тобто необмеженій владі народних зборів, яким були підзвітні всі інші державні структури. Верховну владу фактично здійснював весь колектив громадян на народних зборах, і антична держава не знала виборних інститутів (таких як парламент). Антична демократія була не стільки державним устроєм чи формою організації державних інститутів, скільки формою управління, в якій громадяни були найбільш повно залучені до участі в житті держави.

Одним з основних принципів античної демократії була ісономія, яка означала, що всі громадяни були рівні перед законом, без привілеїв, заснованих на знатності або багатстві (окрім майнового цензу для певних адміністративних посад, таких як архонт або скарбник). Рівне право всіх громадян брати активну участь у політичному житті забезпечувалося колегіальною системою здійснення влади, застосуванням жеребу при обранні посадових осіб, постійною ротацією посадових осіб за умови нетривалого перебування на державній службі (як правило, протягом одного року), вільним обговоренням усіх питань політичного життя в народних зборах, правом усіх громадян на повну свободу слова в дебатах.

Завдяки суворому дотриманню принципу суверенітету демосу, одного з основоположних принципів античної демократії, екклесія (народні збори) була вищим і необмеженим органом влади в Афінах у класичний період. До афінських народних зборів входили всі дорослі громадяни чоловічої статі. Вони скликалися часто і регулярно, зазвичай 40 разів на рік, тобто приблизно кожні дев'ять днів. Екклесія детально визначала зовнішню і внутрішню політику держави, приймала іноземних послів, оголошувала війну, ратифікувала міжнародні договори, в тому числі мирні, розпоряджалася фінансами поліса, обирала посадових осіб, розглядала звіти про їхню

діяльність, ухвалювала закони, видавала укази про вигнання і наглядала за релігійним життям, святами і введенням нових культів.

В античній державі влада не була поділена на законодавчу, виконавчу і судову гілки. Екклесія мала абсолютну владу в полісі і таким чином централізувала в своїх руках різні функції держави. На деяких засіданнях еклесії влаштовувалися судові процеси (зазвичай політичного характеру).

Між засіданнями народних зборів щодня засідала буле, або Рада п'ятисот - полісний орган, створений в ході реформи Клісфена. Рада п'ятисот була одним з найважливіших органів влади і мала законодавчі, виконавчі та судові повноваження. Члени Ради п'ятисот (булевти) обиралися шляхом жеребкування з числа громадян віком від 30 років (незалежно від їх майнового стану) терміном на один рік. Перед вступом на посаду вони проходили перевірку і з часів Перікла члени ради отримували за свої послуги невелику платню.

Засідання Ради п'ятисот відбувалися щодня, крім свят, у спеціальному приміщенні на агорі. Найважливішою функцією Ради було заздалегідь обговорювати порядок денний еклесії та готувати проекти рішень. Крім того, вона приймала звіти від окремих посадових осіб і, в разі необхідності, передавала їх на розгляд судів і виносила попередні вирок. Рада п'ятисот відігравала важливу роль у зовнішній політиці держави, зокрема представляла іноземних послів перед народними зборами. Таким чином, хоча повноваження Ради п'ятисот були дуже широкими, демократичний характер афінського державного устрою означав, що екклесія могла затвердити або скасувати будь-яке рішення буле, яка була їй повністю підзвітна.

Для того, щоб працювати більш ефективно, Рада п'ятисот була розділена на десять відділень (в залежності від кількості філ), які працювали по черзі протягом року. Члени чергового відділення називалися пританами. Її голова, епістемат, обирався жеребкуванням з числа пританів. Термін повноважень епістемату тривав лише один день (після чого його змінював наступний епістемат), але на цей короткий період епістемат ставав своєрідним тимчасовим главою держави.

Крім Ради п'ятисот, в Афінах продовжувала існувати і стародавня Рада ареопагу. Однак, коли її повноваження були значно урізані реформами Ефіальта, вона перетворилася на суто судовий орган, який розглядав вузькі справи, зокрема, вбивства та злочини проти релігії. Тим не менш, авторитет ареопагу традиційно залишався високим, а судові процеси проходили з великою урочистістю.

Однак основою афінської судової системи в класичний період був суд присяжних, створений Солоном. У V столітті до н.е. цей суд став одним з найважливіших елементів демократичної політичної системи і розглядав більшість судових справ. Гелієя складалася з 6000 дікастів (суддів, які були приведені до присяги). Враховуючи відносно невелике населення афінського поліса, причиною такої великої кількості присяжних було забезпечення демократичності судового процесу та уникнення підкупу суддів сторонами. Дікасти обиралися шляхом жеребкування з числа афінських громадян, старших 30 років, строком на один рік, причому кількість переобрань не обмежувалася. За виконання своїх обов'язків дікасти отримували зарплату.

Хоча судочинство в демократичних Афінах було публічним і змагальним, ні прокурорів, ні адвокатів в античності не знали. Позивачі та відповідачі самостійно доводили свою правоту перед суддею. Вислухавши їхні промови, присяжні таємним голосуванням виносили свій вирок і опускали псефи в спеціальну скриньку. Після підрахунку голосів оголошувався вирок, який зазвичай виконувався негайно. Він був

остаточним і не підлягав оскарженню. Не існувало вищої судової інстанції, до якої могли б звернутися громадяни, які вважали, що їх засудили несправедливо.

Одним з ключових елементів афінської демократичної політичної системи була колегія магістратів - посадових осіб, які здійснювали виконавчу владу. Кількість чиновників в Афінах у V столітті до н.е. була дуже великою. За свідченням Аристотеля, їх налічувалося до 700, а сфера їхніх повноважень була досить вузькою. Таке розпорощення повноважень мало на меті запобігти концентрації влади в руках однієї особи і не допустити встановлення тиранії. В Афінах, як і в інших полісах, термін повноважень виконавчої влади зазвичай становив один рік, і більшість посад не можна було обіймати двічі в житті (виняток становили військові адміністратори).

У класичних Афінах дев'ять архонтів були найвищими посадовими особами. Однак до V століття до н.е. архонти втратили значну частину своїх повноважень і зберегли лише номінальну владу, виконуючи переважно представницькі та церемоніальні функції. Зокрема, архонти відповідали за нагляд за релігійним життям поліса, організовували свята та головували на судових процесах у гелієї (хоча й не мали права голосу при винесенні вироку).

Десять стратегів стали найвпливовішими посадовцями в демократичних Афінах. Вони могли переобиратися необмежену кількість разів (наприклад, Перікл був стратегом 15 років поспіль). Основними обов'язками стратегів були забезпечення оборони держави, командування армією та керівництво всіма військовими операціями. Однак, оскільки війна була постійним елементом життя полісів, а військова організація була нерозривно пов'язана з цивільною організацією, стратеги відігравали ключову роль у політиці держави. Можна сказати, що вони відповідали за вирішення більшості найважливіших питань, що стояли перед полісом. Вони подавали на розгляд Ради п'ятисот і народних зборів резолюції, які часто ставали законами.

Фінансами держави керували кілька колегій скарбників, кожна з яких мала свою сферу відповідальності. Наприклад, за скарбницю полісів, що зберігалася в храмі Афіни на Акрополі, відповідали десять «скарбників богині Афіни», за скарбницю афінської архе – десять елліноتامіїв, а за продаж і оренду державного майна – десять полетів.

Деякі колегії відповідали за підтримання порядку: десять астиномів наглядали за чистотою вулиць, а десять агораномів слідували за тим, щоб торгівля на агорі велася без порушень. Оскільки хліб був однією з найважливіших статей імпорту в Афінах, колегія з 10 сітофілаків відігравала важливу роль у тому, щоб торговці хлібом не перевищували встановлені державою ціни; «колегія ІІ» (кількість членів) відповідала за виконання судових рішень, у тому числі й страти. Афіняни також надсилали своїх магістратів до багатьох полісів-союзників. Найнижчі посади, які вважалися негідними вільних громадян, обіймали державні раби. Наприклад, загони скіфських рабів виконували в Афінах поліцейські функції.

Усі посадові особи перебували під повним контролем афінських народних зборів. Наприкінці свого річного терміну повноважень магістрати подавали детальний звіт про свою діяльність Народним зборам або його компетентним органам: Раді п'ятисот, колегіям гелієї тощо. Якщо звіт з якихось причин визнавався незадовільним, магістрат віддавався під суд.

Афінська демократія була політичною системою, яка забезпечувала максимально широке залучення громадян до реального управління державою. Майже всі громадяни хоча б раз у житті (а зазвичай частіше) працювали в одній з колегій або обиралися членами дікастерії чи Ради п'ятисот, а також більш-менш регулярно брали участь у

діяльності еклесії. В умовах полісу громадянська політична активність розглядалася не лише як право, але й певною мірою як обов'язок.

Незважаючи на безсумнівні переваги афінської (і античної) демократії, цю політичну систему не варто ідеалізувати. По-перше, антична демократія була, по суті, «демократією для небагатьох». В Афінах, наприклад, не тільки раби, але й метеки не мали політичних прав. Жінки також не брали участі в управлінні державою, хоча і вважалися частиною громадянського суспільства. Дійсно, з 250 000-350 000 мешканців афінських полісів у класичний період лише 35 000-45 000 громадян чоловічої статі, або близько 13% населення, користувалися повними громадянськими і політичними правами. Крім того, не слід забувати, що блиск і процвітання демократичних Афін значною мірою залежали від нещадної експлуатації міст, які входили до складу Афінської морської держави.

По-друге, прямий характер античної демократії, за якої право на управління мали всі громадяни, призвів до того, що керівні органи мали мало ознак компетентності чи досвідченості. Слід зазначити, що існувала значна розбіжність між заявленими ідеалами та реальністю.

Вважалося, що народні збори представляють все населення. Однак більшість громадян проживали у віддалених селах або ж були зайняті роботою і навіть фізично не могли збиратися на часті засідання еклесії. За таких обставин саме безробітна біднота відіграла непропорційно велику роль в управлінні державою.

Брак професіоналізму в управлінні можна пояснити також широким застосуванням жеребкування при обранні посадових осіб, що дозволяло абсолютно випадковим людям займати відповідальні посади. Як наслідок, обиралися некомпетентні судді і виносилося багато наклепницьких і несправедливих рішень. У демократичних Афінах були поширені сікофанти, які заробляли на життя доносами і шантажем. Ці люди вимагали хабарі у багатіїв, а коли ті відмовлялися їх платити, починали неправдиво звинувачувати їх і віддавати під суд. Процес часто закінчувався сумно для обвинувачених, оскільки народ, як правило, з підозрою ставився до заможних громадян.

Коли йдеться про вади і недоліки античної демократії, необхідно уявляти, що вони були історично неминучими.

Перікл на чолі Афін. У п'ятдесятих роках V століття до н.е. авторитет Перікла в афінському політичному житті неухильно зростав. З його ім'ям пов'язують період найбільшого розквіту Афін, «епоху Перікла». Перікл (494-429 рр. до н.е.) був представником верхівки античної аристократії.

Після вигнання Фуکیدіда, останнього ворога Перікла, у 444 році до н.е., Перікл протягом півтора десятиліття був практично одноосібним правителем не лише Афін, а й усієї величезної Афінської морської держави, при якому добре працювали всі демократичні інститути. Його співгромадяни щороку обирали його стратегом. Влада і вплив Перікла ґрунтувалися виключно на його величезному особистому авторитеті і довірі демосу.

Особливістю внутрішньої політики Перікла було зміцнення афінської демократії. Саме Перікл запровадив містофорію (оплату за державну службу). Ще одним цікавим заходом, прийнятим за пропозицією Перікла, був щорічний розподіл «театральних грошей», щоб найбідніші громадяни Афін могли відвідувати театральні вистави без шкоди для свого бюджету. Щоб забезпечити безземельних і малоземельних громадян достатньою кількістю землі, Перікл заснував грецькі військові та сільськогосподарські поселення в союзних полісах за межами Аттики (наприклад, на Херсонесі Фракійському, Самосі, Наксосі та Андросі).

Афінська морська держава інтенсивно розширювалася за рахунок включення нових міст (наприклад, у 437 р. до н.е. багато причорноморських полісів було включено до складу Афінської архе).

Однак політична ситуація почала швидко погіршуватися. Активна політика Афін на заході посилювала занепокоєння Коринфа через появу реального конкурента. Відносини між Афінами та Коринфом стали відверто ворожими. Спарта також почала висловлювати невдоволення піднесенням Афін. Розгорівся збройний конфлікт між двома основними грецькими військово-політичними блоками - Пелопоннеським союзом та Афінською архе.

4. Розпад Афінського морського союзу, тиранія «30 тиранів». Остання третина V століття до н.е. стала періодом найтривалішого і найкривавішого збройного конфлікту в історії Стародавньої Греції - Пелопоннеської війни (431-404 рр. до н.е.). Це було військове зіткнення між двома найпотужнішими політичними коаліціями елліністичного світу: Пелопоннеським союзом на чолі зі Спартою та Афінською морською державою.

На початку війни сили обох сторін були майже рівними.

Перше десятиліття Пелопоннеської війни (431-421 рр. до н.е.) зазвичай називають Архідамовою війною, на честь спартанського царя Архідама, який командував сухопутними військами Пелопоннеської коаліції. Війна почалася навесні 431 року до н.е., коли Фіви, союзники Спарти, напали на місто Платеї, яке підтримували афіняни, на півдні Беотії. Не зумівши захопити місто на місці, фіванська армія почала тривалу облогу: Платеї капітулювали у 427 році до н.е.

Тоді у війну вступили Спарта та Афіни, головні антагоністи. І Спарта, і Афіни мали ретельно розроблені військові плани.

Початковий етап війни не був успішними для обох сторін. Надії Спарти на швидку поразку не виправдалися. Однак влітку 430 року до н.е. в місті, переповненому селянами, спалахнула невідома хвороба. Це призвело до падіння популярності Перікла. Його змістили з посади стратега, судили і засудили до великого штрафу. Однак наступного року Перікла знову обрали стратегом. Але незабаром Перікл помер, ставши жертвою епідемії, яка спустошила місто.

Після смерті Перікла полісом керували два державні діячі, Клеон і Нікій.

Оговтавшись від наслідків чуми, Афіни перейшли до наступальної війни під керівництвом Клеона. 427-424 рр. до н.е. Афінський флот спробував закріпитися у Великій Греції, але йому це не вдалося, оскільки багаті грецькі колонії Південної Італії та Сицилії підтримували дружні відносини з Пелопоннеським союзом і не бажали переходити під афінський контроль.

У 425 році до н.е. Афіни захопили прибережне місто Пілос в Мессенії і зробили його своєю базою.

У 424 році до н.е. група пелопоннесців під командуванням здібного спартанського полководця Брасида здійснила потужний наступ через Балкани на півострів Халкідіки. Скориставшись цим, багато міст, що входили до складу Афінської архе, почали стихійно переходити на бік Спарти. Брасид, зокрема, захопив надзвичайно важливу афінську колонію Амфіполь на фракійському узбережжі Егейського моря. Для афінян це стало цілковитою несподіванкою. Лише у 422 році до н.е. вони змогли відправити до Амфіполя флот і військо. Битва при Амфіполі завершилася перемогою спартанців, але лідери обох армій, Клеон і Брасид, загинули в бою.

Таким чином, протягом першого десятиліття Пелопоннеської війни її успіх був перемінним. Обидві воюючі сторони потребували перепочинку. Переговори 421 року до н.е. завершилися укладенням мирного договору (так званого Нікієвого миру). Таким

чином, жодне з протиріч між Афінами і Спартою не було вирішено. Договір був розрахований на 50 років, але на практиці мир був крихким, і всі це розуміли.

Алківіад і Сицилійська експедиція. Після укладення Нікієвого миру (421 р. до н.е.) на перший план в Афінах вийшов Алківіад, родич Перікла. Це був талановитий і освічений юнак, який проявив себе як здібний полководець і вправний державний діяч. Водночас він відзначався надмірним марнославством і нерозсудливістю у досягненні своїх цілей. Алківіад став головним антагоністом «пацифіста» Нікія. Він очолив групу в афінському суспільстві, яка наживалася на війні і не бажала її закінчення.

Через рік, у 415 році до н.е., Алківіад став головним ініціатором найбільшої кампанії часів Пелопоннеської війни - експедиції на Сицилію. У плани Алківіада входило повне підкорення цього величезного острова, зокрема захоплення Сіракуз.

Однак, саме Нікія згодом очолив сицилійську експедицію замість Алківіада, який був усунутий від влади в результаті змови. Майже два роки афінська армія тримала Сіракузи в облозі, але безуспішно. Після кількох битв афінський флот був повністю розбитий, а армія, що відступала суходолом із Сіракуз, була наздогнана і знищена. Стратегів Нікія та Демосфена було захоплено в полон і страчено.

Поразка на Сицилії стала катастрофою для Афін. Було втрачено близько 200 кораблів, а 10 000 гоплітів, або третина всього афінського ополчення, так і не повернулися додому. Частина афінських солдатів загинула в бою, інші потрапили в рабство і були відправлені в каменоломні Сіракуз. Сицилійська експедиція стала переломним моментом у Пелопоннеській війні, після чого стратегічна ініціатива перейшла до Спарти.

Декелеєва (іонійська) війна. Після поразки афінської армії на Сицилії Спарта відчула докорінну зміну ситуації і почала розвивати свої успіхи. За порадою Алківіада, який опинився у Спарті й знав слабкі місця афінян, вони змінили тактику ведення сухопутної війни. Відмовившись від регулярних вторгнень в Аттику, спартанці встановили постійний плацдарм на аттичній території і розмістили гарнізон у фортеці Декелея (на північ від Афін). Спарта мала можливість постійно загрожувати Афінам. Саме тому кінець Пелопоннеської війни часто називають Декелеєвою війною. Інша назва цього періоду в історичній літературі - Іонійська війна, оскільки в цей період військові дії також активно велися у східній частині Егейського моря біля берегів Іонії. Спарта розуміла, що не досягне остаточної перемоги, якщо не матиме флот, такий само потужний, як і афінський. Однак у Спарті не було коштів, щоб побудувати такий флот. Спарта звернулася до перського царя та його васалів, давніх ворогів еллінів, за коштами, необхідними для будівництва кораблів та найму екіпажів. Між Персією та Спартою було підписано низку договорів, і до лакедемонської скарбниці почало надходити ахеменідське срібло. У 412 році до н.е. спартанський флот вийшов в Егейське море.

Водночас постійні військові невдачі призвели до внутрішньополітичних труднощів у самій Афінській державі, що спричинило кризу демократії. Правління демагогів, які часто ухвалювали рішення, що завдавали шкоди полісу, посилення охлократії в політичній системі, авантюрна зовнішня політика вождів демосу - все це призвело до того, що широкі маси громадян, особливо середні верстви, зневірилися в демократичних принципах.

У міру зростання олігархічних настроїв зростала підтримка замирення зі Спартою, активізувалися антидемократичні політичні групи та виникли гетерії (таємні товариства, метою яких було повалення існуючого державного устрою).

У 411 році до н.е. в результаті державного перевороту в Афінах було скасовано демократію і до влади прийшла олігархічна рада з 400 членів (так звана Рада

чотирьохсот). Бідняки були позбавлені громадянства, і лише заможні афіняни (всього 5 000) зберегли свій громадянський статус і, відповідно, отримали право брати участь у народних зборах. Однак олігархи не поспішали збирати навіть цю «урізану» еклесію, вважаючи за краще вирішувати всі проблеми у вузькому колі. Рада чотирьохсот відправила посланця до Спарти.

Однак олігархія була вкрай непопулярною і швидко втратила підтримку громадянського суспільства. Олігархія проіснувала лише кілька місяців, і демократія була повністю відновлена в 410 році до н.е.

Завершення Пелопоннеської війни було ускладнене радикалізацією афінського демосу. Знову з'явилися охлократичні тенденції в управлінні державою. Демагоги, окрилені перемогами, відкидали мирні пропозиції Спарти і змушували поліс приймати нерозумні, а іноді й авантюрні рішення.

Цим скористався ворог. Перський царевич Кір Молодший, який на той час був призначений намісником всієї Малої Азії, відмовився надавати фінансову допомогу Афінам і почав активно підтримувати Спарту. У Спарті видатний полководець Лісандр на той час обіймав посаду наварха.

Він відіграв провідну роль на завершальному етапі Пелопоннеської війни. У 405 році до н.е. афінський флот був повністю розгромлений несподіваною атакою Лісандра біля річки Егоспотамах (район чорноморських проток). Ця нищівна поразка афінського флоту визначила хід тривалої війни. Спарта взяла Афіни в облогу з суші та моря, повністю відрізавши постачання продовольства до Афін. Після місяців облоги голодні афіняни були змушені здатися в 404 році до н.е.

Мирні умови, запропоновані Спартою, були дуже важкими для Афін. Афінський військово-морський союз було розпущено. Залишки афінського флоту були знищені. Найважливіші оборонні укріплення, особливо Довгі стіни, мали бути знесені. Афіни були змушені визнати спартанську гегемонію в грецькому світі. Місто, яке донедавна вважалося «школою Еллади», найбільшим політичним і культурним центром та столицею великої сіммахії, було перетворено на звичайний грецький поліс.

Аналізуючи основні причини поразки Афін у Пелопоннеській війні, слід насамперед згадати про внутрішню слабкість створеного Афінами морського союзу (Афінської археї). Пелопоннеський союз був побудований на незалежному фундаменті і виявився набагато сильнішим. Під час війни Афіни припустилися багатьох серйозних стратегічних і тактичних помилок, часто проявляючи надмірну нервозність і навіть авантюризм. Фінансова допомога з Персії також відіграла важливу роль у перемозі спартанців.

Насправді ж у Пелопоннеській війні не було переможців, а постраждала від неї вся Греція. Тривалий збройний конфлікт призвів до наростання кризи в грецькому світі. Не було жодної області країни, де б економіка не була зруйнована постійними військовими діями з людськими жертвами, знищенням сільськогосподарських угідь, розривом торговельних зв'язків і величезними грошовими втратами. Війна також негативно вплинула на внутрішню політику, з частими громадянськими заворушеннями і державними переворотами. Зовнішньополітичні тенденції, що розвивалися, були настільки різновекторними, що навіть перед обличчям серйозних загроз не дозволяли об'єднати сили. Таким чином, «золотий вік» класичних грецьких полісів, період процвітання Еллади, залишився позаду.

«30 тиранів». Невдовзі після укладення миру зі Спартою у 404 році до н.е. до Афін прибув спартанський намісник Лісандр. Він звинуватив афінян у тому, що вони недостатньо швидко виконали умови мирного договору, і зажадав скасування демократії

в полісі. Народні збори були змушені підкоритися, і афінська демократія була тимчасово ліквідована вдруге. Влада перейшла до колегії з 30 олігархів, прихильників Спарти, і Критія, розумного, жорстокого, цинічного і рішучого противника демократичного ладу.

Новий уряд Афін зосередив у своїх руках усю повноту влади і почав проводити проспартанську політику. Кількість громадян була скорочена до 3000, а решта афінських громадян були роззброєні і згодом вислані в провінції. Демократичні інститути не працювали: «30 тиранів» встановили в Афінах уряд терору. Прихильники демократії були страчені, а деякі втекли. Невинні люди, ненависні олігархам або просто з числа заможних громадян, були вбиті без суду і слідства, щоб нажитися на їхньому багатстві.

У 403 році до н.е. під командуванням Фрасибула, який брав активну участь у Пелопоннеській війні, прихильники демократії об'єдналися для вторгнення в Аттику і олігархічна армія зазнала низки поразок. У битві загинув Критій, уряд було повалено, і Фрасибул урочисто в'їхав до Аттики. Спартанському гарнізону довелося залишити Афіни. Щоб уникнути подальшої громадянської війни, був прийнятий закон про загальну амністію, яка не поширювалася лише на «30 тиранів». Таким чином, друга спроба олігархії провалилася і афінська демократія була відновлена.

Тема 4

КРИЗА ПОЛІСНОЇ СИСТЕМИ. ВСТАНОВЛЕННЯ МАКЕДОНСЬКОЇ ГЕГЕМОНІЇ В ГРЕЦІЇ ТА ЗАВОЮВАННЯ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО

1. Криза полісної системи та програми виходу з неї.
2. Македонія: природні умови, економіка та суспільно-політичний устрій. Філіпп II та його зовнішня політика.
3. Східний похід Александра Македонського.
4. Політика «злиття» на завойованих територіях. Смерть Александра Македонського та розпад держави. Історичне значення завоювань Александра Македонського.

1. Криза полісної системи та програми виходу з неї. IV століття до н.е. багато в чому відрізнялося від попереднього. Греція вступила в період кризи класичного поліса. Це проявилось насамперед у відносинах між державами.

Після перемоги над Афінами Спарта стала єдиним гегемоном у Греції. Поліси, які раніше входили до афінської морської держави, перейшли під спартанський контроль.

Однак більшість полісів, включаючи колишніх вірних союзників Спарти, незабаром зрозуміли, що спартанське правління не легше за афінське. Політика, яку проводила Спарта, була прямолінійною і ґрунтувалася на військовій силі. Відносини між Спартою та династією Ахеменідів також погіршилися.

У 399 році до н.е. між Спартою та Персією в Малій Азії розпочалися відкриті військові дії. Спартанською армією командували Лісандр, її найкращий полководець, і цар Агесилай, одна з найвидатніших постатей грецької історії IV століття до н.е.

Невдоволення самих греків гегемоністською політикою Спарти зробила змову пороти неї справою часу. Зрештою, за підтримки Персії була сформована сильна антиспартанська коаліція, до якої увійшли багато великих грецьких полісів. Серед них

були як колишні супротивники Спарти (Афіни, Аргос), так і колишні союзники (Коринф, Фіви). Почалися збройні напади на Спарту, що призвели до так званої Коринфської війни (395-387 рр. до н.е.). На початку війни загинув Лісандр, і спартанська влада була змушена відкликати Агесилая та його військо з Малої Азії на захист батьківщини. Загроза перській території минула.

У 394 році до н.е. перський флот під командуванням афінського полководця Конона завдав важкої поразки на морі спартанській армії. Афіняни скористалися ослабленням Спарти, щоб переглянути договір, який завершив Пелопоннеську війну.

У 387 році до н.е. Артаксеркс II фактично продиктував умови загального миру представникам грецьких полісів у Сузах. Мирний договір зміцнив спартанську гегемонію в Греції та наголосив на необхідності розпуску всіх військових і політичних коаліцій, що існували на грецькій території.

Договір, укладений у 387 році до н.е., отримав назву Анталкідова миру (на честь Анталкіда, голови спартанської делегації на переговорах у Сузах) або Царського миру (оскільки перський цар відіграв головну роль у його укладенні) і був вкрай не вигідним і принизливим для Греції.

Лише Спарта була задоволена цією угодою. Однак саме Ахеменіди отримали найбільшу вигоду від підписання Анталкідова миру. Скориставшись ослабленням і розбратом у Греції, перси, хоч і зазнали поразки в греко-перській війні, відновили свої позиції і без великих людських втрат досягли всього, чого могли бажати.

У результаті панування Спарти було не тільки відновлено, але й набуло більш жорсткої форми. Спарта більше не поважала верховенство права і часто вдавалася до відвертої агресії для захисту своїх інтересів.

Повстання Фів. Кінець спартанської гегемонії. Спартанська гегемонія, встановлена після мирного договору 387 року до н.е., була, однак, недовгою. Політична ситуація в Греції незабаром змінилася. Цього разу Фіви, незадоволені проспартанською олігархією, кинули виклик Спарті. У 379 році до н.е. у Фівах відбувся демократичний переворот на чолі з видатними державними діячами і полководцями Епамінондоном і Пелопідом. Лаконська олігархія була повалена, а спартанський гарнізон вигнаний з Кадмію.

Фіви відновили Беотійський союз та об'єднали всі беотійські поліси. Було створено потужну гоплітську армію, навчену найсучаснішим військовим технологіям, і вперше в історії Фіви побудували власний військовий флот.

Однак після важкої перемоги Фіви були виснажені надмірним застосуванням сили і втратили більшу частину свого політичного впливу. Фіви залишилися могутнім полісом у центрі Беотійського союзу, але вже не могли здійснювати гегемонію в Греції.

Другий Афінський морський союз. Одночасно з піднесенням Фів почалося нове піднесення Афін. У 80-х роках IV століття до н.е. афінський поліс уклав низку двосторонніх договорів про військовий союз з полісами Егеїди, в тому числі зі стратегічно важливим островом Хіос. У 378 році до н.е. ці договори лягли в основу так званого Другого Афінського морського союзу, який об'єднав близько 70 полісів.

Афіни врахували негативні моменти, які послабили афінський союз у V столітті до н.е. (підлегле і нерівноправне становище союзників, принизливе нав'язування їм форосу) і намагалися уникати їх при формуванні нових союзів. Відтак сіммахія базувалася на принципі рівності всіх учасників. Афіни пообіцяли учасникам альянсу, що не будуть ухвалювати жодних одноосібних рішень, а всі рішення ухвалюватимуться лише після обговорення у вищому органі альянсу, в якому братимуть участь усі його члени. Замість обов'язкових форосів держави-члени робили добровільні внески.

Таким чином, Другий Афінський морський союз, який враховував інтереси всіх полісів, спочатку був досить сильним і впливовим військово-політичним об'єднанням.

Однак, усвідомивши свою силу, Афіни поступово почали повертатися до своєї старої диктаторської політики по відношенню до союзників. Вони знову перенесли клерухії на деякі союзні території і зажадали збільшення внесків. Це обурило союзників і прискорило їхній розпад. Кілька країн, серед яких були й такі важливі, як Хіос, Родос і Візантій, повстали проти Афін (Союзницька війна (357-355 рр. до н.е.)). Афіни не змогли домовитися зі своїми колишніми союзниками, і Другий Афінський морський союз після цього існував лише формально.

Таким чином, до середини IV століття до н.е. стало цілком зрозуміло, що жоден поліс - Спарта, Фіви чи Афіни - не може претендувати на грецьку гегемонію. Великі і малі держави майже завжди перебували у стані війни, не маючи змоги обрати лідера чи об'єднатися навколо нього для подолання кризи. Зовнішня політика, яка була тісно пов'язана з внутрішньополітичними процесами, ставала дедалі більш заплутаною. Це було відображенням глибокої кризи в системі міжполісних відносин і, загалом, у системі класичного поліса в цілому.

Криза класичного грецького поліса. Криза класичного поліса - надзвичайно складне і багатогранне явище. Вона визначила весь розвиток грецького суспільства в цьому столітті.

Однак не зовсім виправданим видається віднесення причин кризи класичного поліса майже виключно до економічної сфери. Грецька економіка IV століття до н.е., безумовно, відрізнялася від економіки попередніх періодів. Перш за все, на економічний розвиток негативно впливали постійні військові конфлікти між полісами. У більшості випадків економічні проблеми успішно вирішувалися. Спарта сильно постраждала від наростаючої економічної кризи. Ціна гегемонії над Грецією була особливо високою, і до середини 4 століття до н.е. ситуація стала вкрай важкою. Втрата Мессенії з її родючими землями та ілотами завдала важкого удару по сільському господарству, яке було основою всього життя спартанського поліса. Внаслідок воєнних втрат і без того мізерна громада спартанців ще більше порідшала, а оборона поліса ослабла.

Спартанське суспільство зіткнулося з такими чужими раніше явищами, як використання грошей і майнове розшарування.

На початку IV століття до н.е. спеціальний закон («Ретра Епітадея», названа на честь ефора, який її запропонував) дозволив спартанцям дарувати і заповідати стороннім особам земельні ділянки, які до того часу могли передаватися у спадок лише від батька до сина. Таким чином, у Спарті фактично з'явилася приватна власність на землю. В результаті земля сконцентрувалася в руках найбагатших громадян, тоді як найбідніші спартанці, які втратили свою землю, були виключені з цієї групи. Упорядкована спартанська громада рівних почала розпадатися, і соціальна нерівність стала нормою в Лакедемоні, як і в інших полісах.

Однак спартанська ситуація була радше винятком, ніж проявом загальних тенденцій. Жорстка соціальна система, штучно створена спартанськими реформаторами, рано чи пізно мала змінитися. І це сталося в IV столітті до н.е.: Спарта почала перетворюватися на звичайний грецький поліс.

Криза була спричинена насамперед самою структурою поліса. Основою суспільства і держави полісного типу було існування згуртованої групи громадян, чії привілеї приводили їх до конфлікту з усіма іншими категоріями мешканців і з зовнішнім світом. У IV столітті до н.е. цей принцип почав серйозно порушуватися. Якщо взяти, наприклад, Афіни, то в цьому столітті вплив негромадян став набагато більшим, ніж

раніше. Наприклад, більшість трапезитів (банкірів) були метеками (тобто не афінянами за походженням), але вони були одними з найбагатших мешканців Афін. Пасивін, найбагатший з афінських трапезитів, був звільненим рабом. Хоча самі вони не могли брати безпосередньої участі в політичному житті, проте їм вдавалося «лобіювати» у народних збори та інших органах влади свої інтереси, використовуючи політиків, які були від них економічно залежні. Виникла парадоксальна ситуація, коли громадяни і впливові політики «служили» метекам (іноді колишнім рабам).

У IV столітті до н.е. згуртованість громадянських груп почала руйнуватися, а відчуття спільності між громадянами і державою було втрачено. Мешканці полісів ставали все більш аполітичними і байдужими до долі своєї батьківщини.

Поряд з космополітизмом дедалі більше проявлявся індивідуалізм, який прийшов на зміну колективістському духу полісу. Суспільство, охоплене громадянською війною, ніби розпадалося на окремі групи зі своїми особливими інтересами, а боротьба між ними часто переростала у криваві сутички. Заможні громадяни, які в V ст. до н.е. охоче витрачали кошти на користь держави, вбачаючи в цьому спосіб зміцнити свій престиж, тепер неохоче фінансували літургію і часто намагалися ухилитися від неї. Тому вони приховували або скромно демонстрували своє багатство, іноді конвертуючи земельні володіння в гроші, які було легше приховати від своїх співгромадян. У період кризи класичного полісу змінилося ставлення до військової служби, яка раніше сприймалася не лише як обов'язок, а й як священне право всіх громадян. Все менше громадян були готові терпіти тяготи перманентної війни. У зв'язку з цим роль полісного ополчення у військових діях зменшилася. На зміну громадянам-солдатам прийшли найманці. Розвиток системи найманства був однією з найяскравіших рис грецької історії в IV столітті до н.е. Наймані загони набиралися з тих, хто з тих чи інших причин опинився зайвим у власному полісі. З патріотичних міркувань ці люди не хотіли або не могли служити рідному полісу, але були готові воювати за вищу платню.

Поширення найманства змінило військову організацію. Фаланги гоплітів, набрані з воїнів-громадян, стали рідше зустрічатися на полі бою. На початку IV століття до н.е. з'явився новий тип армії - пелтасти (середньоозброєна піхота). Екіпірування пелтаста включало невеликий шкіряний щит (пелту) у формі півмісяця, легкі полотняний панцир, дротики, спис і довгий меч. Підрозділи пелтастів склалися переважно з найманців, були більш мобільними, ніж фаланги гоплітів, і випереджали за майстерністю фаланги в багатьох бойових ситуаціях (наприклад, при діях на нерівній місцевості, штурмах укріплень).

Криза класичного поліса проявилася також у розриві міжполісних відносин. Гегемоністські претензії найбільших полісів Греції зазнали краху, і майже всі поліси, навіть найменші, всіма силами боролися за свою незалежність, що призвело до постійних воєнних дій між ними.

Суспільство вийшло за полісні рамки, які більше не відповідали новим історичним умовам. Система невеликих держав з їх самоврядними громадами виявилася нежиттєздатною в умовах розвитку міжполісних економічних і політичних зв'язків та усвідомлення етнічної і культурної єдності греків.

Все вказувало на те, що класичний поліс вичерпав себе і необхідний перехід до нового типу соціально-політичної організації людей. Однак в реальності кожен поліс продовжував зберігати власну незалежність. Поліс як соціальне явище намагався вирватися за свої межі, але поки що йому це не вдавалося. Для його мешканців напрямок і форма майбутнього об'єднання були незрозумілі навіть у найзагальніших рисах.

Відродження тиранії. У IV столітті до н.е. нестабільне становище кількох грецьких полісів призвело до відродження явища тиранії, яке, здавалося б, було забуте наприкінці архаїчного періоду. Воєначальники (часто наймані командири), спираючись на свої армії, захопили владу в кількох елліністичних державах і намагалися «залізним кулаком» навести порядок під час свого одноосібного правління та вирішити протиріччя, що існували між різними верствами населення. Цей період тиранії називають Молодшою тиранією (щоб відрізнити її від Старшої тиранії VII-VI століть до н.е.). Молодша тиранія була одним із проявів кризи класичного полісу, а також спробою знайти вихід з цієї кризи.

Деякі представники Молодшої тиранії були досить успішними. За загальним визнанням, їхні суб'єктивні наміри багато в чому відповідали об'єктивним потребам часу. Для їхньої діяльності були характерні об'єднавчі тенденції та спроби поширити свою владу за межі окремого полісу.

Говорячи про тиранічні режими IV ст. до н.е., слід зазначити, що в більшості випадків вони були нетривкими і недовговічними. Молодша тиранія не змогла зупинити кризи класичного поліса.

Криза поліса як державної форми викликала серйозне занепокоєння серед грецьких мислителів, які в IV столітті до н.е. запропонували низку проектів соціальної реконструкції. Більшість з цих проектів ґрунтувалися на зміцненні єдності та солідарності поліса. Наприклад, філософ Платон написав дві різні концепції «ідеальної держави» («Республіка» і «Держава»), які однаково передбачали повну відмову від демократії і створення ситуації, коли внутрішні чвари були б неможливими внаслідок найжорсткішої регламентації життя всіх громадян з боку правителів і законів. Учень Платона Аристотель у своїй «Політиці» говорив про необхідність для держави всіляко підтримувати своїх головних прихильників - середній клас і заможне селянство.

Були й більш радикальні проекти, такі як повне усупільнення власності, ліквідація приватної власності та реалізація комуністичних ідеалів (комедія Арістофана «Жінки в народному зібранні» є пародією на такі теорії). Зрозуміло, що всі ці проекти були утопічними і нездійсненними. Їх головна вада полягала в прагненні штучно зберегти політичний принцип життя, який вже не відповідав зміненним історичним умовам.

Більш реалістичну програму виходу з кризи запропонував оратор Ісократ (436-338 рр. до н.е.). Він розумів неможливість збереження закритого поліса і необхідність подолання політичної роздробленості. Ісократ виступав за об'єднання всієї Греції в рамках сильної держави і досягнення давньої мрії - перемоги у війні з персами. Вже у 401 році до н.е. грецькі наймані загони, що входили до складу армії Кіра Молодшого, вторглися вглиб Персії і довели, що здатні воювати з персами на перській території. Ідеологія, розроблена Ісократом, відома в античності як панеллінізм.

Ісократ вважав, що війни за участю Греції слід перенести в Азію, а багатства Азії - в Європу. Таким чином проблема бідності буде вирішена, безробітні отримають нові землі, а Греція буде врятована від заворушень. Однак постає питання, хто очолить об'єднання греків. Історія дала нам відповідь на це питання. На півночі з'явилася нова потужна сила - Стародавня Македонія, яка претендувала на лідерство в грецькому світі.

Афінська демократія в IV столітті до н.е. Навчені гірким досвідом олігархічного перевороту наприкінці попереднього століття, афіняни прагнули зробити демократичне правління більш стабільним і раціональним, запобігти появі елементів охлократії та демагогії, уникнути беззаконня, яке часто траплялося в попередні епохи.

Зокрема, у IV столітті до н.е. афінська еклесія перестала ухвалювати закони, і ця прерогатива була передана спеціальному комітету номофетів - законодавців, обраних з числа присяжних. Процедури ухвалення нових законів, скасування старих або внесення змін до існуючих були надзвичайно складними. Ці зміни в державному устрої були зроблені для того, щоб виключити можливість прийняття громадянами під впливом демагогів бездумних законів, шкідливих для поліса.

У IV столітті до н.е. політична еліта демократичних Афін вже не включала представників античної аристократії. У зв'язку з цим зникло кілька інститутів, які характеризували державний устрій афінського поліса в попередньому столітті. Наприклад, відійшла в минуле процедура остракізму, яка застосовувалася майже виключно до політиків аристократичного походження. Тепер у політичній боротьбі частіше використовували судові процеси в гелієї. Таким чином, роль суду присяжних у житті полісу стала ще більш важливою.

Якщо в попередній період відомі державні діячі (такі як Перікл) були водночас видатними полководцями, ораторами і досвідченими фінансистами, то тепер стратеги займалися майже виключно військовими справами і не втручалися в політичні питання, а керівники полісів часто були необізнані з військовим мистецтвом. В Афінах у IV столітті до н.е. можна було користуватися великим впливом і авторитетом, не займаючи офіційної посади. Наприклад, великий красномовець Демосфен, найбільший політичний лідер Афін того часу, не був обраний ні стратегом, ні архонтом.

Зміни в політичному устрої та житті Афін у IV столітті до н.е. привели державний устрій у відповідність до мінливої соціальної структури поліса та нової політичної ситуації. Загалом історія Афін у IV столітті до н.е. характеризувалася стабільністю, відсутністю гострих внутрішніх конфліктів і вирішенням протиріч шляхом мирних компромісів. У цьому відношенні Афіни під час кризи позитивно відрізнялися від багатьох інших грецьких полісів.

2. Македонія: природні умови, економіка та суспільно-політичний устрій. Філіпп II та його зовнішня політика. Давня Македонія була розташована в північній частині Балканського півострова, межувала на півдні з грецькою Фессалія і була відокремлена від неї гірським хребтом. Територія Македонії переважно лісиста і гірська, але з родючими рівнинами, переважно вздовж узбережжя. Македонію населяли македонці, які є родичами греків (багато античних авторів розглядають македонців як одну з гілок грецького народу). Основними заняттями македонців були землеробство і скотарство. Ремесла і торгівля були менш розвинені. Більшість жителів Македонії були вільними селянами, які обробляли власну землю. Вони були об'єднані в сільські громади. Класичне рабство не було поширене в регіоні. Македонія тривалий час перебувала на стадії родоплеменних відносин. Держава утворилася в V столітті до н.е. і була досить «примітивною» монархією, з владою царя, обмеженою родовою знаттю. Представників вищої македонської аристократії називали гетаїрами (товаришами). Вони були членами ради, яка мала значний вплив на прийняття царських рішень, а також займали ключові військові та адміністративні посади у прикордонних районах, часто передаючи свою владу у спадок. Фактично, ці люди стали «напівзалежними» правителями, які лише номінально підпорядковувалися центральній владі. Важливу роль в управлінні країною відігравали військові збори, які традиційно склалися з вільних селян.

Македонський трон перебував у руках династії Аргеадів (вважається, що вона мала грецьке походження) з VI століття до н.е. Найдавнішою столицею було місто Егі, яке було перенесено до Пелли в IV столітті до н.е. З початку класичного періоду

Македонія часто контактувала з грецькими полісами, але не відіграла важливої ролі в грецькому політичному житті до середини IV століття до н.е. З 492 до 479 рр. до н.е. вона була васалом персів у греко-перських війнах під час правління Александра I. Деякий час після цього, під впливом Афін, Македонія першій час була членом Афінського морського союзу, але під час Пелопоннеської війни вона намагалася бути посередником між Афінами та Спартою. Фундамент для економічної та військової консолідації Македонії та її зростаючої політичної ролі в грецькому світі заклав Архелай I (правив з кінця V до початку IV століття до н.е.), який значно зміцнив македонську державність і створив армію, наближену до грецьких стандартів.

З цього періоду Греція змушена була розглядати Македонію як державу, але македонські царі ще не були серйозними претендентами на грецьку гегемонію. Навпаки, вони самі іноді підпорядковувалися чужій владі. Так, під час піднесення Фів (70-60-ті роки IV століття до н.е.) Македонія перебувала під їхнім контролем.

Реформи Філіппа II. Становище стародавньої Македонії в грецькому світі кардинально змінилося за часів правління Філіппа II (правив у 359-336 рр. до н.е.). В результаті його енергійної діяльності Македонія за короткий час стала найсильнішою державою на Балканах. У 359 році до н.е. македонці обрали Філіппа регентом замість свого племінника Амінтея, але через чотири роки Філіпп взагалі усунув свого підопічного від влади і сам зійшов на престол. Від початку свого правління Філіпп II провів низку важливих реформ, спрямованих на зміцнення військової та політичної могутності Македонії. Центральне місце в цій системі займали військові реформи. Створена Філіппом II знаменита македонська фаланга, озброєна сарисами (списами до шести метрів завдовжки), була глибшою за грецьку фалангу (з 24 колонами гоплітів) і мобільнішою завдяки кращій підготовці, численним молодшим командирам. Відтоді македонські фаланги не мали собі рівних на полі бою. Завданням цих підрозділів було нанесення першого удару по ворогу і захист фаланги від можливого оточення. Значно зросла роль кавалерії, яка набиралася переважно зі знаті. Кавалерія характеризувалася високою боєздатністю (звичка, очевидно, запозичена Філіппом II у фіванців). Більше, ніж будь-яке з грецьких ополчень гоплітів, македонська армія була оснащена технічним обладнанням, таким як катапульти, тарани і облогові машини, що допомагало їм штурмувати укріплені міста. Окрім військового аспекту, Філіпп II здійснив й інші перетворення. Він завершив централізацію Македонії, зміцнивши царську владу і обмеживши незалежність місцевої знаті. Освічена людина і покровитель грецької культури, Філіпп II запросив відомого філософа Аристотеля стати наставником свого юного сина Александра. Авторитет македонських царів серед греків був надзвичайно високим. Багато грецьких полісів, які переживали кризу в IV столітті до н.е., прагнули бачити в ньому довгоочікуваного «рятівника», який об'єднає Грецію і поверне їй колишнє процвітання. Таке ставлення цілком відповідало планам самого Філіппа II. Розширивши владу Македонії, він почав здійснювати свою давню мрію - здобути гегемонію в грецькому світі.

Македонія в боротьбі за гегемонію. Вже в 358 році до н.е. Філіпп II, скориставшись відсутністю єдності серед грецьких держав, захопив Амфіполь і викликав гнів безсилим афінян. Завоювавши північне узбережжя Егейського моря, Македонія отримала зручний порт і джерело золота та срібла. Потім Філіпп II зайняв Халкедон, а в 348 році до н.е. - Олінф. Зрештою, Афіни втратили свої позиції на півночі Егейського моря і були змушені укласти з Македонією так званий Філократів мир у 346 році до н.е. (Філократ був головою афінської дипломатичної місії, яка прибула в Пеллу). Цей договір був надзвичайно невігідним не лише для афінського поліса, але й для Греції

в цілому, оскільки він закріпив успіх Філіппа II і сприяв подальшим нападам на Грецію. В Афінах говорили, що послі, відправлені до Македонії для примирення, прийняли від Філіппа хабарі і погодилися на всі запропоновані їм умови. Спроби подальшої македонської експансії в Північному Егейському регіоні були не такими успішними. 340 року до н.е. Філіпп II спробував окупувати Візантію, щоб контролювати Чорноморські протоки і потік хліба з Понта Евксинського до Балканської Греції. У цей час Афіни, які були головним споживачем понтійського зерна, оцінили масштаби кризи і вчасно надали допомогу Візантію, який зміг відбити македонську облогу. В цілому, однак, політика експансії Філіппа була, безсумнівно, успішною.

Філіпп II поступово втручається в багато грецьких справ завдяки вдалому поєднанню військових і дипломатичних дій. У 355 році до н.е. спалахнула так звана Третя Священна війна (355-346 рр. до н.е.), яка розколола елліністичні поліси на два табори. Війна почалася з того, що Фокіда претендувала на контроль над Дельфами, найбільшим елліністичним релігійним центром (розташованим у цьому регіоні), і кинула виклик Дельфійській амфіктіонії (Дельфійському союзу), релігійній федерації різних полісів, яка довгий час керувала цим святилищем. Фокіда окупувала Дельфи, захопила храмові скарби і використовувала гроші для створення найманої армії. Головними захисниками інтересів амфіктіонії стали Беотія та Фессалія, які розпочали військову кампанію проти Фокіди. Афіни стали на бік Фокіди. Філіпп II вступив у війну на боці амфіктіонії і взяв на себе надзвичайно красиву роль захисника зганьбеного храму. Коли було укладено Філократів мир і Афіни відмовилися від підтримки Фокіди, македонський цар здобув легку перемогу в 346 р. до н.е. Філіпп розгромив Фокіду, і конфлікт закінчився. Після цього вплив македонського царя в Греції значно зріс. З часом македонський цар фактично став лідером Дельфійської амфіктіонії і приймав найважливіші рішення від її імені.

Афінська політична боротьба та македонська експансія. У міру того, як Македонія ставала все могутнішою, а вплив Філіппа II зростав, грецькі поліси все частіше стикалися з проблемою, як реагувати на амбітні плани македонського правителя. Греки мусили обирати між рішучим опором зазіханням Філіппа на їхню гегемонію та усвідомленням свого безсилля і підкоренням йому. Вичікувальна позиція лише відтягувала вирішення проблеми. Однак у багатьох випадках різні режими, розділені внутрішніми чварами, не могли зайняти єдину позицію і демонстрували коливання і суперечливу поведінку. Тому Фіви іноді ставали на бік Філіппа II, а іноді опинялися у ворожому таборі. Ситуація в Афінах у цей час була непростою. Внутрішня політична боротьба в Афінах характеризувалася великою напруженістю. Громадянське суспільство поліса було розділене на низку угруповань, очолюваних видатними політиками, багато з яких не займали державних посад (тобто не були обрані стратегом або на інші вищі адміністративні посади), але, тим не менш, мали вирішальний вплив на основні події суспільного життя. Одні наполягали на необхідності мобілізації всіх наявних у їхньому розпорядженні сил і засобів для контрнаступу проти Філіппа II, інші вважали, що з грандіозними планами царя можна змиритися, навіть ціною певних поступок. Кожен афінський політичний лідер у своїй позиції щодо македонського питання керувався моральними якостями - уявленнями про те, що добре для афінян - і певними особистими інтересами. Багато афінських політиків вважали аргументи Ісократів про необхідність об'єднання Греції для боротьби з персами переконливими. Після десятиліть розвитку своїх загальногрецьких ідей цей видатний оратор і державний діяч знайшов у особі Філіппа II потужного лідера, здатного втілити його теоретичні ідеї на практиці. Бл. 345 р. до н.е. Ісократ виголосив промову під назвою «Філіпп», яка була

сприйнята як заклик до македонського царя взяти на себе об'єднання елліністичного світу. Афіняни, які виступали за рішучу війну проти Македонії, таврували тих, хто підтримував ідеї Ісократів, як зрадників, таємних агентів македонського царя і хабарників. Цих дуже різних людей об'єднувало переконання, що македонська гегемонія була вигідна Греції, особливо Афінам. Більше того, ті, хто виступав за примирливе ставлення до македонського панування, вважали само собою зрозумілим, що будь-який опір був би марним, зважаючи на нерівність сил. Жодне місто, навіть Афіни, не змогло протистояти амбіціям Філіппа II. Щоб перемогти Філіппа II, необхідно було створити військово-політичний союз, до якого увійшли б найбільші грецькі поліси. Сам Афінянський поліс був набагато слабшим, ніж сто років тому, коли його воїни завдали нищівної поразки могутньому перському царю. Збройні сили держави були набагато слабшими, а її фінансова система була зруйнована вщент.

Лідером афінян, який виступав за безкомпромісну боротьбу проти македонського царя, був Демосфен, найвидатніший оратор у давньогрецькій історії та найвидатніший державний діяч Афін у IV столітті до н.е. Його союзниками були Гіперід і Лікурґ, лідери інших угруповань, які також славилися своїм видатним красномовством. Демосфен і його союзники підтримували афінянську демократію, цілком усвідомлюючи, що перемога Філіппа II і визнання македонського правління призведе до усунення демосу від влади і встановлення олігархії, або тиранії (час покаже, що вони не помилялися). Опоненти Демосфена намагалися очорнити політика і стверджували, що він виступав за війну з Македонією тому, що був підкуплений перським царем, який розумів зростаючу небезпеку для Персії з боку Філіппа. Демосфен та його соратники розгорнули масову кампанію проти підписантів договору, змусивши Філократа втекти з Афін. Мир між афінянським полісом і Філіппом II був порушений.

Філіпп II на чолі Греції. Після укладення антимакедонського союзу Філіпп II став більш активним. Македонський цар зрозумів, що настав час діяти, і скористався Четвертою священною війною, розпочатою Дельфійським союзом проти Амфіссі в 339 р. до н.е. Він загрожував всій Середній Греції, включаючи Аттику, з півночі. Агресивні плани македонського царя тепер були очевидні для всіх, але зупинити його подальше просування ставало вкрай важко. Ця новина прокотилася по Афінах ударною хвилею. негайно було скликано народні збори. Демосфен взяв слово і запропонував негайний план дій. За його ініціативою було терміново укладено військовий союз між Афінами та Фівами. Два наймогутніші поліси Середньої Греції, які до цього часу завжди ворогували між собою і боролися за першість, домовилися об'єднатися, щоб протистояти спільному ворогу. Окрім Афін та Фів, до антимакедонського союзу приєдналися міста Коринф, Мегари, Евбея та Ахайя. Однак чинити опір було вже запізно. Більше того, не всі грецькі держави взяли участь в організації відсічі македонцям. Спарта, зокрема, залишилася нейтральною. У серпні 338 року до н.е. біля беотійського міста Херонеї відбулася вирішальна битва між македонською армією Філіппа II та союзним грецьким військом, основу якого становило афінянсько-фіванське ополчення. Демосфен також воював у складі афінянської фаланги як звичайний гопліт. Обидві армії були приблизно рівними за силою, кожна налічувала близько 30 000 чоловік. Результат важкої і затяжної битви при Херонеї як для грецької, так і для македонської армій довгий час не був зрозумілим. Спочатку антимакедонська коаліція мала перевагу, але флангова атака македонської кінноти під командуванням молодшого сина царя Філіппа II Александра розгромила найсильніші війська фіванців («священний загін» залишився на полі бою), змусивши греків відступити. Ця поразка ознаменувала кінець незалежного розвитку грецьких полісів і встановлення македонської гегемонії в Греції.

Після розгрому при Херонеї очікувалося, що македонська армія будь-якої миті може вторгнутися в Афіни. Були запропоновані різні методи зміцнення оборони Афін. Однак Філіпп II не пішов на Афіни. Після битви при Херонеї він проявив милосердя і пацифізм, прекрасно розуміючи, що елліни, хоч і зазнали поразки, але не були знищені. Він не хотів зміцнювати своє панування в Греції військовою силою, бо осаджувати і займати грецькі міста одне за одним було нездійсненним завданням. Покарання зазнали лише Фіви, які раніше були в союзі з Македонією. З Афінами було підписано мирний договір на дуже вигідних умовах. Афіньська демократія вціліла. Територіальні втрати Афін були незначними (лише Херсонес Фракійський відійшов до Філіппа). Після розгрому при Херонеї полонених афінських воїнів повернули на батьківщину без викупу. Політичні лідери з антимакедонською орієнтацією (Демосфен, Гіперід та ін.) не зазнали утисків. Філіпп хотів показати всім, що він не жорстокий завойовник, а об'єднувач Греції, довгоочікуваний гегемон, який принесе мир, порядок і процвітання в політично розділені елліністичні поліси; що він не буде догматично нав'язувати свою волю, а буде прислухатися до грецького народу і вирішувати всі важливі проблеми.

У 337 р. до н.е. з ініціативи Філіппа II в Коринфі відбулася загальногрецька конференція, на якій були підведені підсумки греко-македонського конфлікту. У конференції взяли участь представники всіх балканських грецьких держав, окрім Спарти, яка залишилася нейтральною. На Коринфському конгресі було прийнято низку важливих рішень, які визначили історичну долю грецького світу на наступні десятиліття. Він проголосив закінчення війни і встановлення загального миру в Греції під егідою царя Македонії. Крім того, заборонялися не лише зовнішні збройні конфлікти (між полісами), але й внутрішні війни всередині полісів, а також організація переворотів з метою зміни існуючого політичного ладу, застосування масових страт і конфіскації майна, проведення радикальних соціально-економічних реформ (наприклад, списання боргів, перерозподіл землі, звільнення великих груп рабів). Надалі було проголошено свободу торгівлі та мореплавства і запропоновано організувати боротьбу з піратством для забезпечення її безпеки.

Найважливішим рішенням Коринфського конгресу стало створення загальногрецького військово-політичного союзу з Філіппом II як гегемоном і головнокомандувачем. При цьому Греція формально зберігала свою свободу і не входила до складу Македонської держави. У відносинах з греками Філіпп виступав як лідер, а не як правитель, а тому обіцяв не втручатися у внутрішні справи грецьких полісів. Головною метою загальногрецького союзу було оголошення війни персам. Було створено союзну армію, що складалася з греків і македонців. Відразу після Коринфського конгресу, за наказом царя, македонський легіон чисельністю 10 000 чоловік був відправлений в Малу Азію для ведення війни проти персів під командуванням досвідченого полководця Парменіона.

Перша військова кампанія принесла успіх македонській армії. Філіпп II вже готувався очолити греко-македонську союзну армію у поході до Персії, але фатальна випадковість зіпсувала його плани на велику кампанію на сході. У 336 році до н.е. на бенкеті, який Філіпп влаштував на честь одруження своєї дочки, молодий македонський вельможа, прагнучи помститися за образу, завдану царем, встромив у нього кинджал. Після смерті Філіппа II до влади в Македонії прийшов його 20-річний син Александр III, який увійшов в історію як Александр Македонський. На новому конгресі в Коринфі він був визнаний гегемоном панеллінського союзу і головнокомандувачем його армій. З ім'ям Александра Македонського пов'язана нова епоха давньогрецької історії, початок елліністичного періоду.

Історичне значення діяльності Філіппа II визначається не тільки тим, що він створив передумови для грандіозних діянь свого великого сина, а й тим, що очолюваним ним події ніби завершували класичну епоху грецької історії, епоху незалежних полісів. Можна по-різному оцінювати боротьбу Філіппа II за гегемонію в Греції та методи, які він використовував у цій боротьбі. Однак безсумнівним є лише те, що історична поразка полісного світу була неминучою. Встановлення македонської гегемонії в Греції було закономірним наслідком кризи всієї системи класичних полісів і міжполісних відносин. Як би ми не поважали боротьбу Демосфена за незалежність демократичних Афін, ми не повинні забувати, що те, що він захищав, було минулим, цінностями, зруйнованими історією.

Александр Македонський. Народження світової держави. Син Філіппа II та його першої дружини, епірської царівни Олім্পіади, Александр (356-323 рр. до н.е.) здобув чудову освіту. Вихований у грецькій культурній традиції, улюбленою книгою Александра були твори Гомера, папірусні сувої з якими він завжди брав із собою в експедиції. Однак суперечливий характер майбутнього царя мав і багато негативних рис. Поряд з непохитною хоробрістю, щедрістю і толерантністю, він також був відомий спалахами нестримного гніву, скептицизмом, нетерпимістю до інакомислення і схильністю до пияцтва.

Александр вже з раннього дитинства продемонстрував видатні військові та адміністративні здібності. Коли Філіпп II вирушав у військові походи, він часто залишав юнака керувати державою, а коли брав його з собою, доручав йому дуже важливі військові завдання. Так, у битві при Херонеї 18-річний Александр командував македонською кіннотою. Коли Філіпп II трагічно загинув у 336 році до н.е., його 20-річний син успадкував трон. Він прагнув продовжити справу батька, здійснивши експедицію до Персії, але спершу йому потрібно було зміцнити свої власні права на трон. Протягом півтора року Александр III придушував повстання на північних кордонах Македонії і особливо в грецьких полісах. На конгресі в Коринфі йому вдалося підтвердити свої повноваження як голови Панеллінського союзу і командувача греко-македонської армії.

У 335 році до н.е. Александр вирушив у похід проти племен Фракії та Іллірії. Вони були включені до складу Македонії Філіппом II і повстали після його смерті. Ця військова акція була успішною, але під час відсутності македонського царя в Греції знову почався рух проти його гегемонії. Енергійний Демосфен закликав еллінів до повалення іноземного панування, і його заклик отримав підтримку суспільства. Коли несподівано чулки про смерть Александра поширилися від міста до міста, фіванці першими відкрито виступили проти македонців. Однак сили виявилися неспівмірними. Александр несподівано повернувся до Греції, захопив Фіви, знищив один з найпроцвітаючих політичних центрів Греції і продав усе населення в рабство. Цим македонський цар продемонстрував долю, яка мала спіткати всіх, хто не підкорився йому. Інші грецькі царства були налякані репресіями і більше не бажали відкрито висловлювати своє невдоволення.

Історія елліністичного періоду добре висвітлена численними джерелами. Збереглася велика кількість письмових свідчень про елліністичний світ, хоча значна частина з них і була безповоротно втрачена. Експедиція Александра Македонського справедливо вважалася його сучасниками епохальною подією і була детально вивчена істориками. Багато з тих, хто брав участь в поході Александра Македонського - як високопоставлені воєначальники (Птолемей і Неарх), так і полководці (Онесікріт, військовий інженер Арістобул та ін.) - згодом написали спогади про свої битви в Азії. Ці

праці містили цінну інформацію, надану безпосередніми свідками подій. На жаль, спогади сподвижників Александра збереглися лише у фрагментах, але їхні повні тексти активно використовувалися античними письменниками, які описували дії перських завойовників: наприклад, Діодором, Плутархом, Курцієм Руфом та Арріаном.

3. Східний похід Александра Македонського. Ранньою весною 334 року до н.е. молодий македонський цар Александр нарешті почав втілювати в життя плани свого батька. Він повів армію Панеллінського союзу через кордон у Малу Азію і на перську територію. За приблизними підрахунками, армія Олександра складалася з 30 000 піхотинців і 5 000 кавалеристів. Етнічний склад армії був неоднорідним. Більшість складала македонці та представники інших етнічних груп, які проживали на території Македонського царства. Армія була добре озброєна і навчена, її супроводжували фахівці з будівництва облогових споруд. Однак це не йде ні в яке порівняння з армією в сотні тисяч воїнів, яку перський цар Дарій III міг розгорнути в разі потреби. У 30-х роках IV століття до н.е. Персія все ще була найбільшою і найбагатшою державою. Більше того, перський флот, ядром якого були фінікійські кораблі, був сильнішим за греко-македонський.

У 334 році до н.е., на початку його східного походу, плани Александра не були такими далекосяжними. Він, ймовірно, мав намір окупувати лише перську територію в Малій Азії. Однак ворог полегшив його завдання. Перські сатрапи, які контролювали Малу Азію, вирішили негайно викликати армію Александра на генеральний бій. Це сталося на берегах річки Гранік (сучасний Коджабаш), неподалік від місця висадки греко-македонського десанту. Армії, розгорнуті на обох берегах, були майже рівними за чисельністю. Битва при Граніку закінчилася повною поразкою перської армії. Вперше була продемонстрована одна з відмінних рис військової стратегії Александра Македонського - кавалерійська атака на найбільш критичному напрямку. Після такої переконливої перемоги македонський цар отримав грецькі міста Малої Азії, які перебували під владою Ахеменідів з часів Анталкідова миру (387 р. до н.е.).

Після цього Александр планомірно взяв під свій контроль різні регіони малоазійського півострова. Спочатку він пройшов через південь (Лікію і Памфілію), потім на північ через Фрігію, Пафлагонію і Каппадокію, перш ніж перетнути гори Тавр і знову спуститися в Середземне море до Кілікії. Зрештою, поза його контролем залишилися лише важкодоступні гірські райони на північ і схід від Анатолії.

Перемога при Іссі. Завоювання Єгипту. У 333 році до н.е. армія Александра Македонського рушила з Малої Азії на північ Сирії. Назустріч йому вже рухалася велика перська армія (200 000-250 000 чоловік) на чолі з Дарієм III, який прийняв командування. Вороги зустрілися у вузькій долині біля міста Ісса, у пересіченій місцевості між горами і морем, але брак простору не дозволив персам використати свою чисельну перевагу в битві. Битва при Іссі була багато в чому схожа на битву при Граніку. Тут також вирішальну роль відіграла атака македонської кавалерії. Командуючи власним правим крилом, Александр відправив загін кавалерії в центр перського фронту, де знаходився штаб Дарія. На лівому фланзі армія Александра зазнавала великих втрат. Однак у розпал битви, яка була далека від перемоги, Дарій був повністю дезорієнтований, коли побачив колісничі Александра, і втік з поля бою, побоюючись за своє життя. Перська армія втратила свого командувача і незабаром була розбита. Після битви Александр забрав у полон не лише скарбницю Дарія, а й усю родину перського царя (матір, дружину та дітей). Перемога при Іссі стала переломним моментом у війні і відкрила шлях до центральної Персії. Однак, щоб здійснити свої грандіозні завойовницькі плани, македонський цар спершу мав нейтралізувати перський

флот. Тому Александр відмовився переслідувати армію Дарія III і негайно вирушив до Месопотамії та Персії, де були розташовані головні адміністративні центри династії Ахеменідів. Греко-македонська армія без бою захопила більшість фінікійських торгових міст. Підкорені новим правителям фінікійці вивели зі складу перського флоту власні ескадри. В результаті флот Ахеменідів, який втратив майже всі свої кораблі без бою, не становив серйозної загрози, а флот Александра за короткий час значно зріс. Палестина також перейшла під контроль Александра, і лише сильні укріплення Гази чинили серйозний опір. Дарій III знову спробував домовитися про мир, цього разу запропонувавши Александру всі землі до річки Євфрат. Однак жодна поступка вже не могла задовольнити македонського царя. Він був сповнений рішучості вирвати владу у Дарія і побудувати нову, грандіозну державу на місці Персії.

У 332 році до н.е. греко-македонська армія без опору завоювала багатий Єгипет. Єгипетські жерці проголосили нового правителя, фараона, сина бога Амона, згідно з давнім звичаєм. З цього моменту почалося обожнювання Александра Македонського. Обожнення царської влади та її носіїв було чуждим для греків, але цей звичай давно вкоренився у свідомості багатьох східних народів.

Розуміючи це, Александр не нехтував використанням традиційних східних ідей для зміцнення власної влади. Організуючи єгипетське правління, македонський цар виявив велику повагу до місцевих традицій і звичаїв. Він залучав єгипетську знать до виконання державних функцій (хоча військове командування перебувало в руках македонців) і здійснював паломництва до святилища бога Амона в оазисах Західного Єгипту. Александрія була побудована на єгипетському узбережжі Середземного моря.

В Єгипті Александр Македонський дав своїй армії тривалий відпочинок, а в 331 р. до н.е. нарешті повів свою армію вглиб Персії. Приблизно в цей же час Дарій III сформував нову армію, яка, за свідченнями античних авторів, досягла чисельності в один мільйон чоловік. Ця оцінка дещо перебільшена. Неможливо визначити чисельність перської армії, але у будь-якому випадку Дарій, безсумнівно, мав кілька сотень тисяч воїнів порівняно з десятками тисяч Александра. Потужною ударною силою перської армії вважалися колісничі з довгими гострими обертовими серпами, прилаштованими по обидва боки осей. Серповидна колісниця, врізавшись у ворожий стрій, мала перетворити вороже військо на друзки. Однак греки швидко навчилися поводитися з цією зброєю. Вони йшли перед колісницями, пропускали їх, а потім вбивали візників. Перська армія також мала бойових слонів. Остання велика битва війни між Александром Македонським і Дарієм III відбулася 1 жовтня 331 року до н.е. на великій рівнині біля міста Гавгамели, поблизу річки Тигр на півночі Месопотамії. Битва при Гавгамелах була запеклою і тривала майже цілий день. Як завжди, Олександр командував правим флангом греко-македонської армії. Найбільшою небезпекою для армії Александра була можливість потрапити в оточення. Перси мали довшу лінію фронту, що дозволяло їм охопити фланг противника під час битви. Македонська армія, з іншого боку, проігнорувала небезпеку і продовжувала атакувати центр перської армії. В результаті майже повністю повторилася попередня битва між Дарієм III та Александром. Перський лідер розгубився, кинув своє військо і зник в одній зі своїх столиць, місті Екбатани в Мідії. Грецька армія здобула повну перемогу. Александр Македонський не став переслідувати перського правителя. Він рушив прямо в серце держави Ахеменідів і почав з легкістю завойовувати її головні міста. Сатрап Мазей здав стародавній Вавилон без бою, і Александр призначив його вавилонським правителем. Цим він показав знатним персам, які займали ключові посади в Перському царстві, що не має наміру самостверджуватися і що він збереже їх впливове становище, якщо ті

будуть виявляти послух. Така політика, безсумнівно, сприяла його приходу до влади. Сатрапи в багатьох регіонах вважали за краще добровільно підкоритися владі нового правителя.

Сузи, адміністративна столиця династії Ахеменідів, де розташовувалися адміністрація і скарбниця, також здалася без бою. Лише Персеполь (нині Техте Джемшид), священне місто перських царів і центр перських провінцій, чинив певний опір, але незабаром перейшов під грецький контроль. Персеполь був відданий на пограбування солдатам, а розкішний царський палац був спалений. Це був акт відплати персам за вторгнення в Грецію і спалення Афін на початку V століття до н.е. Після завоювання Суз і Персеполя Александр Македонський отримав величезні царські скарби. Тепер армія Александра Македонського рухалася на північ до Екбатани, де переховувався Дарій III. Отримавши звістку про наближення грецької армії, перський цар намагався втекти у величезні, багаті і вільні від воєн східні сатрапії. Він сподівався зібрати нові сили на сході своїх володінь для продовження боротьби. Однак Дарій виявився відверто слабким полководцем і повністю втратив популярність навіть серед власних придворних. Оточення царя на чолі з Бессом, бактрійським сатрапом, змовилося проти Дарія, заарештувало його і вбило. Переслідуючи свого супротивника, Александр знайшов тіло останнього представника династії Ахеменідів, що залишилося на дорозі, і наказав віддати мертвому царські почесті та поховати його в родовій усипальниці перського правителя. Після смерті Дарія III Александр оголосив своїй армії, що цілі війни, заради яких на Коринфському конгресі було створено Панеллінський союз під македонською гегемонією, повністю досягнуті і що «священна помста» персам завершена. У зв'язку з цим він дозволив воїнам, відправленим з грецьких полісів до складу союзних військ, повернутися додому, але запропонував залишитися в якості найманців тим, хто бажав продовжити участь у військовій кампанії разом з ним. Дедалі більше грецьких добровольців брали участь у переможному і прибутковому заході - східному поході Александра Македонського. Незважаючи на те, що в багатьох завойованих містах македонський цар був змушений залишити свій гарнізон для підтримки порядку і покори, війська Александра Македонського просувалися все далі і далі на схід.

Завоювання Середньої Азії та експедиції в Індію. Після смерті Дарія III Александр Македонський почав вважати себе спадкоємцем династії Ахеменідів. За правом переможця македонський цар став повноправним правителем Перського царства. Його наступні походи були спрямовані на відновлення єдиної влади на всіх підвладних Персії територіях і на боротьбу з самозванцями. Бесс проголосив себе царем під ім'ям Артаксеркса IV. Переслідуючи Бесса, Александр зі своїм військом пройшов через гірські райони Східного Ірану, взявши їх під свій контроль і досягнувши Центральної Азії в 329 р. до н.е. Бесс був схоплений і страчений. Однак греко-македонська армія несподівано зіткнулася з затятим опором місцевого населення. Мабуть, жоден регіон не був завойований великим полководцем античності з більшими зусиллями, ніж Центральна Азія. Александрові знадобилося два роки, щоб більш-менш закріпитися в Согдіані та Бактрії в Середній Азії. Він був жорстоким до жителів непокірних територій, вбивши десятки тисяч людей, але особливу милість виявляв до тих, хто добровільно підкорився його владі. У 327 році до н.е. Центральну Азію було остаточно підкорено і встановлено мир. Щоб відсвяткувати мир, Александр одружився з Роксаною, дочкою середньоазіатського вельможі.

На той час кількість військ під командуванням македонського (тепер перського) царя зросла до 120 000. Прибуло підкріплення з Греції, і до армії приєдналися перські

війська, переважно кавалерія. Того ж 327 до н.е., Александр Македонський розпочав експедицію до Індії. Таким чином, греки перетнули кордони династії Ахеменідів і попрямували до майже невідомої їм землі. Александр та його супутники мали здебільшого фантастичні відомості про Індію, засновані на недостовірній інформації з праць грецьких істориків (Геродота, Ктесія Кнідського та ін.). Вони не мали реального уявлення ні про розміри Індії, ні про труднощі, пов'язані з її завоюванням, ні про країни на схід від Індії. Каталізатором цієї авантюри, ймовірно, стали розповіді про казкові багатства Індії, які поширювалися між македонцями та греками. Спочатку греко-македонська армія, до якої приєдналися представники східних народів, відносно спокійно просувалася вздовж річки Інд та її численних приток. Александр зіткнувся з невеликими незалежними царствами, якими правили раджі, і племенами, що жили в примітивних умовах. Оскільки ці царства і племена ворогували між собою, їх було легко завоювати. Деякі раджі поспішили перейти на бік Александра і шукали його допомоги у боротьбі зі своїми супротивниками. І навпаки, інші царі чинили запеклий опір.

Александр продовжив рух на схід, пробираючись крізь індійські джунглі і постійно захищаючись від раптових набігів місцевих племен. І здавалося, що цій важкій і небезпечній подорожі не буде кінця. Звичайно, все це не могло зупинити самого Александра, але армія була вже повністю виснажена. Незвиклі до спекотного і вологого клімату солдати страждали від тропічної лихоманки і гинули від укусів змій і отруйних комах. Зрештою, армія відмовилася продовжувати операцію. Це був серйозний удар по самооцінці Олександра, але він нічого не міг зробити, щоб змінити ситуацію. Після кількох днів марних умовлянь командирів Александр наказав готуватися до повернення. Побудувавши кораблі і відпливши вниз по річці Інд до Аравійського моря, Александр у 325 році до н.е. розділив свою армію на дві частини. Одна з них вирушила на захід на кораблях під командуванням Неарха, одного з найкращих флотоводців Македонії. Інша частина пішла пішки через пустелю вздовж південного іранського узбережжя на чолі з самим царем. У 324 році до н.е. вся армія перегрупувалася в Сузах. Пробувши там кілька місяців, Александр вирішив зробити це стародавнє місто столицею величезної держави і вирушив до Вавилону. До Македонії, звідки розпочався східний похід, і до рідної Пелли цар Александр так і не повернувся.

4. Політика «злиття» на завойованих територіях. Смерть Александра Македонського та розпад держави. Історичне значення завоювань Александра Македонського. Александр переймався не лише збільшенням кількості підконтрольних йому територій і народів, а й організацією ефективного управління ними. Відчуваючи себе законним спадкоємцем династії Ахеменідів, він почав здійснювати важливі зміни в управлінні державою навіть під час військових походів. Перська держава характеризувалася внутрішньою крихкістю, зокрема відсутністю усталених регіональних зв'язків і відчуженістю етнічних груп одна від одної. Це створювало підґрунтя для сепаратистських повстань непокірних сатрапів, які Ахеменіди іноді були змушені придушувати військовою силою. Александр розумів, що в нових умовах ці внутрішні протиріччя лише загострюватимуться. Конфлікти між переможцями і переможеними загрожували серйозно підірвати цілісність держави. Збереження і зміцнення єдиної держави стало головним завданням правителя. Александр робив усе можливе, щоб зневілювати протиріччя між греками, македонцями і народами Сходу, при кожній нагоді показуючи, що всі люди однаково є його підданими. Александр з великою повагою ставився до звичаїв, традицій і релігійних вірувань жителів завойованих ним земель. В Єгипті він прийняв титул фараона і здійснював паломництва до святилища бога Амона, у Вавилоні поклонявся богу Мардуку, а в Пасаргадах

(стародавній перській столиці) відновив осквернену грабіжниками гробницю Кіра, засновника династії Ахеменідів. Александр Македонський підтримував владу сатрапів Ахеменідів, наскільки це було можливо, і уникав радикальних змін. Однак вони зберегли за собою лише цивільну владу, а військові та фінансові повноваження, як правило, передали македонцям і грекам. Подальші події показують, що такий підхід не завжди був ефективним. Поки Александр воював у Центральній Азії та Індії, деякі сатрапи знову почали проявляти сепаратистські прагнення, сподіваючись, що Александр не повернеться. Після повернення імператору довелося покарати повстанців.

Після повернення зі Східного походу цар вирішив звільнити більшість ветеранів, він відправив 10 000 македонських солдатів додому.

Вже під час завойовницької кампанії весь стиль життя Александра Македонського почав радикально змінюватися. Оточений азійською розкішшю, він одягався в перські царські шати, перейняв складні придворні ритуали династії Ахеменідів і навіть намагався нав'язати своїм сподвижникам ритуал колінопреклоніння перед государем. У поєднанні з появою при дворі впливових персів македонська знать відчула, що з нею поводяться нарівні з переможеними, і була вкрай принижена. Проти Александра почали виношуватися змови, які незабаром були викриті, а змовники жорстоко покарані. Ці репресії змусили македонську знать змиритися з новою політикою царя і визнати його монархом перського типу - абсолютним правителем.

Пізніше Александр відійшов від традиції свого батька і почав поводитися у відносинах з грецькими володарями не як грецький гегемон, а як необмежений правитель. Він втручався у внутрішні справи Греції на власний розсуд, грубо порушуючи рішення Коринфського конгресу 337 р. до н.е. Зокрема, в 324 р. до н.е. він видав указ, що наказував усім полісам знову приймати вигнаних громадян, і греки були змушені підкоритися цьому наказу, незважаючи на своє невдоволення. Інший указ вимагав від грецьких міст визнати божественність Александра. Згуртованість держави також зміцнилася завдяки тому, що Александр побудував десятки міст (більшість з них були названі на його честь), переважно на багатих східних землях. Нарешті, Александр використав величезні «поклади» дорогоцінних металів у скарбниці Ахеменідів, щоб запровадити єдину монету на основі афінського срібного стандарту по всій величезній державі.

Історичне значення діяльності Александра Македонського. Бурхлива військова та реформаторська діяльність Александра Македонського закінчилася зовсім несподівано. Цар готував похід до Аравії, а згодом мріяв досягти Гераклових стовпів (Гібралтарської протоки) і планував експедиції до Карфагена, Італії та Сицилії. Однак у розпал військових приготувань 33-річний Олександр раптово тяжко захворів. Хвороба швидко прогресувала, жодні ліки не допомагали, і 10 червня 323 року до н.е. великий полководець помер у Вавилоні. Його смерть була настільки раптовою, що в армії швидко поширилися чутки про отруєння. Навряд чи вчені коли-небудь дізнаються справжню причину смерті Александра Македонського. Однак можна сказати, що, незважаючи на молодий вік царя, припущення про природну смерть від хвороби не є неймовірним. Він воював на передовій, був важко поранений, а потім дивом вижив. В результаті його здоров'я було підірвано, і на заваді став ще й нездоровий спосіб життя, сповнений розваг і шкідливих звичок.

Намагаючись оцінити діяльність Александра Македонського в цілому, слід насамперед звернути увагу на суперечливі риси його характеру. За свідченнями античних авторів, він постає як людина як великих подвигів, так і великих злодіянь. Мабуть, таку оцінку слід визнати найбільш правильною.

Держава-гігант, яку Александр створив завдяки своїм завоюванням, виявилася нетривкою. Гігантська держава, по суті, трималася виключно на волі її засновника, без більш надійних зв'язуючих факторів, таких як економічні, соціальні та культурні. Якби Александр прожив довше, можливо, його об'єднавча внутрішня політика принесла б свої плоди. Але творець держави помер, і держава розпалася, оскільки її складові були занадто різномірними. Після тривалого процесу воєн і потрясінь довелося шукати нову політичну модель держави. Головні історичні досягнення Александра стосуються більше розвитку цивілізації, ніж розвитку політики. Засвоївши багато базових ідей свого вчителя Аристотеля, таких як поліс як вища державна організація та невід'ємна перевага еллінів над "варварами", Александр пішов далі. Всією своєю діяльністю він будував новий світ, в якому принцип полісу використовувався в структурі великої держави, в якій народи грецького світу і народи Сходу злилися на спільній основі. Це був світ елліністичної цивілізації, засновником якої по праву слід назвати Александра Македонського.

Тема 5

ГРЕЦІЯ В ЕПОХУ ЕЛЛІНІЗМУ. ДЕРЖАВА ПТОЛЕМЕЇВ І ЦАРСТВО СЕЛЕВКІДІВ

1. Сутність еллінізму. Боротьба діадохів та формування елліністичних держав.
2. Царство Селевкідів.
3. Птолемеївський Єгипет.
4. Елліністична Македонія. Ахейський та Етолійський союз.
5. Спартанський реформаторський рух (Агіс та Кліомен). Тиранія Набіса.
6. Встановлення римського панування в Греції та Македонії.

1. Сутність еллінізму. Боротьба діадохів та формування елліністичних держав.

Незабаром після смерті Александра Македонського у створеній ним величезній державі вибухнула серйозна криза влади, пов'язана з проблемами престолонаслідування. В результаті компромісу між різними військовими угрупованнями Александр IV, новонароджений син Александра Македонського і Роксани та його недоумкуватий брат Аррідей (Філіпп III), були проголошені наступниками Александра Македонського. Оскільки жоден з них не міг фактично керувати країною, був призначений регент. Ним став одним з найдосвідченіших воєначальників Пердікка. Однак незабаром він втратив популярність у війську і був убитий власними солдатами в 321 році до н.е. Регентом став Антипатр, найстарший із сподвижників Александра, намісник Македонії та Греції.

У той же час, після смерті Александра між його соратниками, діадогами (наступниками), почалася запекла боротьба за владу. Коли в 319 році до н.е. помер Антипатр, який зумів своїм авторитетом зберегти єдність держави, боротьба між діадогами вилилася в 40 років майже безперервної і кровопролитної війни. Найбільш далекоглядні з діадохів виявляли відверте прагнення до сепаратизму, намагаючись стати незалежними монархами у своїх регіонах. Наприклад, Птолемей, один з найближчих друзів Александра Македонського, став сатрапом Єгипту в 323 році до н.е. Птолемей хотів взяти під свій контроль цю стародавню країну, благословенну родючими землями і

захищену природою від нападів ззовні. Він не хотів нічого більше, ніж зміцнити свою владу над Єгиптом, тому відхилив пропозицію зайняти посаду регента в 321 році до н.е. Подібна тенденція, хоч і не в такій помітній формі, спостерігалася і в інших наступників Александра: Селевк Нікатора, який став вавилонським сатрапом у 321 р. до н.е.; Лісімаха, який утримував Фракію і керував чорноморськими протоками; Кассандра, який правив Македонією після смерті свого батька Антипатра.

Деякі наступники Александра намагалися зберегти єдність держави. У 321 році до н.е. Пердікка розпочав війну проти Птолемея, щоб зупинити його сепаратизм, і загинув у цій війні. Пізніше архітектором ідеї об'єднаної держави став колишній особистий секретар Александра Евмен.

Єдиний грек серед діадохів, він залишався вірним династії Аргеадів аж до своєї смерті у 316 році до н.е., намагаючись захистити інтереси некомпетентних «царів». Антигон Одноокий та його син Деметрій I Поліоркет (той, хто осаджує міста) були найвидатнішими постатями у військовій та політичній боротьбі свого часу. Вони заволоділи «центральною» частиною царства Александра Македонського - Малою Азією, Сирією та Фінікією. Це дозволило Антигону воювати на кілька фронтів одночасно і не давало можливості суперникам об'єднати свої сили.

Антигон проголосив себе регентом, що викликало невдоволення інших діадохів. Кілька років вони разом боролися з претензіями Антигона на державну владу. У 311 році до н.е. суперники підписали договір, який визнавав верховенство Антигона, але гарантував недоторканність територій інших діадохів. Війну на деякий час призупинили, але через кілька років вона знову розгорілася. Бойові дії охопили всю територію величезної держави, а сили були виснажені. Ситуацію ускладнило грецьке повстання проти македонського панування. У 322 р. до н.е. армія Антигона, яка вже розгромила афінські сухопутні та морські сили, вторглася до Афін. Афінська демократія, яка проіснувала майже два століття, була скасована, а в полісі встановилася олігархія, яку підтримувала македонська армія, розквартирована в Афінах. Демосфена засудили до смертної кари, і великий оратор деякий час переховувався від македонської армії, а згодом прийняв отруту, щоб не потрапити до рук ворога. Після цього в Афінах відбулося кілька державних переворотів. Афінський поліс більше не був незалежною політичною одиницею.

Філіппа III було вбито у 317 році до н.е., а Олександра IV (і його матір Роксану) - у 311 році до н.е. Таким чином, законний царський рід Аргеадів обірвався. Скориставшись цим, Антигон Одноокий проголосив себе царем у 306 році до н.е. і призначив свого сина Деметрія I співправителем. Однак у відповідь на цей крок інші діадохи також прийняли трон. Ставало дедалі важче утримувати єдність держави. На цьому тлі сформувалася потужна коаліція, яка виступила проти Антигона Одноокого, лідера діадохів, до якої увійшли Селевк I, Лісімах, Кассандр і Птолемей. У 301 році до н.е. у великій битві біля Іпса (Мала Азія) Антигон зазнав поразки і був убитий, а його величезні багатства були розділені між двома іншими царями. Битва при Іпсі стала поворотним моментом у тривалій боротьбі за «спадщину» Александра. Сепаратизм тоді переміг, і відновити державу було вже неможливо.

Селевк I зрештою став найуспішнішим з двох царів. Після перемоги над Лісімахом у 281 році до н.е. він приєднав його території (західну частину Малої Азії, Македонію і Фракію) до своїх, а наприкінці життя йому вдалося тимчасово об'єднати під своїм скіпетром майже всі колишні території Александра (за винятком Єгипту). Однак через рік Селевк був убитий придворним авантюристом Птолемеєм Керавном (побічним сином Птолемея Єгипетського). Ще через рік, у 279 році до н.е., Македонія,

Греція та Мала Азія зазнали спустошливого набігу галлів. Внесши хаос у зовнішньополітичну ситуацію, Галлія, здавалося, поклала край війнам діадохів. Лише через кілька років галльська небезпека на Балканах вщухла, і галли перейшли до Малої Азії, де створили в центрі регіону «розбійницькі держави», відому під назвою Галатія.

Поряд з цими найбільшими монархіями існували також менші за розміром і політичною роллю держави. Деякими з них правили нащадки менш відомих діадохів. Іншими правили династії, відомі з часів Ахеменідів, різною мірою залучені до грецького способу життя. Особлива ситуація склалася в Балканській Греції, де поліс ще існував, але на практиці втратив свій державний суверенітет і переважно підтримував політику великих царств. Як би там не було, після закінчення війн діадохів настав період відносної стабільності, і все чіткіше вимальовуються контури абсолютно нового періоду античної історії, що не має аналогів в історії, - епохи еллінізму.

Характерні риси епохи еллінізму. Перш за все, слід зазначити, що феноменом епохи еллінізму стало об'єднання двох цивілізаційних сфер: давньогрецького світу і Стародавнього Сходу. Якщо раніше ці два світи розвивалися відокремлено і навіть протистояли один одному, ніби уособлюючи одвічну боротьбу між Сходом і Заходом, то тепер вони стали частиною однієї державної системи. Безперечно, об'єднання було здійснене силою в результаті військових походів Олександра Македонського, але це не означає, що процес об'єднання був позбавлений внутрішніх і об'єктивних передумов. Не випадково багато дослідників вважають за можливе говорити про «доеллінський» період у IV ст. до н.е., коли як у Греції, так і на Сході йшла (поки що прихована) підготовка до формування елліністичної цивілізації. Основні причини, що призвели до виникнення еллінізму, були пов'язані з кризою поліса класичного періоду, який сформувався в грецькому суспільстві в IV столітті до н.е. З одного боку, пізньокласичне суспільство прагнуло вирватися з вузьких рамок античного полісу і створити більш широку згуртованість, але така згуртованість не могла бути створена на грецькому ґрунті. З іншого боку, на Сході, який на той час вже був значною мірою об'єднаний під владою Персії, були накопичені величезні матеріальні ресурси, але вони залишалися незатребуваними через недостатній економічний розвиток, слабкі економічні зв'язки між окремими регіонами і деякі особливості східного менталітету. У розкішних скарбницях перських царів у Сузах і Персеполі протягом століть накопичилися тисячі тон дорогоцінних металів, але вони ніколи не використовувалися в економічних цілях. Тому держава Ахеменідів потребувала певної динамічної структури для відродження економіки. Фактично напередодні виникнення елліністичної цивілізації існували два феномена, які повинні були почати взаємодіяти: «активна бідність» греків і «пасивне багатство» Сходу. В результаті в елліністичний період виникло суспільство, яке не було схоже ні на класичну античність, ні на традиційне східне суспільство, але було близьким до інтеграції обох.

Ця взаємодія грецьких і східних принципів поширювалася майже на всі сфери життя. В економічному плані давньосхідні суспільства характеризувалися традиційним натуральним сільським господарством, а ремесла і торгівля відігравали дуже незначну роль. У грецькому світі, навпаки, ремісниче виробництво і торгівля швидко розвивалися, починаючи з архаїчного періоду. В елліністичних державах ці дві сфери економічної діяльності накладалися одна на одну, утворюючи змішану економіку. Сільське господарство залишалося основою економічної діяльності, але над ним виникла динамічна торговельно-реміснична надбудова. У Греції було поширене класичне рабство, тоді як для доелліністичного патріархального Сходу було характерним, зокрема, підпорядковане державі поневолення селян. У період еллінізму в цьому регіоні

також можна спостерігати взаємодію цих двох принципів. Хоча в елліністичних царствах було мало рабів класичного типу, саме їх існування значно впливало на ставлення до давньосхідних селян, експлуатація яких посилюється після впровадження македонської моделі економіки.

Політичні структури також набули нових форм в елліністичному світі. Раніше на Сході повсюдно панувала монархія, яка характеризувалася обожненням царя та його могутньої влади, що досягала кульмінації в абсолютній владі (східна деспотія). По відношенню до монарха всі без винятку жителі держави перебували в становищі підданих, повністю підпорядкованих волі правителя. Бюрократія відігравала важливу роль у державі, і царі покладалися на неї в управлінні підвладними їм землями. Грецький світ характеризувався республіканською формою держави - полісом. Громадяни полісу мали політичну та особисту свободу, підкорялися лише закону і брали участь у політиці. Бюрократії практично не існувало, а всі посадові особи були виборними. У період еллінізму принципи поліса і монархії почали взаємодіяти один з одним. Держава Александра Македонського та елліністичні держави розвивалися як монархії з величезною, а іноді й абсолютною владою царя (схожі в цьому відношенні на деспотичні монархії Сходу). Однак греко-македонські елліністичні монархи сильно залежали від полісів античного типу (населених греками-вихідцями з Еллади), заснованих Александром Македонським. Іноді старі східні міста також отримували статус поліса. Поліс став однією з найважливіших баз влади для елліністичних правителів. Монархи намагалися підтримувати дружні стосунки з цивільним населенням полісів і були зобов'язані дотримуватися певних обов'язків, особливо зобов'язання не зазіхати на автономію поліса у внутрішніх справах. У відносинах з греко-македонським населенням вони вже не діяли як необмежені правителі, як це було з місцевими мешканцями. Характерно, що в більшості елліністичних держав армія складалася з грецьких громадян, що належали до полісу, а не з представників східних народів.

Грецький поліс в елліністичній монархії був досить своєрідним політичним центром. Громадяни, які проживали в елліністичному полісі на сході, були водночас підданими монарха. Це не було чимось новим. Насправді, в класичні часи мешканці грецьких полісів Малої Азії, якими правили перські царі, також були громадянами-підданими. Так само було і з полісами, що входили до складу територіальних держав, створених тиранами (державою Діонісія Сицилійського, Боспорське царство). Однак, якщо раніше це явище було нетиповим для грецького світу, то тепер воно набуло широкого розповсюдження. Грецький поліс конституювався як спільнота громадян з виборними органами управління. Однак, на відміну від полісів попереднього століття, він не був незалежною державою. Поліс мав верховного суверена - царя. Як би не намагалися елліністичні монархи приховати цей неприємний для грецької волелюбності факт, надаючи полісу різні привілеї та землі для проживання місцевого населення, нова реальність того періоду завжди давала про себе знати.

В одних сферах переважав грецький вплив, в інших - східний. Елліністична держава була неоднорідним і нестабільним утворенням. Сформовані в ній відносини були дуже складними. Причому ступінь і глибина інтеграції греко-східних основ і роль античних і східних елементів, природно, відрізнялися в різних регіонах елліністичного світу. Найінтенсивніша еллінізація, тобто процес прилучення місцевого населення до грецького способу життя та цінностей грецької цивілізації, спостерігалася у Східному Середземномор'ї - Малій Азії, Сирії та Фінікії - і частково в Єгипті. Однак цей процес, як правило, зачіпав міста, оскільки саме вони були основними поселеннями греків. Крім

того, еллінізація торкнулася переважно вищих верств східного суспільства, які мали можливість і бажання увійти в грецьке середовище. Для більш віддалених регіонів, таких як Месопотамія, Іран і Центральна Азія, за рідкісними винятками, грецький вплив ставав менш відчутним у міру віддалення від Середземномор'я. Водночас деякі регіони не зазнали східних впливів. Це Балканський півострів (Македонія, грецька територія) і території на захід від нього (Велика Греція). Це були землі, з яких почалися завоювання Александра Македонського. У цих регіонах не було підкореного східного населення. Однак ці регіони були невід'ємною частиною елліністичної державної системи і розділили її історичну долю.

Елліністичний період був періодом інтенсивних переміщень населення. Греки, які вирішили мігрувати на схід, з часом починали постійно переїжджати з країни в країну. І скрізь вони відчували себе в якійсь мірі вдома. Це відбувалося тому, що вони були оточені співвітчизниками, які розмовляли їхньою рідною мовою, грецькою, і культурними цінностями, які були близькими і легко зрозумілими. Порівняно з попередніми періодами, політична ситуація докорінно змінилася. Замість багатьох незалежних держав, що перебували у стані війни, грецький світ тепер складався з кількох відносно стабільних держав. Важливо, що ці держави були цивілізованими та об'єднаними, лише з різними правлячими династіями. Скрізь соціальна еліта складалася з греків і македонців (східна знать, яка прийняла грецький спосіб життя, визнавалася еллінами), і скрізь грецька мова була офіційною. Більше того, грецька фінансова система, заснована на драхмі, була поширена повсюдно. Іншими словами, найманці на службі одного грецького царя могли витратити свою винагороду у володіннях іншого монарха.

Таким чином, класичний грецький полісний устрій, і без того розхитаний кризою IV ст. до н.е., в період еллінізму остаточно втратив свою винятковість і поступився місцем іншим реаліям.

Історичні підсумки еллінізму. Елліністичний період був періодом найбільшого територіального розширення античних цивілізацій. Після експедицій Александра Македонського кордони між світом, який знали греки, і світом, який вони досліджували, розширилися. Взаємодія між окремими країнами та народами в межах ойкумени стала набагато тіснішою та пліднішою, ніж раніше. Як наслідок, з'явилося багато нових торговельних шляхів, як морських, так і сухопутних. Зокрема, були прокладені шляхи з елліністичного Єгипту до Індії через Червоне та Аравійське моря. Середземним морем постачалися переважно предмети розкоші, такі як пахощі та ювелірні вироби. У II столітті до н.е. елліністичні країни дізналися про існування Китаю (який греки називали Серіка). У той час Піднебесною правила династія Хань, і за часів її правління територія Китаю досягла свого максимального розміру. Частина Центральної Азії потрапила під вплив китайських правителів. Саме в Центральній Азії китайці вперше вступили в контакт з представниками елліністичних країн. Головним товаром, яким з того часу і на століття вперед став славитися Китай, був, звичайно ж, шовк. Не випадково торговий шлях з Китаю до узбережжя Середземного моря, встановлений в елліністичний період, відомий як Великий шовковий шлях. Грецькі монархи усвідомлювали, що торгівля приносить їм великі прибутки і надавали суттєву державну підтримку торговельним операціям. Вони намагалися зробити торгові шляхи легкими і безпечними, борючись з розбійниками на дорогах і на морі. Пірати існували і в Середземному морі, незважаючи на те, що потужні флоти елліністичних держав базувалися в його бухтах. Пірати на маневрених суднах легко уникали переслідування, ховаючись у важкодоступних

прибережних горах. Багато таємних піратських баз було розташовано в Кілікії, особливо в південно-східній частині Малої Азії.

Важливим засобом зміцнення економічного життя в період еллінізму була фінансова політика правителів. За прикладом Александра Македонського вони почали карбувати монети з величезних запасів перських царів. Майже в усіх регіонах елліністичного світу монети карбувалися за єдиним ваговим стандартом (за афінською драхмою і пов'язаними з нею стандартами грошових одиниць), відрізняючись лише зображеннями, особливо портретами царів.

У період еллінізму відбувалося активне містобудування. Вважається, що різними греко-македонськими правителями, починаючи з Александра Македонського, було побудовано близько 170 міст. Багато з них залишилися маленькими і віддаленими, але деякі з нових міст (наприклад, Александрія в Єгипті та Антіохія, столиця держави Селевкідів) стали економічними, політичними і культурними центрами. На піку свого розвитку вони мали населення до мільйона осіб. Давньогрецькі міста, особливо в Малій Азії (наприклад, Мілет, Ефес), також процвітали. Водночас великі грецькі міста на Балканах (Афіни, Спарта), віддалені від центрів елліністичної цивілізації, почали занепадати.

2. Царство Селевкідів. Загальний вигляд елліністичного періоду в основному визначався кількома великими монархічними державами. Найбільшим з цих царств за територією була так звана держава Селевкідів, названа на честь правлячої династії, заснованої Селевком I Нікатором. Селевкам вдалося об'єднати під своєю владою більшість земель Азії, завойованих Александром Македонським - основні території старої династії Ахеменідів. У період розквіту династії Селевкідів (перші десятиліття III ст. до н.е.) їх територія охоплювала Сирію (іноді в джерелах згадується як Сирійське царство, оскільки це було «ядро» держави), Фінікію і Палестину, частину Малої Азії, Месопотамію, Іран і південь Середньої Азії. Таким чином, царство простягалось від східного узбережжя Егейського моря до індійського кордону.

Незабаром після смерті Селевка I в середині III століття до н.е. Бактрія (нині Афганістан) відпала, і на землях цього східного регіону утворилося Греко-Бактрійське царство, яке стало незалежним. Приблизно в той же час кочівники іранського походження заснували власну державу в Парфії (сучасна територія Ірану). Таким чином, Селевкіді втратили значну частину своєї території на сході. На заході вони програли боротьбу з Єгиптом. Антіох III (правив у 223-187 рр. до н.е.), один з найвидатніших правителів династії Селевкідів, намагався виправити цю ситуацію. Антіох відновив державну владу і повернув собі майже всю втрачену територію. Експедиція на схід у 212-205 рр. до н.е. змусила Парфію та Бактрію знову визнати владу Селевкідів. Йому також вдалося відвоювати втрачені території у Єгипту. Однак на полі бою Антіох зіткнувся з римською армією і зазнав поразки.

Послаблення династії Селевкідів ускладнювалося кривавими сутичками за престол між членами правлячої династії. В результаті в останні десятиліття свого існування, на початку I століття до н.е., влада цієї держави поширювалася лише на Сирію.

За своєю внутрішньою структурою держава Селевкідів була найбільш неоднорідною з елліністичних держав. Не випадково вона навіть не мала власної назви і в міжнародних правових актах згадувалася за іменем правлячого царя. Багато в чому вона нагадувала Перську державу. Землі Селевкідів відзначалися значною неоднорідністю розвитку. Тут були регіони давніх східних цивілізацій: Вавилону, Ассирії, Фінікії та Персії, а також землі, які ще перебували на стадії родоплемінних

відносин (багато територій в Ірані та Центральній Азії), і численні поліси з греками з Європи. Слід зазначити, що на територіях нащадків Селевка I було набагато більше полісів (кілька десятків), ніж в інших елліністичних монархіях. Поліси були одним з основних структурних елементів держави Селевкідів і найважливішою опорою влади правителя. Заснування полісів всіляко заохочувалося, і цар надавав їм різноманітні привілеї.

Держава Селевкідів очолювалася царем. Влада царя була довічною, спадковою (хоча часто траплялися перевороти і суперечки між кількома спадкоємцями престолу) і майже абсолютною (в усякому разі, вона не була обмежена жодним законом). Цар був главою цивільної адміністрації, головнокомандувачем армії і верховним суддею. Крім того, влада царя (як це завжди було на Сході) мала сакральний характер. Монарх сприймався як неземна істота, об'єкт поклоніння, а іноді навіть як обожествлена надлюдина. Для ефективного управління державою при царі існував досить великий бюрократичний апарат, відповідальний, серед іншого, за збір податків і функціонування судової системи. Однак, з огляду на величезні розміри царства і роз'єднаність провінцій, значна влада залишалася в руках намісників, які здійснювали владу в провінціях (держава була розділена на сатрапії, як і імперія Ахеменідів). У цьому була небезпека певного сепаратизму.

Грецький поліс під владою нащадків Селевка I мав особливий державно-правовий статус. Поліс зберігав внутрішнє самоврядування, традиційну систему органів управління та адміністративних органів, володів прилеглою сільською місцевістю. Його громадяни отримували різні привілеї від царської влади, в тому числі звільнення від податків. Селевкідські монархи розглядали поліс як природного союзника, надаючи йому різні привілеї.

Величезні ділянки землі за межами полісу були заселені місцевими селянами-общинниками. Вони експлуатувалися державою, сплачували податки на користь царя та виконували різні повинності. Цар вважався верховним власником усієї землі в державі. Частина землі, що належала цареві, передавалася полісу. Становище селян, які жили на «полісній» землі, було найважчим, бо вони повинні були платити податки як до царської скарбниці, так і до скарбниці поліса. Класичне рабство в царстві не було настільки поширеним, як у Греції. Однак рабська праця практикувалася, особливо в грецьких полісах. Селевкідди були відомі своєю потужною армією. Важливою її частиною була піхота, що складалася з гоплітів, гіпаспів, лучників і пращників. Також були присутні великі кавалерійські підрозділи, з добре озброєною кіннотою (важкі обладунки часто надягали як на коней, так і на вершників) і загонами бойових слонів. Селевкідські війська комплектувалися переважно з громадян полісів (греків і македонян) та мешканців спеціально створених військових колоній. Місцеві жителі рідко вступали до війська, оскільки вважалися небоєздатними.

3. Птолемеївський Єгипет. Єгиптом правила династія Птолемеїв (всі без винятку царі цієї династії брали ім'я Птолемеї на честь свого предка Птолемея I, який був одним з найактивніших учасників воєн діадохів). Царство Птолемеїв було другою за величиною державою елліністичного світу, і, мабуть, першою за політичною значущістю та економічною потужністю. Це було останнє елліністичне царство, зруйноване Римом у 30 році до н.е. (не випадково ця дата традиційно вважається кінцем елліністичного періоду). У середині III століття до н.е. династія Птолемеїв контролювала Єгипет і сусідні території (Кіренаїку в Північній Африці та частину Ефіопії), а також Палестину, Фінікію, південну Сирію, Кіпр і частину прибережних районів Малої Азії, багато островів в Егейському морі та чорноморські протоки.

Його столицею було стародавнє місто Мемфіс, але вже за часів Птолемея I столиця була перенесена до Александрії. Побудована Александром Македонським у 332 році до н.е. на вузькому перешийку між узбережжям Середземного моря і великим озером, Александрія мала чудовий порт і була захищена від ворожих нападів. Александрия стала найбільшим містом в елліністичному світі. На зламі епох населення Александрії сягнуло одного мільйона. Окрім столиці, в елліністичному Єгипті існувало лише два поліси: Навкратіс у дельті Нілу, заснований в архаїчний період, і Птолемеїда на півдні. Безумовно, існувала значна кількість полісів на територіях за межами птолемеївського Єгипту. Однак ці території так і не стали повноцінною частиною держави, а залишалися своєрідним «придатком».

Династія Птолемеїв правила однією з найдавніших цивілізацій світу, країною, що складалася з однієї етнічної групи і мала багатовікові традиції в політичному житті, економіці, релігійних віруваннях і культурах. Греки та македонці, які оселилися в полісах, були лише невеликим «вкрапленням» у місцеве єгипетське населення. Саме ці традиції сформували своєрідну стійку цивілізаційну єдність, яка проіснувала тисячі років, незважаючи на всі перипетії зовнішніх подій.

Навпаки, греко-македонські завойовники, схоже, скоріше самі перейняли єгипетський спосіб життя, аніж інкорпоровали свій. Це особливо помітно в їхньому розумінні природи державної влади. Птолемеї застали в Єгипті абсолютну монархію з обожнюваним фараоном, необмеженою владою над населенням і потужним бюрократичним апаратом. Все це було повністю перейнято новими правителями. Династія Птолемеїв була македонцями за походженням і греками за освітою та вихованням, але все одно претендувала на титул фараона. Згодом вони започаткували власне обожнювання не лише посмертне, але й за життя. Вони навіть прийняли давньоєгипетський звичай, коли фараон одружувався з власною сестрою. Багато Птолемеїв одружилися зі своїми рідними сестрами, але з грецької точки зору такі шлюби були богохульними. Мало яка інша країна в елліністичному світі була настільки ж абсолютною і деспотичною у своїй царській владі, як Птолемеївський Єгипет. Держава також характеризувалася більш розгалуженою бюрократизацією, ніж будь-яка інша елліністична монархія. Вищих придворних чиновників називали «родичами» або «друзями» царя, хоча на практиці визначення таких стосунків було не більше ніж традицією. З їх числа призначалися керівники найважливіших відомств, серед яких особливо виділявся діюккет, що відповідав за фінансову систему держави. Царю та високопосадовцям підпорядковувалася низка дрібних чиновників, які керували місцевими адміністративними підрозділами держави, такими як номи (області), топоси (райони) та коми (села). Всі ці чиновники призначалися вищою владою, були відповідальні лише перед нею і отримували від неї різні накази. Роль місцевого самоврядування була мінімальною, і його елементи існували лише в трьох грецьких полісах Єгипту. Сільське населення, що складалося з нащадків давніх єгиптян, мало статус повністю безправних підданих. Щодо територій за межами Єгипту, якими правила династія Птолемеїв, правителі проводили зовсім іншу політику. За межами Єгипту вони діяли не як автократичні східні деспоти, а як освічені монархи, спираючись у своїй владі на цивільні групи полісів і поважаючи їхню автономію, оскільки вона не суперечила верховному суверенітету царя.

Природним наслідком бюрократизації управління за часів династії Птолемеїв стала детальна регламентація всіх аспектів життя. Це особливо проявилось в єгипетській економіці, яка суттєво відрізнялася від решти елліністичного світу. Цар був верховним власником усієї землі. Єгипетські селяни (так звані царські землероби) вважалися

орендарями цієї землі і платили велику натуральну ренту. Вона була настільки значною, що доречно згадати, що у селян забирали весь урожай, за винятком того мінімуму, який був необхідний для того, щоб вони не померли з голоду. Все, що забирали у селян як орендну плату (зерно, худобу тощо), вивозили до державних сховищ.

На початку нового сільськогосподарського сезону селяни отримували з цих сховищ зерно, реманент та худобу для посіву.

Ведення сільського господарства повністю визначалося циркулярами, в яких буквально все було прописано, починаючи від того, яку культуру слід висаджувати на конкретній ділянці, і закінчуючи часом посіву та збору врожаю. Державне регулювання сільського господарства в поєднанні зі сприятливими природними умовами (родючі ґрунти долини Нілу) зробили Єгипет дуже багатою країною в елліністичний період. Скарби александрійських правителів досягали величезних сум. Водночас, навіть у найбагатшій країні прості селяни жили в крайній бідності, оскільки все, що приносило їм дохід, конфісковувалося. Формально єгипетські селяни вважалися особисто вільними, але насправді вони були повністю залежними від державного апарату. Майнова та соціальна нерівність між греко-македонською елітою та місцевим населенням була особливо великою за часів Птолемеїв.

Царі передавали частину своїх земель різним привілейованим верствам, зокрема чиновникам, жрецям і військовим поселенцям. Ці землі менше підлягали суворому регулюванню та бюрократичному контролю. На них також могли існувати господарства античного типу, які широко використовували працю рабів. Однак рабовласницькі відносини не були визначальним типом економічної структури елліністичного Єгипту.

Ремісничє виробництво було дуже розвинене в Єгипті, а міста, особливо Александрія, були його головними центрами. Держава Птолемеїв не мала собі рівних у тогочасному світі у виробництві скляного посуду та папірусних сувоїв, які широко продавалися по всьому Середземномор'ю. Також процвітала торгівля, переважно морська. Зручно розташований з виходом до двох морів, Середземного і Червоного, Єгипет підтримував активні торговельні відносини з країнами Заходу і Сходу, особливо з Індією. Під час розквіту елліністичного Єгипту в III столітті до н. е., славилася армія Птолемеїв. Оскільки в Єгипті було мало полісів, де громадяни могли б організувати озброєне ополчення, армія в основному складалася з найманців, яких приваблювала висока платня. На початку елліністичного періоду єгипетський флот був найпотужнішим у Середземноморському басейні. Не випадково найбільші кораблі того часу були побудовані на верфях Александрії.

4. Елліністична Македонія. Ахейський та Етолійський союз. Стародавня Македонія перебувала під владою династії Антигонідів, яка зберегла свій суверенітет після закінчення війни діадохів і продовжувала вважатися однією з трьох найбільших держав елліністичного світу. Проте в період еллінізму бідна македонська держава опинилася в дуже скрутному становищі. Адже їй доводилося конкурувати з могутніми монархіями, такими як держави Птолемеїв та Селевкідів, як за розмірами, так і за економічними ресурсами. До того ж Македонія була ослаблена відтоком кращих військ на схід під час і після експедиції Александра Македонського. Більшість жителів Македонії все ще були вільними селянами. Тому, на відміну від грецьких правителів Азії та Африки, македонські царі не мали невичерпного джерела доходів від експлуатації підкореного місцевого населення. Крім того, набіги північних племен завжди були пов'язані з небезпекою. Тим не менш, у першій половині елліністичного періоду Македонія зберігала досить високу репутацію, на рівних змагаючись за гегемонію з династіями Селевкідів і Птолемеїв, намагаючись здобути панування в

Греції, реалізувавши амбітний геополітичний проєкт. Це стало можливим завдяки видатним військовим, адміністративним та дипломатичним здібностям більшості македонських царів. Найвидатнішими постатями в елліністичній історії були Антигон II Гонат (правив у 277-239 рр. до н. е.), Антигон III Досон (правив у 229-221 рр. до н. е.) та Філіпп V (правив з 221 до н. е. по 179 до н. е.). Великі військові та політичні успіхи були досягнуті головним чином завдяки загальній економії матеріальних і фінансових ресурсів та зміцненню обороноздатності. Як й інші великі елліністичні держави, Македонія була монархією, але царська влада не досягла тут абсолютизму династій Птолемеїв і Селевкідів. У класичній Македонії влада царя була значною мірою обмежена могутнім аристократичним осередком, але за часів Александра Македонського та діадохів амбіції могутньої аристократії значною мірою послабилися. Однак залишалася ще одна сила, яка традиційно обмежувала владу правителів. Це була армія, ополчення македонських громадян. Зокрема, збори війська визнавали сходження на престол нових царів, а також виступали в ролі судової інстанції у випадку деяких важливих державних злочинів. Династія Антигонідів також не могла ігнорувати ці традиції. За цих обставин в елліністичній Македонії царі не обожнювалися, а бюрократичний апарат не був розвинений. Македонська армія не була такою великою, як армії Селевкідів чи Птолемеїв, але не поступалася їм за боєздатністю. Основу армії становила фаланга, що набиралася з селянства і призивалася на військову службу лише на час кампанії. Тим не менш, македонська фаланга, яка могла вистояти проти будь-якого ворога, була, мабуть, найкращою в елліністичний період. Існувало також військо, яке завжди знаходилося в стані бойової готовності - агема (тобто царська гвардія). Армія македонського царя також використовувала найманців, але не їхні війська були вирішальними на полі бою.

Абсолютно новим явищем у грецькому політичному житті за часів еллінізму стала поява двох великих союзів - Етолійського та Ахейського. Незвичайною особливістю цих альянсів було те, що вони були федераціями, побудованими на принципі рівності членів, де практично не було полісів-гегемонів. Ще однією особливістю було те, що обидва союзи утворилися в регіонах (Етолія на заході центральної Греції та Ахайя на півночі Пелопоннесу), які раніше були відсталими і не відігравали значної ролі в житті грецького світу. Тепер, коли головні осередки античної цивілізації занепали, ці регіони опинилися в центрі уваги. Етолійський союз, заснований в класичний період (бл. 370 р. до н.е.), значно зміцнів в період еллінізму. Він став однією з найвпливовіших політичних сил на Балканах, навіть на рівних конкуруючи з Македонією. До III століття до н.е. етолійці поширили свою владу майже на всю Середню Грецію, частину Фессалії та кілька держав на Пелопоннесі. Вони контролювали дельфійське святилище еллінів.

Про структуру Етолійського союзу відомо небагато. В Етолії не було поліса в класичному розумінні цього слова, і зберігалися елементи античного родоплеменного устрою. Вищим органом влади були народні збори, які збиралися двічі на рік у місті Ферм, релігійному центрі союзу. Народні збори щороку обирали посадових осіб, найвищим з яких був стратег, який командував армією і очолював виконавчу владу. Окрім народних зборів, часто збиралася Рада. Управління Етолійським союзом все ще було досить нестабільним. Не випадково багато античних авторів описували його як «розбійницьку державу». Війни, спрямовані на збагачення за рахунок здобичі, відігравали дуже важливу роль у зовнішній політиці етолійців.

Набагато більше інформації збереглося про Ахейський союз. Він справляє враження впорядкованої держави і був заснований у 281 р. до н.е. чотирма полісами

Ахайї, але постійно розширювався. Приєднання Сікіону, першого міста за межами Ахайї, у 251 році до н.е. стало важливою подією в історії альянсу. З Сікіону вийшов полководець і державний діяч Арат, який протягом десятиліть був беззаперечним лідером Ахейського союзу та визначав її внутрішню і зовнішню політику. Під керівництвом Арата Ахейський союз став однією з наймогутніших держав Греції, до якої приєднувалися все нові й нові держави (деякі з них одночасно ліквідували промакедонську тиранію): у 243 р. до н. е. - Коринф, у 234 р. до н. е. - Мегалополь, у 229 р. до н. е. - Аргос. Аргос приєднався і вигнав македонський гарнізон. Між 192 і 191 роками до н.е. до нього приєдналися Спарта, Мессенія та Еліда. Федеративна держава, створена ахейцями, тепер займала весь Пелопоннес і була найбільшим і найсильнішим політичним утворенням в елліністичній Греції.

Кожен поліс мав широку автономію у внутрішніх справах, але зовнішня політика, ведення війни, укладення миру та карбування монет були виключною прерогативою федеративної влади. Громадяни полісів, що входили до складу союзу, мали подвійне громадянство - союзне та свого поліса. Державний устрій об'єднання був помірно демократичним, з деякими олігархічними елементами. Кілька разів на рік народні збори альянсу збиралися на регулярні та спеціальні засідання. Спочатку вони проводилися в ахайському місті Егії, а згодом і в інших містах, і всі громадяни віком від 30 років мали право брати участь у народних зборах. Народні збори обирали стратега (вища військова і цивільна посада) терміном на один рік. Щорічне переобрання було заборонено (навіть впливовий Арат міг обіймати посаду стратега лише раз на два роки). Іншою важливою посадовою особою, яку також обирали щорічно, був гіппарх, військовий заступник стратега і командувач союзної кінноти. У цивільному управлінні важливу роль відігравала колегія з 10 дамїургів. Існувала також і Рада, але її роль і спосіб комплектування не зовсім зрозумілі. Різні поліси, що входили до союзу, мали однаковий державний устрій, який значною мірою імітував організацію альянсу.

У грецькому масштабі Етолійська та Ахейська федерації були значними політичними силами. Однак їхня внутрішня організація була досить неоднорідною, а постійна боротьба між об'єднувачими та сепаратистськими тенденціями врешті-решт призвела до розпаду цих структур. Іншим негативним фактором була непослідовна, а іноді й деструктивна зовнішня політика обох федерацій. Етолійці та ахейці постійно конкурували, то ворогували, то мирилися з Македонією. Однак перешкодою для обох союзів були їхні стосунки з Римом: Дружні відносини між союзом і Римом - розрив відносин і початок конфлікту між двома сторонами - поразка греків і визнання римського панування (етолійці підкорилися Риму в 189 р. до н.е., ахейці в 146 р. до н.е.) через явну нерівність сил.

6. Спартанський реформаторський рух (Агіс та Кліомен). Тиранія Набіса.

Спарта залишалася чи не єдиним грецьким полісом, який не бажав відмовлятися від своїх традиційних амбіцій. Однак реалізація цих амбіцій ставала дедалі складнішою, тим більше, що спартанський поліс перебував у серйозній кризі, починаючи з IV століття до н. е. Майнова нерівність зростала, а громадянський колектив розпадався. Якщо після реформ Лікурга в стародавній Спарті налічувалося 9 000 господарств, то наразі, в середині III століття до н.е., спартанських землевласників залишилося лише 700, а решта спартанців були розорені і повністю зубожіли.

Молодий спартанський цар Агіс IV (правив у 244-241 рр. до н.е.) спробував провести реформи під гаслом повернення до «лікургового ладу». Він мав на меті відновити і розширити цивільний колектив, що призвело б до створення сильного полісного ополчення і військово-політичного зміцнення Спарты. Плани Агіса

передбачали збільшення кількості спартанців за рахунок збанкрутілих громадян і переїквів, рівний розподіл землі, списання боргів і відновлення традиційного способу життя та виховання. Однак проти цих планів виступила більшість знаті, яка володіла майже всією землею і не бажала ні з ким нею ділитися. На перших етапах реалізації реформ спалахнула громадянська війна, під час якої Агіса було скинуто і вбито.

Після цього всі реформи Агіса IV продовжив Клеомен III (правив у 235-221 рр. до н.е.). Більш далекоглядний політик, Клеомен III зумів перемогти внутрішню опозицію і завоювати підтримку більшості громадян. Свої соціально-економічні реформи Клеомен доповнив політичними змінами. Колегія ефорів, яка наглядала за царем і перешкоджала розширенню його впливу, була скасована. Загалом реформи посилили військову міць Спарти. Клеомен, який реорганізував спартанську армію за македонським зразком, досяг низки великих успіхів на полі бою і почав утверджувати своє панування на Пелопоннесі. Бідне населення грецьких полісів симпатизувало рішучій спартанській владі, яка перерозподіляла землі та скасовувало борги. Налякані зростаючою популярністю Спарти, пелопоннеські олігархи звернулися по допомогу до могутнього македонського царя Антигона III Досона. У 221 році до н.е. війська Клеомена III були розбиті македонською армією. Клеомен III втік до Єгипту, але не отримав там підтримки і покінчив життя самогубством. Цар-реформатор Клеомен був, мабуть, однією з найяскравіших і найтрагічніших постатей в історії пізньої Спарти. Після його смерті спартанський поліс втратив своє політичне значення. Традиція царського двовладдя припинилася, а політика опинилася в руках деспотів. Останній тиран, Набіс (правив у 207-192 рр. до н.е.), намагався продовжити реформи Агіса та Клеомена і вдався до ще більш радикальних дій. Він конфіскував майно знаті і надав громадянство не лише переїкам, а й ілотам та найманцям. За правління Набіса відбувся останній військовий і політичний підйом Спарти. Однак сукупними зусиллями супротивників Набіса, цього разу за підтримки Риму, війська спартанського полісу були розбиті. Спартанська зірка згасла, на цей раз остаточно.

7. Встановлення римського панування в Греції та Македонії. Міжнародна ситуація в елліністичному світі була надзвичайно складною і хаотичною. На відміну від попереднього історичного періоду тепер на зовнішньополітичній арені домінувало кілька потужних царств, інтереси яких протистояли інтересам ряду менших за розміром і значенням монархій, спілок грецьких полісів і окремих полісів. Доводилося знаходити щось спільне у прагненнях конфліктуючих один з одним держав, щоб не занурити грецький світ Східного Середземномор'я в повний хаос. Однією з найважливіших основ міждержавних відносин стала ідея «балансу сил», згідно з якою кожна з держав займала в політичному світі своє місце і мала певну сферу впливу, яка визнавалася сусідами. Однак ця рівновага постійно порушувалася, що призводило до регулярних військових сутичок.

Міжнародна ситуація ускладнювалася ще й тим, що в елліністичну боротьбу регулярно і дедалі успішніше втручалися держави, що не належали до грецького світу: із заходу - Карфаген і Рим, зі сходу - Парфія. Існувало кілька сфер елліністичних міждержавних відносин, де перетиналися інтереси різних сторін. Наприклад, династії Птолемеїв і Селевкідів вели серію так званих Сирійських війн за володіння стратегічно важливими Фінікією, Палестиною і Сирією; ці війни між двома гігантськими державами мали різний ступінь успіху, але лише серйозно виснажили обидві сторони і не принесли перемоги жодній. Дипломатичні інтереси різних держав в басейні Егейського моря ще більше зіткнулися. Всі елліністичні держави змагалися за вплив у регіоні. Різною мірою їх підтримували грецькі федерації та поліси. І кожна з них мала своє бажання та амбіції

розширити територію, захопити стратегічно важливий плацдарм або вибороти власну незалежність. Тому Егейське море стало ареною постійних збройних конфліктів.

Баланс сил між учасниками військово-політичної боротьби залишався незмінним. Протягом більшої частини III століття до н.е. найсильнішою державою елліністичного світу був Єгипет, тоді як Селевкіді перебували в процесі ослаблення. На Балканах Македонія здобула вирішальну гегемонію і встановила своє панування майже у всіх грецьких полісах за допомогою військових і політичних засобів. Наприкінці III століття до н.е. гегемонія династії Птолемеїв похитнулася і, навпаки, влада Селевкідів різко зросла завдяки політиці Антиоха III. Однак Антиох був фактично одним з останніх великих державних діячів елліністичного періоду. Виснажений постійними війнами, елліністичний світ вступав у період занепаду. На цьому тлі на середземноморській політичній сцені з'явилася нова потужна сила - Римська республіка. Ще в III столітті до н.е. Рим завоював грецькі держави Південної Італії та Сицилії. У наступні століття Македонія, Греція на Балканах і Пергам поступово потрапили під римську владу. У першій половині I століття до н.е. Рим завоював Сирію (на той час решту території імперії Селевкідів займала Парфія). Єгипет залишався незалежним довше за інших, але суверенітет Птолемеїв наприкінці свого існування був ближчим до фікції, ніж до реальності. Тому у 30 році до н.е., Єгипет був офіційно включений до складу Римської республіки. Цю дату зазвичай вважають кінцем елліністичного періоду.

Висновки. Стародавня Греція за два тисячоліття пройшла складний шлях. Її історія розгорталася в рамках двох різних епох – бронзового і залізного віків. І відповідно, стародавні греки створили дві різні цивілізації. Це визначило як схожість із цивілізаціями Давнього Сходу, так і суттєві відмінності від них. Загальним для давньосхідного і давньогрецького суспільств був процес розкладання родоплеменних структур і виникнення нових типів соціальних зв'язків і нових форм організації влади. Соціальна диференціація привела до різкого протистояння аристократії та рядових общинників, які поступово потрапляли в різні форми залежності від знаті. Цивілізація, що склалася в епоху бронзи на Криті, островах Егейського моря і на материковій Греції, зазнала величезного впливу великих цивілізацій Сходу і за своєю структурою і організацією життя була близька до них. У цей період місцем зародження цивілізації стає палац, який перетворюється в політичний, релігійний, економічний і культурний центр. Власне цивілізація в Егеїді далі палаців та прилеглої округи і не поширювалася. Давньогрецьке суспільство, що існувало в складних географічних умовах і мало нерозвинену соціальну структуру, яке користувалося бронзовими, мідними і кам'яними знаряддями праці, і не могло розвиватися інакше. Близькість до палацу, правителя зумовлювала соціальний статус, матеріальне становище і представників аристократії, і «чиновника», і підневільного працівника. Ця обмежена палацом цивілізація, що підносилася над общинним світом, мала досить мало можливостей для свого розвитку, тому що все вироблене в палацовому господарстві практично повністю споживалося палацової адміністрацією, а багатства наживалися головним чином за рахунок військової здобичі. Тому до кінця II тис. до н.е. при наростанні труднощів життя стародавніх греків, зокрема під напором хвиль переселенців, палацова цивілізація бронзового століття була зруйнована, зникла.

Відкинута на стадію первіснообщинних відносин, Стародавня Греція знову почала рух вперед, але вже в умовах залізного віку, який відкрив нові можливості та привів до формування цивілізації зовсім іншого типу. З новими, більш продуктивними знаряддями праці давньогрецьке суспільство, яке зберегло виробничий і культурний досвід минулого, постало більш мобільним, що давало людині всі можливості для

реалізації її індивідуальних здібностей. В архаїчну епоху відбувається формування античної цивілізації.

Суспільство Стародавньої Греції проходить довгий шлях розвитку: від крихітних, слабких первісних сільських громад – до громади нового типу, яка в підсумку стає ядром нової цивілізації. Цим феноменом став поліс – громадянська громада, центром якої є місто. В рамках поліса виникли унікальні, ніколи раніше не існуючі типи соціуму і державності, стався справжній культурний переворот. Радикальні зміни у всіх сферах духовного життя, літератури, мистецтва, наукових знань зумовили виникнення полісної системи цінностей, яка по-новому вирішувала питання взаємин особистості й колективу. Антична цивілізація – це перш за все полісна цивілізація. Але при загальній полісній основі грецький світ породив безліч форм розвитку суспільства (його крайніми полюсами були Афіни і Спарта), а також варіантів межполісних і міжнародних відносин.

Розквіт античної цивілізації, який характеризувався гармонізацією найбільш важливих форм полісного життя, стався в класичну епоху, після греко-перських воєн, які затвердили давньогрецьке суспільство лідером середземноморського світу. Це проявилось насамперед у становленні нового суспільства, в центрі якого був вільний повноправний громадянин, що був одночасно землевласником, носієм вищої законодавчої влади і воїном. Він уособлював нову картину світу, в основі якої лежала гуманістична система цінностей. Вперше в історії людства в центрі життя стояв не багатий і всевладний правитель, а пересічний громадянин. Саме громадяни поліса створили все те, що поставило античну Грецію епохи класики попереду всіх інших цивілізацій Стародавнього світу.

Піка свого розквіту давньогрецький поліс досяг в епоху Перикла. Саме тоді громадяни користувалися свободою в найбільшій мірі. Це дозволило їм створити найпрогресивнішу форму державного устрою – демократичну республіку. В її рамках громадянин є носієм вищої влади і уособленням державності (в інших типах держави панує чиновницько-бюрократичний апарат). Високого розвитку досягло і місто, що стало справжнім політичним, релігійним і культурним центром поліса. Його найважливішими громадськими спорудами були акрополь, площа для народних зборів, храми, театри.

Місто було і торгово-ремісничим центром, на ринковій площі якого кипіло торгове життя. Особливістю античного міста було те, що значну частину його жителів складали селяни-хлібороби. Створювалася унікальна ситуація, коли городянин зберігав гармонійний зв'язок з природним середовищем. Нарешті, в епоху класики були створені унікальні твори літератури і мистецтва, які стали еталоном для наступних епох і заклали основи сучасної європейської культури. Саме в давньогрецькій архітектурі, театрі, скульптурі втілювалися ідеї і цінності античної Греції. У полісній Греції виникла наука, а ідеї грецьких філософів до сих пір привертають увагу мислителів і вчених.

Однак в історії немає вічних феноменів. Настала криза і в полісній Греції. Але це не означало загибелі полісу і античної цивілізації. Це була криза лише класичного поліса. Поліс не зійшов з історичної арени, а придбав нові риси і форми існування. В епоху еллінізму поява полісів на величезних просторах Сходу призвело до взаємопроникнення культур, що значно збагатило античну цивілізацію і дало їй імпульс для подальшого розвитку, яке було відзначено досягненнями у всіх сферах життя.

Тема 6

ІТАЛІЯ У VIII – VI СТ. ДО Н.Е. РИМ В ЕПОХУ РАННЬОЇ РЕСПУБЛІКИ (V – III СТ. ДО Н.Е.)

1. Періодизація, хронологія, джерела та історіографія з історії стародавнього Риму.
2. Географічне становище Італії, контакти з греками та фінікійцями в IX – VI ст. до н.е.
3. Царський період (VIII – VI ст. до н.е.). Етруски.
4. Боротьба патрициїв і плебеїв. Закони «12 таблиць». Рання римська республіка: державний лад та соціальна структура. Римська армія.

1. Періодизація, хронологія, джерела та історіографія з історії стародавнього Риму. Римська історія поділяється на п'ять періодів, що починаються пізніше, ніж грецькі:

- 1) Царський період (VIII-VI ст. до н.е.);
- 2) Рання республіка (VI-III століття до н.е.)
- 3) Пізній республіканський період (III - I століття до н.е.)
- 4) Рання імперія, або принципат (I-III століття н.е.);
- 5) Пізня імперія або домініон (III-V століття н.е.).

Джерела з римської історії дуже різноманітні і включають пам'ятки матеріальної культури, писемні пам'ятки та лінгвістичні джерела. При використанні пам'яток матеріальної культури головними визначальними факторами є їхнє призначення та датування. Писемні пам'ятки збереглися у вигляді манускриптів на папірусі, шкірі та пергаменті, написаних або переписаних в античні та середньовічні часи, а також написів на камені, кераміці та металі.

Всі історичні пам'ятки, як матеріальні, так і письмові, можна класифікувати відповідно до їхньої тематики, наприклад, економіка, суспільне життя чи релігія.

Особливе значення мають археологічні пам'ятки самого Риму. Поселення, що належать до апеннінської культури бронзового віку, можна визначити за керамічними черепками. Ряд поховань знайдено на пагорбах Палатині, Есквіліні та інших, на Палатині виявлено і залишки хатини з бідним інвентарем початку I тисячоліття до н.е. Перша система тротуарів і водостоків форуму збереглася з VII століття до н.е., а фундаменти храму Капітолію – з VI століттям до н.е. Однією з найдавніших будівель форуму був круглий двоповерховий храм Вести, поруч з яким знаходився будинок, де жили жриці Вести.

Важливими є нумізматичні артефакти як показник економічного розвитку. Написи та малюнки на монетах свідчать про політичні програми, що також допомагає датувати події.

Залишки матеріальної культури часто супроводжуються написами. Починаючи з VII століття до н.е., етруські написи з'являються в Тоскані, Лації та Кампанії. Найдавнішим римським написом є фрагмент етруського напису на глиняного уламку VII століття до н.е. Найдавніший латинський напис - це римський напис, викарбуваний на кам'яній плиті з місця, яке називають могилою Ромула. Поруч було знайдено кам'яну табличку, датовану VII-VI століттями до н.е., яку вчені використали для датування напису.

Однак особливе значення має писемний матеріал. По-перше, це твори античних авторів різних жанрів. Разом вони складають античну традицію. В її основі лежать: 1) офіційні записи про життя римського суспільства в цілому; 2) усні перекази, племінні та родинні легенди, що передавалися з покоління в покоління; 3) відгуки греків на події в далекій Гесперії (так вони називали Італію).

До державних актів належать едикти, більшість з яких сучасна наука визнає автентичними, перші договори Риму з іншими громадами та державами (з латинськими містами та Карфагеном), історичність яких не заперечується), а також записи, які велися у жрецьких колегіях.

Найдавніші грецькі уявлення про мешканців Італії містяться в «Одіссеї» Гомера. Гесіод був першим, хто згадав Латина, героя римської історії. Першим греком, який згадав про Рим, був Гелланік з Лесбосу.

Спочатку минуле Риму оспівували поети. Гней Невій (III століття до н.е.), який народився в Кампанії, брав участь у Першій Пунічній війні і присвятив Риму вірші, в яких згадував його давню історію. Еній, його молодший сучасник, написав «Аннали», що охоплює період від зародження Риму до його часу. У III столітті до н.е. з'явилася прозова літописна література, пов'язана із зовнішніми успіхами Риму та поширенням грецької культури серед освічених римлян. Першим анналістом був Кв. Фабій Піктор, який писав грецькою мовою. Однак його наступник, М. Порцій Катон Старший (234 - 149), почав писати латиною. У його «Основах» історія заснування Риму представлена у зв'язку з історією інших італійських племен і народів. Анналісти III століття до н.е. називаються старшими.

На противагу їм, анналісти кінця II і початку I століття до н.е. називаються молодшими. Вони багато чого додали до сухого і загалом достовірного викладу історії своїх попередників і, що найважливіше, внесли в роботи сучасні хвилюючі їх моменти дійсності. Літописна література в цілому характеризується патріотичною тенденцією, яка була перенесена в наступну римську історіографію.

Твори обох поколінь літописців значною мірою втрачені. Однак ті античні письменники, чийі твори збереглися, використовували їх. Насамперед, це історична література. Історія до імператорського Риму була викладена в працях Полібія (201-120 рр. до н.е.). Грецький аристократ, який 16 років прожив заручником у Римі, 40-томна грекомовна «Загальна історія» охоплює період трьох Пунічних воєн з 264 р. до н.е. до 146 р. до н.е., коли Рим став великою середземноморською державою. Основу успіху Риму він вбачає в раціональному поєднанні монархічних, аристократичних і демократичних засад у римському державному устрої. Полібій зосереджується на політичній історії.

Його традицію продовжив грек Посидоній (кінець II - початок I ст. до н.е.), який негативно ставився до римського правління у завойованих країнах. У своїй праці «Історія» Посидоній описує історію Риму, переважно у зв'язку з грецькими містами. Його праця не збереглася. Однак до неї зверталися інші античні автори. Одним з них був сицилійський грек Діодор (90-21 рр. до н.е.), який написав загальну історію в 40 книгах під назвою «Історична бібліотека». Особливе значення має його інформація про соціальну боротьбу в Римі та повстання рабів на Сицилії та в Італії під проводом Спартака.

Ціла плеяда письменників присвячувала свої твори власне історії Риму. Найпопулярнішою в античності була «Історія Риму від заснування міста», твір Тита Лівія з Падуї (59 р. до н.е. - 17 р. н.е.), що складалася з 142 томів, деякі з яких датуються імператорським періодом до 168 р. до н.е. Це найповніше зібрання давньоримської

історії, викладене в захоплюючій манері, з яскраво вираженими патріотичними тенденціями і вихвалянням республіканського ладу. Раніше вчені вважали Лівія не більше ніж ритором, який розважав своїх читачів міфологічними вигадками про стародавній Рим. Однак останні досягнення в археології та етрускології змусили істориків переглянути свою оцінку Лівія, визнавши, що його повчальна розповідь містить ядро справжньої історії. Лівій зосереджується на внутрішній та зовнішній політиці. У нього є багато деталей про римське релігійне життя.

Історію Риму від його заснування до 30 року н.е. у I столітті н.е. у двох книгах створив Гай Веллей Патеркул. Він зображує Рим як центр світової історії. На відміну від історії Лівія, праця Веллея просякнута монархічною ідеологією. Рання етнічна, соціальна, політична та культурна історія Лація детально розглядається у працях проримськи наслаштованого ритора Діонісія Галікарнаського, який жив у Римі наприкінці I ст. до н.е. Його «Римська старовина» складається з 20 книг, дев'ять з яких збереглися і охоплюють події до 442 р. до н.е. Цінність цієї праці полягає в тому, що вона є детальним записом грецької традиції в її основних рисах, підтверджених новими археологічними та лінгвістичними даними.

«Римська історія» Діона Касія Коккеяна (бл. 155-235 рр.), написана грецькою мовою, є великою працею у 80 томах, в якій автор вихваляє Римську республіку, а також імператора, який правив у згоді з сенатом.

Короткий виклад римської історії міститься у творах письменників IV століття н.е. Аврелія Віктора та Євтропія, які спиралися на матеріали своїх попередників, зокрема Лівія.

Праці Г. Саллюстія Кріспа (86-35 рр. до н.е.) окремо виділяються в римській історіографії. Це «Змова Катіліни», «Югуртинська війна» та «Історія» (про події 70-60-х років I ст. до н.е.). Саллюстій виступав проти сенатської олігархії і був прихильником Цезаря. Його ідеалом була поміркована демократична республіка.

Мемуари Цезаря мають важливе значення для реконструкції історії пізньої республіки. Гай Юлій Цезар (101-44 рр. до н.е.), один із найвидатніших державних діячів і полководців, написав «Записки про галльську війну» - важливе джерело не лише з етнографічної та соціальної історії Галлії, а й з римської військової та провінційної політики. «Записки про громадянську війну» Цезаря - це тенденційний твір, який використовує достовірні фактичні джерела і, як і його перша праця, характеризується суворим і лаконічним стилем.

Марк Тулій Цицерон (106-43 рр. до н.е.), противник Цезаря, видатний судовий і політичний оратор, прихильник «звичаїв батьків» і сенатської республіки, залишив велику літературну спадщину. Його листи до рідних і друзів вводять нас у коло політичної та ідеологічної боротьби того часу. Записи його публічних виступів дають нам яскраву картину повсякденного політичного життя в Римі (наприклад, його промови проти Катіліни) і в провінції (його промови проти Верреса). Його книги «Про закони» і «Про державу» містять багату інформацію про релігію, владу і право, а також згадки про найдавніші порядки і події Стародавньому Римі. Освіченість Цицерона робить його праці, незважаючи на їх тенденційність, важливим історичним джерелом.

Біографічні твори містять багату інформацію не тільки про життя і діяльність героїв, а й про історію всього Риму. Беотійський грек Плутарх (46-126 рр. н.е.) створив 23 порівняльні біографії відомих греко-римських діячів, починаючи з легендарного Ромула.

Светоній (II ст. н.е.) присвятив лише одну з 12 біографій правителів Римської імперії герою пізньої Республіки - Цезарю. Однак і у біографіях імператорів також міститься важливий матеріал з соціальної та політичної історії Республіки.

Серед спеціальної наукової літератури слід згадати сільськогосподарські трактати, написані Катонем і Варроном. Вони містять багатий матеріал з історії італійської економіки, соціальної системи і побуту між II і I століттями до н.е., що дозволяє простежити динаміку рабовласницьких відносин і структуру виробничих одиниць в італійському сільському господарстві.

«Географія» Страбона (бл. 65 р. до н.е.) містить не лише географічну інформацію, а й відомості економічного, історичного та етнологічного характеру.

Античні традиції знайшли своє відображення і в художній літературі. Герої комедій комедіографа III - початку II ст. до н.е. Плавта, які носять грецькі імена, насправді є сучасними йому римлянами. Комедії Плавта є живим джерелом знань про життя і звичай римлян. Теми ранньої римської історії використовував Вергілій в «Енеїді» та Лукан у «Фарсали», коли описує громадянські війни півдня Республіки. Політична характеристика Цезаря та його оточення знайшла відображення в поезії Гая Валерія Катулла, а перипетії громадянської війни підхопив поет Кв. Горацій Флакк.

Джерела з історії імперії. Пам'ятки матеріальної культури. Територія сучасного Риму рясніє руїнами імператорської доби. Існує низка мармурових площ, побудованих імператорами і названих їхніми іменами, таких як площа Августа, площа Веспасіана, площа Нерви і площа Траяна. Будівництво храмів велося з великим розмахом, включаючи старий форум. Збереглися кілька колон фасаду храму Веспасіана, частини храмів Антоніна і Фаустіни та інших будівель. Пантеон на Марсовому полі, храм усіх богів, вражає своїм фундаментальним, одночасно простим, спрямованим вгору, виглядом.

Яскравою особливістю імператорського Риму є наявність храмів, присвячених іноземним божествам, Мітреум і Серапеум, що відображає розширення держави і синкретизм її культури. Тріумфальна арка - своєрідний римський пам'ятник. На південь від Форуму знаходиться арка Тита, прикрашена рельєфом, побудована на честь перемоги над іудеями. На північній стороні - арка Септимія Севера з трьома прольотами і численними скульптурами на честь перемоги над парфянами. Поруч з Форумом знаходиться величезна арка Костянтина, з безліччю фігур підданих імператора.

Типовими для римської культури є терми. Всі вони сильно зруйновані. Але навіть руїни величезних терм Каракалли біля півніжжя Авентина вражають: вони займали площу 12 гектарів і були розраховані на 1600 відвідувачів. Ще більш вражаючими, судячи з руїн, були терми Діоклетіана, які могли вмістити вдвічі більше людей.

Грандіозні споруди розкривають культурні потреби римлян. Традиція будівництва кам'яних театрів походить ще з часів Помпея. Однак від першого театру, названого на його честь, збереглися лише невеликі фрагменти. Наступним театром був театр Марцелла, який міг вмістити 14 000 глядачів. Найвеличнішим з амфітеатрів був Колізей, побудований у період Флавіїв (I ст. н.е.), що свідчить про те, що криваві гладіаторські бої та полювання на тварин були особливо популярними. Колізей міг вмістити 50 000 глядачів. У перші роки імперії був впорядкований знаменитий Великий цирк, заснований ще в царські часи для змагань на колісницях.

Римські смаки та придворне життя можна простежити за руїнами палаців імператорів та їхніх родин на Палатині. Портретні скульптури також є історичним джерелом. Це парадні статуї імператорів, статуї аристократів і простих римлян, а також рельєфні статуї вільновідпущеників і рабів.

Всі ці пам'ятки матеріальної культури неодноразово зустрічаються в Італії та провінціях. Унікальним комплексом була вілла імператора Адріана в латиномовному місті Тибурі. За наказом імператора тут були відтворені грецький театр і стадіон, а також розміщені копії відомих статуй великих грецьких митців.

Окрему групу архівів складають нумізматичні матеріали. Матеріал і вага монет дають інформацію про економічний стан суспільства. Монети, знайдені разом з іншими пам'ятками, можуть допомогти в їх датуванні.

Імператорські написи описують різні аспекти життя. Їх можна розділити на офіційні документи та приватні написи.

Закон про Імперіум Веспасіана розповідає про зміцнення імператорської влади. Той факт, що цей закон з'явився у формі сенатської постанови (69 р. н.е.), свідчить про те, що імператор хотів правити у згоді з сенатом.

Економічний стан Римської імперії, тяжке становище її мешканців і прагнення центрального уряду встановити фіксовані ціни на продукти харчування та заробітну плату відображені в написах, знайдених у Малій Азії, Єгипті та інших місцях, які фіксують едікт Діоклетіана про ціни 301 року.

Важливим і специфічним джерелом для вивчення імперії є папіруси. Папіруси також містять державні акти. Найважливішим з них є Конституція Антоніна, імператорський указ імператора Каракалли 212 року про надання римського громадянства провінціям. Основна частина папірусів - це приватні юридичні документи (векселі, трудові контракти тощо) та приватні листи. Папіруси містять багатий матеріал про життя і соціальні характеристики єгипетських провінцій, зокрема, про аграрні відносини і різні форми залежності.

Дуже коротка інформація про формування та початок існування імперії міститься в уривках з творів Лівія. Більш детально цей період описаний у другому томі праці Г. Веллея Патеркула (19 р. до н.е. - 31 р. н.е.), який довів розповідь до 30 р. н.е. Хоча автор зосереджує увагу на військових і політичних подіях, ця праця також торкається історії культури. Події періоду Флавіїв також розглядаються у праці «Іудейська війна» знатного іудея Йосипа Флавія, який брав участь у цій війні, а згодом перейшов на бік римлян.

Корнелій Тацит (бл. 55-120) посідає особливе місце серед істориків, які займалися ранньою імперією. Він народився в галльській сім'ї вершників, але піднявся до високого становища в Римі, обіймаючи престижні посади квестора, консула і проконсула. Він написав «Історію», 14-томний підсумок подій правління Флавіїв, і «Аннали», 16-томний підсумок подій від смерті Августа до кінця правління династії Юліїв-Клавдіїв. Його інтерес зосереджений на внутрішній історії, зокрема на відносинах між імператором і сенаторським станом. На його думку, хід історії пояснюється моральними якостями людей. Тацит проголосив принцип писати «без гніву і пристрасті», якого сам не дотримувався. У своїх розумних та образних творах Тацит протиставляв ідеал вільної республіки свавільному періоду імператорського правління.

В останні десятиліття періоду Антонінів і Северів, починаючи з Марка Аврелія, Геродіан (170-240) писав римську історію грецькою мовою. Коротка історія Риму, написана Євтропієм для імператора Валента, описує всю історію імперії, включаючи початок його правління (до 367 року). Видатним явищем римської історії є творчість Амміана Марцелліна (бл. 330-400 рр.), грека з Антіохії. Він був солдатом і відвідав багато провінцій у службових справах, накопичивши багатий багаж знань і вражень. Вийшовши у відставку, він наслідував Тацита і створив «Діяння», які склалися з 31 тому. Амміан почав свою розповідь із завершення «Історії» Тацита, тобто з часів

правління Нерви. Майже половина книг втрачена, залишився лише період з 353 по 378 рік (книги з 14 по 31). Однак праця дуже цінна ще й тим, що Амміан, як очевидець і учасник описуваних подій, намагався дати об'єктивний і правдивий виклад історії.

Твори в жанрі біографії містять велику кількість інформації, що робить їх дуже популярними. Апологетичну біографію Августа під назвою «Життя Цезаря» написав після його смерті іудейський аристократ Микола Дамаскін. Він був наближеним іудейського царя Ірода, близьким другом Агріппи та спостерігав за Антонієм і Клеопатрою в Єгипті. Микола Дамаскін був добре освіченою людиною, ознайомленою з автобіографією Августа та багатьма документами. Тому його праці є важливим джерелом про ранню імперію.

Плутарх написав лише дві біографії імператорів - Гальби та Отона. «Життя дванадцяти цезарів», яке починається з диктатора Гая Юлія Цезаря і описує всіх правителів династій Юліїв-Клавдіїв і Флавіїв, написав Г. Светоній Транквілл (70-160). Це був вершник, спочатку юрист, який згодом став секретарем імператора і мав доступ до імператорських архівів, знайомств з обізнаними людьми. Як наслідок, його праці містять багато достовірної інформації. Стверджуючи монархію, він одночасно засуджує поганих монархів.

Існує широкий спектр спеціальної літератури, що відображає життя в імперії. Аграрні трактати Колумелли та Палладія, що описують стан сільського господарства в I та IV століттях відповідно, є важливими джерелами з історії аграрних відносин та динаміки розвитку рабовласництва.

Десять книг про архітектуру, підготовлені Вітрувієм Полліоном як практичний посібник для будівельників та їхніх замовників, містять інформацію про будівельні технології, мистецтво будівництва та соціально-політичні аспекти розвитку міст у період Августа.

Праці Луція Аннея Сенеки Молодшого (4 р. до н.е. - 65 р. н.е.), колишнього вихователя Нерона, який втратив прихильність імператора і був змушений покінчити життя самогубством, є важливими для розуміння пошуків постреспубліканської ідеології. У своїх трактатах «Моральні листи до Луція» (про милосердя, щасливе життя тощо) він висловлює ідеї стоїчної філософії. Імператор Марк Аврелій також пропагував стоїчну філософію у своїй праці «До самого себе».

Особливим джерелом інформації є літературні твори - пам'ятки ідей свого часу, які в той же час містять багато посилок на різні аспекти життя тогочасного суспільства і минулого. Творчість поетів періоду Августа є дуже промовистою в цьому сенсі. Вергілій відстоює офіційну політичну платформу в «Енеїді», а в «Буколіка» і «Георгіках» наводить багато яскравих деталей, що характеризують побут, економіку і соціальні відносини того часу. Гораций вихваляє зовнішню політику Августа. Опальний поет Овідій змалював жваву картину міського життя, а в «Листах з Понту» описав природу і життя далекого провінційного містечка Томи в Західному Причорномор'ї.

Імператорський період був періодом розквіту сатиричної художньої літератури. Талановитий письменник Петроній, наближений до Нерона, створив роман «Сатирикон», в якому описав пригоди кількох молодих нероб. Сатирикон - це яскраве полотно, яке фіксує моральний занепад різних верств римського суспільства. Водночас роман висвітлює побут і господарство заможних вільновідпущеників та проливає світло на соціально-економічний розвиток імперії. В «Епіграмі» іспанця Марциала (бл. 40-102 рр.) з віртуозною майстерністю показано повсякденне життя Риму, тяжке становище бідних клієнтів та соціальні контрасти античного міста. Роман «Метаморфози»

(«Золотий осел») Апулея (бл. 125 р.) дає цікаве зображення життя та релігійних поглядів різних верств римських провінцій.

В імперії також розвинулися такі літературні жанри, як листи та промови. Серед авторів періоду принципату виділяються Сенека Старший (бл. 55 р. до н. е. - 40 р. н. е.) та ритор Квінтіліан (бл. 30-х рр. - 96 р. н. е.). Особливе місце серед авторів цього жанру займає Пліній Молодший (61 - 114), племінник відомого енциклопедиста Плінія Старшого. Листи Плінія Старшого описують економіку, соціальні відносини, культуру, побут і політичні симпатії римської аристократії. Його листи до Траяна ілюструють життя і систему управління в східних провінціях. У листах до імператора Траяна також є згадки про християн.

Вірші та листи галльського вельможі Сидонія Аполлінарія (430-483 рр.) є цінним джерелом з історії пізньої імперії. Сидоній, який пережив полон вестготів, як активний учасник війни, описує їхні завоювання.

Історія виникнення і розвитку раннього християнства і церкви є частиною римської історії. Існує широкий спектр пам'яток, які ілюструють це історичне явище. До них відносяться поховання та письмові джерела ранніх християн. Серед них - новозавітний канон і апокрифи, тобто таємні твори християн, які не увійшли до канону. У документальних джерелах також представлені праці апологетів (отців Церкви), таких як Тертуліан (кінець II - початок III століття), Оріген (початок III століття), Євсевій Кесарійський (IV століття), Августин Блаженний (V століття) та його учень Павло Орозій, який викривав язичницький Рим. Важливими для розуміння ідейних витоків раннього християнства є кумранські документи, тобто документи релігійної громади есеїв. До нехристиянських документів належать свідчення античних авторів про християн, таких як Тацит, Йосип Флавій, Пліній Молодший та античні критики християнства.

Велике значення мають правові пам'ятки. Найдавнішою з них є Інституції - підручник з права. Збереглися Інституції юриста II століття Гая. Пізніше (IV століття) збереглися «Дигести», або коментарі до законодавства. Перший Кодекс римського права, складений для імператора Феодосія II і названий його ім'ям, датується початком V століття, а Кодекс Юстиніана - VI століттям. Кодекс відображає соціально-економічне та політичне життя імперії, а також релігійне життя, зокрема значення християнства.

Наукова історіографія. Вивчення Стародавнього Риму було започатковано німецьким вченим Г.Б. Нібуром (1776-1831), засновником історико-критичного методу. Нібур застосував історико-критичний метод до аналізу легендарної римської традиції. Першим дослідником римської економіки був француз М. Дюре де Ла Маль (1777-1857), який висунув гіпотезу про суто рабовласницький характер римської економіки. Однак до середини XIX століття науковці зосереджувалися на політичній історії; наприкінці XIX - на початку XX століття історіографічні дослідження досягли значних успіхів. Основними причинами цього були розширення джерельної бази та використання історичного і порівняльного методів. Провідну позицію займала німецька школа на чолі з Т. Моммзенем, з якою змагалися французька (А. Валлон, Ф. де Куланж) та англійська (Ч. Мерівель) школи; на рубежі XIX - XX ст. виникла гіперкритична течія (Е. Пайс); зростає інтерес до соціально-економічної історії (Е. Мейер, К. Бюхер, М. Вебер), боротьби станів (Р. Пельман, Г. Ферреро), до околиць римського світу - Галлії (К. Жюліан), Північної Африки (Ж. Тутен), Британії (Р. Холмс), раннього християнства (А. Гарнак). Поширюються модернізаторські інтерпретації римської історії (школа Е. Мейера), робляться спроби розглянути її з точки зору расової теорії (О. Зеєк).

Після Першої світової війни важливого значення набувають археологічні дослідження (Помпеї, Остія), впроваджуються просопографічні методи (М. Гельцер, Ф. Мюнцер). Виходять фундаментальні праці з римської історії («Кембриджська давня історія» у Великій Британії, «Загальна історія давнини» у Франції, «Історія Риму» в Італії). Провідну роль відіграють французька (Л. Омо, Ж. Каркопіно, А. Піганьоль) та британська (Р. Скаллард, Р. Сайм, А. Дафф) школи. Активно досліджувалася соціально-економічна проблематика, переважно з позицій модернізму (М. Ростовцев, Т. Франк, Ж. Тутен).

У другій половині ХХ століття вплив модерністських тенденцій помітно послабився, все більше уваги приділяється відмінностям між римською і сучасною економікою (М. Фінлі), висувається теза про обмеженість ролі рабства в римському суспільстві (В. Вестерман, школа І. Фойгта), Критикувалося припущення про абсолютне безправ'я рабів (К. Гопкінс, Ж. Дюмон), вивчалися опосередковані форми вираження соціальних протиріч (Р. Макмаллен). Причини падіння Римської імперії (Ф. Альтгейм, А. Джоунс) та характер переходу від античності до Середньовіччя (континуїтет чи переривчастість) (Г. Маррон, Т. Барнс, Е. Томпсон) були основними сферами полеміки; наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. на перший план вийшли екологічні фактори, вплив природного середовища і ландшафту на соціальні відносини, політичні інститути і культуру (К. Шуберт, Е. Мілліаріо, Д. Баркер).

2. Географічне становище Італії, контакти з греками та фінікійцями в ІХ – VI ст. до н.е. Італія займає територію Апеннінського півострова, який за формою нагадує чобіт. До західного узбережжя примикають три острови: Сицилія, Сардинія і Корсика. Східне узбережжя - це Адріатичне море, де судноплавство не було розвинене. Для цих цілей більш зручним було західне узбережжя з безліччю невеликих бухт.

Італія сформувалася як напівморська і напівконтинентальна держава, яка підтримувала відносини як з материком, так і приморськими країнами. Зокрема, через Альпи проходив шлях на північний захід, що вів до Західної Європи, включаючи Галлію (нинішня Франція), Англію та Німеччину. Через Сицилію здійснювалися контакти з північноафриканським узбережжям, особливо з Карфагеном, наймогутнішим суперником Риму в республіканський період. Також велася торгівля з середземноморським регіоном: з Грецією, Малою Азією та Фінікією.

Апеннінський півострів можна розділити на три регіони, виходячи з географічних, історичних та етнічних особливостей: північ, центр і південь. Північна Італія оточена двома гірськими хребтами. На заході вона відокремлена від Європи Альпами, а на сході - Апеннінами, які проходять через середину півострова, в основному вздовж басейну річки По з її різноманітними притоками. Північна Італія складається з трьох регіонів: Лігурія, Цизальпінська (по цей бік Альп) Галлія і Венеція. Найважливішим містом Лігурії є Генуя, яка була активним центром торгівлі в середні віки. У Цизальпінській Галлії виділялися міста Равенна, імператорська резиденція наприкінці імперії, і Медіолан (нині Мілан).

До Центральної Італії входили регіони Етрурія (сучасна Тоскана), Умбрія, Лацій, де знаходився Рим, знамениті міста Куми, Неаполь і Кампанія, де розташовувалися Помпеї. Кожна область була названа на честь племені, яке там проживало. Однією з річок, що розділяла північну і центральну Італію, був Рубікон.

Італія займає більшу територію, ніж Греція на Балканах, і має багато районів, придатних для сільського господарства. Такі області, як Етрурія, Кампанія і Лацій на західному узбережжі, були дуже родючими і були рано освоєні людьми. Багато річок

використовувалися для торгівлі. Коли в горах танув сніг, річки розливалися, створюючи заболочену місцевість, що призвело до утворення багатьох озер в Італії.

Клімат був загалом прохолодним і вологим на півночі і теплішим на півдні, з великою кількістю хвойних дерев, лісів і гаїв, а також багатою фауною. На західному узбережжі ловили молюсків, з мушель яких добували пурпур. Термін «Італія» («країна телят» або «країна вина») використовувався лише для південної частини Апеннінського півострова, а пізніше - для всього півострова.

Між XIII і IX століттями до н.е. греки та італійці контактували один із одним. Рим сформувався набагато пізніше, ніж суспільства Сходу і Греції, і в цьому сенсі відрізнявся від них, будучи спадкоємцем чужої культурної спадщини.

Багато з найдавніших поселень утворилися в результаті контактів з греками. Вони виникли на Сицилії наприкінці II тисячоліття до н.е. Торговельні відносини між Сицилією і крито-мікенської Греції досягли піку в XIII-XII століттях до н.е., коли південна Італія і Сицилія були серединною точкою торгового шляху, що розвивався в напрямку Атлантичного узбережжя, особливо в напрямку східної Іспанії. Крито-мікенські артефакти були знайдені в Південній Італії та Сицилії, але в Греції на Балканському півострові немає артефактів італійського походження.

Наступний етап у розвитку відносин з регіоном Східного Середземномор'я пов'язаний з фінікійською колонізацією, яка розпочалася у IX столітті до н.е. Фінікійські колонії не зафіксовані в самій Італії, але мореплавці оселилися в західній і північно-східній Сицилії, заснувавши міста Панорм і Лілібей і відігравши важливу роль у Пунічних війнах. Сицилія залишалася транзитним пунктом для фінікійської торгівлі бурштином, слоновою кісткою та пурпуром.

Грецька колонізація почалася у VIII-VI століттях до н.е. Першими містами були Куми в Кампанії, Тарент, Локри та Сибаріс на півдні Італії, а також Сіракузи та Акрагант на Сицилії. Ці міста мали однакову економічну базу - транзитну торгівлю та сільське господарство. Ці міста були незалежними полісами з власними адміністративними структурами, незалежними від місцевого населення. Перший сильний культурний вплив Греції на місцеве населення Італії пов'язаний з періодом колонізації.

Сицилія та грецькі міста Італії були переважно сільськогосподарськими центрами. Сільськогосподарська продукція експортувалася до Греції в обмін на ремісничі вироби. Італійці на Апеннінах перейняли у греків методи вирощування винограде та оливок. Грецькі міста відіграли важливу роль в історії римської культури. Тут розвивалися різні філософські системи, на Сицилії рано виникла риторика, а грецька освіта, грецькі соціальні та політичні інститути, технологія, релігія, міфологія, грецький алфавіт, звичаї та вірування проникали в міста.

3. Царський період (VIII – VI ст. до н.е.). Етруски. Виникнення Римської держави пов'язане з об'єднанням північної, центральної та південної Італії навколо Риму. Походження італійців достеменно не відоме. За однією з теорій, вони прийшли з північного заходу через Апенніни і оселилися в найбільш зручному і родючому регіоні Лаціум. За ними пішли умбри і сабелли, які оселилися в суворих гірських районах, де землеробство було незручним. Ці міграції відбувалися між кінцем II і початком I тисячоліття до н.е. Латиняни та умбро-сабелли стали найбільшою гілкою всього італійського етносу.

Згідно з іншою теорією, канонізованою за часів Римської імперії Августа, першим поселенцем в Італії був народжений богом герой Еней, син Афродіти, втікач з окупованої ахейцями Трої. Він був одним із захисників Іліону, а після його падіння

Ліону, прибувши в Лацій, Еней заснував місто Лавіній на честь Лавінії, дочки місцевого царя Латина, наступником якого він згодом став. Іншими словами, народження латинян і царського роду відбулося злиттям місцевих латинян і троянців. Юлій Цезар і перший імператор Октавіан Август вели своє походження від Енея.

Очевидно, що греки не брали активної участі в етногенезі італійців, який відбувався в результаті злиття різних племен, що прийшли суходолом або морем, і місцевого населення,

Легенда про заснування Риму. За однією з версій, Рим був названий в пам'ять про жінку Рому, яка прибула до Італії з Енеєм з Трої.

Згідно з другою, більш відомою легендою, Рим був побудований Ромулом, нащадком Енея в 15-му поколінні. Раніше міфічний цар Нумітор, який правив італійським містом Альба Лонгою, був скинутий своїм братом Амулієм. Він не хотів, щоб у Нумітора були нащадки чоловічої статі, і змусив його доньку Рею Сільвію стати жрицею богині Вести, яка була зобов'язана дотримуватися celibату. Однак жриця була зваблена Марсом і народила двох хлопчиків, Ромула і Рема, яких злий брат Нумітора велів кинути у Тібр. Брати не померли, їх знайшла вовчиця і вигодувала своїм молоком. Потім дітей підібрав царський пастух. Коли вони виростили і дізналися таємницю свого народження, вони помстилися Амулію і повернули царство своєму дідові. Ромул збудував міські стіни на невеликій відстані від Альба Лонги, але його брат жартома перестрибнув через них, і Ромул убив Рема, ставши першим царем нового міста.

Рим був побудований на семи пагорбах, оточений болотами і нездоровим повітрям. Територія мала зручний доступ до моря і контролювала обидва береги річки Тібр, з якої видобували сіль, аж до її гирла. Через Рим, подалі від узбережжя, проходив важливий «соляний шлях», що забезпечував захист від піратів, до Етрурії, найбільш розвиненого регіону Італії того часу.

Топографічно територія поділялася на внутрішні пагорби, прилеглі до річки (Капітолій, Палатин, Авентин), і зовнішні пагорби (Квірінал Вімінал, Есквілін, Целій).

У соціальному плані місто виникло в результаті об'єднання невеликих сіл. Можливо, це була ознака стародавнього синоїкізму, оскільки легенда свідчить, що Ромул запросив на свято представників місцевого племені сабінян разом з їхніми дочками, які були підступно викрадені римською армією. Почалася війна, але жінки стали між ворогами з дітьми на руках і примирили їх. Ця легенда може стосуватися першого злиття між чужими та місцевими племенами.

Ромул поклав початок періоду царювання, який тривав з VIII по VI століття до н. Царів змінювали представники різних племен, спочатку латинів і сабінян, а з кінця VII століття до н.е. - етрусків. Саме в цей період були сформовані основи римської суспільної та державної організації.

Релігія. Римська релігія суттєво відрізнялася від грецької. Для греків боги були особистостями, наділеними надприродними здібностями та ідеальними якостями. Навколо них створювався ореол міфів, що не було характерно для римлян. Римляни виділяли якесь значуще явище у своєму житті, за яким вони визнавали божественну властивість. Наприклад, коли юнак підростав, він перебував під опікою 43 богів. Коли людина народжувалася, з'являвся бог першого крику, бог колиски, бог першого кроку, який приєднувався після певного етапу фізичного розвитку. Потім була богиня здорового глузду, богиня продовження розпочатої справи, богиня сприяння завершенню, боги дотепності, хоробрості, надії, сором'язливості і страху, які допомагали духовному розвитку. Коли молодь дорослішала, кількість шлюбних божеств зростала до шести. Після одруження чоловіків, які вже могли жити самотійно, їх

супроводжувало менше божеств. У розквіті сил з'являлися богині втоми, пошани і багатства, щастя і здоров'я. Для вмираючих існувало стільки ж богів, як і для народжених: боги, що відділяють душу від тіла, боги, що забирають світло з душі, боги, що приносять смерть, і боги, що оплакують.

Однак, оскільки безликих богів було важко зображати, релігії з низьким ступенем антропоморфізму не сприяли розвитку мистецтва та філософії. Частково це було пов'язано з відсутністю багатого уяви у римлян, які не змогли створити таку ж велику культуру, як у греків. Тим не менше, завдяки своїй простоті і наївності римська релігія проіснувала набагато довше, ніж грецька. У той час, коли греки розчарувалися у своїх богах, зневірилися в них через ті ж наукові та мистецькі досягненнями і навіть насмілювалися з них насміхатися, римська релігія залишалася активним елементом життя. Однак римський пантеон не був закритим і поступово включав богів підкорених племен. Пізніше багато спільних італійських божеств почали ототожнювати з божествами грецької міфології (наприклад, Юпітер-Зевс, Юнона-Гера, Мінерва-Афіна, Венера-Афродіта).

Дійсно, римські божества були пов'язані з сім'єю та сімейними святами: Веста, пенати, мани та лари. Веста - богиня домашнього вогнища і вогню над ним. Пенати, свого роду домові, також оберігали сім'ю, а їх зображення зберігалося в спеціальній шафі. Держава, яка вважалася великою родиною, мала окремих храм пенатів і вогнище Вести. Спочатку лари жили на вулицях, але незабаром вони оселилися в будинках і стали обожнюваними духами померлих. Ці доброзичливі духи опікувалися своїми живими родичами та їхніми нащадками. Вдома статуетки ларів ставили в шафу разом з пенатами, прикрашали гірляндами квітів, їм приносили їжу на свята і жертви на вогнищі. Мани – «добрі духи», душі померлих, вищі істоти, жили в підземному світі.

Родова структура. Фундаментальною частиною римського суспільства царського періоду була сім'я – держава в мініатюрі. У загальних рисах внутрішня структура сім'ї була ідентичною структурі держави. Основна влада була зосереджена в руках батька, і поки батько був живий, всі члени сім'ї, включаючи дружин, дорослих синів і дочок, не мали ніяких прав. Батько мав абсолютну владу, включаючи смертну кару. Межі визначалися лише релігійним звичаєм і традицією, а юридичних обмежень не існувало. Син ставав чоловіком лише після смерті голови родини. Обов'язки жінки не виходили за межі сім'ї (фамілії), і вона могла здійснювати владу лише над слугами. Рукоділля було основним заняттям і навіть обов'язком жінки. Коли вони виходили заміж, то переходили під владу чоловіка і ставали частиною іншої сім'ї. Рід був основною одиницею, на яку поділялося римське суспільство і яка асоціювалася з общинним устроєм. До роду в першу чергу належали чоловіки, які могли носити зброю і становили кістяк суспільства, народні збори. Роди були екзогамними, тобто не закритими, і їхні члени могли одружуватися з жінками з інших родів. Представники одного роду мали спільне ім'я (наприклад, один з найдавніших родів - Юлії), яке було також особистим ім'ям жінки. Усіх жінок роду Юліїв називали Юліями, жінок роду Клавдіїв - Клавдіями, жінок роду Фульвіїв - Фульвіями і за потреби розрізняли за додатковими прізвиськами: Старша, Молодша. Усі члени роду мали колективну власність на землю, спільне житло, місця поховань і спільні релігійні свята. Клани були невеликими, і згідно джерел, у клані налічувалося близько 300 чоловіків. Однак про клани відомо небагато, тому сучасне уявлення про них є досить гіпотетичним.

Основною соціальною одиницею римлян була курія (буквально «союз воїнів-чоловіків») – союз родів. З упевненістю можна говорити лише про три з них - етрусків, латинян і сабіян, з яких латинський елемент згодом став домінуючим. Іншими словами,

римляни, як і греки, не були етнічно чистою народністю. Поділ на курії мав політичну мету, оскільки курія була основою військової організації. За територіальною ознакою курія складалася з мешканців окремого поселення, які виставляли певну кількість воїнів.

Наступною за величиною одиницею було триба, яке складалося з десяти курій. Власне, триба і була плем'ям. Іншими словами, римський народ складався з трьох племен і тридцяти курій.

Державний устрій. У державному управлінні відігравали роль три ключові елементи: цар, сенат і народні збори. Оскільки державний устрій був повторенням сімейного устрою, Рим потребував повноправного глави держави з абсолютною владою. Царя обирали з числа вільних громадян, і в його руках були зосереджені функції воєначальника, жерця (первосвященника) і судді. Цар мав повну владу над співгромадянами, укладав мир, розпочинав війни, призначав градоначальників і воєначальників на час воєнних дій. Влада імператора була обмежена законом, і правителі могли лише застосовувати існуючі закони, не змінюючи їх і не приймаючи нових.

Сенат (Рада старійшин) спочатку складався зі 100 членів. Це були представники місцевих громад, наймогутніших та найбагатших латинських міст, римляни та сабіняни. Пізніше, наприкінці VI століття до н.е., останній римський цар Тарквіній Гордий розширив сенат за рахунок своїх прихильників, щоб зміцнити власну владу. У республіканський період Сенат складався з 300 членів.

Нащадки батьків-сенаторів називалися патриціями. У разі смерті царя, який не призначив собі наступника, сенат мав право призначити тимчасового царя за жеребом з числа своїх членів. Однак головна роль Сенату полягала в тому, щоб захищати верховенство права як від царя, так і від громади. Сенат не міг рекомендувати для обговорення в народних зборах постанови, які суперечили римській традиції, порушували зобов'язання перед богами чи іншими державами або порушували закони самої громади. Однак сенат не мав законодавчої функції і став потужним державним інститутом лише наприкінці IV століття до н.е.

Народні збори також називали коміціями, а оскільки це були збори воїнів-чоловіків по куріях, то й перші їхні засідання називалися куріатними коміціями. Громадяни збиралися щонайменше двічі на рік. Процедура була схожа на давню спартанську процедуру голосування. Народ міг або погоджуватися, або не погоджуватися з декретами, поданими царем, і не міг дебатувати. Однак без згоди народу не можна було розпочинати війну або змінювати закони. У разі необхідності цар обирався коміціями за рекомендацією сенату. Державна організація римського суспільства формувалася в поєднанні з родовою організацією (наприклад, через збори курії – об'єднань десяти родин).

Соціальна організація. Найбільш привілейований перший стан складався з дітей та нащадків сенаторів - патриціїв. Вони мали повні права, голосували в куріатних коміціях, мали право входити до сенату, носили золоті перстні на пальцях і плащ з пурпуровою облямівкою по краях. Патриції стали ядром аристократії. Пізніше, в перші роки республіки, вищі магістрати обиралися з патриціїв, які обіймали ключові державні посади.

Наступним прошарком була клієнтела, яка виділилася внаслідок зубожіння громадян. Клієнти були політично безправними, ними ставали іноземці, які прибули до Риму після його заснування і оформлення патриціанських родів, і вільні люди, колишні раби. Клієнти вступали в родову організацію патриціїв, але на правах залежних членів, і зазвичай, хоча не завжди, отримували родове ім'я своїх покровителів (патронів). До

їхніх обов'язків входили військові операції та супровід патриція в межах міста. Вони працювали на земельних ділянках, виділених патроном. За відсутності прямого спадкоємця майно клієнта після смерті переходило до патрона. Патриції також захищали своїх клієнтів, представляючи їхні інтереси в суді, тому клієнти часто ставали на бік патриціїв під час внутрішніх суперечок.

Плебеї складали простий народ, який володів, як і патриції, цивільними правами, але незнатний. Плебеї носили нефарбовані вовняні тоги, і їхня кількість постійно зростала (етимологія слова «плебей» - «наповнювати»). Бідні плебеї прагнули списання боргів, а багаті - політичної рівності зі знаттю. Боротьба між патриціями і плебеями стала однією з головних рушійних сил в історії ранньої республіки, в результаті якої з'явилося багато нових державних адміністративних структур.

Теорії походження патриціїв і плебеїв:

- Плебеї походили від мешканців поселень поблизу Риму, яких перші царі завоювали і привезли до Риму. Вони були вільними, але не мали жодних політичних прав чи організації до реформ Сервія Тулія;

- Різниця між релігією (перша - символічна, друга - антропоморфна, під впливом етрусків);

- Плебеї - клієнти та іноземці, які мігрували до Риму;

- Частина патриціїв, позбавлених культу предків і домашнього вогнища;

- Це було наслідком економічної диференціації римського суспільства;

- Колишні клієнти, які належали до місцевого населення, після завоювання були поневолені патриціями, а згодом звільнені;

- Патриції були нащадками етрусських завойовників, тоді як плебеї були латинськими жителями. У сучасній літературі утвердилася теорія походження патриціїв і плебеїв, згідно якої патриції були корінними жителями Риму, а плебеї - людьми, які прийшли до Риму або були завойовані після того, як сформувалася нова соціальна структура. З цим пов'язана різниця у громадянстві між двома соціальними групами.

Реформи Сервія Тулія. Формування повноцінного державного устрою вимагало інших критеріїв організації суспільства, таких як майновий ценз, запроваджений Солоном в Афінах. Такі реформи були проведені царем Сервієм Тулієм, який правив приблизно з 578 по 555 рік до н.е. Традиція приписує йому три досягнення: територіальний поділ Риму, запровадження цензової диференціації в суспільстві і, нарешті, створення спільної армії з патриціїв і плебеїв.

Відтоді Рим був поділений на 21 трибу (4 міські та 17 сільських), кожна з яких була організована як адміністративна, а не родова одиниця.

Сервій Тулій запровадив шість цензів. Майно громадян оцінювалося в мідних монетах (ассах). Перший розряд повинен був володіти майном не менше 100 000 ассів, другий - 75 000 ассів, третій - 50 000 ассів, четвертий - 25 000 ассів, п'ятий - 11 500 ассів, а шостий - пролетарі, тобто ті, хто не мав нічого, крім своїх нащадків (proles). Щоб визначити ценз, був проведений перепис населення. Заможні були озброєною кіннотою, решта - допоміжними підрозділами. Нові бойові одиниці називалися центуріями (одна центурія складалася зі 100 чоловіків). Перший розряд налічував 98 центурій, а шостий - одну. Всього було 193 центурії.

Люди збиралися в центуріатних коміціях, а голосування проводилося по центуріях, а не по родах. Куріатні коміції продовжували існувати, але вже не відігравали тієї ролі, що раніше, оскільки займалися питаннями, пов'язаними з відправленням родових культів.

Період царювання закінчився за царя Тарквінія Гордого, який, згідно з античною традицією, був сьомим царем і амбітним тираном. Зрештою, проти Тарквінія склалася змова, яку очолив Юній Брут, ім'я якого згодом стало символом війни проти тиранії. 509 року до н.е. Тарквінія було скинуто і розпочалася епоха Римської республіки.

Походження етрусків, їх мова. Етруски не відігравали важливої ролі у формуванні Римської держави в ранній царській період, а їхній вплив став значним лише після приходу до влади етрусських царів та на початку Республіки.

В Етрурії (Тоскані) до приходу етрусків, у X-VIII століття до н.е. існувала археологічна культура, відома як Вілланова (за назвою села поблизу Болоньї). Її поява та зникнення досі не з'ясовані. Культура Вілланова характеризувалася великими укріпленими поселеннями, які також були ремісничими центрами, і так званими «могильниками» у вигляді колодязів з урнами з прахом кремеваних померлих.

Між VIII і VII століттями до н.е. тут з'явилися етруски, і місто стало центром їхнього поселення, яке поширилося згодом на територію Кампанії і Паданського регіону. За однією з теорій, етруски прийшли зі Сходу, про що свідчить їхня близька схожість з хеттами. За іншою теорією, етруски прийшли з півночі і належали до нордичної раси, а у формуванні народу брали участь місцеві жителі. Діонісій Галікарнаський підтримував теорію автохтонного походження етрусків. У будь-якому випадку, етруски мали складну і неоднорідну етнічну основу.

Етрусська мова була залишком вимерлої доіндоєвропейської мови, сформованої з різних елементів під впливом західногрецької мови. Перші етрусські написи досі не розшифровані, хоча вони засновані на грецькому письмі, яке опосередковано передалося римлянам через етрусків.

Матеріальна культура етрусків відома з археологічних розкопок міст і купольних гробниць. Етруски планували міста, проводили великі роботи, засновані на громадській праці, осушували болота, будували дренажні споруди та прокладали водні шляхи.

Релігія. Релігійні культи етрусків відтворюються через поховальні ритуали. Етрусська релігія була ранньою стадією політеїзму (багатобожжя) з ієрархією богів. Деякі боги пізніше були ототоженні з богами грецької міфології, але сфера їхньої дії не зовсім зрозуміла. Основною релігійною доктриною, яку римляни успадкували від етрусків, було ворожіння за допомогою нутроців тварин і блискавок. Цим займалася колегія жерців, які називалися гаруспіки («ті, що вивчають або спостерігають за печінкою»). Вони ворожили по печінці жертвовної тварини. Ворожіння по блискавці ґрунтувалося на принципі, що небо поділене на 16 частин, причому східна частина приносить добро, а західна - зло. Потім гаруспії стануть органічною частиною офіційної римської релігії і залишаться в її межах протягом тривалого часу.

Від етрусків римляни перейняли ритуал кремації померлих. Цей обряд, заснований на звільненні душі з тіла після смерті, пізніше був популяризований гладіаторськими іграми, а спочатку слугував як частина поховального обряду під час церемоніального людського жертвоприношення.

Етруське мистецтво відоме своїми купольними гробницями, в яких зберігся живопис. Імовірно, існувала школа етрусських художників. Хоча були й побутові картини, пов'язані з полюванням та риболовлю, більшість картин були пов'язані з поховальними обрядами. Пізніше етруски стали майстрами римського портрета.

Етруски вдосконалили металообробку, обпалюючи стіни і поліруючи їх розпеченим камінням, щоб отримати почорнілий, схожий на метал посуд – буккоро. Посуд з кришками у формі голови людей, що нагадували портрет померлого, використовували як поховальні урни.

Період могутності етрусків (VI ст. до н.е.) збігся з пануванням етрусської династії в Римі. Етруски, як і фінікійці, були вправними мореплавцями і займалися піратством. В античному фольклорі їх часто називали тірренцями на честь Тірренського моря, де вони панували.

В Етрурії існувало три федерації, кожна з яких складалася з 12 міст і базувалася на релігійних принципах. У всіх федераціях приносили жертви богам і проводили священні ігри. Крім того, верховний жрець, будучи одночасно царем, зосереджував у своїх руках світську владу. Етрусська конфедерація була розрізною і не являла собою централізованої держави, і незабаром була розгромлена римською армією.

Етруски потребували нових земель і намагалися розширити свою територію, але зустріли опір римських і грецьких поселенців, коли досліджували східні узбережжя Корсики і Сардинії на початку V століття до н.е. У 474 році до н.е. етруски зазнали остаточної поразки від італійських греків під Кумами, і їхній владі прийшов кінець.

4. Боротьба патриціїв і плебеїв. Закони «12 таблиць». Рання римська республіка: державний лад та соціальна структура. Римська армія. Плебеї прагнули розширити свої права. Вони вимагали доступу до громадських земель. Як і в Греції, поняття римського громадянства було пов'язане з землею, тому доступ до землі був кроком до політичної рівності з патриціями. Останнього особливо вимагали заможні плебеї. Громадська земля (ager publicus) була власністю Римської держави, але роздавалася заможним громадянам, переважно патриціям, і фактично була їхньою приватною власністю, хоча юридично належала державі. Найбідніші з плебеїв наполягали на скасуванні боргової кабали і зниженні відсотків за кредити. Ці питання призвели до запеклої боротьби між патриціями і плебеями, яка призвела до утворення республіканської держави між VI і III століттями до н.е.

Етапи боротьби між патриціями і плебеями. Цю боротьбу, яка почалася в середині VI століття до н.е. і остаточно завершилася на початку III століття до н.е., можна розділити на три етапи:

- 1) Середина VI ст. до н.е. до 494 р. до н.е. - від реформ Сервія Тулія до запровадження посади народного трибуна;
- 2) 494-444 рр. до н.е. - від запровадження посади трибуна до законів Канулея;
- 3) 90-ті роки IV століття до н. е. - 287 рік до н. е. - від руху боржників і законів Ліцинія Секстія до плебейського виборчого права Гортензія.

Військова сила плебеїв відіграла вирішальну роль у цій боротьбі. Оскільки патриціїв було небагато і вони гинули в численних війнах, реформи Сервія Тулія включили всіх плебеїв в ополчення разом з патриціанською армією, а патриції поповнювали армію за їхній рахунок.

Закони 12 таблиць. Першим етапом боротьби був відхід плебеїв з Риму, так звана сецесія. Плебеї залишили Рим і розташувалися на Священній горі поблизу Риму. Перша сецесія відбулася в 494 році до н.е., після чого патриції погодилися створити нову державну посаду – народного трибуна.

Відмінною рисою трибуна був магічний і священний характер його влади. Людина, яка робила спробу замаху на трибуна, оголошувалася проклятою.

Трибуни обиралися на особливих плебейських зборах за трибами. Спочатку трибунам належало право клопотати за окремих плебеїв, ображених патриціанськими магістратами, право допомоги. Пізніше з цього розвинулося право заборони та призупинки розпоряджень магістратів, право арешту порушників трибунських розпоряджень і право наради з плебейськими зборами.

Наступним кроком було закріплення римського права, яке існувало лише в усній формі, на письмі. До цього багато законів, що з'явилися в царський період, можна було вільно змінювати і використовувати для конкретних цілей на користь знаті. Для написання законів був створений спеціальний комітет, децемвіри (451 р. до н.е.), що складався з десяти членів, обраних зі знаті. До 450 року до н.е. децемвіри склали перші десять таблиць законів. Потім народ обрав другу комісію, до якої увійшли представники плебеїв, щоб завершити їхню роботу, але нові децемвіри зловживали своєю владою і перевищили свої повноваження, обмежуючи права плебеїв, тому в 449 році до н.е. відбулися повторні збори.

Зрештою, робота децемвірів була завершена, і на світ з'явилася найдавніша римська правова пам'ятка - Закони 12 таблиць, записані на 12 мідних табличках. Як і закони Солона, вони відображали факт утвердження приватної власності, і навіть найменше посягання на неї, наприклад, крадіжка врожаю або вирубка чужого лісу, жорстоко каралося. За таких обставин вбивство злодія, спійманого на гарячому, було визнано нормою. Закон сформував уявлення про те, що власність є невід'ємною частиною держави і характеризує значну частину раннього законодавства. Було запроваджено закон, згідно з яким земля не відчужувалася з сім'ї, а сини володіли окремими ділянками землі без права її поділу. Кровна помста була замінена штрафами. Патріархальна влада батька була обмежена, і він не міг продати сина в рабство більше трьох разів, щоб сплатити борги. Знаті також пішла на поступки плебеям. Вони обмежили відсотки за борги фіксованою ставкою (близько 8% річних). Однак кредитори мали право переслідувати боржників і ув'язнювати їх, тому становище боржника залишалося досить важким: згідно з «Законами» плебеї не могли одружуватися з представниками патриціанських родів.

Цей збірник законів не містив чітких правових понять і був збіркою афоризмів, прислів'їв та приказок. Звинувачення і позови в суди робилися за суворо розробленою формальністю, і недотримання навіть найтривіальніших правил зводили всі спроби позовів і звинувачень нанівець. Люди, які не мали досвіду в юриспруденції, покладалися на спеціальних тлумачів закону, які виступали від їхнього імені в суді. Закон роз'яснювали представники знаті та жерці, і лише в наступний період з'явилася блискуча плеяда відомих юристів, які склали докладні коментарі до римського права.

У 449 році до н.е. були оприлюднені закони Валерія і Горація, згідно яких рішення плебейських зборів набували сили закону.

У 444 році до н.е. було прийнято пропозицію плебейського трибуна Канулея про визнання законності шлюбів між плебеями і патриціями. Тепер з'явилася можливість для найбагатших родів плебеїв і патриціїв об'єднуватися.

У першій половині IV століття до н.е. протягом десяти років тривало жорстоке зіткнення між двома соціальними станами з приводу скасування боргового рабства. Потім з'явився важливий закон Ліцинія і Секстія 367 року до н.е., названий на честь плебейських трибунів, які домоглися його ухвалення. Цей закон був всеосяжним і містив три важливі рішення. Перше рішення дозволяло плебеям займати одну з двох консульських посад. Потім плебеї отримали право користуватися державними землями нарівні з патриціями, і в цьому сенсі вони були зрівняні. Патриції не могли володіти більш ніж 125 гектарами землі (досить скромні володіння для заможних людей). Нарешті була вирішена проблема боргів, яка була найболючішою. Виплачені відсотки були вирахувані із загальної суми боргу, а відсотки по боргу були знову зменшені. Борги виплачувалися трьома частинами, а боржники отримали тимчасову відстрочку.

У 326 році до н.е. плебейський трибун Петелій домогся скасування боргової кабали для громадян. Вони не несли особистої відповідальності за борги і могли повернути їх грошима або майном, але не за рахунок власної свободи. Таким чином, плебеї отримали право громадянської особистості.

Конфлікт між плебеями і патриціями був значною мірою вичерпаний 287 року до н.е. законом диктатора Гортензія, який з'явився після того, як плебеї в черговий раз відступили на Священну гору. Цей закон повторював закон Валерія і Горація 449 року до н.е., згідно з яким рішення плебейських зборів (плебісциту) мали статус рішень загальнодержавних народних зборів, тобто були обов'язковими для патриціїв. З римських часів поняття плебісциту увійшло в європейське право.

Державний устрій. Народні збори. Сенат. Вищим органом республіканського Риму були народні збори. З кінця царського періоду існувало два типи зборів. Куріатні, аристократичний орган, який вже не відігравав важливої ролі в республіканському Римі, вирішував справи, що стосувалися релігійних обрядів.

Центуріатні проводилися відповідно до центурій, запроваджених Сервієм Тулієм, і були засновані на цензовому принципі та включали як патриціїв, так і плебеїв. Було 193 центурії, кожна з яких мала один голос. До перших 98 центурій, що подавали свої голоси раніше від інших, належали забезпечені громадяни з виділених тим же Сервієм Туллієм шести розрядів, тому рішення виносились на догоду першим центуріям: якщо за законопроект подавалося понад 50 % голосів, він вважався прийнятим і голосування припинялося. Багато плебеїв, пролетарів не встигали навіть проголосувати, коли закон уже був затверджений забезпеченими громадянами, які входили до перших 98 центурій.

Ця нерівність була усунена в республіканський період. Наприкінці III століття до н.е. центуріатні коміції були реформовані, і кожна з п'яти категорій громадян висувала рівну кількість центурій (70); від кожної з п'яти категорій було набрано 350 центурій, плюс центурії від інших станів, таких як пролетарі, ремісники і вершники, що довело загальну кількість до 373. Кожен майновий стан мав рівне представництво в народних зборах, і важливі рішення приймалися всіма громадянами.

Після першої сецесії 495 р. до н.е. на противагу аристократичним куріатним коміціям збори громадян скликалися за трибами, де проходили як загальні збори плебеїв і патриціїв, так і чисто плебейські сходки, плебісцити. Цей третій вид сходок, трибутні коміції, в республіканську епоху відігравав важливу роль. Сервій Туллій ввів 21 трибу. У наступну епоху в міру розширення Риму кількість триб було збільшено до 35. Посилення плебеїв неминуче вело до встановлення юридичного статусу плебейських трибутних зборів у загальнодержавних масштабах. У 449 р. до н.е., відповідно до закону Валерія і Горація, підтвердженого у 287 р. до н.е. диктатором Гортензієм, саме плебейські збори за трибами були визнані обов'язковими і для патриціїв.

Магістрати обиралися народними зборами, але на вищі посади - в центуріатних зборах і на нижчі - в трибутних. Другою важливою функцією народних зборів була судова. Центуріатні коміції розглядали особливі справи, зокрема кримінальні, тоді як трибутні народні збори займалися справами, які в найгіршому випадку каралися штрафами. Третьою функцією зборів було затвердження законопроектів. На практиці ці функції не були чітко розподілені між двома коміціями, що дозволяло вищим магістратам лавіювати, щоб домогтися схвалення потрібних їм законопроектів.

Наступним за важливістю державним органом був Сенат, який спочатку складався з представників патриціїв. У республіканські часи Сенат складався з магістратів, які відслужили свій термін. Сенат був дорадчим органом для вищих посадових осіб, які рідко ігнорували рекомендації Сенату. Сенат запроваджував або

забороняв культу богів, відповідав за набір війська, його чисельність та фінансування у военний час, приймав іноземних послів. Сенат розглядав законопроекти до того, як їх обговорювали в народних зборах, і приймав остаточне рішення про їх затвердження. Іншими словами, Сенат був першим і остаточним органом, який затверджував закони, а також найвищим органом, перед яким були підзвітні посадові особи, що входили до його складу після завершення служби у магістраті. Сенат був найвпливовішим органом у Римській державі і фактично визначав її політику в республіканський період.

Адміністративні органи. Фундаментальною відмінністю республіканської системи від царської була наявність державного апарату - магістратур. У Римі, як і в Греції, жодна людина не обіймала посаду одноосібно, тобто вона була колегіальною. Всі посади були нетривалими, і ніхто не залишався при владі більше року. Після закінчення терміну повноважень вони переобиралися. Всі посади, аж до жрецьких, були виборними. Ці заходи були спрямовані на те, щоб уникнути реставрації царської влади.

Магістратами називали осіб, в руках яких були зосереджені управлінські функції. У Римі не було роздутого бюрократичного апарату і не було такого поняття, як чиновник у первісному розумінні. Оскільки римляни вважали, що кожен, хто послідовно пройшов через ієрархію посад, може обіймати будь-яку посаду, універсальний римський адміністратор не потребував вузької спеціалізації чи спеціальних знань, щоб керувати судом, управляти провінціями чи командувати армією.

Виконання своїх обов'язків вважалося почесною справою, тому магістрати не отримували зарплати, а найвищі посади фактично обіймали ті, хто заробляв достатньо для організації пишних бенкетів, необхідних для підтримання свого престижу. Зазвичай суддів обирали з числа вершників. До ранньої республіки вершники були патриціями, які билися на конях, але пізніше вони стали другими за рангом після сенаторів, а їхні майнові статки іноді були значно вищими.

Запровадження нових посад відбувалося дуже повільно. Республіка формувалася протягом кількох століть і набула своєї класичної форми між II і I століттями до н.е. Багато посад було змінено, а функції передавалися від одного магістрату до іншого.

Цивільне управління. Царська влада, скасована в 509 році до н.е., була розділена між двома консулами (ймовірно, від виразу «сидіти разом»), вищими посадовими особами Римської республіки, з військовими і цивільними повноваженнями.

Спочатку головні римські чиновники називалися преторами, а з середини V століття до н.е. – консулами. З приводу двох преторів існують такі версії:

- 1) щоб послабити верховну владу;
- 2) лідери двох міських легіонів на момент повалення царя згодом ставали главами держави;
- 3) існувало два типи центуріонів - старший і молодший, кожен з яких був виборним;
- 4) два патриціанські роди відіграли провідну роль у поваленні царського режиму;
- 5) спочатку посада не була колегіальною: старший претор і його помічники обиралися, і лише в IV столітті до н.е. посада стала колегіальною.

Спочатку консулами були лише патриції, за іменами яких називався рік. Консул був командувачем армії, відповідав за розгортання військ і призначення офіцерів, а також мав право військового суду під час військових дій. Під власним головуванням консул скликав сенат і народні збори та вносив законопроекти. У сфері внутрішніх справ він здійснював нагляд за діяльністю інших адміністративних посадових осіб і стежив за внутрішньою безпекою міста. У мирний час консули правили по черзі, тобто один місяць правив один консул, а наступний - інший. У разі розбіжностей між

консулами, один з них міг призупинити діяльність іншого консула. Якщо один з консулів помирав, навіть якщо його смерть наставала за день до виборів нового консула (а такі випадки дійсно були), завжди призначався «додатковий» консул, і римляни суворо дотримувалися букви закону. Починаючи з 367 року до н.е. (Закон Ліцинія і Секстія), одним з консулів обирали плебея.

Претор («той, хто очолює») - вища посадова особа римської судової системи. Із запровадженням цієї посади у 366 році до н.е. функції судової влади були відокремлені від функцій консула, який більше не здійснював судочинства. Спочатку преторами ставали лише патриції, але згодом цю посаду отримали і плебеї. Пізніше, з розширенням Римської держави, кількість преторів зростає до шести.

Цензори («людина, яка оцінює») відповідали за перепис населення, вели списки сенаторів і вершників та загалом наглядали за мораллю громадян. Якщо хтось ображав свого батька або погано поводився, цензор викреслював його зі списку. Магістрати контролювали використання скарбниці, оскільки вони були знайомі з доходами кожної місцевості, проводячи перепис населення.

Посада плебейських трибунів була заснована в 494 р. до н.е. після відходу плебеїв на Священну гору. Трибуни були недоторканні та, на відміну від інших магістратів, не звітували перед сенатом за свої вчинки. В їх основні функції входив захист інтересів плебеїв, кожен з яких у будь-який момент міг звернутися до трибуна з проханням. Тому магістрат постійно знаходився в Римі і не покидав його на тривалий термін, а двері свого будинку вдень і вночі залишалися відкритими для співгромадян. Основним повноваженням трибуна було право заборони, вето («я забороняю») на законопроекти, що ущемляли, на його думку, права плебеїв. Трибун піддавав арешту або грошового штрафу особу, яка протидіяла інтересам плебеїв, проте не оскаржував остаточне рішення народних зборів і сенату.

Трибун міг скликати народні збори і вносити пропозиції до них. Він також міг відкликати свої пропозиції лише протягом одного року. Вони також могли накладати вето не тільки на пропозиції сенату і народних зборів, а й на пропозиції своїх колег, кількість яких змінювалася в різні періоди (до десяти).

Крім звичайних магістратів, існували також надзвичайні магістрати. У виняткових та екстремальних обставинах (війна або громадянське протистояння) на короткий термін встановлювалася одноосібна влада. Диктатор відновлював царську владу на шість місяців і на короткий термін встановлювалося єдине правління. Всі магістрати, за винятком плебейських трибунів, підпорядковувалися диктатору; після закінчення шестимісячного терміну він йшов у відставку. Останній диктатор був призначений у 202 році до н.е. наприкінці Другої Пунічної війни.

Жрецькі магістратури. У найдавніші часи священиків призначав цар, а в республіканські часи - верховний жрець, понтифік. Священиків обирали з-поміж тих, хто був фізично здоровий, добре вихований, звільнений від військової служби і міг обіймати державні посади, тобто міг виконувати як священні, так і світські функції.

Римське жрецтво не було особливою кастою. Священиків обирали з-поміж громадян, часто знаті, але їхній статус, як правило, не був довічним, за винятком понтифіка та кількох особливо впливових священиків. З II століття до н.е. зародилася ідея обирати жерців на народних зборах. Відповідний закон був прийнятий у 104 році до н.е. (Закон Доміція). Відтоді жерців обирали на трибутих зборах, але не всі триби, а лише найстаріші.

Колегія понтифіків складалася з п'яти членів, один з яких був головним первосвящеником. Колегія нікому не служила, її члени приносили жертви, перевіряли

загальне виконання культу в державі, захищали його чистоту і були знавцями богослужіння - найвищими авторитетами в релігійній практиці. Понтифіки склали календарі та вели літописання, записуючи найважливіші події року. Римські історики використовували ці записи в якості джерел.

Тема 7

БОРОТЬБА ЗА ГЕГЕМОНІЮ НА АПЕННІНАХ. ВІЙНИ МІЖ РИМОМ І КАРФАГЕНОМ РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА У II СТ. ДО Н.Е.

1. Зовнішня політика Риму в IV ст. до н.е. Римсько-італійський союз.
2. Причини конфлікту Карфагену з Римом у III ст. до н.е. Пунічні війни та їх наслідки.
3. Соціально-економічне становище Риму у II ст. до н.е.: економіка, соціальна структура.
4. Земельна реформа Тіберія Гракха. Програма соціально-економічних реформ республіки Гая Гракха.

1. Зовнішня політика Риму в IV ст. до н.е. Римсько-італійський союз.

Головним об'єктом завоювання у війнах, розпочатих Римом за часів республіки, були землі задля вирішення проблеми земельного голоду. Війна була формою колонізації всередині Італії. У республіканський період майже не було випадків захоплення колоній за її межами, що було пов'язано з тим, що Римська держава прагнула зберегти внутрішню єдність з італійцями та народами, які перебували під її контролем.

Наприкінці VI століття до н.е. римляни розпочали війну проти етрусків і успішно перемогли їх, уклавши союз з латинами (508 р. до н.е.).

Оскільки їхні колишні союзники жили в сусідніх регіонах, війни з ними носили назву Латинських (V-IV століття до н.е.) та Самнітських воєн (IV століття до н.е.). Завойовуючи чужі території, римляни діяли за принципом «розділяй і володарюй», надаючи різні права окремим колоніям.

Громадянський статус людини складався з двох елементів: прав, пов'язаних з публічним життям, і прав, пов'язаних з приватним життям. У суспільному житті громадяни мали право голосувати на зборах і бути обраними на державні посади. Римляни неохоче надавали політичні права своїм союзникам. У приватному житті громадяни могли законно одружуватися і брати участь у законних ділових угодах. Права на особисте життя та майнові відносини були більш широко визнані. Тому набуття громадянства стало метою для багатьох союзників.

Під час Латинських та Самнітських воєн союзники були позбавлені частини земель та права на незалежну зовнішню політику, були зобов'язані брати участь у війнах на боці Риму. Громадянство було пов'язане із звільненням від податків, тому не надавалося союзникам. Однак включення невеликої кількості союзників до числа навіть неповноправних громадян суперечило основному принципу античної держави - поліс має бути закритим, автономним і невеликим. Якщо в Афінах чужинцям було майже неможливо отримати громадянство, то в Римі надання громадянства стало політичним

інструментом у відносинах з союзниками. Римська експансія призвела до завершення існування поліса як закритого суспільства.

Римляни воювали проти галлів (кельтів), які мігрували з Дунаю на територію сучасної Франції. Вони оселилися на півночі Італії і завоювали регіон етрусків та басейн річки По. У 390 році до н.е. галли здобули велику перемогу над римлянами у битві на річці Аллії (одна з приток Тибру), пройшли далі і зайняли Рим. Потенційна загроза кельтського вторгнення створила необхідність об'єднання з місцевими племенами, тому римляни уклали тимчасові договори з латинами та самнітами.

На початку III століття до н.е. були завойовані грецькі колонії на півдні Італії. Їх внутрішнє протистояння сприяло вторгненню римської армії, до того ж вони не мали постійної армії і використовували найманців. Зокрема, вони запросили Пірра, царя Епіру, який мріяв побудувати величезну державу і приєднати до неї Італію. Він висадився в Італії в 280 році до н.е. з 20 слонами і загоном найманців. У 275 році до н.е. римська армія розбила Пірра біля міста Малевент («погане повітря»), яке переможці перейменували на Беневент («гарне повітря»). Пірр залишив Італію, і остання велика війна на італійській території незабаром закінчилася. Приблизно до 265 року до н.е. весь Апеннінський півострів був об'єднаний під владою Риму.

2. Причини конфлікту Карфагену з Римом у III ст. до н.е. Пунічні війни та їх наслідки. Розширення Римом своїх кордонів і доступ до Сицилії загострили його конфлікти з Карфагенською державою, яка була могутньою спадкоємицею фінікійців і мала з ними широкі торговельні зв'язки. На початку III ст. до н.е. Карфаген також мав власні проблеми, і його перші зіткнення з Римом відбулися, коли Рим почав утверджувати свою гегемонію над Середземномор'ям і намагався просунути свої кордони за межі Італії. Достатньо було незначного приводу, щоб дві держави зіткнулися.

У 264 році до н.е. на прохання Мессани (місто в Сицилії) Рим втрутився у громадянську війну з Сіракузами, завоювавши не лише Сіракузи, але й саму Мессану. Західну частину острова окупував Карфаген, який збудував укріплення в містах Лілебій, Панорм і Дрепана. Римляни просунулися вперед і взяли в облогу карфагенські міста, але не змогли конкурувати зі своїм новим ворогом на морі і зазнали поразки у першій же морській битві. Однак у 260 р. до н.е. римляни вже завдали першої поразки Карфагену на морі.

Мир був укладений у 241 році до н.е. Карфаген звільнив Сицилію, виплатив величезну контрибуцію (близько 80 тон срібла) і передав римських військовополонених. Так закінчилася Перша Пунічна війна, в якій сили двох країн були майже рівними.

Сильні визвольні настрої в Карфагені породили ідею насильницької реституції завойованих Римом територій, що призвело до початку Другої Пунічної війни (218 р. до н.е. - 201 р. до н.е.), найстрашнішої і першої, коли Рим опинився на межі загибелі. Карфаген розпочав наступальну війну і повів свої війська через Піренейський півострів на Рим.

У 219 році до н.е. Карфаген окупував Сагунт (нині Сагунто), римського союзника на східному узбережжі Іспанії, що стало приводом для нової війни. Карфагенською армією командував Ганнібал, військовий геній, який на вівтарі у дитинстві присягнувся битися з римською армією до самої смерті. Він дотримав цю обітницю. Кампанія розпочалася в Іспанії. Ганнібал героїчно повів своїх слонів і велику армію через Альпи, втративши в горах майже всіх слонів і три чверті свого війська. Тим не менш, він вторгся в Італію і завдав низки поразок римській армії у 218 р. до н.е. (на річках Тіцин і

Требія) і 217 р. до н.е. (засідка біля Тразімено). Ганнібал обійшов Рим і рушив далі на південь. Римляни уникали великих битв і виснажували ворога сутичками.

Вирішальна битва відбулася біля Канн у 216 році до н.е. і ця битва вивчається до сьогодні у всіх підручниках з військового мистецтва. Ганнібал переміг римську армію на чолі з двома консулами, плебеєм і патрицієм, зі значно меншими силами. Ганнібал побудував свою армію дугою, де найслабші підрозділи знаходилися в центрі армії, а основні сили були зосереджені на флангах, вигнутою стороною до римської армії. Коли римляни атакували і прорвали центр, фланги зімкнулися, нападники опинилися у «мішку», і римські солдати згодом зазнали поразки. Такої поразки Рим не зазнавав ні до, ні після 216 року до н.е.

Однак у 211 році до н.е. війна досягла переломного моменту. Римська армія захопила місто Капуя, головну твердиню Карфагену в Італії. Ганнібал, який ніколи не зазнавав поразок в Італії, був покинутий Карфагеном і повністю ізольований. Остаточний крах настав після того, як з'явився полководець, талант якого можна було порівняти з Ганнібалом. У 210 році до н.е. молодий Публій Корнелій Сципіон став на чолі римської армії. Він з великим успіхом воював проти карфагенян в Іспанії і хотів вигнати Ганнібала з Італії, виступаючи за перенесення військових дій до Північної Африки. У 204 році до н.е. Сципіон висадився в Африці. Ганнібал був поспішно відкликаний на батьківщину. У битві при Замі у 202 році до н.е. Сципіон використав ті ж методи, що й Ганнібал при Каннах, але цього разу карфагенська армія була розгромлена, а Ганнібал втік. Наступного, 201 року до н.е., Карфаген капітулював. За новими мирними умовами Карфаген втратив свої заморські території, не мав права утримувати флот і повинен був сплачувати контрибуцію протягом 50 років. За Карфагеном залишилася лише невелика територія в Африці.

Карфаген оговтався від поразки і почав широко торгувати. Рим був стурбований новою силою Карфагену в західному Середземномор'ї. Видатний сенатор Марк Порцій Катон яскраво висловлював це занепокоєння в кінці кожного абзацу своєї промови в Сенаті: «Але я вважаю, що Карфаген повинен бути зруйнований». Рим висунув Карфагену суворий ультиматум, всі вимоги якого були виконані, за винятком неможливого, а саме - перенесення міста вглиб країни. Римляни відправили армію до Північної Африки і після тривалої облоги захопили Карфаген у 146 році до н.е. Місто було стерте з лиця землі, а його місце розоране. Відтоді тут була створена римська провінція Африка, а землі стали державною власністю Риму.

Пізня республіка (II-I століття до н.е.). Римські завоювання у II столітті до н.е. Заснування римських провінцій. З початку II століття до н.е. і до кінця Пунічних війн Рим стає єдиною великою державою Середземномор'я. До середини II століття до н.е. він продовжує воювати з Македонією і царством Селевкідів. Згідно з грецьким істориком того ж періоду Полібієм, який писав про Пунічні війни і завоювання Східного Середземномор'я, саме в цей час почалося світове панування Риму.

Змінилися й стосунки із завойованими територіями. До Пунічних воєн римляни не купували землі поза Італією. З середини II століття до н. е. Рим був поділений на дві частини: Італію і провінції, які виникли в епоху Пунічних воєн; у 227 році до н. е. Сицилія стала першою такою провінцією. Крім самих римських громадян в Італії, з ними були пов'язані італійські союзники, які мали самоуправління, не оподатковувалися та користувалися певним ступенем автономії в рамках римської держави. З самого початку провінції створювалися як території, з яких можна було викачувати матеріальні та людські ресурси. Вони називалися «маєтками римського народу» і сплачували регулярні податки у вигляді «десятини» - десятої частини врожаю. Провінції керувалися

намісниками преторіанського рангу, які були справжніми правителями цих територій. Вони грабували провінції та розпоряджалися життям та смертю мешканців. Крім намісників, існували відкупники, які вносили до скарбниці суми податків, прописаних за провінціями, а потім вирушали в область і стягували з мешканців набагато більше, ніж за законом. Народ провінцій нічого не міг протиставити насильству і свавіллю намісників і відкупників.

Македонія та царство Селевкідів були останніми незалежними державами у Середземномор'ї. Після їх захоплення Рим або заспокоював території, або завоював нові, зайняті варварами, просуваючись до Галії, Німеччини, Британії та Іспанії. Македонія стала провінцією, розділеною на чотири області (союзи міст). Колишні територіальний поділ було скасовано, запроваджено прями податки.

У той самий час сталося остаточне підкорення Греції. 146 року до н. е. Ахейський союз зазнав поразки, його центр Коринф був зруйнований, а жителі міста перетворені на рабів. Всі грецькі союзи були розпущені, а на чолі нового регіону було поставлено римського намісника. Було введено єдину політичну систему, і хоча Афіни та Спарта зберегли номінальну незалежність, грецьким державам більше не надавалася формальна автономія. 146 року до н. е. Греція називалася Ахайєю у межах провінції Македонія. Майже через століття, в 27 році до н. е., вона була виділена в окрему римську провінцію під тією ж назвою Ахайя.

Розширення кордонів трансформувало існуючу республіканську систему, яка вже не задовольняла потреби нової держави. Криза республіканської системи стала очевидною наприкінці II століття до н. е., що викликало необхідність переходу до нової форми правління.

3. Соціально-економічне становище Риму у II ст. до н. е.: економіка, соціальна структура. У II столітті до н. е. у Римі сформувалося замкнуте коло панівного стану. Боротьба між плебеями та патриціями закінчилася, плебеї досягли керівних позицій, і створилися умови для злиття плебейської та патриціанської еліт. Відмінності між багатими плебеями та патриціями розмилися, виник так званий нобілітет. Заможні плебеї переймалися аристократичним духом і практично мало чим відрізнялися від патрицій. Усі вищі державні посади займали люди аристократичного походження, чий політичні погляди часто були недалекоглядними та корисливими.

Наприкінці II століття до н. е. поляризація суспільства виявилася у боротьбі між двома політичними партіями – оптиматами та популярами. Оптимати («кращі») відстоювали владу привілейованої меншості суспільства, що вважалася «кращою» через своє походження та майнове становище. Політична влада оптиматів була зосереджена у Сенаті. Популярари виступали за владу більшості громадян. Їхні ідеї висловлювали плебейські трибуни. Хоча дві партії вели жваву політичну боротьбу, вони не відіграли важливу роль у збереженні республіканського правління, оскільки передумови для одноосібного правління вже були створені.

Після завоювання Греції у середині II століття до н. е. у Рим почали стікатися найкращі та яскраві представники грецького суспільства - художники, філософи, педагоги та ритори. У міру того як римляни визнавали перевагу грецької культури, представники Греції входили у багато інтелектуальних кіл, а грецька мова стала використовуватися в римському вищому суспільстві. З іншого боку, еллінізація часто була поверховою, оскільки римляни переймали не кращі традиції періоду еллінізму, а скоріше ті, що асоціювалися з розкішшю.

Безземельні громадяни Риму вимагали хліба та видовищ, які їм і надавалися. Гладіаторські бої на циркових аренах та приборкання тварин стали невід'ємною

частиною громадських свят. Занепад моральності відбився і в руйнуванні римської фамілії, яка протягом століть була оплотом римської держави. Жінки прагнули вирватися з-під опіки чоловіків та батьків і в деяких випадках отримували право самостійно розпоряджатися своїм майном.

4. Земельна реформа Тіберія Гракха. Програма соціально-економічних реформ республіки Гая Гракха. Наприкінці II століття до н. е. соціальна боротьба розгорнулася навколо аграрної реформи. Селянство, яке з найдавніших часів було економічним осередком суспільства, було сильно підірвано. Земля зосередилася в руках багатіїв, в основному оптиматів, і майже вся економіка була переведена на рабську працю, яка була основою економічного життя пізньої республіки. Жорстокий гніт не означав, що рабів били чи морили голодом, навпаки, раби коштували дуже дорого, їх годували, одягали та іноді давали вихідні. Більш сильна експлуатація була пов'язана не з жорстоким фізичним примусом, а з високою нормою виробітку, через що людина майже повністю виснажувалася до 30 років. Регулярно спалахували повстання рабів, особливо у Сицилії. Розвиток рабства знизив роль дрібних землевласників, які втратили свої землі, і навіть з кількома рабами не могли утримувати свої господарства. Тому сільськогосподарські проблеми були пов'язані із необхідністю відродження стану дрібних землевласників, які були основними платниками податків та солдатами. Брати Тіберій та Гай Гракхи спробували вирішити цю проблему.

Тіберій Гракх (онук Сципіона Африканського, за походженням плебей) був обраний народним трибуном у 133 році до н. е. і запропонував законопроект, який обмежував земельний наділ 125 га землі. Ті, хто не володів землею, мали отримати її за рахунок перерозподілу надлишку території, яку займають великі землевласники. Тіберій вважав, що земля не повинна відчужуватись у майбутньому і що за її використання слід запровадити скромну плату; ділянки не дробляться зі смертю власника, але залишаються у його синів. Було створено спеціальні комісії, які займалися перерозподілом земель та передачею їх дрібним власникам.

Другий народний трибун, обраний 133 року до н. е., наклав вето на законопроект. Тіберій порушив закон і усунув свого колегу від влади, почав домагатися переобрання себе на другий рік, що також суперечило закону. Проект викликав бурхливі дебати у сенаті та в римському суспільстві. Якимось, виголошуючи промову на площі, Тіберій вказав на свою голову і сказав: «Небезпечно». Сенатори побачили цей жест і витлумачили його як вимогу корони, оскільки Тіберій був амбіційною людиною, і його дії давали підстави для такого висновку. Сенатори заявили, що якщо народ не хоче рятувати республіку, вони врятує її самі. Сенатори озброїлися, ламаючи ніжки та ручки стільців, спровокували бійку та вбили Тіберія. Плебеї з поваги до їх статусу не наважилися застосувати насильство проти сенаторів.

З юридичної точки зору Тіберій мав рацію. Адже за державою завжди зберігалася прерогатива розподілу державних земель і навіть давність володіння не відігравала особливої ролі. Відповідно до закону 367 року до н. е., право вимагати поділу державних земель належало народному трибуну. Однак з політичної точки зору для держави було надто великою проблемою повністю реалізувати право, яким вона не користувалася вже довгий час. Крім того, оскільки зайняті землі були куплені на гроші знаті, реформа виглядала як пограбування багатих на користь бідних.

Незважаючи на смерть Тіберія, законопроект було реалізовано. Внаслідок роботи комісії, призначеної Гракхом, близько 75 000 осіб отримали перерозподілені землі.

Новий сплеск селянського руху почався за правління брата Тіберія Гая. Гай був обраний трибуном у 123 році до н. е. і керувався двома ідеями: помстою за смерть брата

та запровадженням нової конституції. Щоб залучити на свій бік плебеїв, Гай видав закон, який зобов'язував продавати хліб зі знижкою. Бідняки стали стікатися до Риму, не бажаючи працювати, але отримуючи дешевий державний пайок - 2 фунти (32 кг) зерна на місяць.

Було відновлено роздачу земель, але Італії не було чого роздавати, і Гай запропонував заснувати колонію на місці зруйнованого Карфагена, що не знайшло підтримки ні сенату, ні народу. Гай пом'якшив умови військової служби, чітко обмеживши її тривалість та вік новобранців. Гай також залучив на свій бік вершників, частину аристократії, що складала другий майновий стан. Він передав вершникам контроль над багатою провінцією Мала Азія (колишня територія Пергама), реформував на їхню користь кримінальні суди та замінив суддів сенату вершниками. Таким чином, Гай ефективно розпалював конфлікт між сенаторським та вершницьким станами.

Гай централізував основні функції держави. Він контролював будівництво громадських споруд, впливав на вибори магістратів і цим привчав народ вважати главою держави одну людину. Гай мав широку програму реформ, спрямовану на оновлення республіканської конституції, але його діяльність була вкрай суперечливою. З одного боку, він відновив дрібне землеволодіння, з іншого - майже безкоштовно роздавав хліб, щоб підтримати плебс, який не мав жодного відношення до земельної власності. Призначаючи вершників у суди, він боровся зі зловживаннями знаті і водночас надавав їм Малу Азію на відкуп.

122 року до н.е. Гай вдруге був обраний на посаду народного трибуну і подав законопроект про надання римського громадянства італікам, тобто всім народам, які проживають на Апеннінському півострові. Законопроект не був прийнятий народними зборами, оскільки народ не хотів зрівнювати італіків у правах та привілеях і бажав зберегти чітку різницю між центральним та союзними регіонами. Один із консулів запропонував скасувати деякі з едиктів Гракха, але в день голосування консула було вбито, що послужило сигналом до повстання. Сенат оголосив батьківщину у небезпеці. Більшість громадян відвернулися від Гая, і лише кілька вірних прихильників сховалися з ним на Авентині. Вони були оточені та розбиті консульськими військами. Сам Гай прокляв невдячний народ біля вівтаря Діани, був змушений тікати і наклав на себе руки недалеко від міста.

Однак роздачі землі все рівно продовжилися. У 118 року до н. е. першу римську колонію Нарбон (нині Нарбонну), яка згодом стала адміністративним центром провінції, було виведено на місце давнього поселення в Галлії. Цей захід став новаторським, і з цього моменту аграрна проблема мала вирішуватися за рахунок еміграції громадян за межі Італії. Деякі громадяни переселилися на місце Карфагена, але ця колонія так і не була офіційно визнана. Від'їзд плебсу частково розрядив напружену атмосферу в Італії: громадяни, які володіли до 125 гектарів землі, отримали повне право приватної власності, що дозволило їм продавати чи ділити свої ділянки. Цим законом реформу Гракхів було фактично завершено.

Тема 8

РИМСЬКЕ ТА ІТАЛІЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО НА МЕЖІ II – I СТОЛІТЬ ДО Н.Е. ПАДІННЯ РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ І ВСТАНОВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ДИКТАТУРИ. ГРОМАДЯНСЬКІ ВІЙНИ У РИМІ В 44 – 31 РР. ДО Н.Е.

1. Югуртинська війна, військова реформа Гая Марія. Громадянські війни в Римі, диктатура Сулли.

2. Повстання Спартака: причини, хід, поразка. Боротьба політичних угруповань у Римі в 70 – 60-х рр. до н.е. Перший тріумвірат.

3. Війна Цезаря і Помпея. Цезар – диктатор Риму, його політичні, соціальні та економічні реформи.

4. Громадянські війни після смерті Цезаря. Другий тріумвірат. Сутність принципату Октавіана Августа.

1. Югуртинська війна, військова реформа Гая Марія. Громадянські війни в Римі, диктатура Сулли. Наприкінці II століття до н.е. Рим продовжував вести різні війни, зокрема, в Нумідії у Північній Африці. Війна з нумідійським царем Югуртою (Югуртинська війна, 111-105 рр. до н. е.) стала каталізатором військових реформ Гая Марія. Війна показала, що боєздатність римської армії знижується. Водночас до Італії наближалися племена кимврів та тевтонів. Галлія та Північна Італія опинилися під загрозою.

Марій відмовився від цензового принципу набору і змінив систему призову, додавши до армії бідних громадян та союзників, сформувавши з останніх допоміжні частини. З цього моменту система народного ополчення, у якому солдати скликалися нерегулярно і мали знаходити кошти для придбання власної зброї, була замінена постійною підготовкою державним коштом. Професійна армія стала новою соціальною силою, яка відіграла важливу роль у пізній республіці та в імперії. Завдяки цій реформі Марію вдалося відвести від Риму страшну загрозу з боку німецьких племен тевтонів та кимврів із півночі, які завдали римлянам кілька важких та жорстоких поразок. Марій розбив тевтонів в Альпійській Галлії в битві при Аквах Секстієвих (102 р. до н. е.) та кимврів в Італії в Паданській долині при Верцеллах (101 р. до н. е.).

Незабаром після цього Рим розпочав війну проти італіків (Союзницька війна, 91-88 рр. до н. е.). Проти власної волі Рим задовольнив основні вимоги повстанців і надав італійцям громадянство. Соціальна ситуація кардинально змінилася. Права всіх жителів Апеннін були остаточно зрівняні.

Численні війни показали, що Риму стає дедалі важче утримувати у руках завойовані території. Перехід влади до однієї людини став нагальною потребою та був здійснений у формі диктатури.

Громадянська війна у Римі, диктатура Сулли. Луцій Корнелій Сулла належав до вищих ешелонів аристократії і почав свою кар'єру під командуванням Марія, але згодом став головним ворогом Марія, виступаючи як полководець під час Югуртинської війни та війни із союзниками. Згодом боротьба з послідовниками Марія (маріанцями) стала одним із головних завдань для Сулли, відбиваючи конфлікт між новими громадянами та традиційною знаттю.

Сулла був обраний консулом у 88 році до н. е. і став головнокомандувачем у першій війні проти Мітрідата, царя Понта, який повстав проти Риму, завоювавши майже всю Малу Азію та претендуючи на владу в Греції. Положення у східних провінціях було

важким, і Суллу відправили до Греції як командувача римської армії, де він здобув ряд блискучих перемог над Мітрідатом, захопив Афіни і уклав Дарданський мир (85 р. до н.е.).

Поки Сулла перебував у Греції, сенатори усунули його від командування, і в Римі перемогла фракція прихильників Марія; після обрання консулом усьоме він несподівано помер, і протягом п'яти років (87-82 рр. е.) Римом правили його прибічники, переважно дрібні сенатори і вершники.

83 р. до н.е. Сулла зненацька висадився в Італії, розбив армію маріанців і увійшов до Риму в 82 році до н.е. Це стало початком його диктатури (82-79 рр. до н.е.). Сулла розумів, що впоратися зі своїми ворогами він зможе лише шляхом поступок з одного боку та повсюдних репресій – з іншого. Провести такі заходи через республіканські інститути та колегіальний сенат було практично неможливо. Сулла домігся від Сенату узаконення своєї диктатури та отримав знак вищої військової влади – імперій.

Сулла почав викорінювати залишки заклоту, встановлюючи проскрипції - списки людей, які виявилися ворогами Сулли або політично неблагонадійними. Це швидко збагатило Суллу та його прибічників (переважно військових), й у скарбницю почали надходити величезні суми. Людей часто вбивали не тому, що вони були політично неблагонадійні, а через їхнє багатство.

Сулла був оптиматом і тому не зміг дотримуватися новаторської політики Гракха, яку було скасовано. Він припинив роздачу хліба плебсу, обмежив права вершників і передав суд в руки багатих сенаторів.

Сенат був реформований і посилений як аристократичний орган, який отримав право рекомендувати проекти державних законів слухняним народним зборам. Сенат був повністю сформований з державних службовців, були запроваджені принципи довічності та незмінюваності членів, які стали основоположними для олігархії. Було відновлено суворі обмеження у доступі до посад, і досягти високих посад можна було лише після проходження попередньої ієрархії магістратів.

Було відновлено запроваджене Сервієм Тулієм голосування по сотнях, причому першими голосували представники аристократичних центурій, які становили більшість. Права плебейських трибунів були обмежені, і триби могли пропонувати закони до парламенту лише після того, як вони були схвалені сенатом. У судовій системі Сулла розділив цивільні та кримінальні справи, що мало вирішальне значення для розвитку римської юриспруденції.

Сулла реформував місцеве управління: за багатьма залежними від Риму територіями було визнано певну автономію в управлінні та проведено чітке розмежування прав місцевої та центральної влади.

79 року до н.е. Сулла склав із себе повноваження диктатора і повернувся до приватного життя, переїхав до замиського маєтку і почав писати свої мемуари, тихо померши у 78 році до н.е.

2. Повстання Спартака: причини, хід, поразка. Боротьба політичних угруповань у Римі в 70 – 60-х рр. до н.е. Перший тріумвірат. Проблеми, підняті Суллою, так і не були повністю вирішені. Його нововведення були тимчасовими заходами і не задовольняли повністю нікого. Після 78 року до н.е. боротьба між оптиматами і популярами поновилася з перемінним успіхом, ускладнившись повстанням гладіаторів під проводом Спартака (74-71 рр. до н.е.). Щоб підготувати рабів до гладіаторських боїв, їх спеціально навчали мистецтву бою в спеціальних школах. Повстання почалося з такої школи в Капуї. Раби, що втекли, швидко завдали низки поразок римській армії і залучили на свій бік багато рабів. Спартак спробував

прорватися через Альпи і перебраться на північ Італії, але через розбрат у таборі повстанців, які насолоджувалися грабунками в багатій Італії і не бажали залишати країну, він рушив на південь, де був обманутий піратами, які пообіцяли переправити повстанців на Сицилію.

Спартак був здібним полководцем. Наприклад, під час облоги на Везувії він наказав своїм гладіаторам сплести мотузки з гілок, і несподівано напали на римлян, що покинули поле бою. Під час облоги він також наказав вкопати в землю через невеликі проміжки стовпи, до яких прив'язати трупи озброєних рабів, і розпалити вогнища по всьому табору. Замаскувавшись під озброєні застави, Спартак використав нічні тіні, щоб вивести свою армію з облоги.

Народження Першого тріумвірату (60 р. до н.е.). Повстання Спартака зазнало невдачі завдяки Марку Ліцинію Крассу, який відновив дисципліну в армії, провівши децимацію: обезголовивши після шмагання кожного десятого солдата, що втекли з поля бою.

З іншого боку, висунулася ще одна важлива політична фігура – Гней Помпей, який почав боротьбу з популярними. Він керував військами, які перебували в Іспанії і склалися здебільшого з прихильників Марія.

Третьою особою епохи став ще маловідомий Юлій Цезар, який, крім шикарного способу життя, володів безліччю боргів. Ніхто не сприймав його як серйозного політичного супротивника, оскільки основне суперництво розгорнулося між Крассом і Помпеем.

Народ підтримував Помпея і Красса, вважаючи, що якщо вони прийдуть до влади, то проведуть реформи, які принесуть йому користь. У 70 році до н.е. вони стали консулами і скасували конституцію Сулли. Вони відновили права плебейських трибунів і систему відкупів, розширили повноваження народних зборів і очистили сенат. Потім Помпей відійшов від державних справ, але повернувся на державну службу в 60-х роках до н.е., викоринивши піратів і остаточно розібравшись із щойно повсталим Мітрідатом. Повернувшись до Італії, Помпей чесно розпустив свої війська, хоча міг би повести свою армію в похід на Рим, згодом опинився в політичній ізоляції, коли сенат не схвалив його накази на Сході і не наділив землею ветеранів Помпея. У 60 році до н.е., принижений, Помпей разом з Крассом і Цезарем утворив так званий Перший тріумвірат («Союз трьох чоловіків»).

Помпей прагнув зміцнити своє панування на Сході і здобути владу в Іспанії. Красс, який вже був надзвичайно заможною людиною, хотів отримати намісництво у східних провінціях через бажання ще більше збагатитися і здобути військову славу. Цезар був популярний у народі, дуже амбітний і націлений на консульство. У 59 році до н.е. Цезар був обраний консулом за підтримки народу і швидко став захисником народних інтересів, зокрема, відновивши безкоштовну роздачу хліба. Крім того, Цезар задовольнив вимоги Помпея, визнавши його завоювання Сходу і надавши землю ветеранам.

3. Війна Цезаря і Помпея. Цезар – диктатор Риму, його політичні, соціальні та економічні реформи. У 50-х роках до н.е. Цезар воював у Галлії і був відправлений туди намісником. Він пробув там близько 10 років і залишив по собі «Записки про галльську війну». Цезар був першим римлянином, який перетнув Рейн, витіснив германські племена за річку, переправився на Британський острів, дійшов до Темзи і розгромив галльський флот. До кінця його завоювань до Римської держави були приєднані величезні території, які згодом стали вікном у західноєвропейську цивілізацію через романізовану культуру галлів. Цезар став впливовим воєначальником,

маючи під своїм командуванням 13 вірних легіонів, і накопичив величезні багатства в результаті своїх експедицій. Сенат почав побоюватися Цезаря. В особі Цезаря остаточно сформувався новий тип полководця з надмірними особистими амбіціями.

Обійнявши посаду намісника, Красс вирушив на схід і безславно загинув у битви при Каррах у 53 році до н.е. Помпей наблизився до влади, і тріумфірат перетворився на дуумфірат («Союз двох чоловіків»). Помпей зробив перші кроки до єдиновладдя. У 52 році до н.е. він став консулом без колеги і підготував проєкт розпуску армії Цезаря, якому наказав повернутися в Рим і відвітати за роки діяльності в Галлії. Вирішальне зіткнення між двома державними діячами відбулося через три роки.

49 року до н.е. після довгих роздумів Цезар промовив «Жереб кинуто», перейшов Рубікон, невелику річку, що розділяє центральну Італію, і швидким кроком увійшов зі своїми легіонами до Риму. Прибуття Цезаря було несподіваним як для сенату, так і для Помпея, тому спочатку вони пішли на поступки, але згодом спалахнула нова громадянська війна. Помпей втік до Греції, де в 48 році до н.е. відбулася битва при Фарсалі. Цезар переміг Помпея з невеликими силами, але Помпей знову втік до Єгипту, де і помер. Цезар пішов за Помпеєм до Єгипту, де зустрівся з Клеопатрою VII, яку незаконно скинув з престолу її брат. Клеопатра VII була блискучим і хитрим політиком, яка зачарувала полководця Цезаря.

Реформи Юлія Цезаря в 40-х роках до н.е. Прийшовши до влади, Цезар розпочав реформи. Наслідуючи приклад Сулли, він за допомогою своїх прихильників збільшив кількість сенаторів до 900, збільшив кількість магістратур і отримав право висувати кандидатів на певні посади. Збільшення чисельності вищих магістратів вирішило проблему їх консолідації та полегшило вплив на сенат.

Цезар раціоналізував місцеве управління і поставив під контроль діяльність намісників. Він відправив у провінції своїх ставлеників (легатів і прокураторів) для нагляду за фінансами і збором податків. Цезар надав місцевим адміністраціям право відкupu, полегшивши долю провінцій, які з прибуткових територій перетворювалися на органічну частину Римської держави.

Цезар широко надавав римське громадянство своїм прихильникам і цілим регіонам, зокрема, Цизальпійській Галлії. Під час правління Цезаря почалося масове виведення колоній, а ветеранам були гарантовані наділи. Цезар сподівався створити з них стан землевласників, але повернути професійних солдатів-найманців до мирної праці та землеробства було майже неможливо. Всі легіонери хотіли прибрати до рук землю, але лише деякі залишилися на своїх ділянках, а інші були продані або здані в оренду, тому дрібне землеволодіння не зміцнилося. З іншого боку, виведення колоній призвело до романізації провінцій, де колонізатори поширювали римську культуру.

Цезар спробував вирішити проблему боргів, списавши річну заборгованість по орендній платі. Цезар ввів в обіг великі суми грошей, виплачуючи ветеранам і роздаючи готівку простолюдинам. Було покращено економічні відносини з іншими регіонами, відбудовано торгові центри Коринф і Карфаген, розширено важливий римський порт Остію.

Нарешті, Цезар реформував календар. У Римі, як і в Греції та багатьох східних країнах, календар був місячним: місяць визначався як 30 днів (проміжок між молодиками), а будь-які розбіжності з астрономічним календарем компенсувалися вставним місяцем. До Юлія Цезаря календар був сповнений плутанини, що стало однією з причин відсутності абсолютної хронології в римській історії. На початку IV століття н.е., за часів правління імператора Діоклетіана, безглуздість хронології було усунуто і створено більш-менш точне літочислення.

У 45 році до н.е. Цезар запровадив сонячний календар, який вже існував в Єгипті, усунувши різницю (67 днів) між астрономічним і римським календарями. Новий календар отримав назву юліанського. Шостий місяць, який не мав назви в римському календарі, Цезар назвав своїм ім'ям. Цицерон, видатний римський оратор, не міг не відреагувати на цю нову реформу. Коли йому сказали, що завтра зійде сузір'я Ліри, він відповів: «Так, за законом».

Усі державні реформи Юлія Цезаря мали на меті примирити традиційну політику з роллю світової держави, яку почав відігравати Рим, і поєднати занепадаючу державну систему пізньої республіки з претензіями Риму на світове панування. Однак ці ідеї не могли бути реалізовані в контексті збереження республіки. Цезар милував своїх ворогів і не пригнічував їх, тому не міг передбачити змови, які виношували Децим, Юній Брут (останній був близьким другом Цезаря) і Кассій Лонгін. У 44 році до н.е. під час засідання в Сенаті змовники оточили Цезаря і кожен з них вдарив його своїм мечем. А Юлій, бачачи перед собою лише одного ворога, промовив перед смертю свої останні слова: «Брут, і ти теж».

4. Громадянські війни після смерті Цезаря. Другий тріумвірат. Сутність принципату Октавіана Августа. За пропозицією Цицерона, численні суперечки навколо вбивства Цезаря закінчилися словами «Цезар помер». Сенат оголосив Юлія мертвим, але його укази і реформи не були скасовані, а їх збереження забезпечило продовження цезаріанської лінії.

Наступником диктатора формально став його внучатий племінник, 19-річний Гай Октавій, який став прийомним сином Цезаря і отримав нове ім'я Гай Юлій Цезар Октавіан. Оскільки ніхто не бачив у ньому справжнього спадкоємця влади, Марк Антоній не передав Гаю спадщину Цезаря, вважаючи, що тільки він може тримати кермо влади у своїх руках. Однак Гай Октавій був не настільки молодий і не настільки довірливий, щоб повторити політичні помилки свого попередника, і він уклав союз зі своїм колишнім ворогом Марком Антонієм.

Таким чином, у 43 році до н.е. було створено другий тріумвірат: Октавіан, Марк Антоній та Емілій Лепід. Гай Октавіан увійшов до Риму з військом, і сенат визнав цей новий союз законним урядом, на відміну від першого, який був неформальним. Триумвірат розпочав із проскрипцій, як і Сулла, спрямованих проти демократично налаштованих осіб, які виступали за відновлення республіканського правління. Головною метою нових репресій було знищення політичної опозиції, а не збагачення. Першим загинув Цицерон, який був найпалкішим прихильником відновлення республіки. Гай Октавій не бажав йому смерті, але після 43 року до н.е. він був змушений заплатити життям за свою політичну позицію.

Тріумвірат, який прийшов до влади, щоб помститися за смерть Цезаря, зібрав війська проти його вбивць. Вони зіткнулися у Філіппах (Македонія) в 42 році до н.е., де загинули Брут і Кассій. Після поразки республіки триумвіри стали одноосібними правителями Римської держави і здійснили її перерозподіл. Марк Антоній забрав частину Галлії та багаті східні провінції. Емілій Лепід отримав африканську провінцію, колишній Карфаген, а Октавіан - Іспанію та Італію, що дало йому велику політичну владу.

Піднесення Октавіана 42-41 рр. до н.е. Марк Антоній припустився великого політичного прорахунку і, як і Цезар, повністю бездіяльний знаходився у Єгипті з царицею Клеопатрою.

У 36 році до н.е. Емілій Лепід підняв повстання, але солдати відмовилися визнати його і оголосили Октавіана головнокомандувачем. З цього моменту тріумвірат

трансформувалася в дуумвірат, і зіткнення між двома державними діячами стало неминучим.

У 36 році до н.е. Октавіан навіть привласнив собі довічні права народного трибуна. Марк Антоній оголосив про свій шлюб з Клеопатрою, але це був його другий великий прорахунок. Це було пов'язано з тим, що оголошення офіційного шлюбу з іноземною царицею образило б громадянські почуття римлян. Крім того, Марк Антоній роздав землі римської держави синам Клеопатри. Як наслідок, сенат оголосив війну єгипетській цариці, а отже, і Марку Антонію. Вирішальна морська битва відбулася в 31 році до н.е. біля мису Акцій (північний захід Греції). У розпал битви кораблі Клеопатри повернули назад, Антоній кинувся їх наздоганяти, і Октавіан здобув перемогу. Марк Антоній покінчив життя самогубством, а Клеопатру переможець пощадив. Коли Клеопатра дізналася, що Октавіан повернеться тріумфатором із нею у золотих ланцюгах, вона наказала принести їй кошик з фруктами, в якому була захована отруйна змія, і Клеопатра також покінчила життя самогубством. У 30 році до н.е. Єгипет став римською провінцією.

У 27 році до н.е. Октавіан звернувся до сенату і оголосив про припинення громадянської війни. Заявивши, що повсюди встановився мир і порядок, він оголосив про свою відставку і попросив прийняти її. Сенатори благали його не залишати Римську державу, яка неминуче знову поринула б у громадянську війну, а повернутися до правління. Октавіан милостиво погодився і був проголошений принцепсом, першим, хто мав право голосу в сенаті. Новий правитель завжди підкреслював, що перебуватиме при владі лише певний час, який щоразу продовжувався.

Принципат Октавіана Августа (27 р. до н.е. - 14 р. н.е.). Початок імператорського періоду, відомого як Принципат, монархія, що маскувалася під республіку, датується 27 роком до нашої ери. За словами римського філософа-стоїка Сенеки, "монарх ховався за республіканськими шатами". Старі інститути були збережені. Проводилися народні збори, функціонував сенат, обиралися консули і магістрати, але нічого не відбувалося в імперії без наказу принцепса. Октавіан був єдиною людиною, яка керувала державою і виправдовувала принцип формального усиновлення "кращих" громадян, які ставали спадкоємцями і наступниками верховної влади. Цей принцип був порушений імператорами лише наприкінці II століття нашої ери.

Народні збори, хоча й збиралися, втратили своє значення. У відносинах з народом Октавіан проводив політику хліба і видовищ, роздаючи безкоштовний хліб і організовуючи дорогі вистави, щоб тримати народ якомога далі від політичного життя. Його правління було одним з небагатьох періодів відносного процвітання, миру і спокою в Римській імперії.

Від самого початку Октавіан покладався на свою обрану гвардію, а не на народ. Це було характерно для принципату і наступного імператорського періоду, коли основою влади був не народ, а армія, зокрема заснована Октавіаном преторіанська гвардія: 3 000 солдатів дислокувалися в Римі, отримували втричі більшу платню і займали привілейоване становище. Преторіанці стали порою палацових переворотів пізнього часу.

Під час правління Октавіана сенат був очищений і скорочений, але формально піднесений як символ республіканської держави.

Однак центр вирішення політичних проблем перемістився до законодавчо не оформленої ради принцепса. Неформальне, вузьке коло наближених до Октавіана людей збиралося для обговорення та вирішення державних справ. Кар'єра вищих магістратів

майже повністю залежала від Октавіана, але відбувалася за тією ж процедурою – обранням на народних зборах.

Важлива соціальна реформа, проведена Октавіаном, стосувалася відносин рабовласника і раба. Правитель заборонив відпускати рабів на волю, доки вони не відслужать у домі свого господаря 20 років, і відродив давній звичай, згідно з яким раб, який убив свого господаря, підлягав страті разом з іншими домашніми рабами.

Октавіан зміцнив римську фамілію. Вельможі, які прагнули отримати вищі посади, могли розраховувати на блискучу кар'єру лише в разі одруження; було запроваджено право трьох дітей, і римські громадяни, які бажали отримати підвищення, повинні були одружитися і мати трьох дітей. Октавіан видав закон про покарання за подружню зраду, і діти принцепса були одними з перших, кого він торкнувся. Дві Юлії, дочка та онука, були вигнані за легковажну поведінку. Октавіан наважився торкнутися сфер, в які держава ніколи раніше не втручалася. Це було пов'язано з тим, що правитель вважав сім'ю основою римської держави.

Октавіан відтворив низку традиційних святкувань, звичаїв і богослужінь, якими раніше нехтували, а через кілька днів після свого фіктивного зречення від престолу отримав титул "священного" - Августа. Без зайвої скромності він також назвав останній безіменний місяць римського календаря своїм ім'ям. Октавіан ніколи не претендував на звання імператора в первісному розумінні цього терміну, але за життя його називали або принцепсом, або цезарем. Останній титул став традиційним для наступних імператорів.

У своїй зовнішній політиці Октавіан віддавав перевагу мирній дипломатії. Було підписано багато договорів і створено нові держави в Єгипті, Південній Югославії, Албанії та частинах Болгарії. Найбільшими з них були Мезія і Паннонія. Виникли провінції Ахайя на території Балканської Греції (27 р. до н.е.) і Іудея (6 р. н.е.).

Під час правління Августа було встановлено мир на Сході і кордони з Парфією. Постійний конфлікт з Парфією послаблював Римську державу.

Верхній Дунай був окупований, а кордон з германськими племенами вздовж Рейну частково стабілізований, але проблеми германських племен були такими ж гострими, як і з парфянами, і просування в Німеччину зазнало невдачі. Незважаючи на військові невдачі, кордони Римської імперії розширилися і стабілізувалися вздовж великих річок на півночі та сході: Дунаю, Рейну та Євфрату.

Будівництво в епоху Августа. За часів правління Августа в Римі, який до того часу був містом вузьких вулиць, тісних площ, багатопверхових будинків і бідних людей, було розпочато масштабне будівництво. За словами самого Августа, Рим перетворився на просторе, мармурове місто, але від того, що він збудував, майже нічого не залишилося. Найбільший храм, Пантеон (Храм усіх богів), був першою великою будівлею у формі ротонди з куполоподібною стелею і світловим колодязем.

Август, будучи прийнятим до роду Юліїв, став родоначальником династії Юліїв-Клавдіїв (27 р. до н.е. – 68 р. н.е.).

Тема 9

РИМСЬКА ІМПЕРІЯ У І СТ. Н.Е. ВИНИКНЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА.

1. Правління династії Юліїв-Клавдіїв. Початок формування колоніальної системи. Зовнішня політика.

2. Правління династії Флавіїв, внутрішньополітична криза. Економічні реформи та зовнішня політика.

3. Прихід до влади династії Антонінів: погіршення внутрішньої та зовнішньої ситуації. Падіння правлячої династії. Римська імперія при Северах, зростання ролі армії та послаблення центральної влади.

4. Релігійне життя в Римі в I ст. н.е.

1. Правління династії Юліїв-Клавдіїв. Початок формування колоніальної системи. Зовнішня політика. Першим імператором після Августа став його пасинок Тиберій, який правив у 14-37 роках н.е. За словами римського історика Тацита, Тиберій був жорстоким і підозрілим. З іншого боку, дехто стверджує, що його ім'я було несправедливо запламоване історією: бездарний Август започаткував епоху, а геніальний Тиберій безслідно зник.

Тиберій прославився під час своїх германських експедицій. Однак другорядне становище при дворі та нещасливе сімейне життя позначилися на його характері. Водночас Тиберій мав інтелектуальний склад розуму, відмінні адміністративні та військові здібності й розвинене почуття обов'язку. Двоїстість його характеру і складна ситуація, яку він застав у Римі на момент вступу на престол, пояснюють суперечливість його політики.

Тиберій неодноразово зазнавав невдач у Німеччині. Він остаточно розпустив народні збори: трибутні і центуриатні коміції більше не збиралися. Хлібні пайки та кількість видовищ були скорочені. Крім того, Тиберій спробував підвищити податки для поповнення скарбниці, що намагався зробити майже кожен імператор. Під кінець свого правління імператор поїхав на Капрі і жив усамітнено.

Тиберій був тим самим кесарем, під час якого розгортаються і закінчуються основні події чотирьох Євангелій.

Правління Нерона (54-68 рр.). Ще одним відомим імператором династії Юліїв-Клавдіїв був Нерон (54-68 рр. н.е.). Він був екстравагантним і талановитим для свого часу, але його виховання і підлабузницьке ставлення з боку наближених сильно деформували характер імператора, який вважав себе чудовим співаком і актором і подорожував по всій імперії, даючи великі вистави. Такі подорожі дорого обходилися римській державі.

У 64 році н.е. в Римі раптово спалахнула пожежа. За свідченням Тацита, з ім'ям Нерона пов'язане перше велике гоніння на християн, оскільки християн звинуватили у підпалі. Подейкували, що Нерон підпалив Рим сам, бо мріяв замінити цегляний Рим на мармуровий і золотий, піднятися на пагорб і у світлі полум'я заспівати чергову пісню, присвячену палаючій Трої. Щоб зняти з себе підозри, Нерон вирішив офіційно оголосити винуватцями пожежі християн, які поширювали своє вчення в Римі.

У 66 році н.е. в Іудеї спалахнуло повстання, і римський гарнізон в Єрусалимі був знищений. Потім, у 67 році н.е. в Римі спалахнула чума, і в той же час стало очевидним невдоволення народу Нероном. Він втік і покінчив життя самогубством. Перед тим, як заколотися мечем, він глибоко вдихнув і промовив: «Який великий артист гине».

2. Правління династії Флавіїв, внутрішньополітична криза. Економічні реформи та зовнішня політика. *Правління Веспасіана (69-79 рр.).* Веспасіан став наступником Нерона (69-79 рр. н.е.). Це був початок династії Флавіїв, яка правила в 69-96 роках н.е. У 70 році н.е. Веспасіан взяв в облогу Єрусалим, але потім поспішив до Риму, щоб приєднатися до боротьби за імператорську владу, і облогу продовжив його

син Тіт, який повністю зруйнував місто разом з храмом. Тіт потопив повстання в крові, але остаточно придушити його вдалося лише в 73 році н.е.

Веспасіан був змушений поповнити сенат вихідцями з провінцій, відновити дисципліну в армії і зібрати кошти для поповнення скарбниці. Зокрема, він прославився тим, що ввів податок на громадські туалети, які раніше були безкоштовними. Коли розгніваний Тіт прийшов до батька і почав обурюватися, Веспасіан підніс монету до його носа і сказав: «Гроші не пахнуть».

Правління Тита (79-81 рр.). Тіт став наступником Веспасіана і здобув перемогу в Іудейській війні. На честь Тита була побудована найстаріша зі збережених тріумфальних арок, через яку проходили полководці і солдати, які перемогли ворога.

За часів Тита був побудований Колізей - найбільша споруда ранньої Римської імперії, чотирирусний амфітеатр, що вмщував безпрецедентну кількість глядачів - 50 000 осіб. Будівля була просякнута ідеєю, що конкурувати з новою імперією буде неможливо.

3. Прихід до влади династії Антонінів: погіршення внутрішніх і зовнішніх умов. Падіння правлячої династії. Римська імперія при Северах, зростання ролі армії та послаблення центральної влади. Після династії Флавіїв правління династії Антонінів (96-192 рр. н.е.) називають «Золотим віком» Римської імперії. Одним з перших правителів нової династії був імператор Траян (98-117 рр.). За його правління держава була максимально розширена і приєднана остання римська провінція Дакія (сучасна Румунія).

Траян побудував у Римі величезну площу, що носить його ім'я. У центрі площі стояла тріумфальна колона заввишки 27 метрів, оточена спіральними рельєфами, що зображували завоювання Дакії.

У зв'язку з масовим заснуванням нових колоній була розроблена система землеустрою, яка проводилася фахівцями-агрименсорами, одна з вершин римської технічної думки, коли територія колонії була розділена відповідно до декартової системи координат. Через центр міста була прокладена широка дорога, та інша, яка перетинала її під прямим кутом; чотири зони були поділені на менші ділянки і розподілені між ветеранами-колоністами.

Правління Адріана (117-137 рр.). Наступним правителем династії Антонінів був Адріан (117-137 рр. н.е.), якого усиновив Траян. За його правління імперія перейшла до стратегічної оборони кордонів, було збудовано лінію кордону вздовж Дунаю. Адріан збирав територію імперії і намагався утримати існуючі території без нових завоювань.

Останнє велике повстання в Іудеї спалахнуло між 132 і 135 роками. З цим повстанням пов'язане походження сувоїв Мертвого моря. Повстанці, які були членами релігійної громади есеїв, переховувалися в горах поблизу Кумрану і сховали там релігійні тексти, переважно коментарі та тлумачення Старого Заповіту. Це не середньовічні списки, а одні з найдавніших оригінальних рукописів, що стосуються Біблії. Після придушення повстання Іерусалим втратив свою незалежність і став римською військовою колонією Юлія Капітоліна. Місто втратило свою колишню назву на стародавніх політичних картах.

Водночас Адріан раціоналізував судову систему, узагальнивши попередню законотворчість римських юристів (переважно преторів) і надавши їм право вносити доповнення та зміни до чинних законів. Це лягло в основу Вічного едикту (128 р. н.е.), який стабілізував римську правову систему, оскільки імператор став першим і останнім арбітром права. Збільшилася кількість відомств і була створена пошта. Монархія набула бюрократичного характеру. Адріан брав активну участь у реставрації античних храмів

Єгипту, Фракії та Афін, не забуваючи про свій власний, і побудував гробницю, яка зберіглася як фортеця і в'язниця під папською юрисдикцією, названа «Замком святого янгола».

Правління Септимія Севера (193-211 рр.). На зміну династії Антонінів, яка фактично завершила епоху принципату, прийшла перехідна династія Северів (193-235 рр. н.е.). Слово «Север» означає «суворий, жорстокий». Цю династію заснував Септимій Север (193-211 рр. н.е.). Север був командувачем дунайської армії і не був пов'язаний з імператорською родиною. Він усунув своїх суперників і захопив владу на початку нової громадянської війни. При ньому сформувалася ідея повної, хоча ще не абсолютної, монархії з імператором як єдиним джерелом влади. Бюрократичний апарат розростався і набував певної структури, співвіднесеної з військовою. Наприклад, префект преторія перетворився з командира гвардії на ад'ютанта імператора, і ця військова посада перетворилася на цивільну. Таким чином, правильніше говорити про правління Северів як про бюрократизований принципат.

Север реформував армію. До нього легіонери служили 20 років, отримували мізерну зарплату і не могли купувати нерухомість або створювати сім'ю. За часів Севера платню легіонерів збільшили, вони отримали можливість легально одружуватися і купувати землю. Посада першого центуріона оголошувалася посадою вершників, що відкрило шлях до військової кар'єри простим солдатам. В армію допускалися провінціали, які не володіли правами римського громадянства, що знаменувало поворот до нової військової політики, оскільки до цього часу до складу легіонів входили тільки громадяни та військова служба була почесною. До кінця II століття престиж військової професії впав, імператори були змушені набирати солдатів із провінціалів.

Після реформ легіони стали менш мобільними і обросли господарствами. Стаціонарні табори для ветеранів згодом перетворилися на міста. За Севера територій Італія втратила свій привілейований статус і стала одним з адміністративних округів. У той же час сталася велика фінансова криза. Держава не мала можливості забезпечити вартість грошей необхідним золотим запасом, а монети випускалися в неповноцінному вигляді з додаванням недорогоцінних металів.

Север, як і його попередники, побудував низку терм, названих на честь сина – терми Калакалли, які могли вмістити 1 500 осіб. Лазні були не просто місцем для миття, але й своєрідним клубом, на кшталт грецьких палестр, де римляни збиралися, спілкувалися, працювали в бібліотеці, займалися фізичними вправами і взагалі добре проводили час.

Правління Каракалли (212-217 рр. н.е.). Першим вчинком його сина Каракалли (212-217 рр. н.е.), прозваного на честь плаща з капюшоном, який він роздавав людям, було вбивство його брата, яке сталося в 212 р. н.е., коли Каракалла прийшов до влади.

За Септимія Севера почалася фінансова криза, яку можна було вирішити лише традиційним методом підвищення податків, і в 212 році Каракалла видав імператорський указ про надання громадянства всім вільним жителям провінцій. Раніше римське громадянство багато хто прагнув отримати як особливий привілей. Тепер це було громадянство разом із почесним правом сплачувати податки, що було обов'язком законослухняних громадян. Каракалла жив занадто розкішним життям і був убитий у 217 році внаслідок палацової змови.

Солдатські імператори (235-284 рр.). Після династії Северів, яка проіснувала з 235 по 284 рік н.е., імператорський трон переходив із рук у руки і почалася епоха солдатських імператорів: Філіп I Араб, Марин Покаціан і Гай Требоніал Галл. Вони вважали, що той, хто стоїть на вершині військової влади, має право керувати державою.

Часто владу захоплювали воєначальники, висунуті з легіонерів. Серед солдатських імператорів був Децій (249-25), який очолив найжорстокіше переслідування християн.

Прихід до влади Діоклетіана у 284 році поклав край палацовій чехарді й відкрив нову епоху в імперії.

4. Релігійне життя в Римі в I ст. н.е. На початку імператорського періоду серед римських громадян був поширений скептицизм щодо традиційної релігії. Не тільки інтелігенція, але й прості люди втратили інтерес до неї. Римська релігія не могла охопити нові території, які не піддавалися духовній уніфікації. Створення багатонаціональної держави було пов'язане з поширенням різних культів по всій імперії, а мозаїка релігійних течій призвела до синкретизму - об'єднання різнорідних елементів в релігії без вироблення єдиного, внутрішньо логічного і гармонійного вчення.

Релігія була потрібна імператору для духовного об'єднання різнорідних регіонів на основі поклоніння генію імператора. Геній був богом, який слідував за чоловіками і захищав їх (на відміну від Юнони, жіночої богині-покровительки), символом якого була змія. Генії були в сім'ї, у міста, у держави і в римського народу, тому для римського імператора не було чимось незвичайним існування власного генія. Державна влада зосереджувалася в руках правителя як представника божественної сили, а він і його геній були символом нової імперії та уособленням римської держави.

Серед інтелектуальної та духовної еліти на перший план замість релігії вийшли філософські концепції, особливо стоїцизм. У Римі її провідними прихильниками були Сенека та імператор Антонінів Марк Аврелій (161-180 рр. н.е.), який написав філософський трактат «До самого себе». Сенека був талановитим письменником і вчителем Нерона. Покінчив життя самогубством після того, як невдячний учень запідозрив його у змові.

Стоїцизм став релігією обраних «ристократів духу» і не набув поширення. Сенека поставив питання релігії та моралі у нетрадиційний для свого часу спосіб. Філософ вважав, що справжнє життя людського духу починається після смерті, а тіло є лише в'язницею для душі. Існує певний універсальний розум, а людина є частиною всесвіту, створеного цим розумом. Найвища мета людини - з'єднатися з Богом через пізнання. Для внутрішньої досконалості кожен повинен навчитися поставити себе над тлінним тілом і умертвляти його суворим постом і грубим одягом - умовами, неприйнятними для аристократів. Не багатство губить людину, а бажання володіти ним. Жадібність - це установка душі, а не гарне матеріальне становище.

Поширилося поклоніння іранському богу Мітрі, принесеному зі Сходу легіонами, що воювали з парфянами. Бог вірності і закону згадується в проповідях Зороастра, але тільки в римський період містерії, присвячені йому, набули широкого поширення. Згідно з легендою, Мітра вбив бика, який уособлював собою всесвітнє зло. Мітраїзм мав зовнішню схожість з християнством, містив розповіді про земне народження, вознесіння і спокутну жертву Мітри за людство, а також про воскресіння і безсмертя душі.

Іудеї були розсіяні по всій імперії і принесли з собою ідею пришестя Месії, духовного визволителя і спасителя обраного народу. Багато римських громадян і аристократів познайомилися з іудаїзмом.

Набули популярності і східні культу, особливо єгипетський культ Ісіди, в основі якої лежала філософська концепція конфлікту між добром і злом у світі. Без зла, яке спочатку існувало у світі, добро, яке символізувала Ісіда, не могло б існувати. Ця концепція викладена у трактаті Плутарха «Про Ісиду та Осіріса».

Філософські, містичні, релігійні та моральні течії були елементами атмосфери духовного синкретизму і не мали універсального значення.

**РИМСЬКА ІМПЕРІЯ У II СТ. Н.Е.
РИМСЬКА ІМПЕРІЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ III СТ. – IV СТ. Н.Е., ЇЇ ПАДІННЯ**

1. Криза Римської імперії у II ст. н.е. Встановлення і сутність доміную, соціально-економічні та політичні реформи Діоклетіана та Максиміана.

2. Римська імперія за часів Костянтина Великого, реформи в армії, закріпачення колонів. Міланський едикт та Нікейський собор. Боротьба за владу після смерті Костянтина: Юліан Відступник, його політика.

3. Початок великого переселення народів, варваризація римської армії. Остаточний розпад Римської імперії на Східну та Західну. Похід Алларіха на Рим, розгром міста. Створення варварських королівств на території Західної Європи. Падіння Західної римської імперії, причини і наслідки.

1. Криза Римської імперії у II ст. н.е. Встановлення і сутність доміную, соціально-економічні та політичні реформи Діоклетіана та Максиміана.

У III ст. Римська імперія переживала важку політичну, соціальну та економічну кризу. На політичному фронті відбувалася часта зміна імператорів, які правили Римською імперією протягом декількох років або місяців, багато з яких не були римлянами. Провінції регулярно відокремлювалися від Риму, а їхні правителі вважали себе новими Августами. Влада була предметом фінансового торгу або здобувалася за допомогою фізичного насильства. Армія була фактично безконтрольною. Солдати, які сприймали себе як соціальну силу, ставили на трон тих, хто обіцяв задовольнити їхні непомірні вимоги. Імперія фактично розпадалася.

Як свідчать археологічні знахідки, міське виробництво і торгівля занепадали, а розміри полісів зменшувалися. Руйнувалася грошова система. Центр економічної активності перемістився в сільську місцевість, економіка стала натуралізованою, сформувалася чітка соціальна ієрархія. Зубожіння багатьох городян призвело до появи класу великих землевласників, або латифундистів, які володіли величезними земельними ділянками і наймали для їх обробки колонів-робітників, економічно залежних, але особисто вільних. Колонам надавали житло, землю та інструменти, необхідні для виробництва, в обмін на що вони сплачували частину свого врожаю орендодавцю. Магнати обносили свої маєтки мурами, будували розкішні вілли, організовували ярмарки, наймали озброєну охорону і домагалися звільнення від державних податків. Ці маєтки стали новими центрами суспільного життя і підготували ґрунт для переходу до феодальних відносин у Середньовіччі.

Тим часом, до III століття космополітизм став невід'ємною частиною світогляду громадян, оскільки синкретизм ранньоімперського періоду не заклав підвалин для громадянської згуртованості серед населення імперії.

Реформи Діоклетіана (284-305 рр.). Діоклетіан зійшов на престол у 284 році і був останнім імператором-реформатором, який правив до 305 року. Він був сином вільновідпущеника, але дослужився до найвищих військових чинів, тобто, як і його попередники, був висуванцем від армії. З ім'ям Діоклетіана пов'язують початок нового етапу в історії Римської імперії - доміную (від лат. *dominus* - пан), за якого імператор ліквідував останні залишки республіканського ладу і повністю зосередив державну владу в своїх руках. Діоклетіан провів низку реформ.

Адміністративні перетворення звелися до того, що відтепер імперія розбивалася на чотири частини: дві великі – Східну (столиця Нікомедія) і Західну (столиця Медіолан), кожна з яких ділилася навпіл. Так виникла тетрархія, правління чотирьох чоловік. Діоклетіан, залишаючись на заході держави, призначив правителя у Східній частині імперії – Максиміана. Обидва, в свою чергу, вибрали соправителів, кожен у своїй області. Створення тетрархії, з одного боку, було формальним актом, оскільки ніякої рівності володарів не було, оскільки всіма справами заправляв Діоклетіан. З іншого боку, розосередження влади було необхідно, бо імперія давно з центру не справлялася, настільки величезною і неспокійною вона була.

Створення тетрархії призвело до відокремлення регіонів і зменшення їхніх територій. Адміністративні реформи були спрямовані на поєднання абсолютизму з місцевим самоврядуванням. Імперія була поділена на 100 провінцій, 101-ю з яких став Рим. Це було поєднанням абсолютизму та військово-адміністративної системи. Нові провінції не відповідали етно-історичним регіональним кордонам. На чолі кожної стояв ректор, кілька провінцій становили діоцезії, що управлявся вікарієм. Сенат перетворювався у міську раду Риму, втративши провідне становище в загальнодержавних справах. Діоклетіан не визнав принципу спадковості влади і, згідно з власним рішенням, зобов'язувався через двадцять років скласти з себе повноваження імператора і передати владу призначеному наступнику. Те ж обіцяли зробити і співправителі.

Грошові реформи Діоклетіана провалилися. Фінансова криза була пов'язана з падінням вартості грошей і карбуванням монет, вартість яких не відповідала золотому запасу держави. Намагаючись виправити ситуацію, Діоклетіан у 286 році почав карбувати повноцінні срібні та золоті монети, але незабаром вони зникли з обігу. Тому імператор повернувся до карбування старих монет, які не відповідали своїй вартості через використання низькосортних металів.

Податкова реформа була тісно пов'язана з невдачами у фінансовій сфері. Монети більше не відігравали важливої ролі в економіці, а податки збиралися в натуральній формі, наприклад, продуктами харчування та ремісничими виробами. Основою оподаткування були земля і працівники - система, запозичена з Єгипту, де останні були прив'язані до земельних ділянок.

Щоб встановити рівномірний розподіл платників податків, Діоклетіан провів перепис населення між 289 і 290 роками. Набув широкого поширення вищезгаданий вид економічних відносин між власниками і користувачами землі – колонат. Колони, орендуючи земельні ділянки, фактично позбавлялися права їх залишати.

Діоклетіан намагався виправити економічну ситуацію примусовими заходами і у 301 році видав «Едикт про тверді ціни і заробітну плату». Ціни росли, а оплата праці не підвищувалася і щоб ліквідувати цей розрив, імператор повсюдно ввів однакові ціни, розраховуючи на підтримуване державою виробництво. Однак подібна політика не принесла позитивних результатів, тому що хліб в Єгипті коштував одну суму, а в Німеччині – іншу. Реалізація постанови проводилася жорстокими заходами, коли прямо на ринках зводилися ешафоти і спекулянти опинялися на них відразу після укладання угоди. Едикт не мав далекосяжних наслідків, оскільки не був економічно обґрунтований, так само як і приводився в дію не економічними методами.

Діоклетіан провів військову реформу. Були створені рухливі маневрені війська, розквартировані в різних містах. Набір в армію здійснювався примусовим чином, оскільки добровольців виявлялося недостатньо, і землевласники зобов'язувалися поставляти солдатів з числа колонів. Військова служба в очах жителів імперії остаточно

втратила привілейований статус. Війська поповнювалися за рахунок варварів, в зв'язку з чим йшла поступова варваризація армії, яка зіграла свою роль у падінні Римської держави.

За Діоклетіана мало місце одне з останніх великих і жорстоких гонінь на християн. У 303 р. імператор видав едикт проти них, а слідом за ним – ще три. Гоніння реалізувалися численними стратами тих, хто відмовився підписати акт про принесення жертв генію імператора, в забороні богослужінь, спаленні канонічних книг, в конфіскації майна, яке християни мали незаконно, оскільки церква не була визнана державою.

У 305 р. Діоклетіан і Максиміан, як і обіцяли, урочисто передали владу наступникам і вирушили на спокій. Діоклетіан оселився в Салоні (сучасний Спліт), де спорудив собі розкішний палац і повернувся до мирних справ: вирощував овочі та розводив квіти. У 313 р. він наклав на себе руки через страх перед можливою стратою, бо йому несподівано прийшло повідомлення прибути до двору нового імператора.

2. Римська імперія за часів Костянтина Великого, реформи в армії, закріпачення колонів. Міланський едикт та Нікейський собор. Боротьба за владу після смерті Костянтина: Юліан Відступник, його політика. Після того, як Діоклетіан відійшов від влади, спалахнула чергова міжусобиця за трон: у 306 році британські легіони проголосили Костянтина (306-337 рр.) новим імператором, що зробило його фактичним правителем імперії лише в 324 році.

Його політика була продовженням лінії імператора Діоклетіана. У 314 році Костянтин провів грошову реформу, запровадивши нову золоту монету - солід. Ця золота монета широко циркулювала по всій імперії і довгий час була основною валютою. Було також відновлено деякі грошові збори, які раніше збиралися в натуральній формі. Однак Костянтин не зміг зупинити тривалий процес економічної натуралізації.

Імператор закріпив ремісників за професійними колегами, коли професії перетворювалися в спадкові – одна з умов виникнення цехової системи в середні віки. В результаті едикту «Про втікачів колонів» (332 р. н.е.) відбулося прикріплення до землі колонів, кількість яких зросла за рахунок військовополонених, які сприяли варваризації імперії. Щоб поставити під контроль армію, були скорочені деякі військові підрозділи. Костянтин намагався підняти престиж військової служби, перетворивши професію воїна у спадкову, надавши всім легіонерам громадянство.

У плані адміністративного поділу зберігалися колишні діоцезії та провінції. Але тепер кожна з чотирьох частин імперії (тетрархії) називалася префектурою, на чолі з префектом преторія (військова посада, яка перетворилася на громадянську). Магістратури перестали бути об'єктом домагань, оскільки римляни, побоюючись чиновницького тягара, не бажали займати посади, за які варто було нести матеріальну відповідальність. Розвивалася аполітичність громадян, і усвідомлення почуття громадянського обов'язку сходило нанівець: люди не хотіли служити державі, бо не довіряли їй.

Особливе явище представляла собою релігійна політика Костянтина, пов'язана із загальним становищем християнства в перші століття його існування.

Гоніння на християнську церкву. Взаємини християнства з римською державою в перші три століття виявилися в основному в гоніннях. Вони були викликані страхом римської держави перед потужною та розгалуженою ієрархічною структурою Церкви, паралельної державній.

Для римлян критерієм істинності релігії була її давність, в силу чого християнство сприймалося як ересь, що виділилася з іудаїзму. Нова релігія, до того ж не національна, не могла бути схвалена римськими громадянами.

Каменем спотикання у взаєминах держави і християн був культ імператора – символ римської державності, що був об'єктом шанування. Хто не приносив жертву генію імператора відмовлявся виконувати свій громадянський обов'язок і був проти держави. В силу цього найбільш жорстокі заходи проти Церкви приймалися в правління тих імператорів, які за мірками римлян були найбільш гідними: Траяна і Діоклетіана.

У ставленні до християнства Костянтин став повним антиподом Діоклетіана. У 311 р. були припинені гоніння у Східній імперії, а в 313 р. з'явився Медіоланський (Міланський) едикт. Костянтин і його співправитель Ліциній видали указ, згідно з яким християнська релігія визнавалася рівноправною з іншими. Його текст зберігся в історії Євсевія Кесарійського. Церкві поверталось конфісковане майно або компенсувалася його вартість. У 315 р. Костянтин дозволив християнам вільне проведення зборів. Представники Церкви і церковні громади отримали статус юридичних осіб разом з правом вільного розпорядження власністю. Імператор зрозумів, що церковна організація здатна стати потужною опорою державній владі, а не підривати її.

У 325 р. відбувся перший Вселенський собор у Нікеї, на якому були засуджені аріани, що не визнавали божественну природу Ісуса Христа. В історії Церкви настав новий етап. У 330 р. Костянтин на місці грецької колонії Візантій заклав нову столицю Східної імперії Константинопіль. А столицею західної половини держави стала Равенна. Костянтин помер у 337 р., незадовго до смерті прийнявши хрещення.

Правління Юліана Відступника (360 – 363 рр. н.е.). Наступним великим імператором став племінник Костянтина Великого Юліан, прозваний відступником, що правив з 360 до 363 рр., коли збунтувалися галльські війська та проголосили його Августом. Він отримав гарне виховання під керівництвом християнського священника, захоплювався філософією і був одним з блискуче освічених людей свого часу.

При новому імператорі відбулося пожвавлення міського життя, бо він був покровителем міст: передавав їм землі, займався муніципальним благоустроєм, розширював права міських рад. Останній акт свідчив про триваючу децентралізацію імперії, яку Юліан усвідомлював, передаючи владу місцевим муніципальним радам.

Із релігійною політикою Юліана пов'язані останні гоніння на християн. Вони відрізнялися від гонінь у попередні епохи. Церква позбавлялася державної допомоги, християни не допускалися до вищих посад і були позбавлені права викладання в школах. У самому едикті не було прямої заборони діяльності церкви, але сформульований він був таким чином, що застосувати його можна було тільки до християн – хитрий прийом, бо юридично ніяких гонінь не було: при Юліані проголошувалася терпимість стосовно всіх релігій.

Помилка імператора полягала в тому, що, розпочавши гоніння, він нічого не зміг їй протиставити, окрім старої римської релігії. На думку Юліана неоязичництво було покликане морально оновити світ, але тими ж засобами, які пропонувало християнство. Тому воно формувалося як відображення християнства. Юліан намагався об'єднати жерців у єдину організацію із ступінчастою ієрархією, заохочував благодійну діяльність язичницьких храмів, зокрема, створення при них притулків піклування для немічних. Храми заново відбудовували, їм поверталось конфісковане майно. У проведенні такої модернізації Юліан, може, і не цілком свідомо, орієнтувався на християнську церкву. Гоніння припинилися зі смертю імператора. Його епоха добре відома завдяки історичному Амміану Марцелліну, який схилився перед Юліаном і описав його діяння.

3. Початок великого переселення народів, варваризація римської армії. Остаточний розпад Римської імперії на Східну та Західну. Похід Аларіха на Рим, розгром міста. Створення варварських королівств на території Західної Європи. Падіння Західної римської імперії, причини і наслідки. Після Юліана в Східній частині імперії правителем став Валент (364 – 378 рр. н.е.). При ньому найбільшу проблему представляли відносини з варварами. У IV ст. розвивалися великі міграційні процеси, що тривали практично до VI ст. і отримали назву «велике переселення народів». Великі етнічні групи починали переміщатися Європою. Одну з них склали вестготи (західні готи), зігнані гунами зі своїх територій. З дозволу римської адміністрації готи оселилися на землях Римської імперії, у Фракії. Згодом їх стали утискати римські чиновники, які вчасно не постачали продовольство, що призвело до повстання, підтриманого рабами і бідняками. У 378 р. відбулася велика битва при Адріанополі. Римські війська зазнали нищівної поразки, а сам Валент загинув. Однак вестготи перемогою не скористалися і не стали розоряти імперські території.

Правління Феодосія Великого (379 – 395 рр. н.е.). Після Валента до влади прийшов Феодосій, прозваний Великим. Він не порушував мирних відносин із готами і уклав з ними договір (382 р.). Вестготи стали федератами, союзниками, які мали певні права, на відміну від простих найманців, на службі у Равенні. Вони отримували платню, продовольство і необхідне спорядження. Фактично виникла юридична основа для майбутніх варварських королівств у рамках імперії, що розпадалася.

У 380 р. Феодосій видав едикт «Про католицьку віру», за яким християнство визнавалося обов'язковим віросповіданням у Римській імперії. Разом з тим почалися переслідування аріан, під знаком боротьби з якими розгорнулася церковна історія IV ст. З антиязичницькою політикою Феодосія пов'язана остаточна заборона Олімпійських ігор (393 р.).

У 395 р. після смерті імператора відбулося остаточне розділення на Східну і Західну імперії. Східна продовжувала жити самостійно, і у неї почалася своя, ранньовізантійська історія.

Створення варварських королівств у V ст. Все V ст. перетворилося в період нашествия варварів на територію імперії. У 410 р. відбулася знаменна подія античної історії, коли Рим вперше за багато століть був узятий вестготами на чолі з Аларіхом і жорстоко розграбований. Падіння історичної столиці справило жахливе враження на сучасників, що сприйняли його як кінець світу. Саме ця подія 410 р. стала приводом для написання Августином епохального твору «Про град Божий».

У варварів не було наміру руйнувати імперію, бо вони зберігали пієтет по відношенню до імператорської влади і не мислили себе поза нею. Сам Аларіх захоплювався імперським устроєм і ввів би серед своїх підлеглих аналогічні порядки, якби вірив, що вестготи підкоряться нововведенням. Варвари прагнули знайти своє місце в імперії, розриваючи її на частини і цим сприяючи її майбутнього краху.

У Західній імперії політика по відношенню до варварів розвивалася в руслі започаткованого Феодосієм напрямку, оскільки всі іноземці тепер розглядалися як федерати, через необхідність примирення із створенням нових державних утворень на своїй території. Найбільш раннім з них стало Вестготське королівство (418 р.), що виникло у південно-західній частині Галлії, Аквітанії, і згодом приєднало до себе землі Іспанії. Вестготи будували відносини з місцевим населенням на мирній основі. Наступне, Вандальське королівство було засновано в Північній Африці у 429 р. Вандали прославилися своєю жорстокістю, зокрема, в 455 р. взяли Рим вдруге і піддали його найбільш нищівному, свідомому і тим більше жахливому руйнуванню, коли пам'ятники

культури знищувалися осмислено. Звідси слово вандалізм стало прозивним. Королівство Бургундське виникло у 443 р. у південно-східній Франції, а Англо-сакське – в 451 р. у південно-східній частині Британії.

Формально залежність королівств від Равенни полягала в тому, що варвари платили данину і захищали інтереси імператора, але реально тільки тоді, коли знаходили це потрібним. Імперія остаточно розвалювалася. Повернутися до централізованого управління виявлялося неможливим, і якщо Діоклетіан, Константин, Феодосій ще проводили реформи, то тепер ніхто з імператорів вже не намагався повернути назад колесо історії.

Єдиною подією, яка тимчасово об'єднала римлян і варварів, стало нашествя гунів. Останні вже давно входили до складу найманих військ Рима, але з 40-х рр. V ст. почали здійснювати набіги на Балканський півострів і навіть дійшли до Галлії. В результаті гунни стали ненависні всім, тому в 451 р. була створена коаліція військових сил римлян, франків, бургундів, вестготів і саксів, які дали гунам бій на Каталаунських полях. Гунни на чолі з Атіллою, прозваним «Бічем Божим», зазнали поразки, і їх просування на захід було зупинено. Проте коаліція виявилася тимчасовим явищем, викликаним зовнішньою небезпекою, і швидко розвалилася.

Падіння Римської імперії. У 476 р. командувач імператорської гвардії німець Одоакр скинув малолітнього імператора Ромула Августула і відіслав царські регалії до столиці Східної імперії, скасувавши імператорську владу на Заході.

476 р. став формальним кінцем Західної Римської імперії, так само як і кінцем античної історії. Падіння імперії стало логічним завершенням одряхлілого античного суспільства, яке поступово пройшло періоди народження, становлення, розвитку, зрілості і занепаду. Померши, античність в той же час дала життя християнській та культурній традиції Європи.

Занепад Риму був обумовлений і економічними, і політичними, і соціальними причинами, але в першу чергу, криза почалася в сфері духовної і перші його симптоми виникли не в V і не в IV ст., а набагато раніше, коли був втрачений ідеал гармонійно розвиненої людини, розвалилася полісна релігія та ідеологія, яка втілювала реальний світогляд античної людини, після скасування республіки і встановлення фактичної монархії.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ З МЕТОДИЧНИМИ РЕКОМЕНДАЦІЯМИ

Тема 1

ГОСПОДАРСТВО І СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ГРЕЦІЇ У ХІ – ІХ СТ. ДО Н.Е. (ЗА ПОЕМАМИ «ІЛІАДА» ТА «ОДІССЕЯ»)

Проблеми для обговорення:

1. «Іліада» та «Одиссея» як історичні джерела. Гомерівське питання.
2. Господарство Греції ХІ – ІХ до н.е. за свідченнями гомерівських поем.
3. Соціальні відносини і політичний лад Греції в ХІ – ІХ ст. до н.е. за свідченням гомерівських поем.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

1) Розкрити питання про походження давньогрецького епосу. Характеризуючи джерела, не можна не враховувати достовірність даних поем, які, правда, знаходяться в поєднанні з міфологічною, легендарною і поетичною вигадкою, що підтверджується матеріалами археологічних розкопок на території Греції. У зв'язку з цим особливу увагу необхідно приділити і так званому гомерівському питанню, тобто історії створення, авторства й оцінки цих поем в історіографії.

Які сьогодні існують версії щодо авторства Гомера? Для правильної оцінки даних джерел необхідно спочатку уважно ознайомитися з навчальною і науковою літературою, а вже потім працювати з текстами поем, відповідно до плану занять. Загальний висновок про цінність гомерівських поем як особливого виду історичного джерела не виключає критичного до них ставлення.

2) Питання про співвідношення старої мікенської спадщини та нового дорійського етапу розвитку грецького суспільства в поемах Гомера. Висвітлюючи перший пункт плану, треба пам'ятати, що поема «Іліада» була створена раніше, ніж «Одиссея». Як підтвердження даного твердження необхідно звернути увагу на те, що залізо в «Іліаді» згадується рідше, ніж в «Одиссеї». Студенти повинні уміти пояснити причину цього явища.

Из тексту поем виділити місця, де мова йде про сільське господарство, ремісниче виробництво, торгівлю Греції ХІ – ІХ ст. до н.е. Знайти місця поем, де мова йде про грецький рід і розклад родового ладу, зачитати їх на підтвердження своєї думки. При вивченні економічного устрою грецьких племен особливу увагу звернути на розвиток сільського господарства (землеробство, аграрні відносини, скотарство, вирощування оливок, виноградарство, садівництво і городництво), знаряддя і техніку сільськогосподарської праці, робочу силу, особливості землекористування і землеволодіння. На підставі даних поем проаналізувати твердження деяких істориків про панування у той час приватної власності на землю.

Характеризуючи розвиток ремісничого виробництва в стародавній Греції бажано звернути увагу на становище ремісників у суспільстві, на роль і значення ремісничої діяльності в житті грецьких племен, знаряддя і техніку виробництва, ступінь праці та спеціалізацію професій. З'ясувати, які галузі ремесла були розвинені на той час і чи відбулося відокремлення ремесла від землеробства.

Розглядаючи джерела, що характеризують торгівлю, визначите рівень її розвитку. Відзначаючи рівень розвитку торгівлі в гомерівській Греції, зверніть увагу на процес купівлі-продажу, кількість і якість виробів, що продаються, їх різноманітність. З'ясувати, що слугувало мірилом вартості, яка роль обміну в розвитку торгівлі, чи існувало виробництво на продаж, хто виступав у ролі торгових посередників, як відносилося населення до торгівлі і купців. Необхідно визначити роль внутрішньої та зовнішньої торгівлі в житті грецьких племен.

3) Дати загальну характеристику грецькому суспільству XI – IX ст. до н.е.: різні соціальні стани вільного та залежного населення, виникнення рабства, становище рабів у суспільстві. Визначте джерела рабства, склад і чисельність рабів, їх становище і форми експлуатації, сферу застосування праці рабів і загальний рівень розвитку рабства. Доцільно також порівняти гомерівське рабство з стародавньосхідним.

Політичний лад греків у XI – IX ст. до н.е. Проаналізувати ті місця поем, де говориться про майнове та соціальне розшарування населення, звернути увагу на роль общини та народних зборів за гомерівської доби. Аналізуючи політичний лад цієї епохи, більш детально зупинитися на терміні «базилевс», визначитися з його сутністю.

Підводячи підсумок заняття, варто зазначити, що на даному етапі розвитку держава, що існувала в Греції в період розквіту мікенської цивілізації, зароджується тут знову, але вже в інших масштабах і формах. На зміну централізованій бюрократичній державі мікенської епохи прийшла невелика самоврядна община вільних землеробів у вигляді ранньорабовласницького полісу.

Тема 2

СТАРОДАВНЯ СПАРТА У VIII – V СТ. ДО Н.Е.

Проблеми для обговорення:

1. Джерела з історії Стародавньої Спарти та їх особливості.
2. Особливості економіки Спарти у VIII – VI ст. до н.е.
3. Соціальна структура та державний лад Спарти.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

1) Вивчаючи історію Спарти VIII – V ст. до н.е., слід звернути увагу на те, як античні автори в своїх творах характеризують її державний лад. Знайти ці нечисельні свідчення у Геродота, Фукидіда, Ксенофонта, Павсанія і Плутарха – у його «Біографіях» та ін. При цьому треба мати на увазі їх тенденційність, нечисленність і фрагментарність. Специфіка Спарти зумовила відсутність історичних творів, написаних самими спартанцями; документального матеріалу також не збереглося.

2) Розповісти про виникнення Спартанської держави та її найдавнішу історію: захоплення дорійцями Лаконії, Першу та Другу Мессенські війни, створення спартанського полісу. Звернути увагу на особливості розвитку Спарти у VII - VI ст. до н.е., їх причини та заходи, за допомогою яких Спарта намагалася зберегти єдність общини, штучно затримуючи розвиток економіки, зберігаючи застарілі родоплеменні структури, що заважали будь-яким прогресивним реформам. Визначити мету цих заходів. Розглянути причини відсталості Спарти, які криються в особливостях географічного середовища і своєрідній системі суспільних відносин. Дати

характеристику соціальним станам і їх статусу в суспільстві: ілотам, переікам і спартанцям. Чи можна ілотів вважати рабами у класичному розумінні цього слова?

Важливо, що спочатку Спарта в економічних відносинах мало в чому поступалася іншим грецьким полісам. Тут при відповіді треба використовувати дані археологічних розкопок англійських учених, які спростовують усталену точку зору про те, що Спарта була в той період часу відсталою державою, жителі якої були ізольовані від решти грецьких держав, ведучи аскетичний спосіб життя.

3) При розгляді державного устрою Спарти звернути увагу на те, що соціальні та політичні інститути влади і управління мали складну систему, в якій пережитки родоплемянних відносин перепліталися з елементами ранньорабовласницької держави. У зв'язку з цим доцільно звернути увагу на функціонування й еволюцію найважливіших елементів політичної системи спартанської держави: царської влади, геруссії, народних зборів, колегії ефорів.

При дослідженні політичного ладу Спарти, зосередити увагу на його характерних особливостях, враховувати, що ці політичні установи вирости безпосередньо із військової демократії та були пристосовані до умов відсталої Спарти. Проаналізувати роль архагетів у суспільстві. Криптії. З'ясувати специфіку та зміст перших законів Спарти: Ретри I і Ретри II. Зробити акцент на побуті та вихованні спартанців. Дати коротку характеристику зовнішній політиці Спартанської держави та утворенню Пелопоннеського союзу як складової гегемонічних посягань спартанського полісу.

Довести, що Пелопонесський союз був знаряддям Спарти для гегемонії у Греції.

Далі детально зупинитися на характеристиці спартанської «общини рівних», розкрити суть і соціальне значення спартанської системи виховання, а також проаналізуйте сутність соціально-економічних реформ Лікурга.

Висвітлюючи особливості військової організації спартанського суспільства, потрібно відзначити, що характерний для полісу військовий лад важкоозброєних гоплітів, що складала громадянське ополчення, з'явився в Спарті раніше, ніж в інших полісах Греції. З'ясувавши специфіку спартанської військової організації, звернути увагу на те, що такі її риси, як єдиноначальність, сувора військова дисципліна і субординація, розподіл спартанського війська на бойові підрозділи, склалися в Спарті в результаті внутрішньої напруги між різними станами спартанської громади.

Тема 3

АФІНИ У VIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ IV СТ. ДО Н.Е.

Проблеми для обговорення:

1. Джерела з історії Аттики VIII – IV ст. до н.е.
2. Аттика в VIII – VII ст. до н.е.
3. Кілонова смута в Афінах.
4. Законодавство Драконта.
5. Реформи Солона, їх історичне значення.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

1) Історичні джерела Аттики архаїчного і класичного періоду можна поділити на писемні, археологічні, епіграфічні, нумізматичні та інші. Для більш глибокого розуміння

епохи слід звернути увагу на свідчення таких давніх авторів як: Аристотель, Геродот, Фукидід, Плутарх, однак із урахуванням часу написання їх робіт та поглядів цих авторів. Аналізуючи джерела, слід врахувати, що серед різноманітних літературних свідчень головне місце належить трактату Аристотеля «Афінська політія», в якому найповніше висвітлена політична історія Афінської держави.

2) Необхідно відзначити, що створення Аттики як держави відбулося шляхом синойкізму, тобто шляхом об'єднання іонійських племен, яким загрожувало захоплення дорійцями. Щоб якомога повніше розкрити питання необхідно залучити вищезгадані джерела. Вони допоможуть всебічно висвітлити особливості соціально-економічного і політичного ладу Аттики VIII – VII ст. до н.е., детальніше проникнути у сутність соціальної напруги, яка існувала між землевласниками-евпатридами та іншими верствами населення, зрозуміти яким чином відбулося захоплення влади родовою аристократією. Розглядаючи політичну організацію афінського суспільства в цей час, підкреслити, що державний лад був олігархічним, у якому вся повнота влади належала ареопагу. Необхідно також наголосити на значенні скасування царської влади і виникненні колегії дев'яти архонтів, визначити їх місце і роль у житті суспільства.

3) Розкрити механізм поступового розкладання родового ладу в Аттиці та посилення панування родової знаті. Дати коротку характеристику кабальному рабству та погіршенню становища селянства. Зробити акцент на боротьбі за владу серед самих аристократів і заколоті Кілона як частині цієї боротьби. Розглянути всі версії, які стосуються Кілонової смути та її наслідків.

4) Перш за все треба пам'ятати, що формування демократичного полісу в Афінах йшло еволюційним шляхом, тобто шляхом удосконалення законодавчої системи. Велике значення в розвитку афінського полісу мав факт запису законів, проведених архонтом Драконтом. Залучаючи дані наукових досліджень, зверніться до сучасних уявлень про історичне значення законодавства Драконта у розвитку цивільного права та становленні афінської демократії.

5) Початком формування Афінської демократичної держави слід вважати реформи Солона. Його цензова реформа дала можливість обмежити владу родової аристократії і надала право вільним громадянам брати участь у політичному житті держави (народні збори, суд присяжних). Земельна реформа звільнила від боргової кабали частину селян-общинників, що дало поштовх для подальшого розвитку економіки та формування Афінської держави. Відомо, що цими реформами були незадоволені майже всі верстви населення Аттики. Відповісти на питання: які причини викликали це незадоволення?

Тема 4

СТАНОВЛЕННЯ АФІНСЬКОГО ДЕМОКРАТИЧНОГО ПОЛІСУ

Проблеми для обговорення:

1. Тиранія Пісистрата та Пісистратидів.
2. Реформи Клісфена.
3. Реформи Ефіальта та її наслідки.
4. Державний лад Афін у V ст. до н.е.
5. Історична прогресивність та обмеженість афінської демократії.

6. Культура Греції Архаїчного періоду.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

1) Розкрити питання щодо політичної боротьби після Солонових реформ та зростання значення торговельно-ремісничих верств населення. у зв'язку з цим проаналізувати за даними джерел політичну обстановку, що склалася в Аттиці після реформ Солона, нове загострення соціально-політичної боротьби унаслідок протистояння трьох основних політичних течій: переїків, параліїв і діакріїв. Звернути увагу на дані джерел щодо особи Пісистрата, його соціальне походження, обставин приходу до влади. Тиранія Пісистрата та його синів.

2) Рішучим ударом по політичних позиціях старої родової аристократії стала адміністративно-територіальна реформа Клісфена. Вона свідчила про те, що цими реформами Аттика скинула залишки родового ладу.

Період від битви на о. Саламін (480 р. до н.е.) до початку Пелопонеських війн (431 р. до н.е.) були часом найвищого розвитку економіки, політичних відносин і культури всієї Еллади і особливо Афін. Потрібно показати досягнення греків: вони оволоділи протоками, налагодили торгівельні зв'язки з античними колоніями Причорномор'я, стали чіткішими контакти між полісами Еллади. Під час греко-перських воєн греки захопили велику здобич і рабів, що збільшило трудові ресурси і сприяло їх економічному процвітання.

3) Важливим етапом на шляху формування Афін як демократичного полісу стала реформаторська діяльність Клісфена.

У 462 – 451 рр. до н.е. вождем демократії в Афінах стає Ефіальт. Він проводить політику підризу авторитету родової аристократії, яка захопила владу під час греко-перських воєн з метою поновлення демократичного ладу, сформований за часів Клісфена. Головні реформи Ефіальта та його вбивство.

4) Після нього афінську демократію очолив Перікл, який за 15 років зумів піднести Афіни на небувалу висоту, остаточно сформувавши демократичний державний лад. Намалювати політичний портрет Перікла, підкреслити його якості як людини, видатного оратора і політичного діяча. Звернути увагу на зміст його зовнішньої політики та її значення для зміцнення афінської демократії, придбання союзників серед грецьких полісів та інших держав.

5) Створення Афінської Архе. Дати оцінку цьому об'єднанню, його позитивним і негативним рисам. Розкрити сутність обмеженості афінської демократії (роль жінки у суспільстві, обмеження прав метеків, позбавлення прав рабів тощо).

6) Виокремити спільні риси та відмінні особливості розвитку культури різних грецьких полісів означеного періоду.

Тема 5

ЕКОНОМІЧНА І ПОЛІТИЧНА КРИЗА ГРЕЦЬКИХ ПОЛІСІВ У IV СТ. ДО Н.Е.

Проблеми для обговорення:

1. Історичні джерела Греції IV ст. до н.е.
2. Наслідки Пелопонеських війн. Економічна і політична криза полісної системи.
3. Військові союзи та їх роль у Греції в IV ст.

4. Програми подолання кризи.
5. Особливості формування грецької культури класичного періоду.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

1) Історичних джерел, які розповідають про кризу Греції IV ст. до н.е. досить багато. Проте не всі вони об'єктивно висвітлюють події того часу, оскільки тоді існували різні погляди на політичну ситуацію, що склалася у Греції після Пелопонеських війн. Необхідно розібратись у позиціях авторів цих творів і дати їм об'єктивну оцінку. До таких авторів відносяться: Аристотель, Ксенофонт, Діодор Сицилійський, Плутарх, Платон, оратори: Лісій, Демосфен, Ісократ тощо.

2) Розглядаючи економічну кризу Греції в IV ст. до н.е., перш за все треба мати на увазі, що вона була прямим наслідком Пелопонеської війни. Порівняти соціально-економічний лад Греції у V та IV ст. до н.е.: розвиток рабовласницького господарства та юридичне становище рабів; метеки, їх роль у господарстві й правове становище, а також становище вільних виробників у сільському господарстві й ремісництві. Яких трансформацій зазнав суспільний лад грецьких полісів, як змінилося співвідношення станів, громадян і негромадян?

Загострення соціальних і політичних протиріч, розорення дрібних і середніх власників стало наслідком масового обезземелення селян та зосередження землі у руках небагатьох після Пелопонеських війн. Звернути увагу на причини розорення ремісників і кризи у торгівлі. Масове зубожіння громадян грецьких полісів спровокувало низку кризових явищ, зокрема еміграцію греків за кордон, широке розповсюдження найманства та появу сикофантів (донощиків на багатих) тощо.

При розгляді політичної кризи треба пам'ятати, що на момент IV ст. до н.е. полісна система, як форма правління, повністю себе вичерпала, як в економічному, так і в політичному відношенні. Звернути увагу на зміни, які відбулися у соціальній структурі грецького суспільства. Стан рабів і їх використання. Підкреслити особливе становище Спарти, де рушилась «община рівних» і громадяни особливо болісно переживали майнове розшарування та інші кризові явища.

3) Економічна і політична криза полісної системи привела до боротьби між полісами за гегемонію у Греції. Гегемонія Спарти та її наслідки. Демократичний переворот у Фівах. Діяльність Пелопіда і Епамінонда. Піднесення Фів, їх зовнішня політика. Засобом міжполісної боротьби було створення грецьких союзів: Пелопонеського, Першого і Другого Афінського союзів, Беотійського. Розкрити їх суть і значення для того часу. Звернути увагу на позицію і роль Персії у міжусобній боротьбі грецьких полісів.

4) Пошуки виходу з кризи, ідея походу в Азію. Дати загальну характеристику програмам виходу Греції з кризи (Платона, Аристотеля, Сократа, Ісократа тощо).

5) Для більш глибокого розуміння особливостей формування грецької культури класичного періоду, слід проаналізувати історичні умови її розвитку в V – IV ст. до н.е. Зробити акцент на складових грецької релігії класичного періоду, її пантеону і культів. Визначити основні закономірності розвитку науки і філософії: матеріалістична філософія Демокрита, ідеалізм Платона та філософія Аристотеля. Дати загальну характеристику соціальним і політичним вченням, розвитку наукових знань і ораторського мистецтва. Особливої уваги заслуговує питання розвитку грецького театру та його суспільне значення: твори Есхіла, Софокла і Еврипіда, комедії Аристофана. Архітектура і образотворче мистецтво.

Тема 6

МАКЕДОНИЯ І ГРЕЦІЯ У ІІІ – ІІ СТ. ДО Н.Е.

Проблеми для обговорення:

1. Характеристика історичних джерел Македонії і Греції ІІІ – ІІ ст. до н.е.
2. Боротьба діадохів. Сутність еллінізму.
3. Македонія і Греція в елліністичний період.
4. Ахейський та Етолійський союзи та їх роль.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

1) Найважливішими авторами, які розповідають про Грецію та Македонію цього періоду, є Полібій, Діодор Сицилійський, Тит Лівій, Павсаній. Дати загальну характеристику їх творам і поглядам.

2) Розгляд другого питання потрібно розпочати із боротьби діадохів (спадкоємців Олександра Македонського) і створення елліністичних держав. Визначитись із поняттям «еллінізм», який зміст у нього вкладають сьогодні.

3) Аналізуючи економічне і політичне становище Македонії і Греції того часу, необхідно приділити особливу увагу Спарті, стану її економіки, аграрним реформам Агіса і Клеомена. Розкрити сутність тиранії Набіса.

4) Розглядаючи політичне становище в регіоні, зробити акцент на створенні та функціонуванні Ахейського і Етолійського союзів та їх ролі. Завоювання Греції та Македонії Римом.

Тема 7

ЕЛЛІНІСТИЧНИЙ ЕГИПЕТ І ЦАРСТВО СЕЛЕВКІДІВ У ІІІ – І СТ. ДО Н.Е.

Проблеми для обговорення:

1. Історичні джерела Єгипту і царства Селевкідів ІІІ – І ст. до н.е.
2. Економіка і соціальні відносини у Єгипті Птолемеїв та царстві Селевкідів.
3. Політичний устрій та особливості управління у державі Птолемеїв і царстві Селевкідів.
4. Загальні риси та особливості елліністичної культури.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

1) Історичних джерел з історії Елліністичного Єгипту і Царства Селевкідів даного періоду значно більше, ніж із історії Греції та Македонії означеного періоду. Це твори таких авторів як: Полібій, Птолемеї, Помпей Тог, Аппіан, Тит Лівій, Страбон, Плутарх, Цицерон, Йосип Флавій тощо.

2) Зробити порівняльну характеристику держави Птолемеїв та Селевкідів: економіка, політичний лад, адміністративний устрій. Зовнішня політика двох найбільших елліністичних держав. При підготовці питання про економіку цих держав, звернути увагу на рівень сільського господарства в умовах переміщення торговельних шляхів та заснування нових торговельних міст. Розглядаючи організацію ремісничого виробництва і торгівлю, підкреслити, що цей вид діяльності був зосереджений у

грецьких полісах, які знаходилися на території цих держав. Це були своєрідні держави у державі.

3) Дослідити їх політичний устрій та особливий статус. Звернути увагу на організацію центрального управління держав, їх адміністративне влаштування (хору і землі іншого підпорядкування).

4) Визначити головні риси елліністичної культури. Проаналізувати взаємовплив культур Греції і Сходу. Звернути увагу на релігійний синкретизм. Зробити наголос на процесі відокремлення науки від філософії та основних напрямках елліністичної філософії. Розвиток техніки. Визначити специфіку літератури і образотворчого мистецтва елліністичної епохи: Мусейон, Александрійська бібліотека та інші центри елліністичної культури.

Тема 8

ВИНИКНЕННЯ ДАВНЬОРИМСЬКОЇ ОБЩИНИ

Проблеми для обговорення:

1. Джерела з історії стародавнього Риму IX – VI ст. до н.е.
2. Господарство і суспільний лад царського періоду в історії Риму.
3. Реформи Сервія Туллія, їх значення.
4. Боротьба патрициїв і плебеїв та їх значення.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

1) Джерел з історії даної теми не так багато. Головні серед них – археологічні. Із писемних – найбільш важливими є: Закони 12 таблиць, окремі згадки у працях Тита Лівія, Катона, Варрона, Дионісія Галікарнаського, Саллюстія, Аппіана, Цицерона та у біографіях Ромула і Нуми Помпілія у Плутарха. Проте, слід пам'ятати, що ці всі джерела були написані у більш пізній час, тому до аналізу їх треба підходити уважно і критично.

2) Охарактеризувати природні умови Апеннінського півострова, характер поверхні, клімат, ґрунти. Природні багатства та основні господарські райони Італії. Визначити специфіку періодизації римської історії. При розгляді найдавнішого населення Італії особливої уваги заслуговує проблема походження етрусків. Особливості соціально-економічного ладу етрусського суспільства. Зробити акцент на розвиток етрусської культури та її вплив на італійські племена. Визначити основні напрями грецької колонізації на півдні Італії і на Сіцилії. При підготовці питання про суспільні відносини Риму в царський період треба мати на увазі, що в цей час ще існував родовий лад. Головною галуззю економіки римської общини було сільське господарство. Визначити його рівень, залучивши до цього праці Катона і Варрона. Назвати головні галузі ремісничого виробництва та рівень розвитку торгівлі.

3) Готуючи питання про реформи Сервія Туллія, необхідно пам'ятати, що це був початок формування Римської держави. Антична традиція про заснування Риму та археологічні дані про виникнення міста Рим. Для більш глибокого розуміння найдавнішої історії Риму необхідно розкрити механізм функціонування римської общини: триби, курії, патріархальний рід. Категорії патрициїв і плебеїв, патронів і клієнтів, ієрархічна будова та функціональні обов'язки. Рабовласництво та його

джерела. Реформи Сервія Туллія і їх наслідки. Порівняти їх із реформами Солон в Атиці.

4) Боротьба патриціїв і плебеїв хоч і була боротьбою за землю, проте вона вилілась у політичну, оскільки плебеї, щоб отримати право на землю, повинні були отримати спочатку римське громадянство (оскільки існувала антична форма власності). Розкрити зміст поняття «антична форма власності». Охарактеризувати кожен із головних періодів цієї боротьби та її наслідки. Звернути увагу на римську зовнішню політику в цей час (завоювання Апеннінського півострова, ескалація подій у басейні Середземномор'я).

Тема 9

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД РАННЬОЇ РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Проблеми для обговорення:

1. Історичні джерела ранньої Республіки.
2. Соціальна структура суспільства ранньої Римської республіки.
3. Законодавча і виконавча влада в Римі у V – III ст. до н.е.
4. Роль і значення армії в ранній Республіці.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

1) Приступаючи до вивчення даної теми, треба звернути увагу на свідчення таких стародавніх авторів як: Тит Лівій, Діодор Сицилійський. Дионісій Галікарнаський, біографії Камілла і Валерія Поприколи у Плутарха і, звичайно, Закони 12 таблиць.

2) Готуючи питання про соціальну структуру ранньої Римської республіки, необхідно пам'ятати, що після закінчення боротьби патриціїв і плебеїв, останні отримали рівні права з патриціями. Підсумовуючи питання про соціальні відносини в ранньоримському суспільстві, пригадати грецький матеріал. Чи можна говорити про абсолютну тотожність станових відносин, пережитків родового ладу в архаїчних грецьких і римських полісах і чому? Коли виникли коміції, сенат, магістрати? Як відбувався розвиток системи республіканського самоврядування? Аналізуючи джерела, що оповідають про тривалу станову боротьбу в Римі, необхідно відповісти на питання, чому затягнувся процес становлення єдиної цивільної общини в Римі. В результаті змінилася соціальна структура римського суспільства. Замість двох головних станів (членів і не членів римської общини) з'явилась три головні стани повноправних римських громадян (нобілі, вершники і плебс). Використовуючи джерела, зокрема, «Закони 12 таблиць», визначити права і обов'язки кожного зі станів.

3) Розгляд питання про державний лад ранньої римської республіки треба розпочати із народних зборів («коміцій»). Визначити функції куріатних, центуріатних і трибутних коміцій на кожному із етапів існування римської республіки.

При характеристиці Сенату треба пам'ятати, що законодавчим органом були народні збори, але, в силу обставин, Сенат перебрав на себе низку їх повноважень, зокрема законодавчу ініціативу. Розкрити причини і наслідки такого становища. Розповісти про порядок обрання до Сенату. Виконавчою владою у римській республіці були магістратури. Розглянути ординарні та екстраординарні магістратури, їх функції та

порядок обрання. Визначити характер римської республіки (олігархічний). Розкрити сутність цього поняття.

4) Невід'ємною частиною кожної країни є армія. В Римі, на всіх етапах його існування вона відігравала головну роль, оскільки Рим вів нескінченні війни. За яким принципом формувалась римська армія? Із яких підрозділів вона складалася? Що мала на озброєнні? Види заохочення і покарання в римській армії. Розглядаючи ці питання, треба пам'ятати, що в цей період римська армія ще не була професійною, а залишалася громадянським ополченням.

Визначити основні вектори зовнішньої політики Риму. У межах цього питання розглянути: війни з етрусками, боротьбу з галлами, завоювання Римом середньої та південної Італії, війни з самітами та з Пірром. Утворення римсько-італійської конфедерації.

Тема 10

РИМ У II – I СТ. ДО Н.Е. АГРАРНИЙ РУХ БРАТІВ ГРАКХІВ

Проблеми для обговорення:

1. Історичні джерела II ст. до н.е.
2. Соціально-економічні та політичні причини загострення аграрних відносин у Римі в II ст. до н.е.
3. Політична діяльність та сутність реформ Тиберія та Гая Гракхів.
4. Загострення політичної боротьби в Римі після смерті Гракхів.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

1) Головними джерелами зивчення історії ставродавнього Риму другої половини II ст. до н.е. є свідчення Діодора Сицилійського (кн. XXXIV – XXXV) Тита Лівія, Страбона, Аппіана, Катона та біографії Тиберія і Гая Гракха у Плутарха. Дати характеристику цим джерелам.

2) Звернути увагу на зростання крупного землеволодіння і розповсюдження латифундійних господарств із застосуванням дешевої рабської праці. Розвиток товарного господарства у сільському господарстві та його вплив на становище італійських селян. Ріст соціальних протиріч у римському суспільстві. Важливим моментом являлось те, що переважно селяни, які мали ділянки землі, були громадянським ополченням, яке складало кістяк римської армії. Їх розорення вело до скорочення римської армії, без якої римська республіка вже не могла існувати, бо нескінченні війни за території змусили перевести її економіку на рейки війни.

3) При вивченні третього питання дати коротку характеристику Тиберія Гракха, визначити мету і зміст розпочатої ним реформи. Важливо розглянути суть боротьби навколо реформи, методи цієї боротьби, причини загибелі реформатора.

Аналізуючи реформаторську діяльність Гая Гракха, звернути увагу на його спроби розширити і зміцнити соціальну базу аграрного руху, на якісні зміни в законодавстві молодшого брата і в методах його боротьби із сенатською опозицією. Необхідно знати зміст найважливіших законів, проведених Гаєм Гракхом у період його трибунату. Важливо з'ясувати причини невдачі Гая Гракха в спробах залучити союзників до боротьби сільського плебсу і виведенні заморських колоній.

Визначаючи причини поразки аграрного руху, слід звернути увагу на слабкість, незрілість обмеженість римської демократії, неміцність антисенатської коаліції, економічну нестійкість дрібної земельної власності в умовах зростання великого землеволодіння. Важливо з'ясувати, що в епоху розвитку класичного рабства неможливо було законодавчими актами відновити дрібне селянське господарство і роль общини в розподілі землі. Яким наступним законом були зведені нанівець реформи братів Гракхів? Визначте характер політичних угруповань – популярів і оптиматів, що склалися в Римі в ході демократичного руху Гракхів, покажіть їх відмінність від сучасних політичних партій.

Тема 11

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА ТА ГРОМАДЯНСЬКІ ВІЙНИ В РИМІ (КІНЕЦЬ II – I СТ. ДО Н.Е.).

Проблеми для обговорення:

1. Історичні джерела Риму кінця II – I ст. до н.е.
2. Римська республіка наприкінці II ст. до н.е.
3. Рим на початку I ст. до н.е.
4. Римська республіка в 70-х – 60-х рр. до н.е.
5. Культура стародавнього Риму в республіканський період.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

1) Головними історичними джерелами кінця II – I ст. до н.е. є праці Саллюстія, Тита Лівія, Евтропія, біографії Гая Марія, Сулли, Катона Молодшого, написані Плутархом.

2) Соціально-політичні відносини в Римі особливо загострилися наприкінці II ст. до н.е. Це було початком назрівання кризи Римської республіки. Реформи братів Гракхів не дали очікуваних наслідків, селянство продовжувало розорюватися, а латифундійські господарства – рости. Загострюється і соціально-політична боротьба між окремими політичними угрупованнями (оптиматами і популярями). Югуртинська війна показала всю неієспроможність римської армії. Всі розуміли необхідність якісних змін. Вадливим кроком із стабілізації в римському суспільстві і армії були реформи Гая Марія, згідно яких у військо тепер могли набирати будь-кого із повноправних громадян, без врахування майнового статку. Розглянути переваги, які дала ця можливість римському суспільству.

Поряд із римськими громадянами в армії служили і римські союзники-італіки, які не були громадянами Риму і, відповідно, не могли претендувати на отримання ділянок землі (згадаємо, що в Римі існувала антична форма власності на землю). Неодноразово у Римі підіймалося питання про надання італікам громадянських прав. Проте ці проекти завжди провалювалися. Чому? Винесений у черговий раз на розгляд Сенату законопроект Лівія Друза провалився. Розпочалось повстання, яке ввійшло в історію під назвою «Союзницька війна». Розповісти про хід і наслідки «Союзницької війни».

3) Продовженням геополітичної ескалації стала перша війна Риму з Митридатом VI та антиримський рух у Малій Азії та Греції. А продовженням внутрішньополітичної боротьби між Марієм та Суллою став Маріанський переворот у Римі та встановлення

Суллою диктатури. Розкрити причини встановлення диктатури, її сутність, характер та значення в римській історії. Конституція Сулли та проскрипції. Римська республіка після смерті Сулли.

4) Охарактеризувати становище Рима у 60 – 70-х рр. до н.е. Визначити причини Спартаківського повстання: політична криза Римської республіки в першій половині I ст. до н. е., загострення соціальної боротьби після смерті Сулли, сепаратистські рухи в провінціях і Серторіанська війна в Іспанії. Які з них були визначальними? Звернути увагу на те, що це було одне з найбільших повстань рабів в античному світі.

Визначте етнічний і соціальний склад повсталих, програму їх дій і методи її реалізації. Необхідно звернути увагу на можливі причини зміни Спартаком початкового плану виведення рабів з Італії. Важливо визначити, чим відрізнялося повстання Спартака від повстання рабів на о. Сицилія, виявити причини поразки даного повстання і його значення для подальшого розвитку римського суспільства і держави. Треба також зупинитися на оцінці особи Спартака стародавніми авторами й істориками.

Які наслідки мало спартаківське повстання для зміни зовнішньополітичного курсу держави та який імпульс воно дало у внутрішньополітичному розкладі сил? Дати характеристику головним політичним лідерам того часу: Помпею, Крассу, Цицерону, Цезарю.

Охарактеризувати змову Катиліни за таким алгоритмом: дії консула Цицерона по викриттю змови; втеча Катиліни до Етрурії; битва при Пісторії; загибель Катиліни; наслідки змови для подальшого розвитку римської держави.

Тема 12

ГРОМАДЯНСЬКІ ВІЙНИ В РИМІ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПРИНЦИПАТУ

Проблеми для обговорення:

1. Історичні джерела другої половини I ст. до н.е.
2. Встановлення диктатури Юлія Цезаря.
3. Політична боротьба в Римі після смерті Юлія Цезаря. Встановлення і сутність принципату.
4. Культура стародавнього Риму в період Ранньої імперії.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

1) Автори історичних джерел, що розповідають про соціально-політичну боротьбу в Римі в другій половині I ст. до н.е. були сучасниками цих подій: Цицерон, Юлій Цезарь, Красс, Помпей, Окравіан Август. Про них ми багато чого дізнаємося від Плутарха і Светонія.

2) Розглядаючи друге питання, треба пам'ятати, що римська республіка як форма правління в цей час вже себе повністю вичерпала, хоч стара знати все ще за неї трималася. Республіканська форма правління вже не могла задовольняти вимоги суспільства. І хоч перша спроба установити єдиновладдя Суллою закінчилась невдало, тому що республіканський лад тоді ще був досить сильний, проте це вдалося зробити Юлію Цезарю, а остаточно перейти до нової форми правління – Октавіану Августу. Дану тему доцільно починати з оцінки обстановки в Римі кінця 60-х рр. до н. е., із

з'ясування причин, які привели до об'єднання Помпея, Красса і Цезаря; які соціальні сили стояли за кожним з них і які цілі переслідувалися тріумвірами. Встановлення першого тріумвірату (60 р. до н.е.). Яку мету переслідували тріумвіри? (Юлій Цезар, Красс та Помпей).

Далі необхідно охарактеризувати політичне життя Риму в 50-х рр. до н.е., з'ясувати причини розпаду I тріумвірату.

Громадянські війни 49 – 45 рр. до н.е., їх причини і хід. З джерел до цієї теми виділяються перш за все «Записки» самого Цезаря. Треба з'ясувати, з якою метою вони писалися і в чому полягає їх тенденційність. При розгляді політики Цезаря-диктатора по відношенню до різних прошарків римського і провінційного суспільства визначте, на які соціальні групи він спирався або прагнув спертися, яку роль він відводив армії під час громадянської війни та після її закінчення.

Розкрийте причини виникнення змови проти Цезаря, склад змовників і мету, якої вони сподівалися досягти, усунувши диктатора.

3) Громадянські війни в Римі 43 – 31 рр. до н.е. (боротьба Октавіана Августа і Марка Антонія). Другий тріумвірат (43 р. до н.е.).

Розповісти про наслідки цієї боротьби і встановлення системи принципату, розкрити її сутність. Римські державні установи при Августі: ставлення до сенаторського стану і вершництва, раби і відпущеники. Встановлення нових основ провінціального управління. Аналіз соціальної політики та податкової системи. Реформи в армії: преторіанська гвардія та зовнішня політика Августа. Розвиток і трансформація системи васальних держав: повстання в Паннонії і Германії, політика на Сході, договори з парфянами.

Тут необхідно узагальнити вивчений фактичний матеріал і виділити комплекс економічних, соціальних і політичних чинників, які привели до радикальної зміни державного устрою Риму, початку нового етапу історії античного суспільства.

4) Дати характеристику основним напрямкам культурного розвитку цього періоду. Творчість Вергілія, Горація і Овідія. Діяльність Мецената.

Тема 13

ВСТАНОВЛЕННЯ І СУТНІСТЬ ДОМІНАНТУ

Проблеми для обговорення:

1. Історичні джерела Риму III – V ст. н.е.
2. Криза римської імперії у II – першій половині III ст. н.е.
3. Реформи Діоклетіана і Максиміана. Встановлення і сутність системи домініату.
4. Культура Риму в період пізньої імперії.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

1) Історичними джерелами з історії Римської імперії III – V ст. н.е. є: «Історія» Діонісія Кассія, «Життєписи» Геродіана, «Римська історія» Евтропія, уривки із творів Аврелія Віктора і Амміана Марцелліна та ін. Розповісти, які цінні відомості можна отримати із цих джерел.

2) Розглядаючи друге питання, необхідно назвати головні ознаки кризи, що розпочалась ще за часів правління династії Северів і особливо проявилась у другій

половині III ст. н.е. Прихід до влади Діоклетіана та його реформи. Встановлення та сутність доміну, його визначення та значення.

Спадкоємці імператора Августа. Тиберій, його внутрішня і зовнішня політика: боротьба з сенатською опозицією, податкова політика, придушення повстань у провінціях. Причини посилення імператорської влади: принципат Калігули. Бюрократизація державного апарату під час правління Клавдія.

Зміни в політиці у відношенні до провінцій. Зовнішня політика імператора Клавдія. Правління Нерона. Визначити чинники поступового зростання опозиційних настроїв у Римі. Римська експансія на Сході. Боротьба з Парфією.

Чому політична криза в Римській державі після загибелі Нерона була закономірним та незворотнім явищем?

Дати характеристику становищу в Римській імперії в II ст. н.е.: правління династії Антонинів і Северів. Сенаторські та солдатські імператори. Проаналізувати головні причини зростання сепаратистських тенденцій, послаблення центральної влади. Зосередити увагу на спробах реставрації Римської імперії: імператор Авреліан і його спадкоємці.

4) Римська імперія за часів доміну. Прихід до влади імператора Діоклетіана. Нова організація управління державою. Домінат як політична система. Реформи Діоклетіана. Тетрархія. Спроба впорядкування фінансів. Едикт про ціни. Податкова реформа. Новий адміністративний поділ імперії. Зміни в римській армії. Релігійна політика. Гоніння на християн.

Тема 14

РИМСЬКА ІМПЕРІЯ У IV I V СТ. Н.Е.

Проблеми для обговорення:

1. Римська імперія при Костянтині Великому. Реформи Костянтина.
2. Становище Римської імперії при послідовниках Костянтина.
3. Навала «варварів» та «варваризація» Риму. Криза Римської імперії.

Методичні рекомендації до вивчення теми:

1) Перш ніж розповісти про реформи Костянтина Великого, необхідно розглянути причини і наслідки боротьби, що розгорнулася після 305 року н.е., коли Діоклетіан і Максимін склали свої повноваження Августів. Встановлення єдиновладного правління Костянтином Великим, його економічні та політичні реформи. Становище селян і ремісників за Костянтина. Особливу увагу приділити колонату і закріпленню колонів за землею: причини, які привели до виникнення передумов для перетворення колонів із вільних орендарів у залежних людей. Відповідь необхідно будувати на основі аналізу різноманітних документів (уривків із творів стародавніх авторів, написів і уривків Дігест імператора Юстиніана), які відображають розвиток колонату впродовж декількох століть. Документи належить аналізувати, враховуючи їх хронологію і місцевість, звідки вони походять. Необхідно також чітко розмежувати відомості про колонів у приватновласницькому господарстві і про колонів на імператорських землях. Необхідно також простежити за законодавством процес юридичного оформлення станового статусу колонів.

2) Характеризуючи Римську імперію за послідовників Костянтина, зосередитись на питанні про навалу варварів і її наслідках для Риму. Звернути увагу на соціально-економічні та політичні зміни, що відбулися в цей час у Римі. Остаточний розподіл Римської імперії на Західну та Східну після смерті Феодосія та створення варварських держав на території колишньої Західної римської імперії. Назвати причини, що призвели до падіння Західної римської імперії та висвітлити проблему падіння Західної Римської імперії в сучасній історіографії.

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА ДО КУРСУ

Базова

1. Азаревич Д. Патриции и плебеи в Риме. Историко-юридическое исследование / Д. Азаревич. СПб., 1875. Т. 1–2.
2. Андрусак Я. Всесвітня історія (давній час): навчально-методичні рекомендації (для студентів денної та заочної форми навчання за спеціальністю 032 – «Історія та археологія») / Ярослав Андрусак [Ужгород. нац. ун-т; ф-т. історії та міжнародних відносин; каф. історії Стародавнього світу і Середніх віків]. Ужгород: ПП «ІНВАЗОР», Ужгород, 2018. 80 с.
3. Бандровський О.Г. «Дунайсько-карпатська» політика Римської імперії в добу правління династії Антонінів Карпатика. Ужгород, 2011. Вип. 40. С. 74–90.
4. Беззубенко А.В. Історія середніх віків (V – XV ст.). Методичні рекомендації для
5. підготовки до семінарських занять. Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. 106 с.
6. Белох Ю. История Греции. М., 1897-1899. Т. 1—2.
7. Берд М. S.P.Q.R. Історія Давнього Риму. Київ, 2019. 480 с.
8. Гай Светоній Транквілл. Життєписи дванадцяти цезарів / Перекл. з латинської П. Содомори. Львів : Сполом, 2012. 280 с.
9. Голованов С. О. Всесвітня історія: навч. посіб. для студентів ВНЗ іст. спец.: Т. 1: Історія стародавнього світу. Київ, 2017. 471 с.
10. Гончарова О.М. Дозвілля античності в контексті видовищної культури: гладіаторські ігри. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва. 2015. №2. С. 20–26.
11. Грант М. Римляни. Цивілізація Стародавнього Риму/пер. з англ. І. Мартянова. Миколаїв: Центрполіграф, 2015. 397 с.
12. Джонсон Б. Омріяний Рим. Київ, 2020. 256 с.
13. Дмитренко В. Імператори Тіберій, Калігула і Клавдій. Римська імперія після Октавіана Августа. Львів : Кальварія, 2011. 199 с.
14. Дудка Р.А. «Resipianonolet», або Інновації в податковій системі римського імператора Веспасіана. Література та культура Полісся. Серія «Історичні науки». 2018. Вип. 90. С. 144–151.
15. Іванов В.В. Римська імперія: становлення та розвиток. Житомир: Полісся, 2015. 348 с.
16. Історія європейської цивілізації. Середньовіччя / За ред. Умберто Еко. Х.: Фоліо, 2018.
17. Історія війн і військового мистецтва: у трьох томах – Том 3. Від масових армій до відродження професійних армій (XX – початок XXI ст.). / Віктор Голубко, Валерій Грицюк, Леонід Кривизюк, Олександр Лисенко. Великий науковий проект Фоліо, 2019 р. 784 с.
18. Історія європейської цивілізації. Том 3. Рим. Під ред. Умберто Еко. L'Antichita. Roma. ed. Umberto Eco. Видавництво Фоліо, 2015. 1040 с.
19. Історія Стародавнього Риму: підруч. для студентів спец. 014.03 «Серед. Освіта» (Історія) / Олег Петrenchко. Дрогобич: ДДПУ ім. Івана Франка, 2017. 576 с.
20. Капран А.О. Становлення та розвиток культурно дозвіллевих практик античного Риму. Альманах науки. 2019. №2/1. С. 59–61.
21. Панафідін І.О. Архаїчна Спарта як один із культурних центрів Давньої Греції: новий погляд на усталену традицію. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія "Історичні науки". 2020. Т. 31 (70). № 4. С. 205-209.
22. Рижева Н.О., Горбенко К.В., Кузовков В.В. Історія Стародавнього Сходу: навчально-методичний посібник для студентів закладів вищої освіти / Н. О. Рижева, К. В. Горбенко, В.В. Кузовков. Миколаїв, 2019. 247 с.

23. Ставнюк В.В. Історія Давньої Греції. Чернівці, 2022.
24. Тацит, Корнелій. Анналі. З часу відходу божественного Августа / Пер. Кислюка О.І. К.: Український письменник, 2013. 700 с.
25. Фельсберг Э. Братья Гракхи./Э. Фельсберг. М., 1910.
26. Цезар Гай Юлій. Нотатки про війну з галлами: з додатком Авла Гірція. Львів, 2021. 248 с.
27. Фасій Б.В. Розвиток спорту у Стародавньому Римі Римське приватне право: здобутки європейські та глобальні: матеріали міжнар. колоков. (м. Одеса, 27 жовт. 2018 р.) / За заг. ред. д.ю.н., проф. Є.О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2018. С. 29–32.
28. Чурбанова М.Ю. Декілька слів про римського імператора Калігулу / М.Ю. Чурбанова, Р.О. Литвиненко Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса. 2020. Т. 2. №12. С. 144–148.

Допоміжна

1. Бандровський О. Г. Формування зовнішньополітичного курсу римської Імперії в кінці I ст. до н.е. Карпатика. 2010. Вип. 21. С. 34-47.
2. Веденєєв Д.В, Остроухова В.В. Еволюція воєнного мистецтва: навч. посіб. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Київ: Нац. акад. СБУ, 2017. 276 с.
3. Вовк В. М. Бівалентність римської правової реальності. Полтава: Полтавський літератор, 2011. 351 с.
4. Гай Салюстій Крісп. Змова Катіліни. Львів, 2020. 140 с.
5. Дженкінс С. Стисла історія Європи. Від Перикла до сьогодення / Пер. з англ. В. Горбатька. К.: Вид. група КМ-БУКС, 2021. 384 с.
6. Гура Є. Р. Вплив грецької колонізації на матеріальну культуру народів Північного Причорномор'я. Українська археологія: здобутки, сучасний стан та перспективи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (7-8 лютого 2020 р., м. Суми). Суми: ФОП Цьома С. П., 2019. С. 43-45.
7. Гусак П., Гусак Л., Мартіросян Л. А. Виховання у Стародавній Греції: соціокультурний контекст. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 200 с.
8. Дмитренко В. Розвідка та інші таємні служби стародавнього Риму та його супротивників. Львів: Кальварія, 2020. 704 с.
9. Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. К., 1869.
10. Зелінський А. Л. Від базилевісів-фараонів до фараонів-базилевсів: перші 100 років птолемаївської монархії: монографія. Вінниця, 2020. 648 с.
11. Історія архітектури Стародавнього світу. - Підручник / за ред. Т. М. Клименюк. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2021. 256 с.
12. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки; [Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головка О. М., та ін.; вступ. слово О. М. Бандурки]. Харків: Майдан, 2020. 618 с.
13. Історія європейської цивілізації. Греція. Київ, 2016. 1165 с.
14. Історія європейської цивілізації. Рим. Харків, 2017. 1031 с.
15. Історія середніх віків. Практикум. В 2 частинах. Київ: КНТ, 2018. 518 с.
16. Красінський С.О. Санітарно-гігієнічні умови таборів римської армії: профілактика епідемій. Місто: історія, культура, суспільство. 2017. Вип. 34. С. 65-87.
17. Кубіцький С.О. Історія війн та воєнного мистецтва: навч. посіб. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 450 с.
18. Латишев В. В. Римська армія: становлення та розвиток: монографія. Львів: Червона Калина. 2011. 365 с.
19. Лозинська С.О. Прикордонна політика Римської імперії у центрально-східній Європі (I–III ст. н.е.). автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 20.02.22. Львів, 2010. 26 с.

20. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людської спільноти. Київ: Ніка-Центр, 2020. 458 с.
21. Олійник М. Внесок Марія у професіоналізацію римського війська. Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія». 2016. Випуск 38. С. 191–218.
22. Павленко І. Гладіаторські школи в Стародавньому Римі / І. Павленко, С. Шульга. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманітар. ун-ту / Рівнен. держ. гуманітар. ун-т ; голов. ред. Р. Постоловський. Рівне, 2016. Вип. 27. С. 99–102.
23. Панафідін І.О. Історіографія Давньої Спарти: спроба реконструкції. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2016. Вип. 2. Ч. 2. С. 3-7.
24. Панафідін І.О. Облога Платей в Архідамовій війні (431-421 рр. до н.е.) як революція у військово-інженерній справі Античності. Збірник наукових праць з історії та соціально-гуманітарних наук. Кривий Ріг, 2017. С. 3-8.
25. Пантелєєва І.А. Симбіоз грецької й римської цивілізацій як результат антагоністичної взаємодії античних культур // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка: збірник наукових праць, 2009. № 3(27). Ч.1. С. 51-55.
26. Петrenchко О., Гриценко Г. Нове дослідження з історії Давньої Греції. Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія. 2023. Вип.12(54). С. 652-656.
27. Содомора А. Гесіод і його поема «Походження Богів» («Теогонія») // Дзвін. 2018. № 10 (888). С. 222–231.
28. Сугацька Н. В. Грецька колонізація Північного Причорномор'я. Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції. 29–30 вересня 2017 року. (с. 30).
29. Тацит Корнелій. Анналі. З часу відходу божественного Августа. Київ, 2013. 700 с.
30. Ціцерон Марк Туллій. Про закони. Про державу. Про природу богів. Львів, 2020. 392 с.
31. Ціцерон Марк Туллій. Тускуланські бесіди. Про обо'язки. Львів, 2021. 440 с.
32. Funke P. Marathon and the Construction of the Persian Wars in Post-Antique Times. Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement. 2013. (p.267-274).
33. Izdebski A., Słoczyński T., Bonnier A., Koloch G., Kouli K. Landscape change and trade in ancient Greece: evidence from pollen data. The Economic Journal. 2020. Vol. 130(632). (p. 2596-2618).
34. Kambouris M. The Rise of Persia and the First Greco-Persian Wars: The Expansion of the Achaemenid Empire and the Battle of Marathon. The Rise of Persia and the First Greco-Persian Wars. 2022.(p. 1-256).
35. Kershaw S. R. Barbarians: Rebellion and Resistance to the Roman Empire. London: Robinson, 2019. 519 p. 38.
36. Lombardo M. Greek colonization: small and large islands. Mediterranean Historical Review. 2012. Вип. 27(1),(p. 73-85).
37. Lucas J., Owen S., Murray C. A. Greek Colonization in Local Contexts: Case studies in colonial interactions. Greek Colonization in Local Contexts. 2019, pp. 1-248.
38. Moghaddas A., DehghanNezhad M., Sangari E. Rethinking on the Evolution of the Concept of “Barbarian” in Archaic Greece: From the Trojan War to Greco-Persian Wars. History of Islam and Iran. 2022. Vol. 32(56). (p. 119-142).
39. Nixey C. The Darkening Age: The Christian Destruction of the Classical World. London: Pan Books, 2018. 352 p. 39.
40. Scheidel W. Escsape from Rome: The Failure of Empire and the Road to Prosperity. Princeton: Princeton University Press, 2019. 696 p.
41. Waterfield R. Creators, Conquerors, and Citizens: A History of Ancient Greece. Oxford: Oxford University Press, 2018. 544 p.
42. Smith, V. The Oxford History of India. - Wentworth Press, 2016.

Інформаційні ресурси

1. Археологічний вісник. Режим доступу: http://av.zrc-sazu.si/Si/AV_seznam.html
2. Библиотека Гумер – гуманитарные науки <http://www.gumer.info>
3. Бібліотека Інституту Історії НАН України: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin>
4. «Будинок Птолемея» The House of Ptolemy <http://www.houseofptolemy.org/>
5. Брюханов Р.О. Соціальний склад гладіаторів / Р.О. Брюханов, І. Ніколіна Матеріали конференцій МЦНД. 2021. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/mcnd/article/view/14395> (дата звернення: 20.12.2022).
6. Геродот. Історія: веб-сайт. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/author.php?id=239/>(дата звернення: 19.11.2023).
7. Гомер. Іліада і Одисея: веб-сайт. URL: https://uabook.com.ua/book/iliada/#epub_reader_frame/(дата звернення: 19.11.2023).
8. Давньогрецька музика. <http://www.oeaw.ac.at/kal/agm/>
9. Електронна бібліотека з історії України та всесвітньої історії. Режим доступу: <https://history.vn.ua/>
10. Електронна бібліотека Інституту історії України НАН України. Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&>
11. Електронна бібліотека «Діаспоріана» <http://diasporiana.org.ua/>
12. Електронна бібліотека «Чтиво»: <https://chtyvo.org.ua/search-google/>
13. Історичні мапи та ілюстрації на сайтах Ancient World Mapping Centre. University of North Carolina. <http://awmc.unc.edu/wordpress/> та <http://www.roman-glory.com/>
14. Класичне мистецтво Perseus Digital Library <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>
15. Крито-мінойська цивілізація на сайті Ігоря Гаршина <http://www.garshin.ru/history/antiquity/aegean/old-crete.html> На сайті розміщена інформація з історії мінойського Криту, бібліографія, фотоматеріали.
16. Культура Стародавнього Риму. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
17. Музейний простір України. Режим доступу: <http://www.prostir.museum>
18. Онлайн курс «Greek and Roman Mythology» (від Пенсильванського університету).<https://www.coursera.org/learn/mythology>
19. Онлайн курс «Ancient Greeks» (від Уесліанського університету).<https://www.coursera.org/learn/ancient-greeks>
20. Онлайн курс «Roman Art and Archeology» (від Аризонського університету) <https://www.coursera.org/learn/roman-art-archaeology>
21. Проект «Персей»: давньогрецькі та латинські автори на проєкті «Персей» <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/collection?collection=Perseus:collection:GrecoRoman.CorporusVasorumAntiquorum> <http://www.cvaonline.org/cva/projectpages/cva1.htm>
22. Сайт «Екклесія» <http://ecclesia.relig-museum.ru/research.htm>
23. Сайт «Український історик»: <http://istoryk.in.ua/>
24. Сайт «Historians»: <http://www.historians.in.ua/>
25. Центр грецьких досліджень (Гарвардський університет, Вашингтон, США) <http://chs.harvard.edu/>
26. 3-D сцени. Історія стародавнього світу. Mozaik education. URL: https://ua.mozaweb.com/uk/lexikon.php?cmd=getlist&let=3D&sid=TOR&group_azon=ok_or
27. Association of Ancient Historians <http://associationofancienthistorians.org>.
28. Bibliotheca Augustana. <http://www.hsaugsburg.de/~harsch/augustana.html>
29. Istoricheskie-zadachi-po-istorii-drevney-grecii-i-rima. URL: <http://www.antica.lt/>
30. Heraklion Archaeological http://heraklionmuseum.gr/?page_id=1406&lang=en Офіційний сайт Археологічного музею Іраклеону.

31. Perseus digital library <http://www.perseus.tufts.edu>
32. The Stoa Consortium for Electronic Publication in the Humanities
<http://www.stoa.org/about> Minerva - An Internet Journal of Philosophy / ed.
33. Stephen Thornton, Ph.D. <http://www.ul.ie/~philos/vol8/index.html> Stoic Voice:
<http://www.geocities.com/stoicvoice/back.htm>

Навчальне видання

Ісхакова Аліна Володимирівна
Мірошніченко Світлана Валентинівна

Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим

Навчально-методичний посібник

Відповідальний за випуск: Л. Ямпольська

Комп'ютерна верстка: О. Жигунова

Відповідальність за дотримання вимог академічної доброчесності несуть автори

Підписано до друку _____ 2024 р. Електронне видання.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 26,1